DO NOT COPY

Çmimi 10 lekë

monumentet

MATERIALET E SESIONIT III SHKENCOR TE INSTITUTIT MONUMENTEVE TE KULTURES

11, 1976

MINISTRIA E ARSIMIT DHE E KULTURËS
INSTITUTI I MONUMENTEVE TË KULTURËS
TIRANË

monumentet

Materialet e sesionit III shkencor të Institutit të Monumenteve të Kulturës

DO NOT COPY

11, 1976

na e parë: Banesë me teliz — Çermenikë

DO NOT COPY

Pronë letrare e Institutit të Monumenteve të Kulturës
pranë Ministrisë së Arsimit dhe Kulturës

Adresa e redaksisë: Rruga Alqi Kondi nr. 7

PASQYRA E LËNDËS

Faqe

KUMTESA

Stilian Adhami

— Rezultate dhe detyra në fushën e mbrojtjes dhe punës kërkimore restauruese të monumenteve të kulturës 5

Lazër Papajani

— Disa monumente të arkitekturës në qytetin antik në Klos 23

Guri Pani

— Restaurimi i Portës me kulla në Butrint 35

Apollon Baçe

— Fortifikimet e antikitetit të vonë në vendin tonë 45

Fatos Tartari

— Gjurmë kanalesh të lashta në Durrës e në qendra të tjera antike të vendit tonë 75

Sotir Kosta

— Restaurimi i mozaikëve të Tiranës (Faza e parë) 87

Hasan Nallbani

— Të dhëna të reja rreth pikturës së kishës së manastirit të Apolonisë 97

Avenir Sadikaj

— Restaurimi i tablosë «Dy rrugët» e piktorit Kolë Idromeno 107

Vili Kamsi

— Shtrirja e qytetit të Shkodrës në kohën e lashtë dhe të mesme 117

Aleksandër Meksi – Pirro Thomo

— Arkitektura pasbizantine në Shqipëri 127

Gjerak Karaiskaj

— Fortifikimet mesjetare pranë kanalit të Vivarit në Butrint dhe restaurimi i tyre 147

Emin Riza

— Mbi kriteret për restaurimin e banesave popullore 159

Latif Lazimi

— Çardaku në banesën beratase 173

Koço Miho

— Kontributi i traditës vendëse në arkitekturën e xhamisë tipike të Tiranës 191

Ali Muka

— Arkitektura popullore e Shqipërisë së Mesme (Banesa me telize) 199

Valter Shtylla

— Disa ura të vjetra prej guri në vendin tonë 223

Robert Ballauri

— Restaurimi dhe kthimi në muze i Shtëpisë së Komitetit Qarkor të Partisë në Vlorë 235

Miltiadh Papa

— Konsiderata për aktet normative në fushën e monumenteve të kulturës 245

DO NOT COPY

DO NOT COPY

Stilian ADHAMI

DO NOT COPY

REZULTATE DHE DETYRA NË FUSHËN E MBROJTJES DHE PUNËS KËRKIMORE RESTAURUESE TË MONUMENTEVE TË KULTURËS

Sesioni i tretë shkencor i Institutit të Monumenteve të Kulturës që po fillon sot punimet, organizohet në kuadrin e jubileut të 35 vjetorit të themelimit të Partisë së Punës të Shqipërisë dhe Kongresit të saj VII, si dhe me rastin e 10-vjetorit të veprimtarisë së Institutit. Perspektivat e mëdha që u hapën me materialet dhe direktivat largpamëse të Kongresit VII të Partisë për mbarë masat punonjëse të vendit tonë, çelin shtigje të reja edhe për ne punonjësit e frontit të kulturës materiale të popullit tonë. Ato janë bërë burim frymëzimi dhe udhërrëfyese, për të nxjerrë, nën udhëheqjen e organizatës-bazë të Partisë, detyra të reja më të mëdha dhe për t'i caktuar vetes objektiva të një niveli më të thelluar për të ardhmen.

Periudha që na ndan prej kohës kur u mbajt sesioni i dytë shkencor i këtij Instituti përputhet me pesëvjeçarin e dytë të jetës së Institutit tonë. Gjatë kësaj periudhe u konsolidua edhe më tej fizionomia e Institutit tonë, i cili u fuqizua, nga ana tekniko-shkencore dhe ekonomike, duke shënuar një rritje cilësore e sasiore në të gjitha fushat e mbrojtjes, studimit, restaurimit dhe popullarizimit të monumenteve të kulturës.

Instituti ynë me degët dhe atelietë në rrethe ka ardhur duke i rritur e thelluar ndërhyrjet në monumentet tona nga viti në vit. Kjo shprehet jo vetëm në cilësinë e punimeve por dhe numrin e monumenteve të prekura. Në krahasim me 10 vjet më parë, që është krijuar Instituti, vitin e kaluar ka pasur një rritje prej 7 herësh të fondeve të shpenzuara për punimet restauruese. Mjafton të përmendim se vetëm gjatë vitit 1975 është ndërhyrë në 160 monumente me një fond buxhetor prej 4,2 milionë lekë dhe fuqi punëtore prej 240 vetësh. Një shtesë e tillë ka ardhur si rezultat i rritjes së numrit të monumenteve të vëna në mbrojtje shtetërore dhe si rrjedhim i shtimit të mundësive të Institutit për të kryer këto punime mbi bazën e rritjes dhe kualifikimit të kuadrit.

Gjatë kësaj periudhe Instituti i Monumenteve të Kulturës ka kryer punime në një numër të madh monumentesh të arkitekturës antike dhe mesjetare, të cilat u përkasin gjinive më të ndryshme, si fortifikimet, monumentet e kultit, ndërtimet inxhinierike etj. Në përcaktimin e këtyre punimeve në radhë të parë është pasur parasysh rrezikshmëria që kompromentonte qënien e vetë monumentit. Si pasojë vëllimin më të madh e kanë pasur punimet për shpëtimin e monumenteve nga degradimi dhe ato për konservimin e tyre. Në saje të ndërhyrjeve të tilla rreziku i shembjes së strukturave të fortifikimeve, ndërtimeve të periudhës romake dhe atyre inxhinierike thuajse është përjashtuar. Nën kontroll është vënë dhe gjendja e monumenteve të kultit, të cilat në ndryshim nga ndërtimet e mësipërme, shpesh paraqiten me struktura më të dobëta, më të prekshme nga faktorët dëmtues. Kriter tjetër bazë ka qenë dhe vizitueshmëria, duke pasur si synim kthimin e monumenteve në qendra të edukimit ideoestetik. Përparësi u është dhënë monumenteve që kanë luajtur rol të rëndësishëm në historinë e popullit tonë, atyre në afërsi të qendrave qytetare, si pasojë më të arritshme për vizitorin, monumenteve që paraqesin vlera të veçanta arkitekturore dhe monumenteve tipike për një gjini të caktuar. Ndër qendrat ilire është punuar

në Kalanë e Lisit, të Zgërdheshit, në varret monumentale të Selcës dhe në një sërë qendrash të tjera, duke arritur që ato të kthehen në ansamble të vizitueshme, ku tashmë mund të krijohet një përshtypje për arkitekturën e qytetit ilir. Mjaft vëmendje u është kushtuar dhe qyteteve të rëndësishme antike, Apolonisë e Butrintit. Kujdes është treguar dhe për restaurimin e ndërtimeve të veçanta, si Nymfeut dhe monumentit të Agonoteteve në Apoloni; ky i fundit, i ringritur pak kohë më parë, përbën një sukses për veprimtarinë restauruese të Institutit dhe tregon se forcat e tij tashmë mund të zgjidhin dhe raste të vështira restaurimi.

Në fushën e arkitekturës mesjetare përparësi u është dhënë atyre qendrave që lidhen me principatat feudale shqiptare, luftën e popullit tonë për pavarësi nën udhëheqjen e Skënderbeut dhe pashallëqeve të pavarura shqiptare. Ndërmjet tyre, kalatë e Krujës, Shkodrës, Gjirokastrës, e Beratit tashmë kanë rifituar mjaft prej pamjes së tyre të dikurshme.

Në monumentet e kultit, veç mirëmbajtjes, janë kryer punime restaurimi ndër ato që paraqesin vlera të veçanta arkitektonike, si në kishat që ndodhen në Kalanë e Beratit, të cilave, si pasojë e restaurimit, iu rikthye pamja parësore, e humbur nga dëmtimet dhe meremetimet, në kishën e Perondisë, ku monumenti u çlirua nga ndërtimet e vona pa vlerë, që ia kishin humbur tërësisht pamjen e saj, në manastirin e Ardenicës etj.

Burimet për planifikimin e objekteve Instituti në radhë të parë i ka pasur tek ekspeditat e kontrollit dhe të mbrojtjes së monumenteve e më tej tek informacionet e kujdestarëve dhe bashkëpunëtorëve të jashtëm.

Ndonëse kriteret e restaurimit kanë qenë të njëjta, zbatimi i tyre praktik ka ndërruar sipas gjinisë dhe problematikës. Kështu në monumentet e antikitetit është kryer çlirimit nga hedhurinat (Zgërdhesh, Lis, Klos, Selcë etj.) dhe është përdorur anastiloza, kur është krijuar bindja për vërtetësinë e saj. Kjo teknikë është praktikuar për rimëkëmbjen e mureve të fortifikimeve të Lisit, Nikajes (Klosit), atyre në Zgërdhesh, e Persqop, si dhe në Nymfeun e Apolonisë dhe monumentin e Agonotetëve. Në këtë të fundit është përdorur dhe zëvendësimi i elementeve të domosdoshme konstruktive që mungonin me elemente të reja, por që dallojnë nga origjinalet. Punime çlirimi nga hedhurinat janë bërë dhe në kalatë mesjetare (Gjirokastër, Berat, Paleokastër etj.), ku është kryer dhe konsolidimi i pjesëve të degraduara, duke ndërhyrë sa më pak në monument; po kjo teknikë është ndjekur dhe në monumentet e periudhës së pushtimit romak (termat e Durrësit, stacioni Ad Quintum në Bradashesh etj.).

Në monumentet e kultit janë kryer kryesisht punime konsolidimi e mirëmbajtjeje. Krahas tyre janë kryer dhe punime restaurimi, të cilat kanë konsistuar në çlirimin nga shtesat e vona pa vlerë (kisha e Perondisë), plotësime pjesësh sipas gjurmëve ekzistuese (kishat në Kalanë e Beratit), rikonstruim strukturash të vjetra (Ardenicë) etj. Punimet në këtë gjini kanë qenë më të thella se në monumentet e tjera, për vetë faktin se ato janë ruajtur në gjendje relativisht më të plotë.

Instituti i Monumenteve të Kulturës ka kryer gjithashtu një volum të madh pune restauruese në qendrat qytetare, ndërmjet të cilave vendin kryesor e zënë qytetet-muze të Beratit dhe Gjirokastrës, në banesat popullore qytetare dhe tani vonë dhe në banesat fshatare në mbarë vendin. Volumi i punës që ka kryer ky sektor, i cili zë rreth 60% të volumit të të gjithë ndërhyrjeve restauruese është kushtëzuar nga numri i madh i monumenteve të kësaj gjinie, gjendja e tyre relativisht e keqe dhe, së fundi, rrethana se ato janë të banuara. Kriteret e planifikimit të ndërhyrjeve në banesat popullore, qofshin këto në qytetet-muze, apo në qendra të tjera, janë bazuar në gjendjen teknike të monumentit dhe rëndësinë e tyre. Faktori i parë ka qenë gjatë kësaj periudhe kryesori, për vetë faktin se shpallja e ansambleve të tëra në mbrojtje shtetërore brenda një periudhe të shkurtër, rrjedhimisht moslejimi i institucioneve ndërtimore për të kryer punime në to, kishte krijuar një gjendje që kërkonte ndërhyrje të shpejta për të mos kompromentuar vetë ekzistencën e mjaft prej monumenteve të kësaj gjinie. Dora-dorës, në saje të punës intensive, faktori i dytë ka fituar përherë e më tepër rëndësi deri sa sot mund të themi se të dy këta faktorë ndikojnë thuajse barazisht në radhën e ndërhyrjeve restauruese. Në qytetet-muze, për shkak të gjendjes së monumenteve, për një kohë u prekën kryesisht monumentet e veçanta. Por këto dy vitet e fundit, puna e madhe e kryer në ta pruri vetiu nevojën e shtrirjes së punimeve dhe në elementet e tjera përbërëse të banesës, (oborreve, mureve rrethues etj.) për të arritur kështu në grupe dhe ansamble të restauruara. Përfundime më të dallueshme në këtë drejtim kemi në lagjet-muze të Beratit dhe veçanërisht në atë të lagjes Kala, si edhe punimet premtuese në lagjet Hazmurat dhe Pazar i Vjetër në qytetin-muze të Gjirokastrës.

Gjatë periudhës që shqyrtojmë puna restauruese në monumentet e kategorisë së parë, që përbëjnë ekzemplarët më tipikë dhe shpesh bartës të vlerave të mëdha, ka qenë më i vogël në volum se ajo në monumentet e kategorisë së dytë. Kjo ka ardhur nga synimi për të mos u nxituar në ndërhyrje të thella restauruese atje ku gjendja statike e monumentit nuk paraqiste preokupime. Ky qëndrim na duket i drejtë

DOKTORATURA

dhe në përputhje të plotë me vlerën e këtyre monumenteve dhe për faktin e rritjes së përditshme të nivelit të kuadrove tona restauruese. Por ndërhyrje në monumentet e kategorisë së parë janë kryer çdo vit, madje në disa prej tyre janë ndërmarrë punime të plota restaurimi të paraprira nga studimet përkatëse. Ndërhyrjet më të mëdha në numër, në këto monumente i kanë përbërë ato që kanë synuar sigurinë e qëndrueshmërisë statike të strukturave dhe elementeve të veçanta konstruktive, duke zbatuar në shumicën e rasteve rindërtimin e tyre, po ashtu janë ndërmarrë punime çlirimi nga shtesat pa vlerë si dhe ndërhyrje të tjera në përputhje me gjendjen dhe vlerën e monumentit. Punime të rëndësishme restaurimi janë kryer në një numër të madh monumentesh të kategorisë së dytë. Këto punime kanë pasur si kriter bazë ruajtjen e volumit dhe të pamjes së jashtme, ashtu si për monumentet e kategorisë së parë, duke bërë ndryshime të brendshme në përputhje me nevojat jetësore. Por, duke marrë parasysh vlerat e pjesshme qoftë të ambienteve të veçanta, ose të elementeve arkitektonike apo konstruktive në brendësinë e këtyre monumenteve, është mbajtur një qëndrim i diferencuar. Kështu të gjitha ambientet apo elementet me vlerë janë trajtuar në përputhje me këto vlera. Strukturat e katit të banuar prej skeleti druri, veçanërisht në qytetin-muze të Beratit, janë rindërtuar duke qenë kjo një zgjidhje e imponuar nga pamundësia për të vepruar ndryshe, gjithë duke qenë të ndërgjegjshëm për humbjen e autenticitetit të këtyre strukturave.

Me gjithë punën e kujdesshme që është bërë në bashkëpunim me organet lokale të pushtetit, duke arritur që sot të kemi vënë në mbrojtje shtetërore 95 monumente me karakter historik, mendojmë se ky problem nuk duhet konsideruar i përfunduar plotësisht. Në vendin tonë ekzistojnë ende ndërtime të tilla, që janë të lidhura me ngjarje e figura të shquara të historisë dhe kulturës sonë kombëtare, që presin të gjurmohen e të shpallen monumente historike.

Krahas synimit për vënien në mbrojtje të monumenteve me karakter historik, Instituti ynë i ka kushtuar vëmendje edhe punës konservuese e restauruese në këtë gjini monumentesh. Duke qenë se shumica e këtyre monumenteve është e gjinisë së banesave popullore, edhe kriteret e ndërhyrjeve restauruese në to janë në përgjithësi të njëjta. Në monumentet historike, në dallim nga banesat, trajtimi dhe mobilimi i brendësisë merr një vlerë të veçantë si dokument autentik që lidhet me ngjarjen konkrete historike. Në periudhën midis dy sesioneve janë kryer dhe po kryhen punime të tilla në Shtëpinë e Partisë dhe atë të Rinisë, Shtëpinë e Qarkorit të Partisë në Vlorë, sallën ku u zhvillua Kongresi i Përmetit, në shtëpinë e patriotëve të Rilindjes sonë Kombëtare, Vëllezërve Frashëri në Frashër, Vaso Pashës në Shkodër, Mic Sokolit në Bujan të rrethit të B. Currit, në shtëpinë e militantëve të Partisë Gogo e Kozma Nushi në Vuno, në Mësonjëtoren e Parë Shqipe në Korçë dhe shkollën e parë shqipe në Bicaj, në selinë e shoqërisë «Bashkimi» në Tiranë etj.

Shkalla e ndërhyrjeve në këto monumente, që nga punimet e mirëmbajtjes e të konsolidimit deri te restaurimi i tyre i mirëfilltë, kushtëzohet nga vetë gjendja teknike e trashëguar dhe që ndryshon nga njëri rast te tjetri, duke mbajtur kurdoherë parasysh që të ruhet te këto monumente ajo që është thelbësore dhe që i karakterizon këto.

Në të ardhmen, krahas përpjekjeve për të përsosur më tej kriteret e ndërhyrjeve konservuese e restauruese në këtë gjini monumentesh kërkojnë trajtë përfundimtare dhe duhen vënë në rrugën e zgjidhjes disa probleme, siç janë shfrytëzimi sa më racional i monumenteve historike si dhe administrimi, mirëmbajtja dhe marrja parasysh e tyre në planet urbanistike të qyteteve. Por, mbi të gjitha, kërkohet një studim serioz i kësaj gjinie monumentesh për një trajtim e shfrytëzim më të mirë të kësaj pasurie me vlerë të veçantë historike, mbasi si tërë traditat pozitive të së kaluarës edhe monumentet tona historike na shërbejnë në shkallë të gjerë neve, brezit të ri dhe masave punonjëse, sepse ato na pasurojnë jetën me koncepte, ndjenja dhe qëndrime revolucionare dhe shërbejnë për forcimin e ndërgjegjes socialiste, për kalitjen klasore e revolucionare, për të ndierë madhështinë e epokës në të cilën jetojmë, punojmë e gëzojmë.

Krahas monumenteve të gjinive të tjera, monumentet e artit, të cilat janë të shumta te ne, përfaqësojnë një fushë veprimtarie me rëndësi dhe ngutësi të madhe. Në këtë drejtim Instituti ka filluar veçanërisht këto vitet e fundit të bëjë një punë më të madhe dhe me rezultate të kënaqshme. Gjendja e monumenteve të artit, kryesisht ajo e pikturës murale, mbetet një problem i rëndësishëm qoftë për sasinë e madhe të objekteve të këtij karakteri, ashtu dhe kompleksitetin që përballon çështja e konservimit dhe restaurimit të saj, mbasi një sërë faktorësh të ndryshëm dëmtues kanë krijuar ndërlikime me pasoja shpesh serioze për jetën e tyre. Problemet kryesore janë kryesisht ato të konservimit të monumenteve, krijimit të kushteve normale për të parandaluar aktivizimin e faktorëve degradues, të bazuara në marrjen e të dhënave dhe shqyrtimin e tyre në mënyrë shkencore, për të studjuar si radhën e urgjencës, ashtu dhe të masave më të nevojshme që duhen ndërmarrë. Sektori ka trashëguar një përvojë të varfër pune në këtë drejtim, dhe veç mbas një ndërprerjeje relativisht të gjatë, sektori i artit ka arritur të formojë një bërthamë të qëndrueshme dhe ka mundur të kryejë punime restaurimi dhe

konservimi në pikturën murale të disa objekteve që paraqesin nevoja të ndjeshme, kryesisht në monumentet e qytetit të Beratit në kishën e Boboshticës, në Trapezarinë dhe kishën e manastirit të Pojanit etj. Në përcaktimin e masës së ndërhyrjeve sektori përkatës është udhëhequr nga kriteri i ngutësisë e domosdoshmërisë, duke u nisur nga garancia e mjaftueshme që ai ka fituar gjatë punës së tij. Po kështu nevoja e trajtimit të gjithanshëm të objektit si në drejtim të arkitekturës ashtu dhe pikturës ka qenë një faktor orientimi që ka përcaktuar domosdoshmërinë e punimeve restauruese, siç është rasti i punimeve konservuese në pikturën e kishës së sh. Todrit, ku ka pikturuar Onufri dhe atë të sh. Triadhës (Berat) ku janë kryer punime më të plota në arkitekturën dhe pikturën e monumenteve. Edhe në objektet e tjera të kësaj fushe nuk janë trajtuar problemet e plota e të mirëfillta të restaurimit, veçse ato të konservimit dhe evidentimit të mundshëm të vlerave estetike të monumenteve. Trajtime më të plota restauruese sektori ka kryer në fushën e restaurimit të pikturës së kavitetit — ikonave. Përvoja e punës në këtë gjini monumentesh ka qenë më frutdhënëse edhe për karakterin relativisht më pak të ndërlikuar të problemeve që ajo paraqet. Një sukses me rëndësi në këtë fushë ka qenë restaurimi i serisë së ikonave që u dërguan në ekspozitën e artit shqiptar në Paris, punë që tani vazhdon me ikona të tjera. Gjithashtu është bërë edhe një përpjekje e frytshme për restaurime edhe në gjininë e pikturës së vajit.

Ndërhyrje restauruese e konservuese të karakterit të ndryshëm janë kryer edhe në mozaikët e periudhave të ndryshme si p.sh. në ata të Tiranës, Elbasanit, Pojanit, Antigonesë etj. ku përcaktimi i kritereve dhe masave të ndërhyrjeve është udhëhequr nga një punë e studjuar, duke pasur parasysh gjendjen, shkallën e degradimit dhe parimin e reversibilitetit të mundëshëm të objektit që restaurohet.

Një punë premtuese ka filluar edhe në drejtim të restaurimit të objekteve të artit të aplikuar, që bëjnë pjesë në banesat qytetare sidomos ato të Shkodrës, ku, megjithëse në hapat e parë, rezultatet nxjerrin në pah si karakterin e nevojshëm të këtyre ndërhyrjeve ashtu dhe problemin e thellimit dhe të zgjerimit të ndërhyrjeve restauruese.

Me gjithë punën e mirë të kohëve të fundit, problemi i restaurimit e mbrojtjes së monumenteve të artit është tepër i gjerë dhe kërkon punë të madhe për t'iu përgjigjur gjendjes së monumenteve dhe rritjes së tyre të vazhdueshme.

Disiplina e restaurimit të monumenteve, si një fushë e veçantë e veprimtarisë shkencore, tashmë me tipare të përcaktuara, kërkon domosdo kuadro të pregatitur me një specializim të veçantë. Pikërisht kjo ka bërë që Instituti, që me krijimin e tij, të kishte gjithmonë parasysh këtë problem, i cili vështirësohej dhe prej faktit të njohur të mungesës së specializimit në shkollat tona. Rrugët për specializimin dhe kualifikimin e kuadrit qenë të ndryshme. Në radhë të parë për ngritjen dhe kualifikimin e tij u bë një ndarje e kuadrove sipas fushave të ndryshme, duke synuar kështu specializmin e tyre, si kusht të domosdoshëm për thellimin e punës restauruese në të gjithë përbërësit e saj. Puna konkrete restauruese qe një shkollë e vërtetë për ngritjen e nivelit të kuadrit restaurator. Fryma e shëndoshë kolegjiale, shkëmbimi i përvojës, shfrytëzimi i literaturës përkatëse dhanë rezultate të mira. Instituti nuk ndenji duarkryq lidhur me specializimin e kuadrit me forcat e vetë kolektivit, edhe në fusha të tilla delikate si ajo e restaurimit të veprave të artit.

Duke kombinuar me kujdes të dhënat nga literatura përkatëse me eksperimentimin shkencor, gjithë duke ecur me maturinë e duhur që diktonte vetë vlera e këtyre monumenteve, ne sot kemi krijuar një bërthamë të mirë specialistësh dhe në këtë fushë, të aftë për të zgjidhur disa nga problemet më shqetësuese. Ndjekja e shkallës së parë të kualifikimit pasuniversitar është një rrugë tjetër e ngritjes së nivelit të kuadrove. Sot 5 kuadro të lartë janë në pregatitje e sipër të dizertacioneve përkatëse. Një punë e mirë për ngritjen e kuadrove të reja bëhet nëpërmjet atashimit ndaj kuadrove më me përvojë.

Ne sot mund të konstatojmë se brenda një periudhe relativisht të shkurtër të jetës së Institutit, kemi arritur të ngremë kuadrot tanë restaurues, të cilët pa asnjë përjashtim kanë dalë nga bangat e auditorëve dhe të shkollave tona. Këta kuadro sot janë në gjendje të ndërmarrin punime restaurimi të nivelit të duhur shkencor në një numër të madh monumentesh të periudhave dhe gjinive të ndryshme. Këto arritje të shënuara, që janë garanci e shëndoshë për të ardhmen e veprimtarisë restauruese në vendin tonë, kanë pasur në themel të tyre orientimin e Partisë për t'u bazuar në çdo fushë të veprimtarisë sonë në forcat e veta.

* *
*

Pa dyshim puna restauruese dhe ajo seleksionuese për vënien në mbrojtje të monumenteve është mbështetur dhe do të mbështetet në studimin e tyre shkencor. Kjo domosdoshmëri u bë e qartë që në fillimet e punës së Institutit për të shmangur ndërhyrjet e gabuara, të pariparueshme pas vënies dorë në monument. Për më tepër kjo detyrë paraqitej e ngutshme, pasi studimet e trashëguara në drejtim të monumenteve, qenë mjaft të pakta dhe në shumicën e tyre të përcipta dhe të përshkuara nga ten-

Botim

dencioziteti, si pasojë procesi i punës studimore fitoi një rëndësi të veçantë. Në këtë drejtim nga puna konkrete praktike u kalua në fazën e parë të përgjithësimit teorik, i cili nga ana e tij shërbeu si bazë për një punë konkrete, më të thelluar, proces ky dialektik, i pashkëputur e pa fund. Pikërisht në bazë të këtyre studimeve u bë e mundur zgjidhja shkencore e problemeve restauruese dhe seleksionuese. Në të njëjtën kohë këto studime kanë përbërë bazën e nevojshme për njohjen e historisë së arkitekturës të vendit tonë. Në këtë drejtim Instituti ka dhënë një kontribut me vlerë duke mbuluar me studime thuajse tërë gjinitë e monumenteve, që nga prehistoria deri te monumentet e lidhura me Luftën Nacionalçlirimtare. Kështu, si rezultat i ekspeditave për vënien në mbrojtje të monumenteve u grumbullua një material i pasur për fortifikimet prehistorike, të cilat shpunë në studimin e kësaj gjinie thuajse të paprekur. Punimet në ndërtimet e periudhës antike dhe antike të vonë (fortifikime, ndërtime me karakter shoqëror etj.) kërkuan së pari studimin e tyre. Këto studime qenë të nevojshme pasi siç përmendëm më sipër, materiali i trashëguar nga autorët e huaj, ndonëse më i pasur se i fushave të tjera, paraqitej në mjaft raste i cekët dhe tendencioz. Si pasojë ai qe i pamjaftueshëm për kryerjen e punimeve restauruese; kështu p.sh. rikonstruksioni i monumentit të Agonotetëve në studimin e trashëguar paraqitej i gabuar dhe krejt i ndryshëm nga ai që doli gjatë pregatitjes së projektit të restaurimit. Nga ana tjetër përftimi i të dhënave të reja më të plota nga monumentet ka krijuar mundësinë e pasqyrimit më të plotë të tyre; por duhet thënë se, përveç fortifikimeve, jo të tëra gjinitë e kësaj periudhe janë pasqyruar në masën e duhur.

Një sferë thuajse tërësisht e paprekur ka qenë studimi i fortifikimeve mesjetare, i monumenteve të kultit dhe ndërtimeve inxhinierike, i domosdoshëm ky për pregatitjen e projekteve të restaurimit. Ndërhyrja në një numër të madh fortifikimesh, që prej atyre të mesjetës së hershme e deri në ato të pashallëqeve të pavarura, monumentesh kulti kristian, prej paleokristianëve deri te postbizantinët, si dhe në një sërë ndërtimesh inxhinierike, ura, hamame etj. u krye në bazën e këtyre studimeve dhe i zgjeroi njohuritë në këto fusha. Falë kësaj pune kërkimore dhe ekspeditave informative sot disponohet një material i gjerë, i cili në pjesën më të mirë ka parë dritën e botimit. Nga ana tjetër janë hedhur hapat e parë dhe për studimin e fushës së monumenteve islamike, të cilat do ta plotësojnë kuadrin e arkitekturës sonë mesjetare.

Një veprimtari e rëndësishme është kryer dhe në fushën e banesave popullore. Kjo është pasqyruar në botime, artikuj të veçantë në revistat «Monumentet», «Studime historike» dhe «Etnografia shqiptare». Studjues të ndryshëm, që merren me këto fusha të arkitekturës shqiptare, kanë arritur me anë të këtyre studimeve të krijojnë tashmë një kuadër të kënaqshëm për banesën popullore qytetare dhe për banesën fshatare të mjaft krahinave të vendit dhe veçanërisht të Shqipërisë së Veriut si rezultat i punës gjurmuese për dokumentimin dhe vënien në mbrojtje të banesave me vlerë; pikërisht për këtë arsye këto studime kanë në përgjithësi karakter tipologjik, klasifikues. Mbi bazën e tyre sot mund të quhet i përfunduar klasifikimi tipologjik i banesës qytetare gjatë shekujve 18-19. Shembujt e shumtë që ilustrojnë morfologjinë e banesës, trajtimi i tyre dhe në aspektin teknik, si dhe ndjekja e zhvillimit të qytetit në kohë, kanë krijuar një bazë të mirë për të kaluar në studime përgjithësuese në shkallë kombëtare. Krahas këtyre, punimet e restaurimit në monumente të veçanta, disa prej të cilave me rëndësi jo vetëm tipologjike, kanë dhënë materiale të vlefshme për thellimin në aspekte të veçanta të arkitekturës së banesës qytetare dhe sidomos në ndjekjen e ecurisë së saj në kohë. Këto studime kanë konfirmuar plotësisht, nëpërmjet materialeve të pasura që jepet në to, se, ashtu si në çdo shfaqje të veprimtarisë ndërtimore, edhe në banesë, si shtytësi themelor për ecurinë e saj, janë kushtet ekonomiko-shoqërore, diferencimi klasor. Pra këto studime, krahas atyre në fusha të tjera të jetës ekonomiko-politike, mund të shërbejnë si një burim shumë autoritar për përcaktimin e natyrës dhe karakterit të qytetit shqiptar gjatë shek. 18-19.

Krahas vlerave të mëdha në fushën e banesave qytetare vendi ynë trashëgon një pasuri tjetër të barasvlershme, atë të ndërtimeve fshatare. Partia dhe shteti ynë, duke vlerësuar këtë trashëgimi, me kohë kanë krijuar kushtet për gjurmimin dhe vënien në mbrojtje të saj krahas trashëgimisë arkitektonike në fushat e tjera. Por, duke marrë parasysh transformimet e mëdha dhe të shpejta të fshatit tonë socialist, Këshilli i Ministrave urdhëroi me vendim të posaçëm të vitit 1974 gjurmimin dhe vënien në mbrojtje të ndërtimeve qytetare dhe fshatare me vlerë për historinë e arkitekturës shqiptare brenda vitit 1978. Fill mbas këtij vendimi filloi puna për këtë ndërmarrje me të vërtetë të madhe për nga volumi i punës dhe synimet e saj. Instituti i Monumenteve, i cili mban barrën kryesore në këtë aktivitet, mori menjëherë masat praktike organizative. Grupet studimore që gjurmojnë, dokumentojnë, klasifikojnë dhe propozojnë ndërtime për t'u vënë në mbrojtje shtetërore gjatë viteve 1975-1976 kanë eksploruar sipas planit një numër jo të vogël krahinash të vendit. Këto grupe kanë grumbulluar një material shumë të pasur grafik, fotografik dhe përshkrimor jo vetëm për ndërtimet që do të propozo-

Doc Scanned

hen për t'u vënë në mbrojtje shtetërore, por dhe për ato që, pa qenë të kësaj kategorie, janë me vlerë për historinë e arkitekturës shqiptare. Raporti i ndërtimeve të para me të dytat është mesatarisht 1 me 6. Përfundimi i kësaj ndërmarrjeje shumë të rëndësishme për shkencat albanologjike, do të na japë një kuadër të plotë për ecurinë e banesës popullore në kohë, raportet qytet-fshat, veçantitë lokale dhe tiparet e përbashkëta, lëvizjet e mjeshtërve popullorë dhe shumë probleme të tjera me karakter jo vetëm arkitektonik, por dhe historik. Vënia në mbrojtje e ndërtimeve me vlerë do t'u sigurojë studjuesve të ardhshëm burimin autentik, studimi i të cilit pa dyshim nga brezi në brez do të ndriçojë përherë e më mirë shumë aspekte të historisë së popullit tonë në disa periudha të caktuara.

Duke pasur parasysh se problemi i restaurimit të çdo vepre arti nuk përmban vetëm aspektin e trajtimit teknik të saj, por është në radhë të parë një problem studimi dhe eksperimentimi shkencor, çështja e zgjidhjes së detyrave në këtë fushë mbetet akoma problematike për Institutin si në drejtim të zgjerimit të veprimtarisë së sektorit, ashtu dhe thellimit dhe vënies në baza edhe më tepër shkencore të punës restauruese. Për t'i ardhur në ndihmë problemit të njohjes së veprës si dhe evidentimit të mjaft aspekteve teknike e historike të saj, lind nevoja e studimit të gjithanshëm të veprës. Në këtë drejtim restaurimi është një rast tepër i favorshëm që evidenton dhe zbulon mjaft të dhëna të reja të panjohura, të cilat përftohen nëpërmjet shqyrtimit të të dhënave teknike si dhe studimit të gjendjes së veprës, procesit të restaurimit dhe rezultateve të punës restauruese. Nëpërmjet tyre është evidentuar procesi i restaurimit mbi bazën e kritereve shkencore dhe janë përftuar mjaft të dhëna të reja të panjohura. Natyrisht që fusha e studimit duhet të ketë një gamë më të gjerë dhe të thellojë metodën në mënyrë që t'u paraprihet edhe shumë problemeve specifike që dalin nga restaurimi i monumenteve të artit në vendin tonë. Njëkohësisht këto rezultate janë pasqyruar nëpërmjet disa artikujve, por që ende janë të pakta në numër.

Në fushën e mbrojtjes dhe të legjislacionit të monumenteve në periudhën midis dy sesioneve duhet përmendur aprovimi i Dekretit të ri mbi mbrojtjen e monumenteve kulturore e historike dhe pasurive natyrore të rralla, si dhe i rregullores për mbrojtjen e monumenteve kulturore e historike, duke u përmirësuar kështu legjislacioni që ishte në fuqi që nga viti 1948. Në vazhdim të këtyre dhe si pasojë e një pune studimore disavjeçare në qytetet tona, u aprovua zonifikimi dhe rregullorja mbi mbrojtjen, restaurimin dhe administrimin e qytetit-muze të Gjirokastrës si edhe dy rregullore të tjera për mbrojtjen dhe restaurimin e ansambleve dhe ndërtimeve të tjera me vlerë historike, arkitektonike dhe urbanistike të qyteteve të Korçës dhe Elbasanit.

Në saje të ekspeditave për kontrollin dhe mbrojtjen e monumenteve dhe atyre informative mund të themi se sot gjendja e monumenteve kontrollohet në një masë të mirë prej Institutit. Njëkohësisht nëpërmjet tyre listës së monumenteve i është shtuar një numër i madh monumentesh të panjohura më parë. Kjo veprimtari, e bazuar në seleksionimin e një materiali të gjerë, shpesh të transformuar ose fshehur nga ndërtime pa vlerë, që kërkon njohuri e kritere të rrepta shkencore, nuk është e përkohshme, por e përhershme për Institutin, madje intensiteti dhe gjerësia e tij vjen duke u shtuar. Kështu është grumbulluar një material i gjerë mbi ndërtimet me vlerë arkitektonike, artistike e historike që meritojnë të shpallen monumente, të cilat u vunë në mbrojtje shtetërore në vitin 1973. Ndërkohë një numër i konsiderueshëm monumentesh të tjera është vënë në mbrojtje paraprake, duke u rritur kështu numri i monumenteve të vëna në mbrojtje gjatë periudhës midis dy sesioneve me rreth 450 monumente të reja. Ndërmjet tyre për herë të parë po vihen në mbrojtje shtetërore rreth 90 ambiente banesash të pajisura me punime të gdhendura në dru.

Në këtë drejtim, si rezultat i punës së madhe politike dhe edukative të Partisë, i rritjes së nivelit kulturor të masave, është arritur që masat popullore dhe organet e pushtetit në bazë të kenë një koncept më të drejtë për monumentet dhe në përgjithësi këto të trajtohen e administrohen më mirë. Megjithatë ende nuk janë arritur plotësisht objektivat e dëshiruar.

Duke e dendësuar punën për pajisjen e monumenteve me dokumentacionin e nevojshëm grafik, fotografik e përshkrimor, Instituti brenda periudhës midis dy sesioneve ka hartuar e grumbulluar një pasuri të madhe dokumentare, duke krijuar një bazë të shëndoshë shkencore për punën konservuese e restauruese. Arkivit tonë të dokumentacionit shkencor në këta pesë vjet iu shtuan edhe 36.000 negativë, 97.000 fotografi, 18.000 fletë rilevimesh e dokumentacioni tjetër grafik, u krijua fondi i diapozitivave bardhë e zi e me ngjyra me 12.000 copë si dhe skedari bibliografik me rreth 18.000 skeda. Kështu është arritur që për pjesën më të mirë të monumenteve të jetë hartuar dokumentacioni përkatës.

Pasuritë kulturore të trashëguara nga e kaluara duhet të jetojnë aktivisht me kohën. Njëkohësisht si bartës të vlerave ideoestetike monumentet duhet të përdoren për funksione që nuk vijnë në kundërshtim me këto vlera. Roli i monumentit kështu nuk mbetet pasiv, por ai bëhet një forcë për edukimin patriotik revolucionar të masave. Si shembuj pozitivë këtu mund të përmenden Kalaja e Gjirokastrës e kthyer në muze armësh, banesat e kthyera në muze etnografi-

ZONA OFICIOR

kë në Gjirokastër, Kavajë e Krujë, Pazari i Vjetër i Krujës dhe mjaft monumente historike që janë shfrytëzuar si muze. Por ky mbetet një problem që kërkon përpjekje serioze për t'u zgjidhur, pasi një numër i madh monumentesh ende përdoren për qëllime që shpesh dëmtojnë dhe e bëjnë të pavizitueshëm atë. Ky nuk është një problem i dorës së dytë, por përkundrazi me shumë rëndësi, i pandarë nga ruajtja e monumenteve.

Si pasojë e kontaktit të drejtpërdrejtë dhe të thellë me monumentin, punës kërkimore dhe njohjes së një numri gjithnjë e më të madh monumentesh, punonjësit e Institutit sot përbëjnë forcën kryesore për studimin e historisë së arkitekturës së vendit tonë.

Rrjedhimisht, krahas restaurimit, si pasojë e drejtpërdrejtë e tij, Instituti boton serinë «Monumentet». Seria synon të përgjithësojë punën restauruese që kryhet në vendin tonë dhe të krijojë një platformë për njohjen dhe studimin e tabanit tonë kombëtar në arkitekturë e art. Botimi i rezultateve të punës sonë është bërë i nevojshëm nga zhvillimi socialist i vendit nga vetë karakteristika e tij themelore në art e kulturë, përmbajtja socialiste dhe forma nacionale, e cila më qartë për ne shprehet në domosdoshmërinë e mbështetjes së arkitekturës sonë të re në tabanin kombëtar. Pa dyshim që, për t'u mbështetur në këtë taban, krijuesi në radhë të parë duhet ta ndiejë dhe, që ta ndiejë duhet ta njohë arkitekturën e artin tonë kombëtar. Këtij qëllimi i shërben dhe seria «Monumentet». Në 10 numrat e serisë të botuara deri më sot janë shkruar 113 artikuj, prej 39 autorësh të ndryshëm. Fakti se ndërmjet tyre 19 janë bashkëpunëtorë të jashtëm dëshmon për masivizimin e botimit. Ndërmjet artikujve të mësipërm 50 pasqyrojnë punën restauruese të kryer në monumentet ose janë rezultat i drejtpërdrejtë i saj. Një numër jo më të vogël zënë artikujt e shkruar si pasojë e ekspeditave informative dhe për mbrojtjen e kontrollin e gjendjes së monumenteve. Artikujt e tjerë paraqesin përgjithësimin e kritereve të ndjekura prej Institutit, bazën ligjore të mbrojtjes së monumenteve si dhe gjurmime, kryesisht të bashkëpunëtorëve të jashtëm mbi monumente të veçanta. Por në botim vihet ende re mungesa e raporteve të tjera dhe të detajuara për punën restauruese dhe aktivitetin tjetër shkencor të Institutit si dhe mungesa e artikujve, të cilët do të trajtonin dhe përgjithësonin punën restauruese dhe studimet mbi arkitekturën.

Për t'i shërbyer sa më mirë edukimit ideoestetik të masave të gjera punonjëse, Instituti ka kryer një veprimtari të kënaqshme në fushën e popullarizimit të monumenteve të kulturës. Këtij qëllimi i kanë shërbyer botimet shkencore-popullore të Institutit, prej të cilave këta dy vjetët e fundit kanë dalë nga shtypi 3 numra dhe së shpejti dorëzohet në shtyp numri i katërt. Të bazuar në studimin shkencor, por pa e argumentuar atë, artikujt e shkruar prej punonjësve të Institutit si dhe bashkëpunëtorëve të jashtëm synojnë t'i njohin masat me monumentet historike të arkitekturës dhe artit për t'i bërë të vetdijshëm për pasurinë e madhe kulturore dhe traditën e lashtë të popullit tonë në këto fusha dhe njëkohësisht për t'i kthyer në mbrojtëse të vetdijshme të kësaj pasurie. Po këtij qëllimi i kanë shërbyer dhe filmat televizivë me metrash të shkurtër dhe të mesmë të realizuar prej Radiotelevizionit Shqiptar në bashkëpunim me punonjësit e Institutit. Ndonëse numri i tyre nuk është i pakët, rreth 30 filma të tillë dhe rëndësia jo e vogël, duke ditur se televizioni është një nga mjetet më masive dhe shprehëse të propagandës, nuk mund të thuhet se e kanë arritur plotësisht qëllimin. Kjo në radhë të parë nga moskushtimi i vëmendjes së duhur nga ana e Radiotelevizionit dhe mos bashkërenditja në shkallën e nevojshme ndërmjet dy institucioneve. Një veprimtari e gjerë është zhvilluar dhe në fushat e tjera të masivizimit. Kështu brenda periudhës midis dy sesioneve janë mbajtur mbi 50 biseda në radio dhe një numër shumë i madh bisedash të shoqëruara me diapozitivë në qendra pune, kooperativa, reparte ushtarake, shkolla etj., janë shkruar mbi 120 artikuj në shtypin periodik, por dhe në këtë drejtim është e nevojshme që të kryhet një bashkërenditje më e mirë, duke i prerë rrugën spontaneitetit. Në rrugë të mbarë po vihet edhe botimi i disa albumeve. Do të gjallërohet më tej jeta shkencore e Institutit nëpërmjet diskutimit më të gjerë të projekteve, artikujve dhe rezultateve të ekspeditave informative në sektorët dhe një pjesë më me rëndësi në drejtori ose këshillin tekniko-shkencor. Rrahja e mendimeve dhe e pikëpamjeve në sektorë nëpërmjet debatit shkencor është një nga faktorët kryesorë që i pret rrugën spontaneitetit dhe subjektivizmit, në radhë të parë në punimet restauruese, duke u kundërvënë atyre objektivitetin dhe mendimin kolegjial. Po kështu përvoja e kolektivit në diskutimin e studimeve ua shton më tepër vlerën atyre. Me gjithë rezultatet e mira në këtë drejtim, mbetet ende për ta thelluar dhe më tej këtë veprimtari. Po kështu mbetet për t'u thelluar jeta shkencore edhe në aspektet e tjera të saj, në organizimin më të mirë e më të plotë të seminareve, si dhe diskutimi, krahas artikujve të shkruar nga punonjësit e Institutit, edhe të botimeve të tjera që i përkasin fushës sonë.

Theksimi nga Kongresi VII dhe shoku Enver se **«karakteri kombëtar dhe fryma popullore realizohen duke pasqyruar me vërtetësi realitetin nga pozitat e ideologjisë marksiste-leniniste, duke asimiluar në mënyrë kritike dhe nga pozita klasore gjithë përvojën e kulturës sonë, traditën e vjetër përparimtare dhe të**

BOTIM

renë revolucionare, **duke u mbështetur fort në krijimtarinë e popullit»** i hap horizonte të reja dhe njëkohësisht e ngarkon Institutin tonë me detyra edhe më të mëdha.

Për të zbatuar udhëzimet e Kongresit VII dhe të shokut Enver se **«duke mbrojtur e zhvilluar kulturën e vet kombëtare, demokratike e revolucionare, popujt mbrojnë pavarësinë, qenien dhe traditat e veta dhe kështu japin kontributin e tyre në thesarin e kulturës botërore»**, në bashkëpunim me institucionet përkatëse dhe organet lokale të pushtetit do të vazhdojë puna për gjurmimin e mbarë vendit me plotësynimin që të shpallen të gjitha monumentet ekzistuese mbi tokë, përveç monumenteve që do të dalin nga gërmimet arkeologjike. Brenda vitit 1978 do të përfundojë detyra e ngarkuar me vendimin e vitit 1974 të Këshillit të Ministrave për gjurmimin e dokumentimin e të gjitha ndërtimeve fshatare me vlerë arkitektonike, historike dhe etnografike, me qëllim që ekzemplarët më tipikë të vihen në mbrojtje shtetërore. Do të gjurmohet e do të evidentohet e gjithë ornamentika jonë dhe do të përfundohet studimi e zonifikimi edhe i qyteteve të Shkodrës, Tiranës, Durrësit dhe Vlorës, për të vënë në mbrojtje shtetërore ansamble ose monumente të veçanta me vlerë arkitektonike, artistike dhe historike.

Për të vënë në jetë porosinë e Kongresit VII dhe të shokut Enver që **«studimet e kërkimet shkencore të shndërohen në metodë të përgjithshme që të përshkojë e të paraprijë çdo punë»**, do të thellohen më tej projektet e restaurimit, të cilat do ta ngrenë në një nivel më të lartë punën restauruese dhe do të zhvillojnë më tej mendimin shqiptar në shkencën e restaurimit. Me punime restauruese të mirëfillta do të ndërhyhet në një numër më të madh monumentesh të kategorisë së parë.

Për t'iu përgjigjur sa më mirë udhëzimit të Kongresit VII dhe të shokut Enver se **«prapambetja që vihet re në disa lloje të artit e sidomos në arkitekturë, kërkon të ndërmerren studime dhe të bëhet një punë më e madhe kërkimore»**, do të rritet veprimtaria kërkimore e Institutit, duke pasur si qëllim arritjen në përgjithësime mbi bazën e njohjes së të gjitha monumenteve në të gjitha fushat ku kryhen restaurimet. Si gjer tani, puna jonë për gjurmimin, restaurimin dhe konservimin e mëtejshëm të monumenteve të kulturës do të shërbejë edhe për ndriçimin e shumë problemeve të historisë së kulturës materiale të popullit tonë. Instituti do të vazhdojë të japë kontributin e tij në studimin e historisë së arkitekturës shqiptare. Si rezultat i studimeve të pjesshme, përgjithësuese e monografike, do të arrihet që brenda vitit 1978 të përfundojë hartimi i tekstit «Historia e arkitekturës shqiptare deri në vitin 1912».

Nëpërmjet punimeve të mirëmbajtjes, konservimit dhe restaurimit do të synohet që brenda pesëvjeçarit në vazhdim të kthehen në monumente të vizitueshme qendrat dhe kalatë e periudhës ilire e mesjetare më me rëndësi për historinë dhe kulturën e popullit tonë dhe një sërë monumentesh më me vlerë të arkitekturës antike e mesjetare.

Mbështetur në përvojën e grumbulluar deri tani në restaurimin e monumenteve të artit Instituti në këtë pesëvjeçar do të restaurojë një pjesë të mirë të mozaikëve dhe do t'u kushtojë më tepër kujdes restaurimeve të pikturës murale, ikonave, punimeve të gdhendura në dru etj., duke vlerësuar dhe evidentuar vlerat e tyre estetike.

Një vemendje e veçantë do t'u kushtohet monumenteve të lidhura me momentet kyçe të historisë së popullit tonë dhe sidomos të Luftës Nacionalçlirimtare.

Për t'i bërë jehonë 100-vjetorit të Lidhjes së Prizrendit, do të merren masa për restaurimin dhe kthimin në muze të disa banesave të patriotëve të Rilindjes sonë Kombëtare.

Do të ndërhyhet më gjerë në ansamblet e qyteteve-muze ku do të fillojë rëndom edhe trajtimi i oborreve, mureve rrethuese, portave të jashtme, kalldrëmeve etj. Në shkallë më të gjerë se deri tani do të shtrihet puna konservuese e restauruese në monumentet e fshatit, sidomos në banesat fshatare.

Në bashkëpunim me organet lokale të pushtetit do të bëhen përpjekje që mjaft banesa fshatare karakteristike të përdoren për muze fshati. Në të njëjtën kohë me gjurmimin e ndërtimeve fshatare do të përcaktohen variantet më interesante të banesave, mullinjve, derstilave, kasollevet etj., të cilat, me pajisjet e tyre të brendshme duhet të ruhen me tërë autenticitetin e tyre, duke krijuar kështu bazën materiale për ngritjen e muzeut të ardhshëm në natyrë, porosi kjo e dhënë me vendimin e KQ të P.P.SH. «Mbi traditat».

Në përgjigje të orientimeve të Kongresit VII dhe të shokut Enver se **«Partia kërkon që puna kulturore masive të ngrihet në një nivel më të lartë..... të shfrytëzohen drejt të gjitha mjetet e shumta që ka vënë në shërbim të masave shteti»** do të shënohet një kthesë e dukshme në drejtim të masivizimit. Përveç botimit të serisë shkencore «Monumentet» dhe monografive, do të synohet që të zgjerohen botimet tona shkencore, popullore, albumet, broshurat e ilustruara, guidat etj. Për të forcuar propagandën tonë lidhur me popullarizimin e thesarit të kulturës materiale të vendit tonë, do të dendësohet puna nëpërmjet artikujve në shtypin e përditshëm e periodik, emisioneve radiotelevizive, bisedave me diapozitiva dhe fotoeks-

POZITIVE COPY

pozitave. Po kështu do të synohet që në bashkëpunim me Kinostudion të pregatiten disa filma dokumentarë. Kjo veprimtari do të synojë që monumentet të luajnë një rol aktiv për edukimin patriotik, revolucionar dhe estetik të popullit.

Si rrjedhim i një sërë studimeve në fushën e monumenteve të kulturës si nga punonjësit tanë shkencorë ashtu edhe nga bashkëpunëtorët e jashtëm, do të synohet që në një të ardhme të afërt të mbahet konferenca kombëtare e monumenteve të kulturës.

Të udhëhequr nga parimi i Partisë sonë **«Të mësojmë duke punuar dhe të punojmë duke mësuar»** dhe nga porositë e Kongresit VII dhe shokut Enver se **«është e nevojshme të forcohet më tej besimi i kuadrove, i specialistëve, i punonjësve në forcat dhe aftësitë e veta krijuese, duke njohur dhe zbatuar në të njëjtën kohë në përshtatje me kushtet tona edhe arritjen e shkencës e të teknikës botërore»**, do të shënohen hapa të mëtejshëm në kualifikimin e kuadrit, që nga specialistët e thjeshtë e deri te restauratorët e kategorisë së parë, mbi bazën e ngritjes së kurseve, seminareve, ndjekjes së arsimit të lartë dhe organizimit të shkallës së parë të kualifikimit postuniversitar. Ky pesëvjeçar do të shënojë një gjallërim të mëtejshëm: të jetës shkencore të sektorëve, nëpërmjet diskutimit të projekteve të restaurimit, seminareve për probleme të veçanta të metodës, teorisë dhe praktikës së restaurimit, referimit për literaturën shkencore etj.

Do të bashkërendohet më mirë puna me institucionet dhe qendrat e tjera, veçanërisht me sektorin e artit të Institutit të Historisë dhe katedrën e arkitekturës së Universitetit të Tiranës për gjurmimin dhe vënien në mbrojtje të banesës fshatare, ashtu edhe me Qendrën Arkeologjike.

Objektivat që synohet të arrihen janë plotësisht të realizueshme, sepse në radhë të parë kemi ndihmën dhe kujdesin atëror të Partisë si dhe mësimet dhe idetë largpamëse të shokut Enver. Në punën e tij të përditshme Instituti do të mbështetet në forcat e veta, bashkëpunimin me institucionet e afërta dhe aktivizimin e bashkëpunëtorëve të jashtëm. Ndjenja e përgjegjësisë që merr mbi vete ky Institut për të vënë në jetë idetë dhe vendimet e Kongresit VII të Partisë në fushën tonë gjen shprehjen e saj të natyrshme edhe në punimet e sesionit tonë të tretë shkencor, ku pasqyrohen disa nga rezultatet në fushën kërkimore-restauruese të monumenteve tona.

DO NOT COPY

Stilian ADHAMI

RESULTATS ET TACHES DANS LE DOMAINE DE LAPROTECTION ET DU TRAVAIL DE RECHERCHE ET DE RESTAURATION DES MONUMENTS DE LA CULTURE

DO NOT COPY

RESUME

La troisième session de l'Institut des Monuments de la Culture, a été organisée dans le cadre du 35e anniversaire de la fondation du Parti du Travail d'Albanie et de son VIIe Congrès, ainsi qu'à l'occasion du 10e anniversaire de la création de notre Institut. Les matériaux du VIIe Congrès du Parti et ses directives clairvoyantes ont ouvert aux larges masses travailleuses du pays de grandes perspectives et, dans le même temps, de nouveaux sentiers à nous les travailleurs du front de la culture matérielle du peuple albanais. Ils sont devenus une source d'inspiration et d'orientation, qui nous permet de fixer sous la direction de l'organisation de base du Parti des tâches nouvelles encore plus importantes et d'établir en perspective des objectifs d'un niveau plus élevé.

Cinq ans se sont déjà écoulés depuis les assises de la deuxième session scientifique de notre Institut. Au cours de cette période de temps s'est mieux cristallisée la physionomie de l'Institut des Monuments de la Culture; il s'est renforcé du point de vue technico-scientifique et économique, en enregistrant dans le même temps une croissance quantitative et qualitative dans tous les domaines de la protection, de l'étude, de la restauration et de la popularisation des monuments de la culture.

D'une année à l'autre notre Institut, ainsi que ses filiales et ateliers dans les districts, ont continuellement étendu en ampleur et en profondeur leurs interventions. Une telle chose s'exprime non seulement dans la qualité des travaux mais encore par le nombre élevé de monuments qui ont été l'objet d'interventions. L'année passé les fonds affectés à des fins de restauration se sont accrus de 7 fois par rapport à 10 ans de cela, soit à la période de fondation de notre Institut. Il suffit de mentionner à ce propos que pendant la seule année 1975 nos interventions ont concerné 160 monuments avec l'utilisation d'un fonds budgétaire de 4,2 millions de leks et d'une force ouvrière de 240 personnes. Un développement semblable est un résultat de la croissance du nombre de monuments placés sous la protection de l'Etat et une conséquence des possibilités plus grandes créées à notre Institut, qui lui ont permis de réaliser ces travaux grâce à l'augmentation du nombre de ses cadres et à leur qualification.

Les travaux effectués par l'Institut des Monuments de la Culture, au cours de cette période de temps, ont concerné un nombre considérable de monuments de l'architecture ancienne et moyenâgeuse, appartenant aux genres les plus différents, comme fortifications, monuments de culte, ouvrages d'ingénierie, etc. Dans la détermination de ces travaux nous avons tout d'abord pris en considération le facteur péril menaçant l'existence même du monument. En conséquence le plus grand volume concerne les travaux visant à sauver les monuments de la dégradation, et à les conserver. Grâce à de telles interventions a été presque éliminé le danger d'écroulement menaçant les structures des ouvrages fortifiés, les constructions de la période romaine et les ouvrages d'ingénierie. De même la situation des monuments de la culture, qui, à la différence des constructions susmentionnées, présentent des structures plus fragiles et plus exposées aux facteurs nuisibles, a été mise sous contrôle. Un autre critère fondamental suivi à cet égard est celui de rendre les monuments plus accessibles en les convertissant en des centres d'éducation idéologique et esthétique. La priorité a été accordée aux monuments ayant joué un rôle d'importance dans l'histoire de notre peuple, aux monuments situés à proximité des centres urbains, donc plus accessibles aux visiteurs, ainsi qu'aux monuments typiques pour un genre déterminé. En ce qui concerne les centres illyriens, la Forteresse de Lis et celle de Zgërdhesh, les tombes monumentales de Selce et une série d'autres agglomérations ont été l'objet de différentes interventions, de manière à les convertir en des ensembles susceptibles d'être visités et à créer parmi les visiteurs une impression sur l'architecture de la ville illyrienne. De même une attention particulière a été consacrée aux importantes villes de l'Antiquité, Apollonie et Butrint. On s'est également soucié de la restauration de différentes constructions, entre autres la Nymphée et le monument des Agonothètes à Apollonie; ce dernier, qui a été récemment rebâti, constitue un succès pour l'activité de restauration menée par notre Institut et montre qu'il est maintenant en mesure d'apporter une solution même aux cas les plus difficiles de restauration.

Dans le domaine de l'architecture moyennâgeuse la priorité a été accordée aux agglomérations relevant des principautés féodales albanaises ou se rattachant à la lutte du peuple albanais pour l'indépendance, sous l'égide de Skënderbeg, ainsi

qu'aux pachaliks indépendants albanais. De leur nombre les forteresses de Kruje, Shkodër, Gjirokastër et de Berat ont déjà regagné, dans une large mesure, leur visage antérieur.

En ce qui concerne les monuments de culte, outre les travaux d'entretien, des interventions de restauration ont été réalisées parmi les édifices renfermant de grandes valeurs architectoniques. Mentionnons entre autres les églises de la Citadelle de Berat, qui, à l'issue de la restauration, ont recouvert leur physionomie primaire, qu'elles avaient perdu à cause des endommagements et des réparations; l'église de Perhondi, qui a regagné complètement son aspect original, après l'élimination des constructions récentes d'aucune valeur; le monastère d'Ardenice et d'autres encore.

En ce qui concerne la planification des ouvrages méritant d'être pris en considération, notre Institut s'est fondé sur les indications des expéditions de contrôle et de protection des monuments, ainsi que sur les informations transmises par les surveillants et les collaborateurs externes.

S'il est vrai que les critères de restauration restent les mêmes, ils sont toutefois appliqués différemment selon le genre de monument traité et la problématique le concernant. Ainsi les monuments de l'antiquité, une fois dégagés des débris (Zgërdhesh, Klos, Selce, etc.), ont été soumis à l'anastylose quand nous étions convaincus de son authenticité. Cette technique a été mise en oeuvre pour la reconstruction des murs fortifiés à Lis, Nikaj a (Klos), Zgërdhesh et Persqop, ainsi que dans la Nymphée d'Apollonie et le monument des Agonothètes. En ce qui concerne ce dernier, les éléments de construction indispensables qui lui manquaient ont été remplacés par des éléments nouveaux se distinguant des originaux. Des travaux de dégagement ont été réalisés aussi dans les forteresses moyennâgeuses de Gjirokaster, Berat, Paleokaster et ailleurs; en plus ici ont été consolidés leurs éléments dégradés, en intervenant toutefois le moins possible. La même technique a été pratiquée avec les monuments de la période de l'occupation romaine (les Thermes de Durres, la station Ad quintum à Bradashesh, etc.).

Les monuments de culte ont été l'objet surtout de travaux de consolidation et d'entretien. Dans le même temps on y a réalisé des travaux de restauration tendant à éliminer les adjonctions récentes d'aucun intérêt (l'église de Perhondi), à compléter les pièces qui manquaient selon les traces visibles sur place (les églises de la Citadelle de Berat), à reconstruire les structures anciennes (Ardenice), etc. Ce genre de monuments a été l'objet d'interventions plus poussées, du fait qu'ils se trouvent dans un état de conservation relativement plus intact.

Un volume important de travaux de restauration a été réalisé par l'Institut des Monuments de la Culture dans les centres urbains, surtout dans les villes-musée de Berat et de Gjirokastër. Les maisons caractéristiques des villes et récemment encore les habitations rurales de l'ensemble du pays ont été également l'objet de nombreuses interventions. Le volume de travail réalisé dans ce secteur, qui constitue près de 60 pour cent du volume global de toutes les interventions réalisées à des fins de restauration, est conditionné par le nombre élevé de monuments de ce genre, et de l'état de conservation peu satisfaisant et, enfin, par le fait qu'ils sont habités. Les critères sur lesquels nous nous sommes guidés pour la planification des interventions à réaliser parmi les maisons caractéristiques des villes-musée ou d'autres centres urbains et ruraux, se fondent sur l'état technique et sur l'importance de ces monuments. Le premier de ces facteurs a été considéré comme le plus important pendant cette période, du fait même que la mise sous protection de l'Etat d'un nombre élevé d'ensembles architecturaux au cours d'une période si brève, en ne permettant pas de la sorte aux entreprises du bâtiment d'y effectuer des travaux, a créé une situation exigeant des interventions pressantes afin de ne pas compromettre l'existence même de plusieurs monuments de ce genre. Pas à pas, grâce à un travail soutenu, le deuxième facteur est devenu toujours plus important au point qu'actuellement ces deux facteurs exercent une influence presque égale dans les interventions à des fins de restauration. Dans les villes-musée, en raison de l'état dans lequel se trouvent les monuments, pendant un certain laps de temps les interventions n'ont concerné principalement que des monuments particuliers. Mais pendant ces deux dernières années, à la suite de l'énorme travail réalisé dans ces centres, il a été nécessaire d'étendre les interventions à d'autres éléments constitutifs de l'habitation (cours, murs de clôture et autres) ce qui a conduit à la création de groupes et d'ensembles architecturaux restaurés. Les meilleurs résultats en cette direction ont été obtenus dans les quartiers-musée de Berat et particulièrement dans celui dénommé Kala. Dans le même temps des travaux prometteurs ont été réalisés dans les quartiers Hazmurat et Vieux Bazar dans la ville-musée de Gjirokaster.

Pendant la période en examen le travail de restauration réalisé parmi les monuments de la première catégorie, qui constituent exemplaires les plus typiques et renferment souvent d'importantes valeurs, est moindre sur le plan du volume par rapport au même travail efectué parmi les monuments de la deuxième catégorie. Cela est une conséquence de la conception de ne pas effectuer des interventions poussées même lorsque l'état statique du monument n'est pas préoccupant. Un tel comportement nous semble juste et entièrement conforme à la valeur des monuments, en considération du fait aussi que nos cadres travaillant dans le secteur de la restauration améliorent quotidiennement leur niveau de préparation. Malgré cela nombre d'interventions ont été réalisées chaque année parmi les monuments de la première catégorie, voir même certains d'entre eux ont été l'objet de travaux de restauration en profondeur, évidemment précédées par des études préliminaires. Le plus grand nombre d'interventions réalises parmi ces monuments est représenté par les travaux visant à garantir la stabilité statique des différentes structures et des différents éléments de construction en les reconstruisant dans la majorité des cas; dans le même temps d'autres interventions ont consisté en des travaux de dégagement, afin d'éliminer les adjonctions dépourvues de

ICOMOS

valeur, ou en des interventions réalisées conformément à l'état et à la valeur du monument. D'importants travaux de restauration ont concerné un grand nombre de monuments de la deuxième catégorie. Le critère qui a servi de base à ces travaux a été celui de la conservation du volume et de l'aspect extérieur, comme parmi les monuments de la première catégorie, en effectuant des modifications conformément aux exigences de la vie. Mais en considération des valeurs partielles caractérisant des pièces particulières, ou des éléments architectoniques ou de construction situés à l'intérieur du monument, une attitude différenciée a été adoptée à leur égard. Ainsi toute pièce ou élément de valeur a été traité conformément aux valeurs qu'il renferme. Les structures en carcasse de bois de l'étage destiné à l'habitation, particulièrement dans la ville-musée de Berat, ont été reconstruites, celle-ci étant l'unique solution possible bien qu'elle porte atteinte à leur authenticité.

Malgré le travail plein de sollicitude réalisé de concert avec les organes locaux du Pouvoir, dont le résultat a été la mise sous la protection de l'Etat de 95 monuments historiques, il s'agit là à notre avis d'un problème que nous ne devons aucunement considéré comme résolu définitivement. Chez nous existent encore de tels édifices, se rattachant à des événements et à des figures remarquables de notre histoire et de notre culture nationale, qui attendent d'être identifiés et proclamés monuments historiques.

Parallèlement à la mise en protection des monuments historiques, notre Institut s'est également préoccupé de procéder à des travaux tendant à leur conservation et restauration. Etant donné que la plupart de ces monuments appartiennent au genre de maisons caractéristiques, les interventions à des fins de restauration se sont guidées en général sur des critères identiques. En ce qui concerne les monuments historiques, à la différence des maisons d'habitation, le traitement et l'ammeublement de leur intérieur acquiert un intérêt particulier en tant que document authentique se rattachant à un événement déterminé historique. Dans l'intervalle de temps écoulé entre les deux sessions, des travaux semblables ont été réalisés ou sont en cours de réalisation dans la Maison du Parti et dans celle de la Jeunesse, dans la Maison du Comité régional du Parti à Vlore, dans la salle où s'est tenu le Congrès de Permet, dans les habitations des patriotes de notre Renaissance nationale, et particulièrement des frères Frashëri à Frashër, de Vaso Pacha à Shkoder, de Nic Sokoli à Bujan (district de B. Curri), ainsi que dans les habitations des militants du Parti Gogo et Kozma Nushi à Vuno, dans la Première école albanaise de Korçe et de Bicaj, dans le siège de la société «Bashkimi» à Tirana et dans d'autres encore.

Le degré de ces interventions, depuis le travaux à des fins d'entretien et de consolidation jusqu'à leur restauration à l'état original, est conditionné par la situation même technique héritée du passé et qui diffère d'un cas à l'autre, en ayant toujours présent à l'esprit la nécessité de conserver à ces monuments ce qu'ils ont d'essentiel et de caractéristique.

A l'avenir, de pair aux efforts tendant à parfaire encore les critères d'intervention à des fins de conservation et de restauration parmi les monuments de ce genre, il importe de leur conférer une forme définitive et d'apporter une solution valable aux différents problèmes que sont l'exploitation le plus rationnel possible, l'administration, l'entretien et l'inclusion des monuments historiques dans les plans d'aménagement des villes. Mais avant tout il importe d'entreprendre des études sérieuses dans ce domaine, pour un traitement et une exploitation plus rationnels de ce patrimoine de grande importance que sont les monuments historiques, qui, comme toutes les autres traditions positives du passé, servent dans une large mesure à l'éducation de la génération montante et des masses populaires, du fait qu'ils enrichissent leur existence par des conceptions, des sentiments et des attitudes révolutionnaires, élèvent leur niveau de conscience socialiste et de trempe dans l'esprit de classe et révolutionnaire et leur permettent, dans le même temps, de sentir toute la grandeur de l'époque dans laquelle elles vivent, et travaillent et dont elles jouissent.

De pair aux monuments relevant des autres genres, les ouvrages d'art, qui sont si nombreux chez nous, représentent un important champ d'activité exigeant une intervention pressante. En cette direction notre Institut, notamment ces dernières années, a accompli un travail considérable riche en résultats. La situation des monuments artistiques, surtout celle de la peinture murale, constitue encore un problème important soit par le nombre élevé d'ouvrages de ce genre que par la complexité des problèmes que pose leur conservation et restauration, du fait qu'une série de facteurs nuisibles ont souvent créé des complications sérieuses menaçant leur existence même. Parmi ces problèmes les plus essentiels sont ceux relatifs à la conservation des monuments et à la création de conditions normales aptes à prévenir l'activation des facteurs dégradants, ce qui peut être réalisé en recueillant des données et en les examinant scientifiquement pour déterminer aussi bien le caractère pressant des interventions que la nécessité des travaux à réaliser. Le secteur des monuments d'art a hérété en cette direction une expérience de travail insuffisante et ce n'est qu'après une inactivité relativement longue qu'il a réussi à former un noyau stable et à réaliser des travaux de restauration et de conservation dans le domaine de la peinture murale, parmi certains ouvrages exigeant des interventions pressantes, et cela notamment parmi les monuments de la ville de Berat, dans l'église de Boboshtice, dans le Réfectoire et l'église du monastère de Pojan et ailleurs. En ce qui concerne la mesure de ses interventions, le secteur en question s'est guidé sur le critère d'urgence et de necessité, fort aussi de l'expérience de travail suffisante qu'il s'est acquis en ce domaine. De même la nécessité de traiter les ouvrages d'art dans l'ensemble, aussi bien sur le plan de l'architecture que de la peinture, a servi comme facteur d'orientation pour déterminer la nécessité des travaux de restauration, comme c'est le cas des murs de l'église de Shën Todër peints par Onufre et ceux de Shën Triadhë (Berat), où les travaux ont été pous-

DOKUMENT

sés plus à fond dans le domaine de l'architecture et de la peinture murale. Dans d'autres ouvrages relevant de ce même domaine les travaux effectués n'ont concerné que la conservation et la mise en relief des valeurs esthétiques, sans pour autant réaliser une restauration vraie et propre. Par contre, dans le domaine de la peinture de chevalet – des icônes, le secteur des ouvrages d'art a procédé à de véritables travaux de restauration. L'expérience du travail en ce genre de monuments a été plus fructueuse, en raison même du caractère relativement moins compliqué des problèmes qui se présentent. Un important succès en ce domaine a été la restauration d'une série d'icônes, qui ont été envoyées à l'Exposition de l'art albanais à Paris. Actuellement ce travail se poursuit avec d'autres icônes. Des efforts fructueux ont été aussi accomplis dans un autre genre de monuments, dans celui de la peinture à l'huile.

Des travaux de restauration et de conservation de nature diverse ont été également réalisés dans le domaine des mosaïques appartenant à des périodes historiques différentes: exemple les mosaïques de Tirana, d'Elbasan, de Pojan, d'Antigonée et d'autres centres. Les critères servant de base à ces interventions et les mesures mêmes d'intervention se sont guidés sur les résultats des études relatives à l'état actuel de l'objet et à son degré de dégradation, ainsi que sur le principe de reversibilité possible de l'objet en cours de restauration.

De même un travail prometteur vient d'être entamé dans le secteur de la restauration des objets relevant du domaine des arts appliqués, qui sont partie intégrante des habitations citadines, notamment de celles de la ville de Shkoder. Ici aussi, bien qu'à ses premiers pas, ce travail plein de résultats a justifié le bien-fondé des interventions effectuées, tout en soulignant la nécessité d'agir plus en ampleur et en profondeur à l'avenir.

Malgré les résultats satisfaisants obtenus au cours de ces dernières années, le problème de la restauration et de la conservation des ouvrages d'art est tellement ample qu'il exige un travail soutenu, en mesure d'affronter la situation de ces monuments et d'en accroître constamment le nombre.

La discipline de la restauration des monuments, en tant que domaine particulier de l'activité scientifique, et qui a maintenant ses propres traits, exige la participation de cadres spécialisés dans un domaine déterminé et restreint. C'est pourquoi notre Institut, dès le lendemain de sa fondation, a constamment consacré une grande attention à ce problème, dont la solution se compliquait aussi par le fait que nos écoles ne préparaient pas à l'époque de tels spécialistes. Les voies parcourues pour la spécialisation et la qualification du cadre ont été différentes. Tout d'abord les cadres furent répartis en différents secteurs d'activité, visant de la sorte à leur spécialisation, ce mode d'agir étant une condition indispensable à l'approfondissement du travail de restauration dans toutes ses composantes. Le travail pratique de restauration a servi de véritable école à la formation professionnelle des cadres. Par ailleurs, l'esprit de collégialité, l'échange d'expérience et l'utilisation de la littérature relative ont également mené à des résultats heureux. Notre Institut, se guidant constamment sur le principe de l'appui sur ses propres forces, s'est continuellement préoccupé du problème de la spécialisation des cadres, même en des domaines si délicats comme l'est celui de la restauration des ouvrages d'art.

En combinant de manière judicieuse les données de la littérature avec l'expérimentation scientifique et en avançant avec la prudence exigée par la valeur même de ces monuments, nous disposons actuellement en ce domaine d'un noyau de spécialistes aptes à résoudre des problèmes parmi les plus ardus. Le premier degré de qualification postuniversitaire est une autre voie suivie par nos cadres pour élever leur niveau de formation professionnelle. A cette fin 5 cadres supérieurs de notre Institut sont en train de préparer leur dissertation. Une autre voie heureuse en résultats a été celle d'attacher les jeunes cadres à des cadres expérimentés.

Au cours d'une période de temps relativement brève, de son existence, notre Institut a réussi à former ses propres cadres restaurateurs, qui, sans exception, sont sortis des bancs de nos écoles. Ils sont actuellement en mesure d'intervenir à des fins de restauration, et cela à un niveau scientifique satisfaisant, dans un grand nombre de monuments appartenant à différentes périodes historiques et à différents genres. Ces résultats heureux sont une garantie pour notre activité future dans le domaine de la restauration, ils ont à leur base l'orientation du Parti qui nous recommande constamment de nous appuyer sur nos propres forces en n'importe quel domaine d'activité.

o o
o

La restauration et la sélection des monuments qui méritent d'être protégés ont été toujours précédées par des études scientifiques. Il en sera de même à l'avenir. Cette nécessité a été clairement avertie dès les premiers pas accomplis par notre Institut et cela pour éviter toute intervention erronnée, qui souvent conduit à des conséquences irréparables. C'était là une tâche pressante et de première importance, d'autant plus que les études héritées du passé en ce domaine étaient peu nombreuses et souvent de nature superficielle et tendancieuse. En cette direction on est passé du travail concret, pratique, à la première phase de généralisation théorique, qui à son tour a servi de fondement à un nouveau travail concret, mais plus approfondi. C'est là un processus dialectique, ininterrompu et sans fin. C'est justement sur la base de ces études qu'il a été possible d'apporter une solution scientifique aux différents problèmes de la restauration et de la sélection. Dans le même temps ces études constituent la prémisse nécessaire à la connaissance de l'architecture de notre pays. En cette direction notre Institut a donné une importante contribution en étendant ces études à presque tous les genres de monuments, depuis les monuments préhistoriques à ceux de la Lutte de libération nationale. Ainsi, les expéditions effectuées pour identifier les monuments à placer sous la protection de l'Etat ont permis de recueillir un ma-

8666

DOKUMENT

tériel abondant sur les fortifications préhistoriques et, dans le même temps, elles ont ouvert la voie à une série d'études en ce domaine presque inexploité. En ce qui concerne les constructions de l'antiquité et de la basse antiquité, (fortifications, édifices de caractères social), avant d'y intervenir il fallait entreprendre des études. Celles-ci étaient d'autant plus indispensables que le matériel que nous ont légué les auteurs étrangers, bien que plus abondant par rapport aux autres domaines, comme nous l'avons mentionné plus haut, sont souvent de nature superficielle et tendancieuse. En conséquence ces études étaient insuffisantes pour entreprendre des travaux de restauration: exemple la reconstruction du monument des Agonothètes, dont l'étude précédente résulta erronée et en pleine contradiction avec la physionomie qui le caractérise dans le projet de restauration dressé par nos experts. Par ailleurs, le fait d'avoir recueilli de nouvelles données plus complètes sur ces monuments nous a permis d'en dresser un tableau plus exhaustif. Toutefois, il importe de relever que les autres genres de cette période ne sont pas reflétés dans la même mesure que les fortifications.

Un domaine presque ignoré jusqu'à récemment encore est celui des études concernant les fortifications moyennâgeuses, les monuments de culte et les travaux d'ingénierie, en l'absence desquelles il est impossible de dresser les projets de restauration relatifs. C'est grâce à ces études, qui nous ont ouvert des horizons nouveaux en ce domaine, qu'il a été possible d'intervenir dans un grand nombre de fortifications, depuis celles du bas moyen âge à celles des pachaliks indépendants, de monuments de culte chrétien, depuis ceux paléochrétiens à ceux postbyzantins), ainsi que dans une série de constructions d'ingénierie, de ponts, bains et autres ouvrages. En conséquence de ce travail de recherche et des expéditions d'information nous disposons actuellement d'un matériel abondant, dont la plus grande partie a été publiée. Dans le même temps ont été accomplis les premiers pas dans le domaine des monuments islamiques, dont l'étude nous permettra de dresser un tableau exhaustif de l'architecture moyennâgeuse albanaise.

Une importance activité a été aussi menée dans le domaine des maisons d'habitation caractéristiques. Les résultats de cette activité ont été rendus publis à travers maintes brochures et différents articles publiés dans les revues «les Monuments», «Etudes historiques» et «l'Ethnographie albanaise». Des hommes d'étude, spécialisés en ces domaines de l'architecture albanaise, ont réussi à travers leurs recherches à dresser un tableau satisfaisant de la maison caractéristique urbaine et rurale de plusieurs régions du pays et en particulier de l'Albanie du Nord, et cela comme résultat du travail d'investigation mené à des fins de documentation et d'identification des maisons d'habitation méritant, d'être protégés, C'est justement pour ce motif que ces études ont en général un caractère typologique, de classement. Aussi pouvons-nous affirmer d'avoir actuellement terminé le classement typologique de la maison urbaine de XVIIIe-XIXe siècles. Les nombreux exemples illustrant la morphologie de la maison albanaise, le traitement de celle-ci sur le plan même technique et l'étude de l'évolution de la ville albanaise constituent une base suffisante pour entreprendre des études de généralisation à l'échelle nationale. Par ailleurs, les travaux de restauration effectués dans les monuments particuliers, dont certains présentent un intérêt non seulement typologique, ont fourni des matériaux de valeur, qui nous permettront d'approfondir sous différents aspects l'architecture de la maison d'habitation urbaine et de suivre son évolution dans le temps. Ces études ont entièrement confirmées, à travers les nombreux matériaux qu'elles renferment, que dans le secteur du bâtiment aussi, comme dans celui des constructions, l'impulsion fondamentale à son développement est représentée par les conditions économiques et sociales, par la différentiation de classe. Donc ces études, de pair aux recherches effectuées dans d'autres domaines de la vie économique et sociale, peuvent servir de source sûre à la définition de la nature et du caractère de la ville albanaise pendant les XVIIIe-XIXe siècles.

De pair aux grandes valeurs caractérisant le domaine des habitations urbaines, notre pays a hérité un patrimoine pareillement important, celui des habitations rurales. Notre Parti et notre Etat, estimant l'importance de ce patrimoine, ont créé depuis longtemps les conditions propices à son identification et à sa protection, au même titre que les monuments architectoniques relevant d'autres domaines. Toutefois, en considération des transformations profondes et rapides survenues dans nos campagnes socialistes, le Conseil des Ministres a ordonné, par une décision spéciale prise en 1974, que toutes les constructions urbaines et rurales présentant un intérêt historique pour l'architecture albanaise soient identifiées et protégées par l'Etat jusqu'en 1978. Au lendemain même de cette décision, les organes compétents se mirent à la tâche pour mener à bonne fin cette entreprise d'envergure soit par le volume de travail exigé que par ses visées. L'Institut des Monuments de la Culture, auquel incombe la charge principale en ce domaine, adopta immédiatement les mesures organisationnelles du cas. Des groupes d'étude chargés de l'identification, de la documentation, du classement et de la proposition de placer sous la protection de l'Etat les habitations qui en sont dignes, ont exploré pendant les années 1975-1976, selon un plan fixé d'avance, nombre de régions du pays. Ils ont recueilli un abondant matériel graphique, photographique et descriptif concernant non seulement les constructions qui allaient être placées sous la protection de l'Etat, mais encore celles qui, bien que ne rentrent pas dans cette catégorie, sont intéressantes pour l'histoire de l'architecture albanaise. Le rapport entre ces deux types de construction est en moyenne de 1 à 6. Une fois portée à terme cette entreprise très importante pour les sciences albanologiques, nous serons en mesure de dresser un tableau exhaustif de la maison d'habitation caractéristique dans le temps, des rapports entre la ville et le village, des traits locaux et des caractéristiques communes, du déplacement des maîtres constructeurs populaires et de nombreux autres problèmes de nature non seulement architectonique, mais encore historique. Par la mise sous la protection de l'Etat

des constructions présentant un intérêt historique ou architectural, les hommes d'étude auront à leur disposition une source authentique, dont l'étude d'une génération à l'autre sera sans doute en mesure d'illuminer de mieux en mieux différents aspects de l'histoire de notre peuple en des périodes de temps déterminées.

En considération du fait que le problème de la restauration de n'importe quel ouvrage d'art n'envisage pas seulement son traitement technique, mais que c'est avant tout un problème d'étude et d'expérimentation scientifique, la solution des tâches en ce domaine demeure encore problématique pour notre Institut du fait qu'elle exige une plus grande activité de la part du secteur concerné, qui doit mener un travail scientifique plus approfondi dans le domaine de la restauration. Pour une meilleure connaissance d'un ouvrage quelconque et pour éclaircir ses différents aspects techniques et historiques, il faut l'étudier dans l'ensemble. C'est en ce sens que la restauration est une occasion très favorable pour mettre en évidence et découvrir des données nouvelles jusqu'alors inconnues, qui sont un résultat de l'examen des données techniques, de l'étude de l'état dans lequel se trouve l'ouvrage, du processus de restauration et de ses effets pratiques. Il va de soi que le champ des études doit englober un éventail plus vaste de problèmes et approfondir la méthode, de manière à résoudre nombre de problèmes spécifiques qui dans leur ensemble constituent le problème même de la restauration des ouvrages d'art chez nous. Dans le même temps ces résultats ont été rendus publics à travers des articles parus dans la presse périodique, mais dont le nombre est encore peu satisfaisant.

En ce qui concerne la législation relative à la protection des monuments, qui a été adoptée pendant la période de temps écoulée entre ces deux sessions, mentionnons entre autres le nouveau décret sur la protection des monuments culturels et historiques et des richesses naturelles rares, ainsi que Règlement sur la protection des monuments culturels et historiques. Ces nouvelles dispositions législatives ont amélioré la législation en vigueur depuis 1948. Par la suite et comme résultat du travail de recherche mené pendant une décennie entière dans les villes du pays ont été approuvés la zonation et le Réglement sur la protection, la restauration et l'administration de la ville-musée de Gjirokastër; ainsi que deux autres règlements sur la protection et la restauration des ensembles et des constructions d'intérêt historique, architectonique et d'urbanisme des villes de Korçe et d'Elbasan.

Grâce aux expéditions organisées dans le but de contrôler et de protéger les monuments ou encore de recueillir des informations à leur sujet, notre Institut est en mesure maintenant de contrôler la situation. Dans le même temps la liste des monuments s'est enrichie d'un grand nombre de monument jusqu'alors inconnus. Cette activité, qui se fonde sur la sélection de nombreux matériaux, souvent modifié ou dissimulés par des constructions d'aucun intérêt, exige de profondes connaissances et de rigoureux critères scientifiques; elle est déployée par notre Institut de manière permanente, voir même elle devient toujours plus intense et ample. C'est ainsi qu'ont été rassemblés de nombreux matériaux sur des constructions d'intérêt historique, artistique et architectonique qui méritent d'être proclamés monuments et qui ont été pris en protection par l'Etat en 1973. Dans le même temps un nombre considérable d'autres monuments a été soumis au régime de protection préliminaire, de manière à ce que le nombre de monuments protégés par l'Etat a augmenté de 450 nouvelles unités entre ces deux sessions. De leur nombre font part pour la première fois 90 pièces de maisons d'habitation garnies de travaux sur bois.

Grâce au grand travail politique et éducatif mené par le Parti et à l'élévation du niveau culturel des masses, celles-ci et les organes du pouvoir local se font maintenant une conception plus juste de l'importance des monuments, qui sont en général mieux traités et administrés. Malgré cela les objectifs fixés n'ont pas été atteints entièrement.

Par suite de l'intensification du travail mené pour pourvoir les monuments de la documentation graphique, photographique et descriptive, nécessaire pendant la période qui s'est écoulée entre ces deux sessions notre Institut a rédigé et recueilli une foule de documents importants, en créant ainsi une base scientifique solide au travail de conservation et de restauration. Au cours de ces cinq dernières années, nos Archives de la documentation scientifique se sont enrichies de 36.000 négatifs, 97.000 photographies, 18.000 feuilles de relèvement et d'autres documents encore; dans le même temps a été créé le fonds des diapositives en blanc et noir et en couleur avec 12.000 pièces, ainsi que le classeur bibliographique qui comprend 18.000 fiches. Nous avons réussi de la sorte a rédigé la documentation relative pour la plus grande part des monuments.

Le patrimoine culturel hérité du passé doit mener une existence active et conforme aux temps qui sont les nôtres. Dans le même temps, en tant que véhicules de valeurs idéologiques et esthétiques, les monuments ne doivent pas remplir des fonctions qui soient en contradiction avec ces valeurs. Ce n'est qu'ainsi que le monument n'exerce pas un rôle passif, mais il se transforme en une force apte à pourvoir à l'éducation patriotique, révolutionnaire des masses. Les exemples positifs en cette direction sont plus d'un. Mentionnons entre autres la Citadelle de Gjirokastër convertie en Musée des armes, certaines maisons d'habitation à Gjirokaster, Kavaje et Durres transformées en musées ethnographiques, le Vieux Bazar de Kruje et d'autres monuments historiques qui actuellement servent de musée. Il s'agit là d'un problème non encore résolu entièrement et qui exige des efforts sérieux, parce que nombre de monuments sont employés encore à des fins qui portent atteinte à leur intégrité et les rendent peu accessibles aux visiteurs. Entendons-nous bien, ce n'est pas là un problème d'importance secondaire, mais au contraire un problème très important qui concerne directement la conservation des monuments.

Le contact direct et profond avec le monument, le travail de recherche et la connaissance d'un nombre toujours plus

DO NOT COPY

grand de monuments ont fait des travailleurs de notre Institut la force principale en mesure d'étudier l'histoire de l'architecture albanaise.

Aussi notre Institut, parallèlement au travail de restauration, publie la série «les Monuments». Il vise par là à généraliser le travail de restauration accompli chez nous et à créer une plate-forme qui contribuera à la connaisance et à l'étude du substrat national dans le domaine de l'architecture et des arts. La publication des résultats de notre travail est devenue une nécessité par suite du développement socialiste du pays, où les arts et la culture ont comme caractéristique essentielle leur contenu socialiste et leur forme nationale, d'où l'exigence absolue que la nouvelle architecture albanaise se fonde sur le substrat national. Mais pour ce faire il faut en premier lieu que le créateur apprécie ce substrat et pour qu'il l'apprécie, il faut qu'il connaisse notre architecture et notre art national. C'est à cette fin qu'est publiée justement la série «les Monuments». Les dix premiers numéros de cette série parus à ce jour comportent 113 articles de 39 auteurs différents. Le fait que de leur nombre font part 19 collaborateurs externes témoigne du caractère massif de cette publication. Parmi ces articles 50 reflètent le travail de restauration accompli ou sont un résultat direct de ce travail. Un nombre non moins important d'écrits reflètent le résultat des expéditions organisées pour recueillir des informations, pour protéger et contrôler la situation des monuments. D'autres articles illustrent la généralisation des critères suivis par notre Institut, traitent des lois adoptées pour la protection des monuments et des investigations effectuées parmi des monuments particuliers, surtout de la part de collaborateurs externes. Mais ce qui manque encore à cette publication ce sont les rapports circonstanciés sur le travail de restauration et les autres activités scientifiques déployées par notre Institut, ainsi que des articles traitant et généralisant le travail de restauration et les études sur l'architecture.

En vue de servir le mieux possible à l'éducation idéologique et esthétique des larges masses laborieuses, notre Institut a déployé une activité satisfaisante dans le domaine de la popularisation des monuments de la culture. C'est à cette fin qu'il a publié une série d'ouvrages de vulgarisation scientifique, dont le numéro 3 est sorti des presses pendant ces deux dernières années et le numéro 4 se trouve sous presse. Se fondant sur l'étude scientifique, mais sans l'étayer d'arguments, les travailleurs de notre Institut et ses collaborateurs externes visent par leurs écrits à faire connaître aux masses les monuments historiques de l'architecture et des arts, de manière à leur faire prendre conscience du grand patrimoine culturel et de l'ancienne tradition que notre peuple possède en ces domaines et pour les convertir, dans le même temps, en des défenseurs conscients de ce patrimoine. C'est à cette fin que servent aussi les films télévisés de court et moyen métrage réalisés par la Radiotélévision albanaise en collaboration avec les travailleurs de notre Institut. Bien que leur nombre se monte à près de 30 et malgré l'importance qu'ils ont, la télévision étant est un des moyens de propagande le plus massif et le plus expressif, ces films n'ont pas atteint les objectifs qu'ils s'étaient fixés. Et cela tout d'abord parce que la Radiotélévision ne leur a pas accordé l'attention requise et parce qui'l n'a pas été mené un travail coordonné entre nos deux institutions. Une activité d'envergure a été aussi conduite en d'autres domaines de la propagande de masse. Ainsi, pendant la période de temps entre ces deux sessions, ont été radiodiffusées plus de 50 conversations; un nombre plus grand de conversations, accompagnées de la projection de diapositives, ont été tenues dans différents lieux de travail, coopératives, unités militaires, écoles et autres; plus de 120 articles sont aparus sur la presse périodique. Malgré cela, dans cette direction aussi il faut mener un travail plus coordonné, en barrant la voie à la spontanéité. De même la publication des albums s'est engagée dans une voie satisfaisante. Par ailleurs, il importe de rendre plus animée la vie scientifique de notre Institut par une discussion plus approfondie des projets, des articles et des résultats des expéditions d'information de la part de ses différents secteurs et notamment de la direction et du conseil technico-scientifique. La discussion des opinions et des points de vue exprimés à travers un débat scientifique est un des facteurs le plus important apte à barrer la voie à la spontanéité et au subjectivisme, et cela surtout dans le domaine du travail de restauration, en leur opposant l'esprit objectif et collégial. De même l'expérience du collectif de travailleurs, qui s'exprime par leur participation active à la discussion des différentes études, ne fait qu'accroître la valeur de ces dernières. Malgré les bons résultats obtenus en cette direction, il importe d'approfondir encore ces méthodes de travail. Dans le même temps il faut approfondir différents autres aspects de la vie scientifique par une organisation meilleure des séminaires et par une discussion plus profonde non seulement des articles publiés par les travailleurs de notre Institut, mais encore de toutes les publications parues dans le domaine qui est le nôtre.

Le VIIe Congrès et le camarade Enver Hoxha ont souligné que «le caractère national et l'esprit populaire ne peuvent être réalisés qu'en reflétant avec véracité la réalité à partir des positions de l'idéologie marxiste-léniniste, qu'en assimilant de manière critique et à partir des positions de classe toute l'expérience de notre culture, l'ancienne tradition progressiste et le nouveau révolutionnaire, qu'en s'appuyant puissamment sur la création du peuple». Ces indications ouvrent à notre Institut des horizons nouveaux et lui posent dans le même temps de tâches encore plus grandes.

Pour mettre en oeuvre les directives du VIIe Congrès et du camarade Enver Hoxha, selon lesquelles ce n'est «qu'en défendant et développant leur propre culture nationale, démocratique et révolutionnaire, que les peuples défendent leur indépendance, leur existence et leurs traditions et apportent ainsi leur contribution au trésor de la culture mondiale», en collaboration avec les institutions intéressées et les organes locaux du Pouvoir nous allons continuer à travers tout le pays le travail de dépistage de manière à proclamer tous les monuments existants sur terre,

DOKUMENTI

à l'exception de ceux qui verront la lumière à la suite des fouilles archéologiques. Dans le courant de l'année 1978 sera portée à terme la tâche prescrite par la décision du Conseil des Ministres de l'année 1974 relative à l'investigation et à la documentation de toutes les construction rurales d'intérêt architectonique, historique et ethnographique, afin que leurs exemplaires les plus typiques soient placés sous la protection de l'Etat. Dans le même temps des efforts seront menés afin de découvrir et de cataloguer toute l'ornementation albanaise et de porter à terme l'étude et la zonation des villes de Shkoder, de Tirana, de Durres et de Vlore, dans le but de placer sous la protection de l'Etat des ensembles ou des monuments d'un intérêt particulier architectonique, artistique ou historique.

Pour traduire dans les faits la recommandation du VIIe Congrès et du camarade Enver Hoxha, selon laquelle «les études et les recherches scientifiques doivent devenir une méthode générale caractérisant et précédant chaque travail», *les projets de restauration seront approfondis encore de manière à élever à un niveau supérieur le travail de restauration et à développer le point de vue albanais dans la science de la restauration. Par des travaux de restauration proprement dit interviendra dans un plus grand nombre de monuments de la première catégorie.*

Pour répondre le mieux possible aux directives du VIIe Congrès et du camarade Enver Hoxha, selon lesquelles «le retard qui s'observe en certains genres de l'art et notamment dans l'architecture, exige que soient entreprises des études et que l'on accomplisse un plus grand travail de recherche», *notre Institut s'emploiera à accroître son activité de recherche dans le but d'arriver à des généralisations sur la base de la connaissance de tous les monuments dans tous les domaines objet de travaux de restauration. Comme jusqu'à présent, notre travail d'investigation, de restauration et de conservation des monuments de la culture servira aussi à éclaircir nombre de problèmes de l'histoire de la culture matérielle de notre peuple. Notre Institutit continuera à apporter sa contribution à l'étude de l'histoire de l'architecture albanaise. Grâce aux études partielles, de généralisation et monographiques déjà réalisées, dans le courant de l'année 1978 sera portée à terme la rédaction du texte «Histoire de l'architecture albanaise jusqu'en 1912».*

Dans le courant du quinquennat actuel, à travers des travaux d'entretien, de conservation et de restauration deviendront accessibles aux visiteurs nombre d'agglomérations urbaines et de forteresses de la période illyrienne et moyennâgeuse de grand intérêt pour l'histoire et la culture de notre peuple, ainsi qu'une série de monuments parmi les plus importants de l'architecture antique et moyenâgeuse.

Se fondant sur l'expérience déjà accumulée dans la restauration des ouvrages d'art, dans le courant de l'actuel quinquennat, notre Institut procédera à la restauration d'un grand nombre de mosaïques et consacrera un plus grand soin à la restauration de la peinture murale, des icônes, des travaux sur bois, etc., de manière à faire ressortir encore mieux leurs valeurs esthétiques.

Une attention toute particulière sera consacrée aux monuments qui se rattachent à des moments décisifs de l'histoire de notre peuple et en particulier de la Lutte de libération nationale.

A l'occasion de la célébration du 100e anniversaire de la Ligue de Prizrend, certaines, habitations d'éminents patriotes de notre Renaissance nationale seront restaurées et converties en musées.

Les interventions dans les ensembles des villes-musées seront étendues, de manière à y comprendre leurs cours, leurs murs de clôture, leurs portes, leurs pavés, etc. Il en sera de même pour les travaux de conservation et de restauration concernant les monuments situés dans les campagnes et en particulier les habitations rurales.

En collaboration avec les organes du Pouvoir local, nombre d'habitations caractéristiques rurales seront converties en musée. Dans le même temps, à travers l'investigation des constructions rurales, il sera possible de déterminer les variantes plus intéressantes d'habitations, de moulins, de chaumières, etc., qui, y compris leur ameublement, doivent être conservés intégralement, de manière à créer la base matérielle pour mettre en place le musée en nature, comme le recommande la décision «Sur les traditions» du CC du Parti du Travail d'Albanie.

Répondant aux orientations du VIIe Congrès et du camarade Enver Hoxha, selon lesquelles «le Parti exige que le travail culturel de masse soit élevé à un niveau supérieur... que les nombreux moyens que l'Etat met à la disposition des masses soient utilisés judicieusement», *notre Institut accomplira un tournant radical dans le sens de rendre encore plus de masse son activité de propagande culturelle. Outre la série scientifique «les Monuments» et les différentes monographies, elle s'emploiera à élargir l'éventail de ses publications de vulgarisation scientifique, d'albums, de brochures illustrées, de guides, etc. Pour rendre plus efficace la propagande tendant à populariser notre patrimoine relevant du domaine de la culture matérielle, notre Institut intensifiera son travail en cette direction par des articles publiés sur la presse quotidienne et périodique, par des émissions radiotélévisée, par des conversations accompagnées de la projection de diapositives et par des expositions photographiques. Dans le même temps, en collaboration avec les Studios cinématographiques «Albanie nouvelle», seront préparés des films documentaires. Cette activité tend à ce que les monuments jouent un rôle actif dans l'éducation patriotique, révolutionnaire et esthétique de notre peuple.*

Grâce à une série d'études entreprises dans le domaine des monuments de la culture, soit par les travailleurs scientifiques que par les collaborateurs externes de notre Institut, dans un proche avenir il sera possible de tenir la Conférence nationale des monuments de la culture.

En nous guidant sur le principe de notre Parti «Apprenons tout en travaillant et travaillons tout en apprenant» et sur les recomandations du VIIe Congrès et du camarade Enver Hoxha, selon lesquelles «il est nécessaire de renforcer encore la con-

DO NOT COPY

fiance des cadres, des spécialistes et des travailleurs en leur propre force et en leurs aptitudes créatrices, tout en connaissant et appliquant dans le même temps, conformément à nos conditions, les réalisations de la science et de la technique mondiales», *des pas encore plus importants seront accomplis quant à la qualification des cadres, depuis les spécialistes les plus simples jusqu'aux restaurateurs de première catégorie, en organisant des cours, des séminaires, par la fréquentation des écoles supérieures et par la préparation du premier degré de qualification postuniversitaire. Le quinquennat en cours se caractérisera par une vie scientifique plus animée dans les différents secteurs de notre Institut, et cela à travers la discussion plus profonde des projets de restauration, l'organisation de séminaires consacrés à des problèmes particuliers de la méthode, de la théorie et de la pratique de la restauration, la référence à la littérature scientifique, etc.*

Dans le même temps des mesures seront prises afin de mieux coordonner notre travail avec les autres institutions, et en particulier avec le secteur des arts auprès de L'Institut de l'Histoire et la Chaire de l'architecture auprès de l'Université de Tirana pour l'identification des maisons d'habitation rurales méritant d'être placées sous la protection de l'Etat, ainsi qu'avec le Centre Archéologique.

Les tâches que nous nous sommes fixées sont entièrement réalisables, parce qu'en premier lieu nous avons l'aide et le soin paternel du Parti, ainsi que les enseignements et les idées clairvoyantes du camarade Enver Hoxha. Dans son activité quotidienne notre Institut s'appuyera sur ses propres forces, sur la collaboration avec les institutions affines et sur l'activation de ses collaborateurs externes. La grande responsabilité que notre Institut s'est assumée, en ce qui concerne la mise en oeuvre des idées et des décisions du VIIe Congrès, se reflète clairement même dans les travaux de cette troisième session scientifique à travers l'illustration des résultats obtenus dans le domaine des recherches et de la restauration de nos monuments.

DO NOT COPY

Lazër PAPAJANI

DO NOT COPY

DISA MONUMENTE TË ARKITEKTURËS NË QYTETIN ANTIK NË KLOS

Në këtë kumtesë do të vëmë në dukje disa monumente në qytetin antik të Nikajës në fshatin Klos të Mallakastrës, ndërsa murin rrethues, megjithëqë është një nga monumentet kryesore të qytetit, nuk po e trajtojmë, mbasi ai ashtu si edhe qyteti në përgjithësi është bërë objekt i një kumtese në sesionin e dytë të këtij Instituti në vitin 1971[1].

Qyteti është vendosur në pjesën më të lartë të kodrës, duke e rrethuar atë në formë unaze me mure që shkojnë sipas formës së terrenit, me një sipërfaqe prej 18 ha. (Fig. 1). Kodra përbëhet nga dy maja, ndërmjet të cilave gjendet një zonë e gjerë e sheshtë. Përveç kësaj një sipërfaqe e gjerë me pjerrësi të vogël shtrihet në pjesën lindore të kodrës dhe pak më e kufizuar në atë jugore. Mundësia e vendosjes së ndërtesave me karakter shoqëror ka qenë më e madhe në këto zona, sidomos në atë lindore. Banorët e qytetit, duke u nisur nga karakteri kodrinor i terrenit, vendosjen e banesave dhe vetë karakterin e tyre e kanë përshtatur me terrenin me anë të një sistemi tarracash, gjurmët e të cilave edhe sot janë të qarta.

Fig. 1

1. L. Papajani, **Qyteti ilir në Klos,** Studime historike Tiranë, 1973, 106-112, Kuvendi I i Studimeve Ilire, Tiranë 1974, 507-520.

Fig. 2

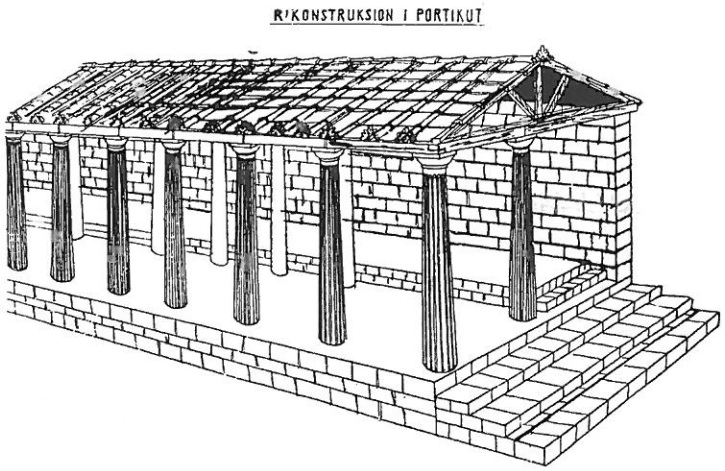

Fig. 3

Në pjesën lindore të qytetit, në zonën më të gjerë janë zbuluar mbeturinat e një ndërtimi me karakter shoqëror. Nga gjurmët mund të themi se ai ka qenë një portik, shëtitore, prej së cilës sot janë zbuluar vetëm 300 m^2 (Fig. 2). Gjatësia e plotë e monumentit nuk është zbuluar, por është ndjekur deri në 40 m, ndërsa gjerësija e tij është 10 m. Fasada e gjatë e monumentit është e orientuar nga lindja. Nga kjo faqe gati në të gjithë gjatësinë e zbuluar kanë mbetur blloqet e themelit, ndërsa muri ruhet në disa vende në lartësinë e një blloku. Muri ka gjerësinë e dy blloqeve, 0.90 m gjithsej, dhe në çdo largësi 1.80 m. ndërpritet nga blloqe të vendosura transversalisht. Ruhen gjithashtu edhe blloqet e themelit të anës tjetër. Ndërmjet këtyre dy mureve anësore kalon një rresht me bazamente kolonash që e ndan gjerësinë e tij në dy hapësira të barabarta prej 5 m. Në një nga bazamentet ruhet dhe gjurma rrethore e kolonës me diametër 0.48 m. Prapa kolonave shihen gjurmët e një muri që shkon paralel me anësorin, ndërsa në anën veriore të ndërtesës është bërë një shtesë e mëvonshme, muri i së cilës nuk lidhet me murin ekzistues. (Tab. I, a).

Në bazë të këtyre gjurmëve që kanë mbetur mund të formojmë një përfytyrim mbi gjendjen fillestare të këtij monumenti. Mbi bazamentin e fasadës verilindore ngrihej një radhë kolonash. Një radhë e dytë ngrihej edhe mbi bazamentet që shohim sot, ndërsa faqja perëndimore duhet të kenë qenë e mbyllur me mur. Në këtë mënyrë shëtitorja ka qenë e ndarë në dy ambiente me gjerësi 5 m dhe e mbuluar me çati, e cila mbështetej në dy radhët e kolonave dhe në murin perëndimor. Çatia ka qenë dyujëshe, që në të dy anët e ngushta të monumentit, me sa kuptohet, mbyllej në formë frontoni.

Niveli i ndryshëm i bazamenteve të kolonave ndaj themelit të murit perëndimor tregon se këto dy hapësira kanë qenë me shkallëzime për shkak të terrenit të pjerrët. Deri më sot nuk është gjetur ndonjë gjurmë shkalle për lidhjen e tij me ambientin e jashtëm, prandaj mendojmë se ajo duhet të ketë qenë në të dyja anët e ngushta të tij, që sot janë të pazbuluara.

Me portikët e Apolonisë[2] dhe Dimalit[3] ky portik nuk ka shumë ngjashmëri, por ai qëndron më afër me atë të Bylisit, të përshkruar nga Prashniker[4]. Që të dy ndahen në dy hapësira me gjerësi 5 m nga një radhë kolonash në mes. Gjithashtu edhe faqja nga kodra në të dy rastet mbyllet me mur të drejtë.

Portiku është ndërtuar në sh. III p.e.re. Sot ai paraqitet në një gjendje tepër të dëmtuar. Funksionin si portik e ka humbur që në atë periudhë, pra-

2) H. Ceka, **Mbi historikun e kërkimeve dhe gërmimeve arkeologjike në Apoloni,** B.U.SH., Seria shkencat shoqërore, Tiranë, 1958, 4, 213-243.
3) B. Dautaj, **Zbulimi i qytetit ilir Dimal,** Studime historike, 1965, 2, 93-103.
4) C. Prashniker, **Muzakhia und Malakastra,** Wien, 1922, 80-81.

DO NOT COPY

Fig. 4

ndaj sot shihen blloqe në murin lindor dhe verior të lëvizur nga vendi i tyre dhe të ngritura në këmbë. Përveç kësaj shihen gjurmë muresh, me gurë të vegjël të lidhur me llaç balte, ndërmjet hapësirave të portikut, që tregojnë për një adaptim dhe përdorim të tij për qëllime të tjera në sh. II p.e.re.

Për të bërë rikonstruksionin e portikut, jemi mbështetur në gjurmët e gjetura te vetë monumenti si edhe në materialet që janë gjetur prej fshatarëve në këtë vend si pjesë kolonash dorike, dy kapitele dorike, një antefiks etj. (Fig. 3).

Vazhdimi i tarracës ku ndodhet portiku nga ana veriperëndimore lidhet me teatrin e qytetit, duke formuar së bashku një ansambël godinash shoqërore.

Vendi për ndërtimin e teatrit është zgjedhur në një formacion shkëmbor. Formën e potkoit, të përshtatur për teatër, ai e ka marrë nëpërmjet heqjes së blloqeve të gurëve, të cilat duhet të kenë shërbyer për

Fig. 5

DO NOT COPY

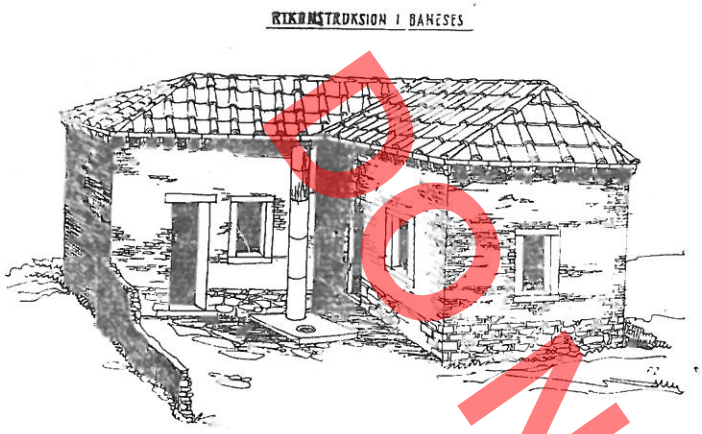

Fig. 6

ndërtim. Në krahun e djathtë kodra nuk e ka pasur lartësinë e nevojshme, prandaj kjo pjesë është rrethuar me mur dhe mbushur me cakull. Në këtë mënyrë ky krah i kodrës është barazuar me lartësinë natyrale të krahut tjetër. (Fig. 4).

Monumenti është i dëmtuar. Nga shkallarja me përjashtim të radhës së parë, që ruhet në gjendje të mirë, shkallët janë të dëmtuara. Prej tyre ruhet vetëm vendi i gdhendur në shkëmb ku vendoseshin blloqet e tyre. Paraskena dhe skena janë në gjendje edhe më të dëmtuar, ndërsa orkestra ruhet më mirë. Si dysheme e saj ka shërbyer shkëmbi i gdhendur rrafsh që nuk duhet të ketë qenë i veshur me blloqe

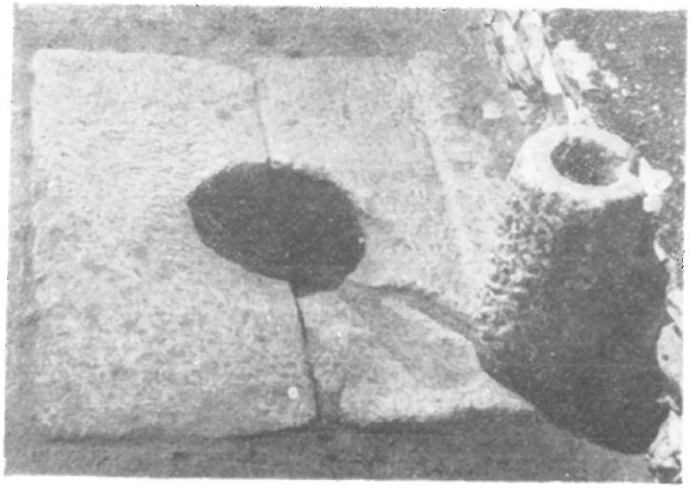

Fig. 7

ose rrasa guri. Ajo ka një diametër prej 11.60 m dhe formën e një gjysmërrethi jo të plotë.

Shkalla e parë e shkallares ka shërbyer për uljen e vizitorëve të klasave të larta të shoqërisë. Në ndryshim me radhët e tjera të teatrit ajo ka një mbështetëse 0.25 m të lartë për shpinën. Nën këtë ndodhet një radhë më e vogël që ka shërbyer për mbështetjen e këmbëve të spektatorëve që do të uleshin në radhën e parë. Mbas kësaj ndodhet një korridor për lëvizjen dhe shpërndarjen e spektatorëve nëpër shkallët e teatrit. Pranë hyrjes gjerësia e tij është 0.60 m, ndërsa në qendër 0.90 m. Korridori ka qenë i shtruar me rrasa guri në të gjithë gjatësinë e tij.

Shkallët që duhet të kenë qënë rreth 13-15 përbëhen prej blloqesh të punuara të vendosura mbi shkallëzimin e shkëmbit. Nga shqyrtimi i gjurmëve në shkëmb themi se edhe shkallët e tjera kanë qenë ndërtuar në të njëjtën mënyrë si shkalla e parë me vend të veçantë për ulje dhe të veçantë për vendosjen e këmbëve me ndryshim se nuk duhet të ketë pasur mbështetëse për shpinën.

Prej paraskenës dhe skenës sot nuk ka mbetur asnjë fragment arkitekture, por në shkëmbin e kodrës kanë mbetur të qarta vendet e gdhendura ku kalonin muret. Gjithashtu dallohen edhe kufizimet anësore dhe fundore të skenës. Duke u mbështetur në këto gjurmë, formojmë një ide të plotë dhe të saktë për vendosjen e paraskenës, portës që e lidhte këtë me skenën dhe skenën në përgjithësi. (Tab. II).

Bazamenti i paraskenës është 0.94 m më poshtë dyshemesë së orkestrës. Ndërtuesit e saj janë detyruar ta ulin kaq poshtë themelin për të gjetur një bazament sa më të fortë në shkëmbin e kodrës.

Gjatësia e paraskenës ka qenë 10.60 m më e vogël nga diametri i orkestrës. Themeli i saj ka qenë vendosur në dy kanale paralele të gdhendura në shkëmb, 1.65-1.70 m larg njëri-tjetrit, përmasë që na jep hapësirën e paraskenës ndërmjet kolonave dhe murit të saj fundor. Muri që formonte fasadën e saj ngrihej në formë xokoli dhe pastaj vazhdonte me kolona, ndërsa pjesa tjetër në anën nga verilindja lartësohej me mur të plotë, duke krijuar në këtë mënyrë një ambient të vogël me hapësirë rreth 2 x 2 m. Në krahun tjetër muri, gjurmët e të cilit ruhen në anën perëndimore, vazhdonte i drejtë, duke mbyllur në këtë mënyrë ekstremin e shkallareve. Ndërsa muri që e ndante me skenën ka qenë i mbyllur deri në pjesën e sipërme. Në distancë 2.87 m nga muri i anës verilindore ndodhej porta që lidhte paraskenën me skenën. Vendosja e portës jo në mes të murit tregon se numri i kolonave në fasadën e paraskenës ka qenë tek dhe ka mundësi të ketë qenë 5 ose 7.

Përveç gjurmëve të gdhendura në shkëmb nga muret e skenës ruhen edhe disa blloqe të plota. Gja-

DO NOT COPY

tësia e saj është 10.60 m, sa ajo e paraskenës, ndërsa gjerësia 4.70 m.

Në ndryshim me pjesën më të madhe të teatrove të botës antike që janë me nga dy hyrje, në teatrin e qytetit mbi Klos kemi vetëm një hyrje që gjendet në drejtim të tarracës ku ndodhet portiku.

Hyrja kalon ndërmjet murit mbajtës të mbushjes për vendosjen e shkallareve dhe murit të plotë të paraskenës. Prej këndej një pjesë e spektatorëve kalonte nëpër orkestër për t'u ulur në radhën e parë, ndërsa pjesa më e madhe e tyre kalonte me anë të dy-tri këmbëve shkallë në korridor për t'u shpërndarë në shkallaret e tjera. Gjurmë shkallësh që të shërbejnë vetëm për lëvizjen e vizitorëve nuk kemi mundur të dallojmë.

Blloqet e murmbajtësit gjatë zbulimit të teatrit u gjetën të rrëzuara, gjatë restaurimit të murit doli që pjesa më e madhe e tyre ishte me mbishkrime, të cilat janë dekrete për dhënien e qytetarisë personave të ndryshëm së bashku me familjet e tyre. Muri është i gjatë 21.70 m dhe përforcohej me kontraforte, prej të cilave gjetëm tri. Pas restaurimit u vu re se muri, para se të rrëzohej, ka qenë i rindërtuar. Gjatë rindërtimit disa mbishkrime janë vendosur së mbrapi dhe disa të tjera janë gdhendur pjesërisht në pjesën e mbishkrimit për t'u vendosur në mur. Në disa raste blloku vendoset në kontraforte, duke mbuluar edhe mbishkrimin.

Teatri i takon sh. III p.e.re. Duke e krahasuar madhësinë e tij me teatro të tjerë të vendit tonë, me

Fig. 8

atë të Butrintit, të Apolonisë dhe të Bylisit, teatri i zbuluar në Nikaja, është më i vogël, ai mund të marrë 800-1.000 spektatorë.

Sipërfaqen më të madhe të qytetit e mbulonin shtëpitë e banimit. Prej tyre u zbulua gati e plotë planimetria e njërës që ndodhet në pjesën jugore të kodrës. Faqja kryesore e saj është drejtuar nga juglindja, kështu gjatë pjesës më të madhe të ditës ajo

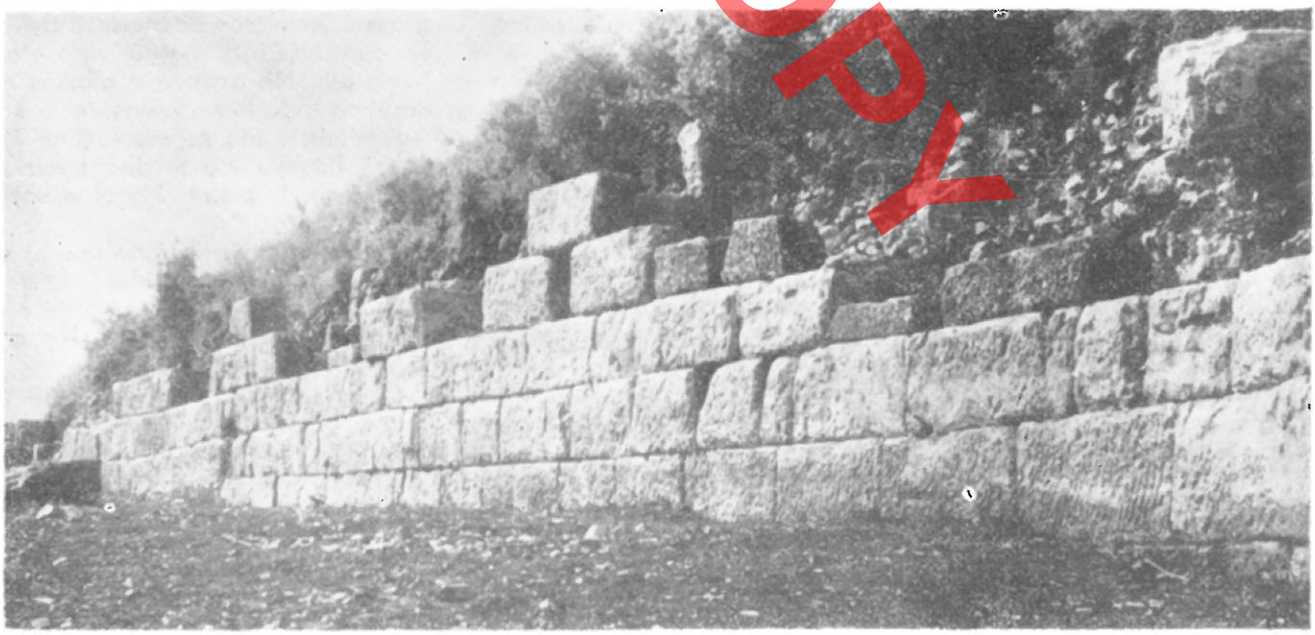

Fig. 9

BOOT COPY

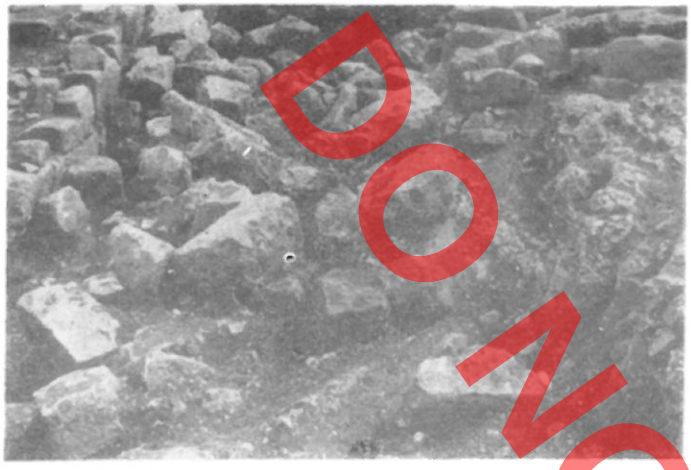

Fig. 10

Fig. 11

rrihej nga dielli. Banesa përbëhet prej 5 ambientesh, një korridori, një stere dhe oborrit. Dhomat janë vendosur në të dy krahët e korridorit dhe komunikojnë me njëra-tjetrën nëpërmjet tij. Terreni ku është vendosur banesa ka një pjerrësi të vogël, kështu që niveli i dhomave në raport me njëra-tjetrën është i ndryshëm, ai lëviz nga 0.36 m deri në 1.10. Korridori vjen në formë të një plani të pjerrët duke u nisur me nivelin e oborrit dhe vijon në drejtim të perëndimit duke u ngritur. (Fig. 5).

Muret kanë lartësi të ndryshme prej 0.65 m deri 1.30 m. Prej tyre duket xokoli me gur të lidhur me llaç balte, mbi të cilin ngrihej muri me qerpiç të papjekur.

Dhoma Nr. 1 ka sipërfaqe më të vogël nga dhomat e tiera të banesës. Gjatë gërmimit në dyshemenë e saj doli një sasi e madhe qeramike që tregon se ajo mund të jetë përdorur si kuzhinë. Ndërsa dhoma pranë saj Nr. 2 me dalje në korridor ka sipërfaqe më të madhe 4.90 x 4.70 m dhe ka qenë përdorur si depo ushqimesh e banesës. Në dyshemenë e saj janë vendosur 3-4 pitosa. Dhoma Nr. 4 është një shtesë e mëvonshme. Muri i saj që e kufizon me korridorin nuk lidhet me muret e dhomës Nr. 3, por vetëm i mbështetet atij. Niveli i saj në krahasim me atë të dhomës Nr. 3 është gati 1.10 m më i lartë, prandaj edhe porta e saj nuk vendoset në korridor, por është hapur nga prapa, ku niveli i jashtëm barazohet me atë të dhomës. Në dhomën Nr. 5 në qoshen juglindore ndodhet një vaskë e madhe. Si mure anësore ajo shfrytëzon dy muret e qoshes së banesës, ndërsa dy muret e tjera kanë qenë të ndërtuara me gurë dhe copa tjegullash. Vrima për shkarkimin e ujërave ndodhet në qoshen jugore në murin e banesës. Prej saj sot ruhet dyshemeja e shtruar me suva të kuqe. Në pjesën e sipërme është e mbuluar me një shtresë të lëmuar llaçi që përmban më tepër pluhur tulle se pjesa tjetër. Në vendet ku dyshemeja e saj takohet me muret anësore llaçi është vendosur në formë kornize. Pranë portës së dhomës Nr. 1 dhe në qoshen e murit ndodhet një sterë. Ajo mbushej me ujin e çatisë, i cili dërgohej në sterë me anë të një kolone guri të gdhendur në qendër në formë kanali. (Tab. I, b. Fig. 6).

Stera, e cila vjen në drejtim të grykës duke u ngushtuar, ka një thellësi prej 3.50 m dhe formën e një gjysmëelipsoidi me bazë në formë rrethi me diametër 1.80 m. Në pjesën e sipërme mbyllet me dy blloqe të gjata 1.50 m dhe të gjera të dyja së bashku 1.48 m. Në qendër është hapur një vrimë rrethore për nxjerrjen e ujit. Në qoshen e pllakës pranë murit është gdhendur vendi për vendosjen e kolonës dhe kanali për dërgimin e ujit në sterë. (Fig. 7).

Banesa, së bashku me të dhe stera, janë ndërtuar në fillim të sh. II p.e.re. Muret e saj janë të lidhura me llaç balte.

Vitet e fundit në pika të ndryshme të qytetit janë kryer punime pastrimi, konsolidimi dhe restaurimi. Punimet e pastrimit kanë nxjerrë në dritë pjesën më të madhe të murit rrethues të qytetit. Në muret e banesës është përfunduar mbulimi i tyre me një shtresë gurësh të lidhur me llaç, e cila do të shërbejë si mbrojtje për muret ekzistuese të lidhura me baltë.

Në vitin 1973 në teatër u ngrit muri mbajtës i kodrës, një pjesë e blloqeve të të cilit kanë mbishkrime.

Pjesa më e madhe e punimeve restauruese u krye në anën lindore të qytetit në murin rrethues të periudhës së dytë të ndërtimit. Nga pastrimi i linjës së tij doli që ky mur ishte rrëzuar në një pjesë të mirë, kë-

DO NOT COPY

shtu që gjatë restaurimit të gjitha blloqet u vendosën në vendet e tyre. (Fig. 8, 9).

Po në këtë anë të qytetit, në një pjesë muri të periudhës së parë ishte dëmtuar blloku i themelit dhe e gjithë faqja e murit ishte anuar nga jashtë duke u rrezikuar të rrëzohej. Për eliminimin e këtij dëmtimi u krye çmontimi i blloqeve të murit, u betonua blloku i dëmtuar i themelit dhe u rivendosën blloqet e tjera. Mosndërhyrja në kohën e duhur do të shkaktonte rrëzimin e plotë të murit dhe mundësia e restaurimit do të ishte e vështirë, mbasi vendi pranë ka një pjerrësi të madhe.

Restaurimi i një pjese të vogël të murit në anën veriperëndimore të qytetit dëshmoi për një rindërtim që është bërë mbas fazës së dytë. Së bashku me blloqet me madhësi mesatare rindërtuesit e tij kanë përdorur edhe blloqe të vogla, ndërsa për muret lidhëse nuk kanë treguar kujdes, i kanë lënë në brendësi të murit, por pa i lidhur me faqen e tij. Një gjë e tillë nuk mund të ndodhte në fazën e parë të ndërtimit.

Një rindërtim tjetër kemi vërejtur edhe në hyrjen kryesore të qytetit, që nga gërmimi doli e dëmtuar. Në korridorin e saj ishte grumbulluar një masë e madhe me blloqe, ndërsa blloqet e themelit vende-vende ishin të lëvizura. Që në fillim u konstatua dhe u vërtetua gjatë procesit të restaurimit se muret e portës, sidomos ato të kullës nga kodra, kanë qenë rindërtuar pa ndjekur ndonjë parim. Blloqet janë të ripërdorura dhe janë vendosur në mur pa i bërë ndonjë ripunim. (Fig. 10).

Përfundimi i punimeve tona në këtë pikë bëri të mundur sistemimin e korridorit të hyrjes. (Fig. 11). Në vitet e ardhshme mendojmë të vazhdojmë në tërë perimetrin e murit rrethues të qytetit, duke krijuar një qendër të vizitueshme arkeologjike.

DO NOT COPY

TAB I

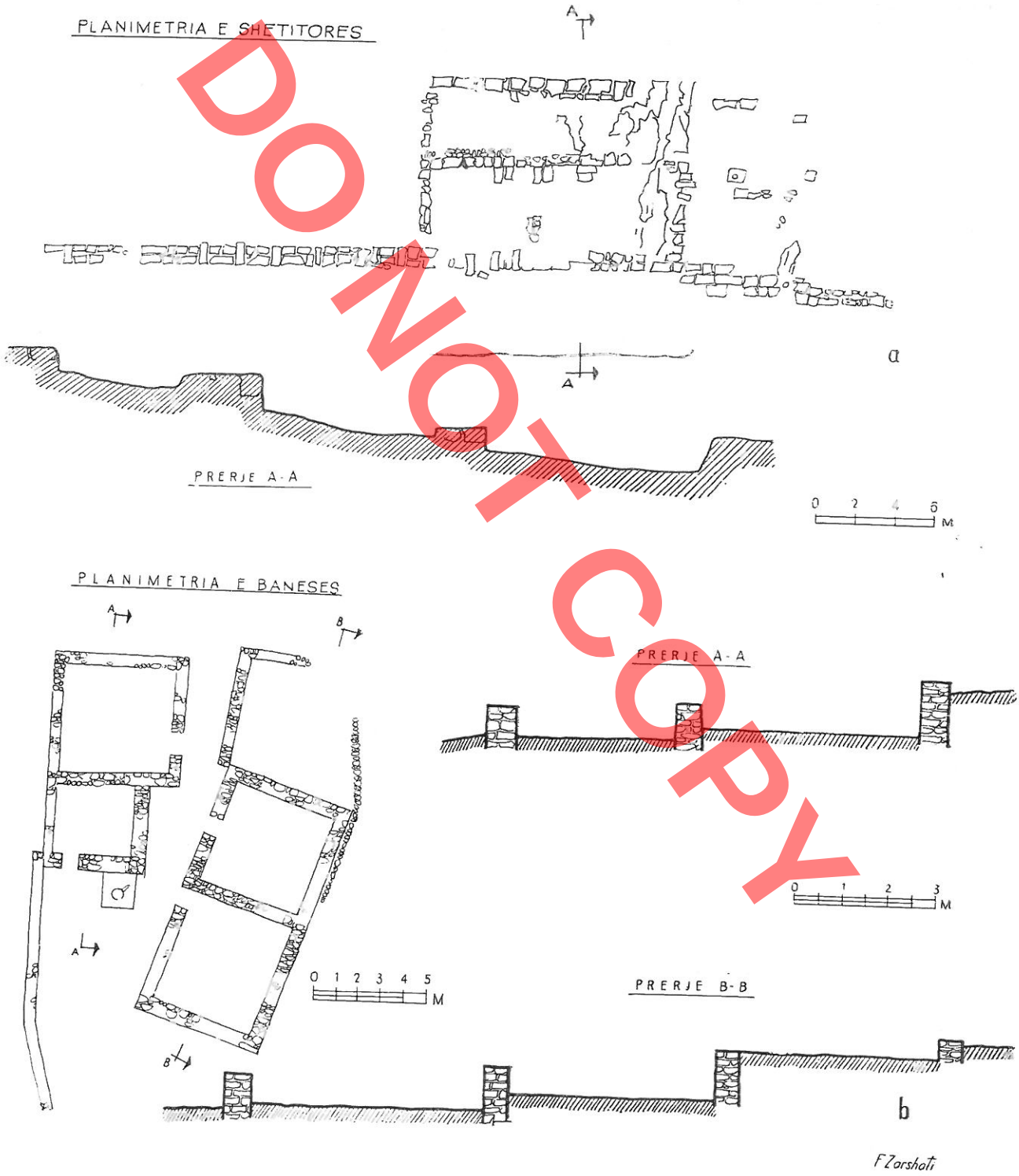

DO NOT COPY

TEATRI
NE QYTETIN ANTIK NE KLOS

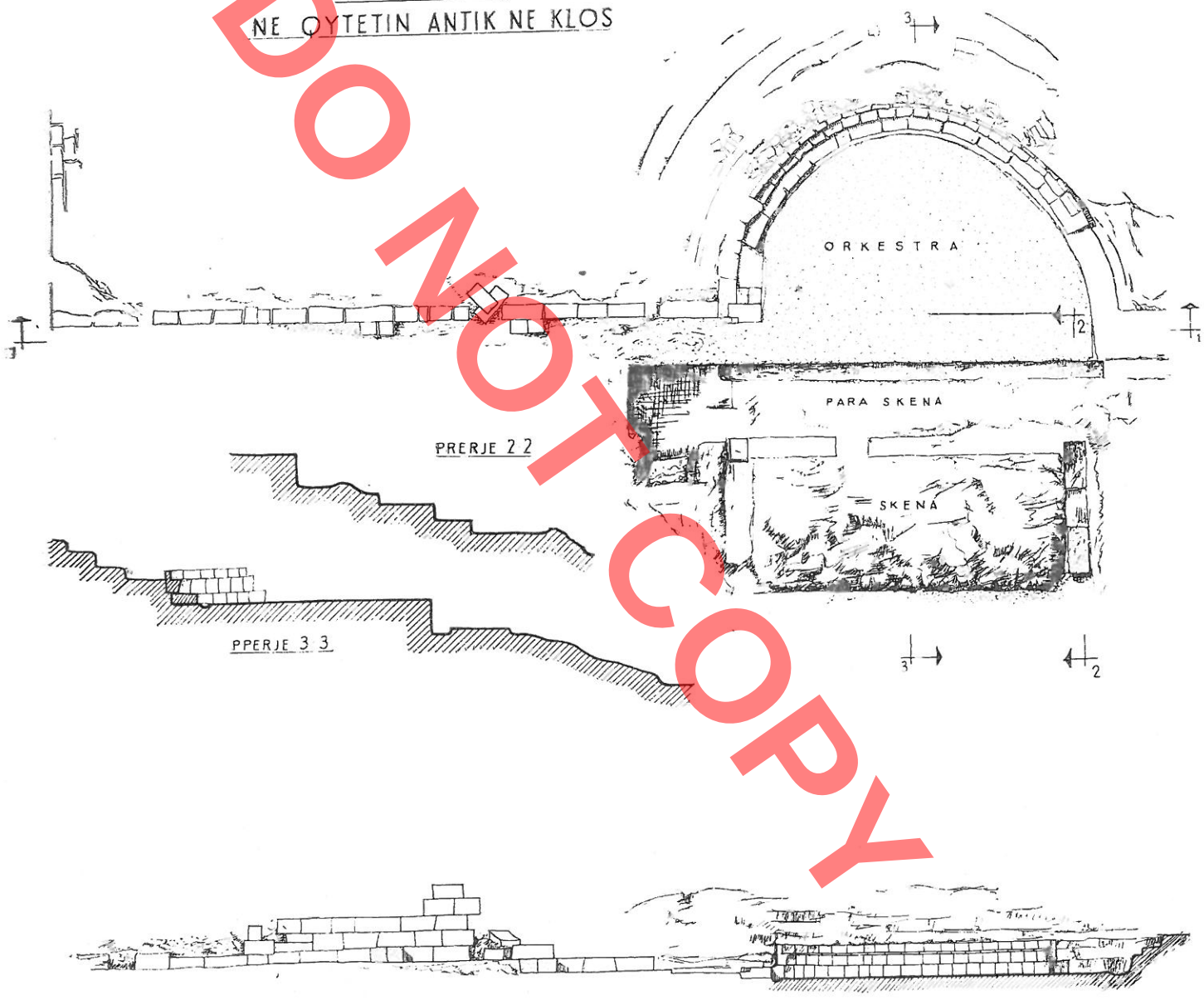

DO NOT COPY

Lazer **PAPAJANI**

MONUMENTS ARCHITECTURAUX DE LA VILLE ANTIQUE A KLOS

DO NOT COPY

RESUME

La ville antique de Nikajë, qui se situe dans le village de Klos, domine la partie la plus élevée d'une colline cernée par un anneau de murs épousant la forme du terrain et couvrant un périmètre de 18 hectares. Les habitants de cette ville, partant de la forme mamelonnée du terrain, ont construit leurs habitations en les adaptant au terrain par un système de terrasses dont les traces sont encore visibles.

C'est dans la partie orientale de la ville, et plus précisément dans sa partie plus large, qu'ont été mis au jour les restes d'un édifice de caractère social. A en juger de ses traces, il s'agit d'un portique, dont on n'a découvert jusqu'à présent que 300 m². La longueur totale de ce monument n'a pas été mis au jour complètement: elle n'a été suivie que jusqu'à 40 m. En ce qui concerne sa largeur, elle est de 10 m.

Sur la base des traces actuelles, il n'est pas difficile de se faire une idée sur l'état initial de ce monument. Le soubassement de la façade N.-E. doit avoir supporté une rangée de colonnes. Une deuxième rangée de colonnes devait s'élever sur les soubassements encore visibles, tandis que la face occidentale du portique était probablement constituée par un mur, Ainsi le portique en question était divisée en deux pièces larges de 5 m chacune et couvertes par un toit, s'appuyant sur les deux rangées de colonnes et sur le mur occidental.

Ce portique, construit pendant le IIIe siècle avant notre ère, est actuellement dans un état très endommagé. Il a perdu depuis sa fonction initiale. Aussi, actuellement des blocs de pierre appartenant au mur oriental et à celui septentrional ne sont plus à leur place et occupent une position verticale. En plus on peut observer des tronçons de mur construits avec des pierres de petite dimension et liées avec de la glaise dans les espaces vides du portique, ce qui prouve qu'à la suite de son adaptation il a été destiné à d'autres fins au IIe siècle avant notre ère. La terrasse du portique se prolonge en direction N.-O., se rattachant ainsi au théâtre de la ville et formant un ensemble d'édifices à caractère social.

Le théâtre repose sur une formation rocheuse. Une fois enlevée les blocs de pierre ayant servi à sa construction, celle-ci a pris la forme d'un fer à cheval. La colline n'ayant pas cependant la hauteur requise sur son côté droit, cette partie a été cernée d'un mur et remplie de gravier. Ainsi, ce flanc de la colline a été égalisée à la hauteur naturelle de l'autre flanc.

La première rangée de gradins est destinée aux visiteurs appartenant aux couches supérieures de la société. A la différence des autres rangées du théâtre, elle est pourvue d'un dossier. Au-dessous de cette première rangée se trouve une autre rangée, cependant plus petite, où les spectateurs posaient leurs pieds. Puis vient un couloir pour le mouvement et la répartition des spectateurs parmi les rangées du théâtre. Ce couloir était autrefois complètement revêtu de dalles. Quant aux rangées, dont le nombre varie de 13 à 15, ils étaient en blocs de pierre taillés et disposés dans les échelonnements de la formation rocheuse.

Actuellement il ne reste aucun vestige architectural du proscenium et de la scène, on ne peut observer sur la formation rocheuse que les traces évidentes des endroits où passaient les murs. C'est sur la base de ces traces, qu'il est possible de se faire une idée claire et exacte sur la disposition du proscenium, de la porte qui le mettait en communication avec la scène et de la scène en général.

Le proscenium était long de 10.60 m, donc plus petit que le diamètre de l'orchestre. Ces fondations reposaient sur deux canaux parallèles creusés dans la roche, à une distance de 1.65-1.70 m l'un de l'autre, dimension qui correspond à l'espace du proscenium entre les colonnes et son mur terminal.

Outre les traces gravées sur la roche par les murs de la scène, ont été conservés aussi des blocs de pierre entiers. La longueur de la scène est de 10.60 m, égale donc à celle du proscenium tandis que sa largeur est de 4.70 m.

L'entrée passe à travers le mur de soutènement des gradins et le mur du proscenium. C'est d'ici qu'une partie des spectateurs, en passant à travers l'orchestre, allait s'asseoir aux gradins de la première rangée, alors que la plupart d'entre eux, escaladant deux ou trois degrés, sortait au couloir pour s'asseoir sur les autres gradins. Nous n'avons pas eu l'occasion d'observer à ce jour des traces de gradins destinés uniquement au mouvement des visiteurs.

Les blocs de pierre du mur de soutènement n'ont pas été trouvés à leur place pendant les travaux effectués pour mettre

au jour le théâtre. C'est au cours de la restauration de ce mur que sont venues à la lumière la plupart des inscriptions: des décrets accordant le droit de cité à différentes personnes et à leurs familles. Ce mur est long de 21.70 m et renforcé par des contreforts, dont nous n'avons trouvé que trois. Après sa restauration, il a été constaté qu'il avait été reconstruit avant sa destruction. C'est à cette occasion que certaines inscriptions ont été disposées à l'envers, d'autres sont reproduites partiellement dans la partie qui sera disposée sur le mur. Dans certains cas le bloc de pierre est disposé sur le contrefort, couvrant de la sorte l'inscription.

Ce théâtre appartient au IIIe siècle avant notre ère. Si nous confrontons ses dimensions aux autres théâtres du pays, à celui de Butrint, d'Apollonie et de Bylis, le théâtre mis au jour à Nikaje est plus petit, car il ne peut contenir que 800-1000 spectateurs.

La plus grande étendue de la ville était occupée par les maisons d'habitation. Nous avons découvert presque complètement la planimétrie d'une d'entre elles, située sur le côté méridional de la colline. Elle comporte 5 pièces, un couloir, une citerne d'eau et une cour. Les chambres sont disposées des deux côtés du couloir et communiquent entre elles à travers ce couloir. Le terrain au-dessus duquel se dresse cette maison d'habitation est légèrement escarpé. En ce qui concerne les murs de cette habitation, on ne peut observer actuellement que les socles en pierres liées avec de la glaise, au-dessus desquels s'élevait le mur de torchis.

Pendant les fouilles effectuées dans le plancher de la chambre N° 1 ont été retrouvées différentes pièces de céramique, ce qui montre qu'elle était employée comme cuisine. Tandis que la chambre contigue N° 2 était destinée à la conservation des nourritures. Son plancher comporte 3-4 pythos. La pièce N° 4 est une adjonction plus récente. En ce qui concerne la chambre N° 5, à son angle S.-E. se touve une baignoire. L'orifice d'évacuation des eaux se trouve à l'angle méridional du mur de l'habitation. On n'en conserve actuellement que le plancher revêtu de mortier rouge. A proximité de la chambre N° 1 se trouve une citerne qui recueillait les eaux du toit de l'habitation, à travers une colonne de pierre taillée en forme de canal. La citerne, profonde de 3.50 m et en formes de semi-ellipsoïde, dispose d'un orifice radial pour l'évacuation de l'eau. A l'angle de la plaque contiguë au mur a été gravée l'endroit où sera disposée la colonne de pierre et le canal qui conduira l'eau à la citerne. L'habitation elle-même, comme la citerne, appartiennent au commencement du IIe siècle avant notre ére. Ses murs sont liés avec de la glaise.

Ces dernières années en divers points de la ville de Nikaje ont été effectués des travaux de déblayage, de consolidation et de restauration. Les travaux de déblayage ont mis en lumière la plus grande partie du mur d'enceinte.

En 1973, dans la zone du théâtre a été élevé le mur de soutènement de la colline, dont une part des blocs portent des inscriptions. La plupart des travaux de restauration ont concerné la partie orientale de la ville, le mur d'enceinte de la deuxième période de construction, l'entrée principale et son côté N.-O.

DO NOT COPY

DO NOT COPY

DO NOT COPY

Guri PANI

RESTAURIMI I PORTËS ME KULLA NË BUTRINT

Në këtë studim, do të përpiqemi që, nëpërmjet të dhënave të reja, të përfituara nga punimet restauruese që ndërmori Instituti i Monumenteve të Kulturës në një nga hyrjet e murit rrethues, Portës me kulla, të përcaktojmë dhe disa veçori arkitektonike dhe konstruktive të saj.

Kjo hyrje e emërtuar kështu nga autori i parë i zbulimit, P. Markoni, doli në dritë në vitin 1937. Materialet e gërmimit ai nuk mundi t'i botonte të gjitha. Sot ne ruajmë nga ato vetëm një material të pakët fotografik dhe një skicë rikonstruksioni[1]. Butrinti vizitohet dhe nga Hamondi[2], kurse D. Mustili kryen gërmime deri në vitin 1940-41[3], por këta studjues përveç datimit nuk japin asnjë të dhënë për elementet arkitektonike-konstruktive të monumentit. Piksynimi i tyre ishte pa dyshim zgjerimi i njohurive të ngushta të burimeve tregimtare antike, për aq sa mund të bënin këto ekspedita të shkurtëra, kryesisht me karakter sondazhi, duke mos harruar këtu dhe synimin qartësisht politik të misionit arkeologjik italian të viteve 1924-31, për t'i ndjekur gjurmët e Romanitas në bregun lindor të detit Jon[4].

Vlerat e mëdha që paraqet kjo hyrje për vetë zgjidhjen origjinale unikale në vendin tonë, ndodhja e saj në një qendër të rëndësishme arkeologjike dhe nevojat e mënjanimit të dëmtimit të mëtejshëm, qenë dhe arsyet e ndërhyrjes sonë në këtë monument. Për zgjidhjen e kësaj detyre kërkohej edhe studimi i plotë i monumentit.

Porta me Kulla është ndërtuar në anën jugore të qytetit të fortifikuar, mbas Portës së Luanit dhe portës «Skea», ku terreni vjen e bëhet më i sheshtë. (Fig. 1). Në vetvete këto hyrje paraqesin elementet më të rëndësishme dhe njëkohësisht më me interes të murit rrethues nga pikëpamja arkitektonike. Në to vemë re dhe koncepte mjaft të qarta në zgjidhjen funksionale dhe strukturale. Hyrjet e zbuluara, nga pikëpamja tipologjike dhe e konstruksionit, në vija të përgjithëshme kanë ngjashmëri të madhe midis tyre. Kryesisht katër prej tyre paraqesin tipet e njohura të hyrjeve[5] që i gjejmë dhe në fortifikimet iliro-epirote[6], që padyshim i përkasin etapës së formimit të plotë të Butrintit si qytet (shek. IV p.e.r.).

Një tip të veçantë mjaft interesant paraqet porta e jugut Fig. 2 (Porta me Kulla), e cila ndonse e dëmtuar, na jep një përfytyrim të plotë të këtij tipi. Nga

---

1) Arkivi i Qendrës së gjurmimeve arkeologjike fot. Nr. 257.

2) N.G.L. Hamond, **Epirus**, Oksford, 1967, 106.

3) D. Mustili, **Relazioni preliminari sugli scavi archeologici in Albania** (1937-40). Rendiconti della classe di scienze morali e storiche, Roma, 1942.

4) A. Buda **Ilrët e jugut si problem i historiografisë**, Kuvendi I Studimeve ilire, I, Tiranë, 1974, 44-46.

5) F.E. Winter, **Greec fortifications**, Toronto, 1971, 205-233.

6) F. Prendi — K. Zheku, **Lisi në dritën e të dhënave të reja arkeologjike**, Monumentet, 2, 1971, 13.

DO NOT COPY

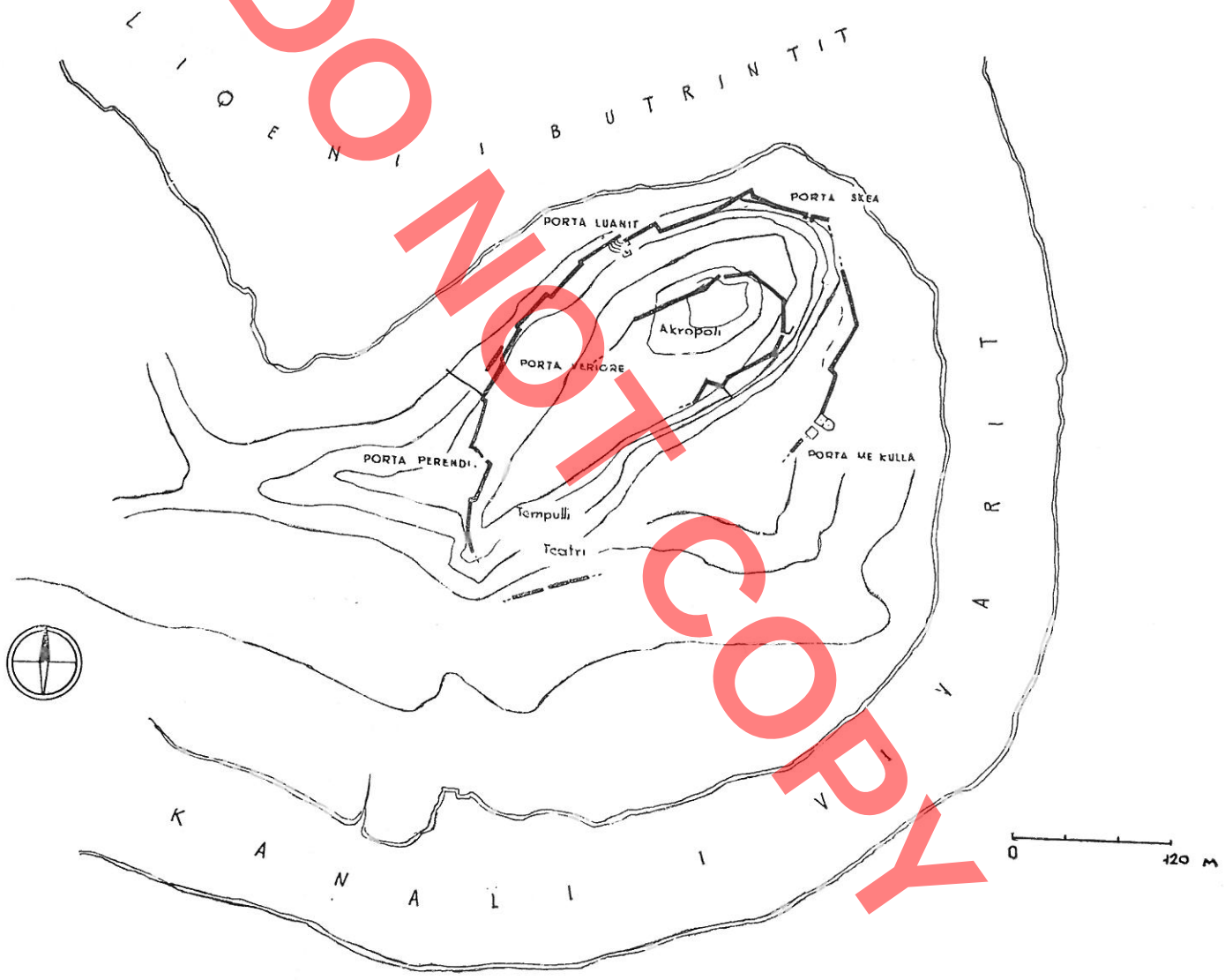

Fig. 1

kjo hyrje ruhen akoma muret deri në tre metra lartësi, që lënë të kuptohet qartë strukturën e saj të përbërë nga dy kulla dhe korridori i krijuar midis tyre. Njera nga kullat, ajo që ndodhet në krahun e djathtë të sulmuesve, në formulimin planimetrik është formuar nga bashkimi i një gjysmë kuadrati me një gjysmë rrethi. Ky përparim i rëndësishëm që siguron një qëndresë më të mirë ndaj goditjeve të makinave të rrethimit[7], krijon një tip më vete dhe, me gjithë gjendjen e rrënuar të saj, ruan ende mjaft tipare esenciale.

Kulla ka një gjatësi brinjësh mbi 11 metra. Faqja e drejtuar nga armiku është harkuar lehtë, kështu që boshti i saj arrin 15,5 metra gjatësi. Muret e katit

7) Po aty, 152.

DO NOT COPY

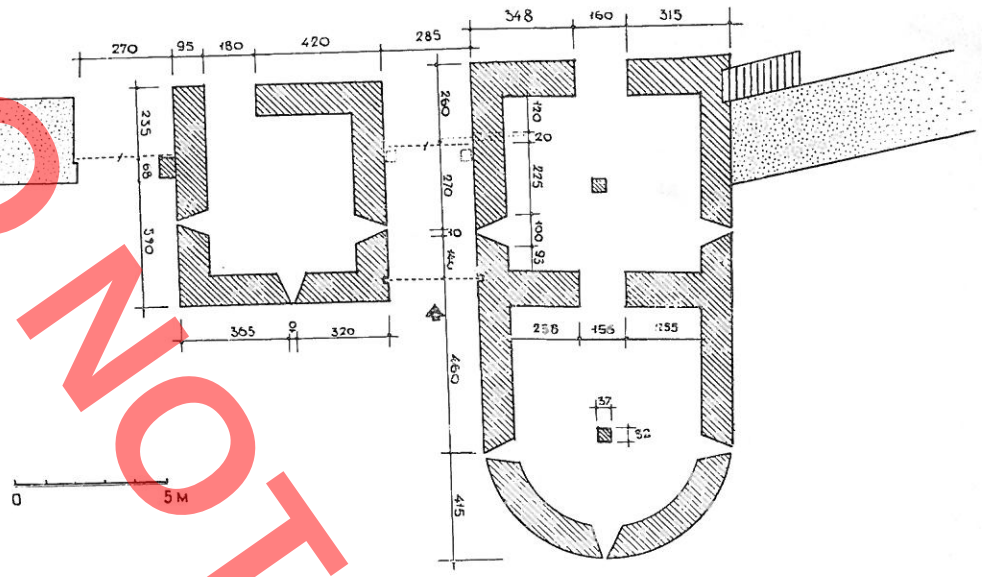

Fig. 2

Fig. 3

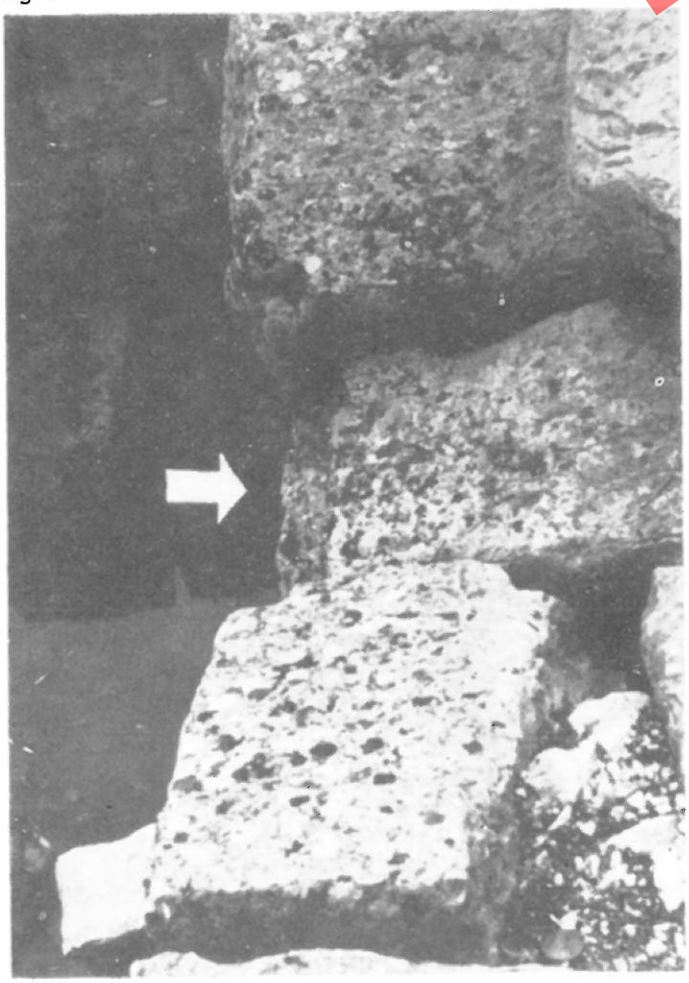

përdhes janë 1 metër të gjera. Në të duken qartë dhe dy kolona, që tregojnë ngritjen në dy kate të kullës. Hapësira e brendshme e kullës ndahet në dy dhoma, të rreshtuara njera pas tjetrës, afërsisht me madhësi të njëjtë. Kjo ndarje ka qenë e detyrueshme për të zvogëluar përmasat shumë të gjata të trarëve të mbulimit. Hapësira 6 metra e arkitraut në këtë rast do të përgjysmohej duke u mbështetur në kolonën prej guri. Kolona, që në gjendjen e sotme arrin lartësinë 2,32 metra, është e përbërë nga katër blloqe gurësh të punuar në formë kuadrati, me prerje tërthore 40 x 40 cm. Mjeshtrit vendës, në këtë rast nuk kanë synuar t'i shkëpusin ndërtimet prej guri nga ato prej druri. Një fole e sheshtë, 55 cm e gjerë mbi hyrjen e kullës Fig. 3. na jep mundësinë e përfytyrimit të vendosjes së trarëve prej druri për formimin e dyshemesë së katit të dytë. Me këtë logjikë duhet të rendisim dhe ndërtimin e çatisë së kullës. Atëhere kulla rrethore ka pasur një çati në formë çadre dhe për analogji mund ta krahasojmë me kullat 1, 4, 12 në Heraklé[8] (ku përmasat e secilës prej tyre janë të njëjta, me diametër 8 m dhe gjerësi të mureve 1 m, si dhe kulla jonë).

Në përkim me përmasat e kullës, ajo është e pajisur me frengji; katër frengji për çdo anë të jashtme në katin e poshtëm dhe një frengji në drejtim të korridorit të krijuar midis kullave. Frengjitë e ambienteve, të cilat përveç funksionit të tyre të luftimit kanë shërbyer dhe për ndriçimin e ambientit, në përgjithësi qenë në formën e shkronjës «V», në plan.

8) F. Krischen, **Die Befestigungen von Herakleia an Latmos,** ... Berlin und Leipzig,1922, 35.

Fig. 4

Të formuara nga tri radhë gurësh, ato arrijnë një lartësi deri në një metër. Gjerësia 0,90-1.00 nga ana e brendshme dhe 0,10-0,12 m nga ana e jashtme e frengjisë, është bërë për t'i dhënë harkëtarit fushë më të gjerë shikimi.

Kulla e dytë është e përbërë vetëm prej një ambienti katror me përmasa 6.95 x 6,95 m. Hyrja për në katin e parë të saj bëhej nga ana veriore e ndërtimit. Kjo hyrje është e ndërtuar në qoshen veriperëndimore të ambientit, e mbështetur në murin anësor të kullës. Kjo kullë ndryshon nga kulla e parë si nga madhësia e funksioni, ashtu dhe nga teknika e ndërtimit. Muret e saj janë ndërtuar me blloqe të mëdha prej guri gëlqeror, lartësia e rreshtit të të cilave arrinte deri në 0,64 m, kurse gjatësia 1,3 m. Për këtë arsye dhe tri frengjitë e kësaj kulle, megjithëse ruajnë përmasat e kullës së harkuar, janë formuar vetëm nga dy radhë gurësh. Në këtë kullë duket se kemi të bëjmë me një muraturë trapezoidale pseudo-izodomike[9], në të cilën kombinohen rreshtat me lartësi të ndryshme. Kjo rregullsi vihet re në anën e jashtme ku mënyra e vendosjes së tyre paraqitet më solide dhe më e kujdesshme. Blloqet e jashtme të kullës, duke qenë më të mëdha sesa të brendshmet, janë kështu më të ujdisura për t'u rezistuar goditjeve. Gurët janë lënë me një farë gufmimi, duke u punuar anash për krijimin e fugave të rregullta. Në këtë kullë ajo lartësi rreshtash që duket në anën perëndimore është ruajtur edhe në faqen jugore të ballit. Në faqen veriore vihen re kllapëzime që prishin horizontalitetin e rreshtave. Me sa duket kësaj ane nuk i është kushtuar dhe aq rëndësi, meqenëse ajo ndodhet mbrapa ndërtimit. Në kullën e harkuar vëmë re një lartësi më të vogël të rreshtave nga ato të kullës katrore. Pa dyshim predhat e gurta do të godisnin me forcë më të madhe ndaj sipërfaqeve të

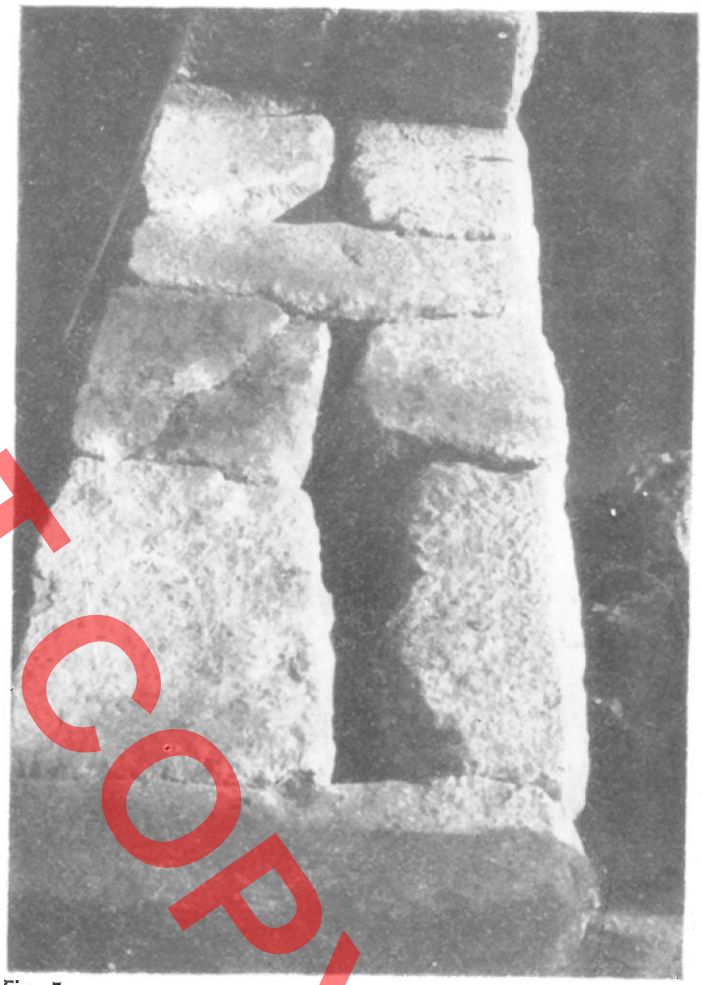

Fig. 5

sheshta, sesa ndaj anëve oblike të një ndërtimi të harkëzuar. Kjo do të jetë ndoshta dhe arsyeja që gurët e kullës katrore i kemi dhe me përmasa më të mëdha. Edhe këtu kemi të bëjmë me një teknikë dhe stil ndërtimi të njëjtë të murit si në kullën katrore, ku lartësia e rreshtave ruhet në të gjithë perimetrin e saj. Nga ana e brendshme e kullës këtë rregullsi të rreshtave e prishin lartësitë më të mëdha të arkitrarëve prej guri të frengjive (fig. 4).

Duke krahasuar tani teknikën e punimit të hyrjes kullë me murin rrethues (kurtinat), që lidhet me ndërtimin në të dy anët e saj, vëmë re dy periudha ndërtimi. Burimet historike na njohin me zhvillimin e ngjarjeve politiko-ushtarake që u zhvilluan kryesisht në Epir rreth shek. III p.e.r. ku do të jetë përfshirë sigurisht dhe Butrinti, si kryeqendra e fisit të Prasaibëve. Kësaj periudhe duhet t'i përkasë fortifikimi i fundit i

9) R.L. Scranton, **Greek Walls,** Cambridge, 1941, 92-99.

DO NOT COPY

DO NOT COPY

Fig. 6

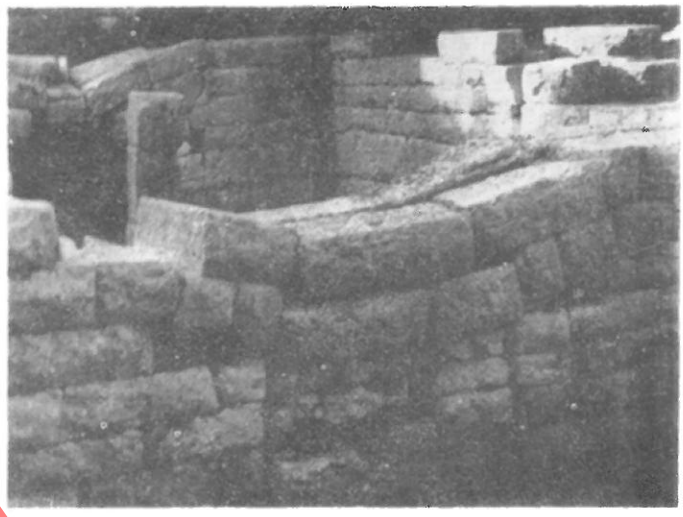

Fig. 7

periudhës helenistike, që fillon nga teatri deri te Porta me Kulla. (fig. 1).

Ndërtimi i kullave me ambiente të katit përdhes paraqiste disa probleme të reja teknike. Rrjedhimisht qe e nevojshme që muret të ishin të sigurta. Mungesa e dëshmisë së përdorimit të këtyre ambienteve të katit përdhes para shek. III i detyrohet me siguri mosnjohjes së tyre para kësaj kohe. Ndërtimi i mureve të kullave ndryshon krejtësisht nga mënyra e formulimit konstruktiv të murit rrethues, që ndodhet në të dy krahët e monumentit. Për shkak të gjerësisë më të vogël të murit, për lidhjen e tij shërbejnë blloqe të vetëm të vendosura gjatësor dhe tërthor murit. (fig. 5).

Mjaft interesante është zgjidhja e funksionimit të portës së dyfishtë në këtë hyrje kullë. Hapësira 3 metërshe e krijuar ndërmjet dy kullave ka shërbyer si korridor. Futja e portës me korridor mund të ketë qenë një përgjigje ndaj kërcënimeve të paqitura nga mjetet gurëhedhëse, kundër të cilave ky tip porte ofronte një masë shumë më të madhe mbrojtjeje, sesa hapjet e thjeshta të portave të mëparshme. Në hyrjen e korridorit të krijuar ndërmjet kullave duken gjurmët e portës së parë Fig. 2 (a). Kjo portë qe vetëm linja e jashtme e mbrojtjes, e vendosur në korridorin 7,10 m të gjatë. Porta ngrihej lart gjatë sulmeve të befasishme të mbrojtësve dhe mbyllej pa vonesë me t'u kthyer mbrojtësit brenda, duke ndaluar armikun të hynte para se porta e dytë kryesore Fig. 2 (b) të mbyllej dhe sigurohej me katarah. Gjithashtu ajo shërbente dhe si grackë për të asgjësuar atë forcë të paktë armike, që mund të hynte gjatë tërheqjes dhe uljes së portës[10]. Në këtë rast katarahu i portës së dytë, kur nuk qe në përdorim, qe i shtyrë brenda në dhomën anësore të korridorit të portës. Kanali 0,20 x 0,20 m, që ka shërbyer si fole ku lëvizte katarahu i portës, na tregon përmasat e përafërta të tij. Foleja e Katarahut natyrisht do të ketë qenë përfshirë në masën e murit, gjatë ndërtimit të hyrjes portë. Mungesa e mbetjeve të ndonjë gjurme në mur dëshmon ekzistencën e dy shtyllave «parastades»[11] prej druri, për fiksimin e kanatave të portës kryesore.

Porta e parë, përveç vlerës së saj taktike dhe mbrojtjes së portës së dytë kryesore nga goditjet, përbën dhe një nga zgjidhjet e veçanta në botën antike, për të cilën e përmend dhe (Uinter) në studimin e tij «Fortifikatat Greke»[12].

10) F.E. Winter, **Vep. cit.**, 252.
11) F.E. Winter, **Po aty.**, 253
12) F.E. Winter, **Po aty**, 255

Sistemin e funksionimit të këtyre portave e pasuroi dhe zbulimi i një porte të dytë në faqen perëndimore të kullës katrore, e cila paraqitet dhe më e vogël se hyrja kryesore. Fig. 6 dhe fig. 2 (c). Sigurimi me hapje të tilla qe veçanërisht i rëndësishëm në sektorët që qenë të arritshëm lehtë nga armiku. Për këtë arsye kjo hyrje do të ketë shërbyer për funksione të caktuara mbrojtjeje. Për të parandaluar që një forcë armike të krijonte një kryeurë në anën nga qyteti të kanalit, qe krijuar me siguri një kompleks i tillë i fortifikuar, nga i cili mund të bëheshin sulme gjatë mbrojtjes[13]. Masa të tilla të fuqishme nuk do qenë të nevojshme, në qoftë se vendi nuk do të qe një objekt me rëndësi të veçantë.

* * *

Në një fazë të dytë punimet filluan në drejtim të disa proceseve teknike të nevojshme për punimet restauruese që do të kryheshin në vendet e dëmtuara. Studimi i monumentit na dha mundësi të krijonin dhe një ide të qartë mbi konsistencën e saj fizike dhe vlerën e saj të dyfishtë, estetike e historike, në vështrim të ndërhyrjes restauruese. Në përputhje me detyrën tonë, e cila qe ruajtja dhe rivendosja në vend e të gjitha elementeve origjinale, duke ruajtur në këtë mënyrë aspektin e lëndës, ne u përpoqëm që dhe ndryshimet në strukturë të mos e ndryshojnë atë.

Largimin e gurëve që ndodheshin mbi arkitrarët e dëmtuar të hyrjeve për në ambientin e kullave, e bëmë pasi kishim përcaktuar më parë vendin e tyre. Disa blloqe u gjetën të dëmtuara, pjesërisht të thyera në dy ose më shumë pjesë. Me largimin e blloqeve, u zbulua e gjithë hapësira e arkitraut të portës. Në këtë mënyrë, ne mundëm të shohim gjurmët e vendosjes së tre arkitrarëve mbi shpatullat e murit. Arkitrarët e hyrjeve, duhet të kenë qenë prej druri. Ekzistencën e arkitrarit prej druri na e vërteton dhe konfiguracioni i krijuar nga shembja e murit mbi të (Fig. 7). Me humbjen e aftësisë mbajtëse të arkitrarëve, që duhet të kenë ndodhur mbas prishjes së mbulesave të kullave, janë bërë mbushje me gurë duke i mbyllur në këtë mënyrë ato. Gjetja e një monedhe romake ndërmjet gurëve mbushës në hyrjen që lidh dy ambientet në kullën e lakuar, tregon qartë se në këtë kohë, kulla e ka humbur funksionin e saj. Ndërtime të tjera para monumentit, si dhe mbyllja e hyrjes veriore të kullës katrore me muraturë të periudhës romake, opus retikolatum, përforcojnë faktin se kjo hyrje kullë në periudhën romake, i ka humbur funksionet e saj mbrojtëse. Punimet restauruese u përqë-

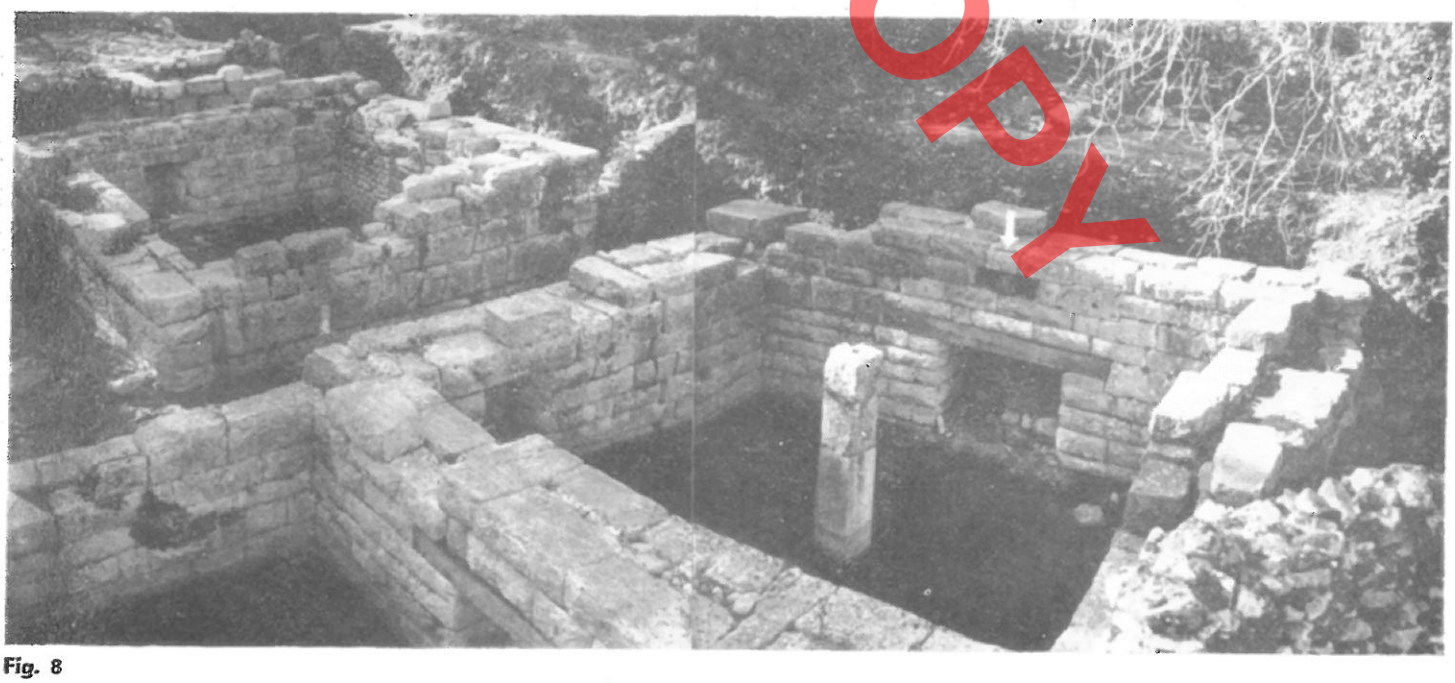

Fig. 8

13) F.E. Winter, po aty, 234.

DO NOT COPY

Fig. 9

ndruan kryesisht në rikompozimin e hyrjeve të dëmtuara të ambientit të kullave.

Elementet që ribëmë ishin arkitrarët e hyrjeve. Ne vendosëm që ata ti bënim prej betonarmeje, për të eliminuar zëvendësimin e herëpashershëm që do të kërkonin arkitrarët prej druri. Për të ruajtur gjithashtu pamjen e parë të këtyre arkitrarëve, vendosëm në anët e dukshme të arkitraut prej betonarmeje trarë druri, që mund të zëvendësohen me kalimin e kohës, pa lëvizur gurët që ndodhen mbi të. Në mbarim të kësaj pune, vendosëm në vendet e tyre gurët e hequr të murit mbi hyrje. Me vendosjen e gurëve të hyrjes së jashtme për në kullën e lakuar, ne arritëm në kuotën 3,15 m. Kjo është dhe lartësia e katit të parë të kullës. Në këtë përfundim arritëm duke u nisur dhe nga gjurma e një foleje të shestë mbi radhën e sipërme të gurëve. Fig. 8. Këtu ka qenë mbështetur trari kryesor, që, simbas gjurmës së gjetur, duhet të ketë qenë 0,55 m i gjerë. Gjatë rimodelimit të hyrjes portë, qe vendosur si duket një komunikim direkt midis kullave, me anën e një platforme që urëzonte oborrin e portës. Për t'u ngjitur në kuotën e perdeve dhe të katit të dytë, mendojmë se shërbenin shkallët nga ana verilindore e kullës së lakuar, gjurma e të cilave duket qartë në kuotën e mbështetjes së trarëve të dyshemesë. Fig. 9. Gjurmët e mbështetjes së trarëve sekondarë janë zhdukur, ndoshta me grabitjen e gurëve të monumentit për ndërtimin e periudhave të mëvonshme.

Është rasti të paraqesim dhe vërejtjet tona lidhur me rikonstruksionin grafik të dhënë nga misioni italian. Ndoshta për mosnjohjen e saktë të monumentit, ai nuk mundi të kuptonte hyrjen e dytë nga ana perëndimore e ndërtimit, megjithëse kishte bërë pothuajse gërmimin e plotë të saj. Në rikonstruksionin grafik gjithashtu vërehet se përveç frengjive që duken dhe sot në katin e parë të kullave, autori nuk vendos të tjera. Kjo zgjidhje në këtë rast nuk i përgjigjet së vërtetës, për ar-

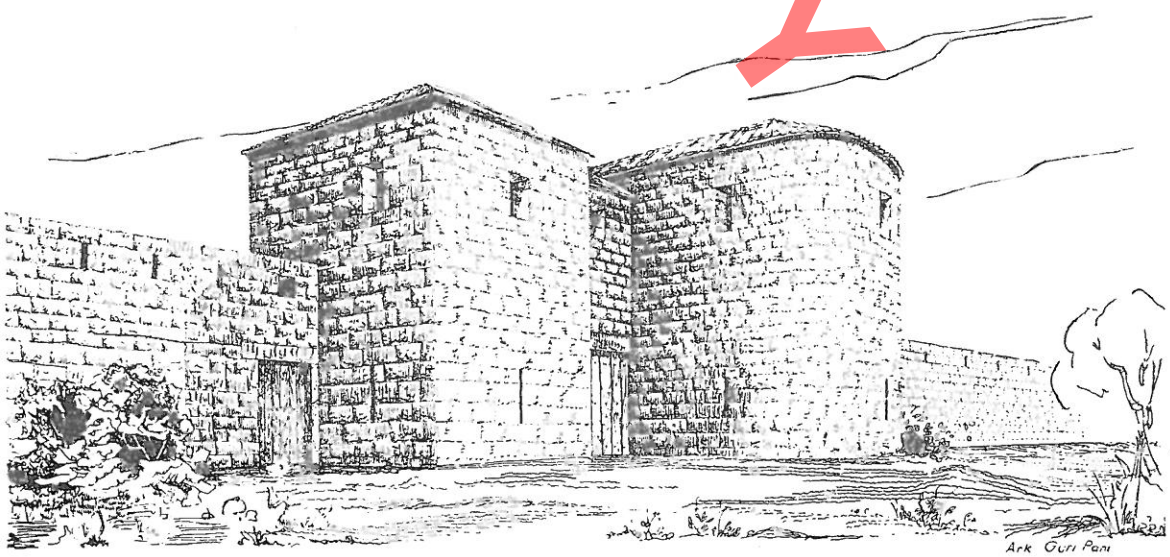

Fig. 10

DO NOT COPY

syen e thjeshtë se kati i dytë i ndërtimit, duke mos pasur hapje (dritare), e humbet funksionin e tij. Këto hapje, që në shikim të parë i japin katit pamjen e një banese, kanë për qëllim mbrojtjen,[14] duke plotësuar dhe funksionin e frengjive.

Rikonstruksioni hipotetik që bëmë në përfundim të punimeve, fig. 10 na jep një ide më të qartë të kompozimit të monumentit, që përbën një dëshmi të një vlere të madhe arkitektonike dhe historike.

Si përfundim mund të themi se ndërtimi i mëvonshëm i hyrjes jugore me një konstruksion krejtësisht të ri, të përsosur për atë kohë, presupozon përfshirjen e banorëve të qytetit, në një ngjarje luftarake. Është vështirë të caktohet koha e saktë e kësaj ngjarjeje, por më tepër ka mundësi që ajo t'i përkasë fillimit të shek. III p.e.r., që është dhe etapa e intensifikimit dhe e lulëzimit më të madh të Butrintit. Ishte siç duket ngritja e pandërprerë ekonomiko-shoqërore procesi i zhvillimit të forcave prodhuese shkaku që ky vendbanim i fortifikuar kaon u transformua në një qendër të madhe me ekonomi e kulturë qytetare, të mbrojtur me një sistem të ri fortifikimi.

DO NOT COPY

14) F. Krischen, **Vep. cit.** 26.

Guri PANI

DO NOT COPY

RESTAURATION DE LA «PORTE A TOURS» DE BUTRINT

RESUME

L'entrée méridionale (la «Porte à tours») faisant parties de la planimétrie défensive de la ville de Butrint, quoique gravement endommagée, nous offre une idée assez claire de ce type particulier de construction. Ses murs conservés actuellement jusqu'à 3 mètres de hauteur nous font clairement concevoir sa structure comprenant deux tours et le couloir formé par celles-ci. Une de ces tours, précisément celle située sur le flanc droit des assaillants, est le résultat de la réunion d'un demicarré et d'un demi-cercle. La longueur de ses côtés dépasse les 11 mètres. La face regardant l'ennemi, étant courbé en arc, son axe est long de 15,5 mètres. Les murs de l'étage au rez-de-chaussée ont une largeur de 1 mètre. L'existence de deux colonnes montre que cette tour avait deux étages. L'espace intérieur se répartit en deux pièces, rangées l'une après l'autre et de dimensions presque égales. Cette disposition des pièces s'explique par la nécessité de réduire la longueur excessive des travées de couverture. En l'occurence l'espace formé par l'architrave est partagé par la moitié, quand celle-ci repose sur la colonne de pierre. Cette colonne, haute actuellement de 2,32 mètres, comporte quatre blocs de pierre équarris en forme d'un carré, dont la section transversale est de 0,40 x 0,40 m. Un orifice plat, large de 0,55 m, au-dessus de l'entrée de la tour, nous permet d'imaginer le mode de disposition des travées de bois formant le plancher du deuxième étage. C'est dans cette même logique que nous devons concevoir la construction du toit de la tour. A l'époque cette tour circulaire avait un toit en forme de tente.

Conformément aux dimensions de la tour, celle-ci est pourvue de meurtrières; quatre meurtrières sur chaque côté extérieur de l'étage inférieur et une meurtrière en direction du couloir disposé entre les deux tours.

En ce qui concerne la deuxième tour, elle ne comporte qu'une seule pièce carrée dont les dimensions sont de 7,10 x x 7,05 m. L'entrée à son premier étage est aménagée sur le côté septentrional de la construction. Cette tour diffère de la première soit par ses dimensions et sa fonction, soit par sa technique de construction. Il paraît que nous avons affaire ici à une maçonnerie pseudo-isodomique, où se réalise la combinaison des rangées ayant des hauteurs différentes. Cette régulairité s'observe sur la face extérieure, où le mode de disposition des rangées apparaît plus solide et réalisé avec plus de soin. Les blocs extérieurs de la tour, étant de dimensions plus grandes que ceux intérieurs, sont ainsi mieux arrangés pour résister aux attaques.

Les rangées de la deuxième tour ont une hauteur moindre de celle des rangées de la tour circulaire. Cela s'explique naturellement par le fait que les projectiles de pierre frappent avec plus de force les surfaces plates que les côtés obliques d'une construction arquée.

En confrontant la technique de construction de l'entrée tour avec celle du mur d'enceinte, qui se rattache à la construction, l'on relève sur ses deux côtés deux périodes de construction. Grâce aux sources historiques nous connaissons le déroulement des événements politiques et militaires qui ont caractérisé principalement l'Epire, pendant le IIIe siècle av. n.è., dont faisait certainement part Butrint aussi, en tant que chef-lieu de Prasaibes. C'est à cette période que doit appartenir la dernière fortification de la période héllénistique, qui commence au théâtre et se termine à la «Porte à tours».

Un intérêt particulier offre la solution apportée au fonctionnement de la double porte dans cette entrée de type tour. Dans l'entrée du couloir créé entre les deux tours, on observe les traces de la première porte glissante (porticulis). Quant à la première porte, en dehors de son importance tactique et du fait qu'elle assure la deuxième porte principale d'attaques éventuelles, elle constitue en soi une solution originale.

Le système de fonctionnement de ces portes a été enrichi aussi par la mise au jour de la deuxième porte, percée sur la face occidentale de la tour circulaire, dont les dimensions sont plus petites que celles de l'entrée principale. Cette entrée aussi faisait part du complexe de fortification de l'entrée type tour et remplissait des fonctions de défense particulières.

o o o

L'étude du monument nous a fourni la possibilité de nous faire une idée claire sur la solidité physique et sur sa double polarité, esthétique et historique, en regard de l'intervention à réaliser. Conformément aux tâches imposées par la restauration, soit la conservation et la remise en place de tous les éléments originaux, en sauvegardant ainsi l'aspect de l'objet, nous avons

agi de mainère à ce que les modifications apportées n'affectent pas leur structure.

Les architraves des entrées ont été restaurées complètement. Nous avons décidé de les construire en béton armé, afin d'éviter leur substitution qui s'impose en cas d'architraves de bois. Afin de conserver leur aspect original, sur les côtés visibles de l'architrave de béton armé nous avons fixé des travées de bois, qui peuvent être substituées avec le temps sans remuer les pierres qui les recouvrent. Enfin les pierres enlevées du mur surmontant l'entrée furent remises à leur place. En fixant les pierres de l'entrée extérieure appartenant à la tour arquée, nous avons atteint la cote 3,15 m, qui correspond aussi à la hauteur du premier étage de la tour. Nous sommes arrivés à cette conclusion en nous fondant aussi sur les traces d'un orifice plat surmontant la rangée de pierres. C'est ici que s'appuyait la travée principale, qui, selon les traces laissées, devait avoir une largeur de 0,55 m. Pour arriver à la cote des courtines et du deuxième étage, il fallais passer, à notre sens, par les escaliers amémagés sur le côté nord-est de la tour arquée, dont les traces s'observent à la cote d'appui des travées du plancher.

La reconstruction hypothétique, effectuée à l'issue des travaux, nous a permis de nous faire une idée claire sur la composition de ce monument, qui constitue un témoignage de grande valeur architectonique et historique.

DO NOT COPY

DO NOT COPY

Apollon BAÇE

FORTIFIKIMET E ANTIKITETIT TË VONË NË VENDIN TONË

Historiani bizantin i shek. VI, Prokopi nga Cezarea, na bën të ditur se Justiniani ndërtoi ose rindërtoi 58 fortifikime në provincën e Epirit të ri dhe 36 në atë të Epirit të vjetër[1], një pjesë e mirë e të cilit gjendej në teritorin tonë. Pak vjet më parë dukej sikur këtu kishim të bënim me një ekzagjerim, jo dhe të papritur nga ky autor, pasi fortifikimet e njohura ishin mjaft të pakta. Kjo e dhënë u bë më se e besueshme vetëm vitet e fundit në saje të ekspeditave të shumta informative, të ndërmarra kryesisht prej Institutit të Monumenteve[2], të cilat e rritën këtë numër nga 29 fortifikime të përcaktuara në këtë kohë[3] në 114 (Tab. I).

Duke marrë parasysh se territori i vendit tonë, në të cilin mund të kalojnë rrugët: fushat, luginat dhe rrafshnaltat, zë 20% të sipërfaqes[4], del se të paktën çdo 47 km² ka pasur një qendër të fortifikuar, dendësi që ia kalon shumicës së provincave të tjera të dikurshme romake e bizantine. Siç kuptohet nga gjurmët, materiale dhe burimet bashkëkohore, një pjesë e mirë e tyre qenë qytete dhe një numër ende më i madh qendra me karakter të ndërmjetshëm fshataro-qytetar (κωμεοπόλις). Kjo shpeshtësi, madhësia dhe vetë karakteri i qendrave të fortifikuara dëshmon për një jetë të zhvilluar qytetare, e cila mjaft qartë pasqyrohet nëpërmjet arkitekturës së tyre. Me këtë zhvillim mendojmë se shpjegohet dhe fragmenti i Malhut, ku Teodorikut, më vonë pushtues i Romës, i thuhet të lërë Epirin e ri dhe të shkojë në Dardani, «pasi askush nuk do të duronte që ai të mbante qytete kaq të mëdha»[5]. Këto të dhëna janë në kundërshtim me mendimin për një zbehje të theksuar të jetës qytetare në periudhën e vonë antike dhe supremacinë e të ardhurve të rinj, sllavëve, në disa fusha të ekonomisë[6].

Studimi i qendrave të mbrojtura, si elemente të ngulitura thellë në jetën e vendit, është i domosdoshëm për njohjen e zhvillimit historik të jetës, veça-

1) Proc. **De aed,** IV 42.

2) N. Ceka, **Fortifikime të vona antike pranë rrugës Egnatia,** Monumentet 7-8, 71-89; N. Ceka-A. Baçe **Vrojtime arkeologjike në rrethin e Pogradecit, luginën e Devollit dhe Shkumbinit,** Monumentet 3, 205-214; A. Baçe-Gj. Karaiskaj, **Vrojtime arkeologjike në rrethin e Gramshit,** Monumentet 3, 199-204, Gj. Karaiskaj-P. Lera, **Fortifikimet e vona antike në rrethin e Korçës,** Monumentet 7-8, 91-110; Gj. Karaiskaj-A. Baçe, **Kalaja e Durrësit dhe sistemi i fortifikimit përreth në kohën e vonë antike,** Monumentet 9, 5-53; A. Baçe, **Vështrim mbi qendrat e banuara dhe mesjetare në luginën e Drinos** (Gjirokastër), Monumentet 4, 103-139, A. Baçe **Qendrat e fortifikuara të Gjirit të Vlorës në antikitet,** Monumentet, 10, 5-16.

Krahas materialit të botuar janë përdorur dhe materialet e ekspeditave të autorit në një shumicë rrethesh të vendit tonë (në arkivin e I.M.K).

3) D. Komata **(Kështjellat e hershme mesjetare)** Kuvendi I i studimeve Ilire, II, 211, citon 29 fortifikime të tilla, ndërsa në hartën shoqëruese jep 32, por prej tyre 3 nuk i përkasin kësaj kohe.

4) P. Geço, **Gjeografia fizike e Shqipërisë,** Tiranë, 1963, 7.

5) Malch. 18, 146.

6) **Historia e Shqipërisë,** Tiranë, 1959, I, 140, 154.

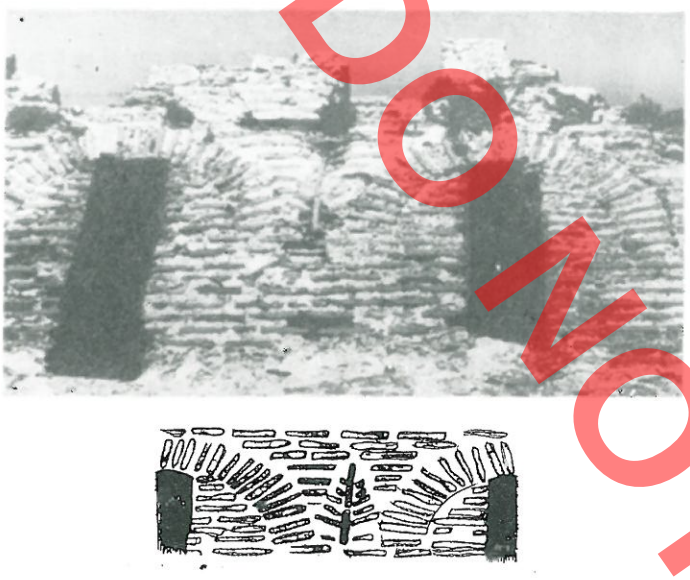

Fig. 1

nërisht asaj qytetare, pasi ato janë dëshmi të drejtpërdrejta, dhe shpesh të vetme, të urbanizimit, zhvillimit ekonomiko-shoqëror, teknik e ushtarak, studim ky tashmë deri në një farë mase i mundshëm nga ndërhyrja në thellësi në një sërë qendrash të vona antike[7].

Nga ana tjetër njohja e arkitekturës së fortifikimeve, pjesë përbërëse e historisë së arkitekturës sonë dhe kusht i domosdoshëm për restaurimin e tyre, fiton një rëndësi të veçantë në drejtim të ndjekjes së traditës ilire në artin e fortifikimit dhe përcjelljes së saj në ndërtimet mbrojtëse mesjetare; hallkë e ndërmjetshme kjo, pa të cilën nuk mund të mendohet gjurmimi i përvojës mijëvjeçare në këtë fushë, aq jetësore për popullin tonë.

Sigurisht që brenda një kuadri të ngushtë nuk parashtrohen dot tërë problemet që dalin në këtë drejtim, e jo më të analizohen ato. Si pasojë synimet janë mjaft më të kufizuara: sprovimi i një klasifikimi funksional e tipologjik të fortifikimeve, grupimi e analizimi i elementëve kryesorë dhe së fundi parashtrimi i shkurtër i kritereve për restaurimin e tyre.

*
* *

Një mbishkrim dhe objekte të tjera të gjetura në Kështjellën në Paleokastër[8] tregojnë se veprimtaria e ndërtimit të fortifikimeve ka filluar më herët se mendohej, rreth kapërcyellit të shek. III-IV, duke kapur kryesisht pikat kyçe. Më tej, në shekujt në vazhdim (V-VI), ndërtohen një sërë kështjellash të tjera[9], deri sa me ndërtimet në periudhën e Justinianit kristalizohet një sistem i ri mbrojtës që përkon mjaft mirë me kërkesat e parashtruara në traktatet ushtarake bashkëkohëse[10] (Tab. I).

Në vija të përgjithshme, krahas ndërtimeve të fillimit të shek. IV prej Licinit e më tej Kostandinit dhe atyre të shek. VI prej Justinianit, nga gjetjet mund të përcaktohet një veprimtari ndërtuese në kohën e Valentinianit dhe Anastasit dhe në bazë të burimeve dhe në kohën e Theodhosit[11]. Kjo veprimtari bazohej kryesisht në punën angari të popullatës vendëse. Krahas saj ndërtimi i mureve rrethues si ai i Dyrrahut, Doberit e qendrave të tjera të mëdha, kërkonte pjesëmarrjen e gjerë të specialistëve vendës.

Mbishkrimet në tullat e Dyrrahut[12] tregojnë se fortifikimi i kryeqendrës së provincës u krye nën drej-

DO NOT COPY

7) S. Anamali, **Rezultatet e gërmimeve në Kalanë e Pogradecit,** Buletin arkeologjik Nr. 1, 89-101, Buletin arkeologjik Nr. 2, 120-133, Buletin arkeologjik Nr. 4, 111-119; D. Komata, **Kalaja e Zharzës, qendër e periudhës së vonë antike,** Buletin arkeologjik Nr. 1, 141-153, **Rezultatet e gërmimeve arkeologjike në Kalanë e Kaninës,** Buletin arkeologjik Nr. 4, 119-129. H. Spahiu — D. Komata, **Shurdhahu — Sarda, qytet i fortifikuar mesjetar shqiptar,** Iliria, III, 257-329. Prej këtij artikulli është marë dhe planimetria. H. Spahiu, **Gërmimet arkeologjike të vitit 1973 në Kalanë e Beratit,** Buletin arkeologjik 4, 119-129; Gj. Karaiskaj, **Të dhëna të reja për datimin e Kalasë së Elbasanit,** Monumentet, 3, 147--155. **Gradishta e Symizës në periudhën e vonë antike dhe mesjetë,** Buletin arkeologjik 5. N. Ceka, **La ville illyriene de la Basse — Selce,** Iliria II, 167-217. **Fortifikime të vona antike pranë rrugës Egnatia,** Monumentet, 7-8, 71-86, (gërmimet në Belsh). A. Baçe, **Qyteti i fortifikuar i Kaninës,** Monumentet 7-8, 25-54; **Kalaja e Paleokastrës,** Buletin arkeologjik, 1, 174-181; **Rezultatet e gërmimeve në kështjellën e Paleokastrës,** Buletin Arkeologjik Nr. 5,

8) Mbishkrimi i parë i pllakës ia dedikon në emër të presidit të Epirit vjetër ndërtimin e kështjellës perandorit Licin (në vitet 311-313). Krahas tij në truallin e kështjellës u gjend një kolonë në të cilën lexohet emri i Dioklecianit dhe monedha të fundit shek. III (A. Baçe, **Rezultatet. . . .**)

9) Shtresëzimi në kohë i fortifikimeve është ende i vështirë për shkak të gërmimeve të kufizuara. Si pasojë ndarja e qartë në dy grupe prej N. Cekës (**Fortifikimet. . .** 84) duke u nisur vetëm nga planimetria dhe teknika duket e nxituar, për më tepër kjo ndarje paraqitet kontradiktore me çka parashtron më tej autori.

DO NOT COPY

Fig. 2a

Fig. 2b

timin e pushtetit qendror. Nga ana tjetër simbolet kristiane në kullat e këtij qyteti, kryqe dhe degë palme (Fig. 1)[13], e dëshmojnë peshkopin si defensor civitatis dhe tregojnë rolin e kishës për ruajtjen e pushtetit bizantin[14]. Fakt me interes në këtë drejtim është gjetja e tullave me simbole paleokristiane, kryqe, degë palme, delfinë (Fig. 2) vetëm në muret rrethuese të qendrave peshkopale (Dyrrah, Skampin, Kioninë[15]. Nga ana tjetër mbishkrimi i gjetur në Paleokastër tregon se fortifikimi i kështjellave kryhej nën drejtimin e pushtetit provincial[16].

Qendrat e fortifikuara të periudhës së vonë antike sipas funksionit mund t'i ndajmë në 4 grupe kryesorë: qytete (urbs ose castro), kështjella (castella), mure barierë dhe kulla të veçuara (turres, pyrgos).

Pa e vënë në dyshim se qenia qytet nuk bazohet në shtrirjen sipërfaqësore, por kryesisht në faktorët ekonomiko-shoqërorë, vihet re përputhja e numrit të rrënojave me sipërfaqe prej 3 ha e lart me numrin e qyteteve që na japin burimet e kësaj kohe[17].

Të vendosur në qendër të njësive me kufizim pak a shumë të qartë gjeografik (Tab. I) ata pararendin vendosjen e qytetit të shekullit tonë duke u rralluar, por dhe duke u shpërndarë më njëtrajtësisht se në periudhën qytetare ilire. Kjo kërkesë shpjegon dhe ndërtimin e Doberit 34 hektarësh (qytetit në Grazhdan) në një zonë me jetë të zbetë qytetare, në një kohë kur qytetet dikur të zhvilluara zvogëlohen në sipërfaqe (Apolonia, Bylisi).

Shumica e qyteteve të kësaj periudhe janë qytete ilire[18], të seleksionuara sipas kërkesave të kohës, pozitës qendrore administrative, mbrojtjes së fortë natyrale dhe sipërfaqes zakonisht 3,5-10 ha (Fig. 3). Tregues në drejtim të kërkesës së fundit është rasti i Bylisit ku qyteti i ri që zë një sipërfaqe prej 11 hektarësh ndaj 30 hektarëve të rrethimit antik[19], lë të parrethuar një zonë të rrafshtë ku mund të vendoseshin fare mirë makina rrethimi (Tab. II). Disa prej këtyre qyteteve përkojnë me kryeqendrat e periudhës qytetare ilire, por në një sërë rastesh ato vendosen dhe në qendra dikur të dorës së dytë si Justinianopoli (qyteti në Melan) ose Kionina (Kanina). Rasti i parë i diktuar nga rrënimi dhe sipërfaqja e madhe e kryeqendrës së vjetër në Jermë, i dyti, nga nevoja për një qendër të mbrojtur në mes të rajonit të rëndësishëm bregdetar të Vlorës[20]. Me përjashtime të pakta rifortifikimi i këtyre qyteteve nuk sjell ndonjë ndryshim në sistemin e tyre mbrojtës, pasi ndërtimet e reja ndjekin me besnikëri gjurmët e fortifikimeve ilire, jo veç në drejtim të pla-

10) Anon, X, 3,4; XI, 1,6; Proc. **De acd.** 228; strateg. X,2.

11) Për Valentinianin shih N. Ceka **Fortifikime.** . . . 75. Veprimtaria e Anastasit dëshmohet me murin e Dyrrahut (K. Zheku. **Zbulime epigrafike në muret rrethuese të Kalasë së Durrësit,** Monumentet, 3,35-46). Njëkohësisht Theodhosi në kodeksin e tij përmend punën e detyruar për ndërtimin e kështjellave në Iliri (**Cod. Theod.** XI, 17).

12) K. Zheku, (**vep. cit...** 42), lexon në tullat e fortifikimit vulën «Anastasi punëdhënës».

13) Gj. Karaiskaj, A. Baçe, **Vep. cit.** 11.

14) E. Kirsten, **Die Byzantinische Stadt,** Berichte zum XI Internat. Byz Kongr, München, 1958 (V, 3).

15) Për më tepër tullat me delfin, të gjetura në muret e Skampinit (Gj. Karaiskaj,

DO NOT COPY

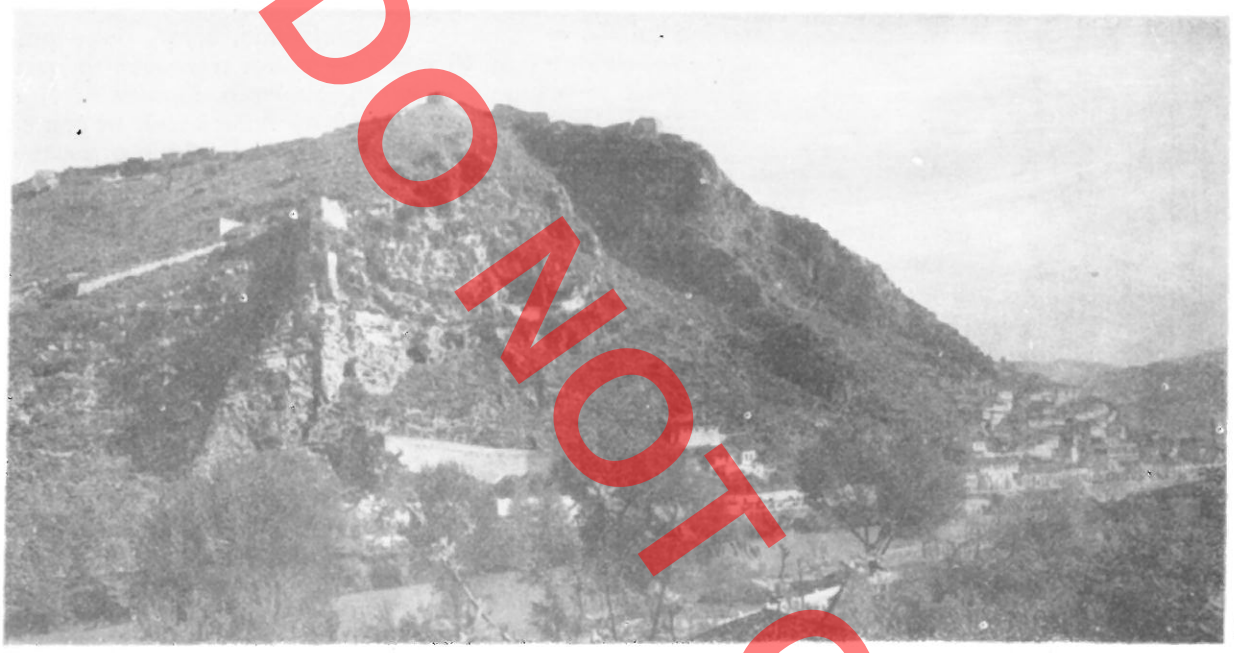

Fig. 3

nimetrisë por dhe në trajtimin e elementeve të veçanta mbrojtëse: dhëmbëzimeve kullave, hyrjeve etj. Tipike në këtë drejtim janë rifortifikimet e Antipatreas (Tab. II, Fig. 3) dhe Kioninës, të cilat njëkohësisht janë dhe hallka ndërmjetëse për kalimin e traditës antike në mesjetë.

Qytetet e fortifikuara rishtas, duke e parë dhe Dyrrahun si të tillë, janë më të pakta (Dyrrahu, Doberi, Skampini, Onhezmi, Sarda). Prej tyre Skampini dhe Onhezmi shtrihen në terrene të rrafshët, kurse Dyrrahi e Doberi njëkohësisht në terren fushor dhe kodrinor. Në të kundërt Sarda e ndërtuar në shek. VI, ngrihet në një kodër të qarkuar thuajse tërësisht prej lumit (Tab. II), pozitë kjo e rekomanduar dhe nga anonimi i shek. VI.

Doberi, urbs i mirëfilltë, qyteti i dytë në madhësi

Kalaja.., 6), shërbejnë si shtrojë dyshemeje në kishat e zonës Bixëllenjë (N. Ceka – A. Baçe, **vep. cit.**, 210), ndërsa në Paleokastër, qendër kjo e dorës së dytë, dyshemeja e kishës është shtruar me tulla me simbole paleokristiane, ndërsa tullat e murit rrethues, ndonëse të njëjta me ato të kishës, nuk mbartin mbi vete asnjë simbol.

16) Shih shënimin 8.

17) Malch, 18; **Proc. De aed.** IV, 42. Si qendra peshkopale, e rrjedhimisht qytete, në vitet 344-594 dalin Amantia, Dyrrahu, Apolonia, Bylisi, Skodra, Skampini, Aulona, Prina, Lisi (L. Thalloczy, C. Jirecek, E. Sufflay, **Acta et diplomata res albaniae mediae aetatis illustrantia,** Vindobonae, 1903, I, Nr. 1, 14, 23, 29, 35, 36, 40, 42). Hierokli jep në Epirin e vjetër 12 qytete, prej të cilave të paktën 4 janë në territorin tonë (Adrianupolis, Apon, Foinike, Ankiasmos, Butryntos. Hierocl. XII, 651), 8 në Epirin e ri (Scampa, Apolonia, Bylis, Amantia, Polyheriupolis, Aulon, Listron?, Sceupton?, XIII 652), 3 në Preval (Skodrai, Lissos, Dorakion metropolis?). Krahas kësaj në provincën e I Maqedone jep dhe Dioborosin (VII 639, 4).

Numri i rrënojave të qendrave me sipërfaqe mbi 3-4 ha (19) përputhet mjaft mirë me të dhënën e Hieroklit. Një numër më të madh qytetesh gjejmë në kozmografinë e anonimit të Ravenës, por një sërë prej tyre, që nuk përputhet dhe me listën e Hieroklit, duhet të ketë pasur karakter fshatarо-qytetar (Ponservili, Candavia, Duriana, Crebenis, Clodiana, Absura, Plistum, Acrocerauni, Genesis. Rav. IV-V).

18) Nga 19 qytetet e gjurmuara të kësaj kohe, 15 janë trashëguar nga periudha ilire. Numri më i madh i këtyre qendrave në afërsi të bregdetit, që e vëren D. Komata (**Kështjellat...** 212), ka ardhur si pasojë e seleksionimit mbi një bazë më të shpeshtë të qyteteve ilire në fushat anëdetare, ku zhvillimi ekonomik qe më i favorshëm. Por kjo nuk duhet absolutizuar, pasi në brendi të hinterlandit gjendet thuajse gjysma e qyteteve të tjera (Zvezda, Justinianopoli, Belshi, Antipatrea, Bylisi, Amantia, Skodra).

19) C. Praschniker – **Muzakhia und Malakastra,** Wien, 1920, 71.

20) A. Baçe, **Vështrim** 112, 118, 119, **Qyteti i fortifikuar i Kaninës....** 44.

pas Dyrrahut, gjendet në qendër të pellgut më të madh të Drinit të Zi, atij të Dibrës[21] (Tab. I). I rrethuar nga terrene lymore dhe kodra me pjerrësi të butë, ai ka kushte mjaft të mira për zhvillim ekonomik, që u bënë dhe shkas për ndërtimin e tij «ex novo». Muret rrethuese 2760 m të gjata, gjasisht të shek. IV, mbroheshin prej rreth 40 kullash, ndërsa në brendi të rrethimit 34 hektarësh të fusnin tri hyrje të mbrojtura secila prej dy kullash (Tab. III). Siç shihet dhe nga planimetria, rrethimi që nuk u përmbahet rregullave të rrepta të urbanistikës romake, shfrytëzon ato pak mundësi mbrojtëse që ofron terreni.

Kastron, Kampin klasik e paraqet Skampini (Tab. II). Pa e vënë në diskutim atë si formë tipike romake, vlen të përmendim se historiani romak i shek. I, Frontini, shkruan se «qëmoti romakët e ngrehnin kampin thuajse të shpërndarë... pastaj, si shtinë në dorë kampin e Pirros, panë vendosjen e tij dhe, pak nga pak arritën gjer në atë që është sot në përdorim»[22]. I vendosur në një nyje me rëndësi strategjike ekonomike buzë Via Egnatias (Tab. I), Skampini arriti të shndërrohet aty nga shek. IV, nga një vicus në një qendër qytetare, prania në të cilën e legjonit të vetëm të Epirit të ri tregon rolin ushtarak për kontrollin e Via Egnatias dhe tërë provincës. Kastroja me përmasa 303 - 348 m e qarkuar prej një hendeku me ujë përforcohej prej 26 kullash. Nga lindja në perëndim në të kalonte rruga kryesore që përputhej me Via Egnatian, kurse nga jugu në veri rruga tjetër[23].

Ndërsa dy shembujt e mësipërm paraqesin njëkohësisht qytetin e brendshëm të hinterlandit, Onhezmi (Tab. I) paraqet qytetin skelë që dallohet edhe nga qytetet bregdetare si ai i Himerës (Himarë), Sopotit (Borshi) (Fig. 4) dhe Kioninës, të cilat nuk ndodhen në buzë të detit, por janë paksa të tërhequra nga bregu, duke e gjetur paralelen të Dyrrahu dhe Oriku. Nga ana tjetër Onhezmi paraqitet i varur prej hinterlandit (nga Foinikia) në të anasjelltë me qytetin skelë me hinterland të varur prej tij (Dyrrahu). Muret rrethuese të qytetit të përforcuar me 20 kulla drejtkë-

Fig. 4

21) Përmendja e parë e rrënojave te Grazhdanit të J. Hahn (Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar, Vien, 1869, 93). K. Frashëri **(Në gjurmë të qyteteve Penestë,** Studime Historike, 4, 1975) sheh në Grazhdan qendrën e Penestëve, Uskanën, e cila sipas tij vazhdon dhe në mesjetë gjatë së cilës merr emrin Dibër. Së pari për lokalizimin e Uskanës mungon çdo gjurmë materiale e kësaj kohe dhe këtë pozitë nuk e hasim në asnjë qytet ilir. Po kështu gjurmët mungojnë tërësisht dhe për mesjetën, për më tepër një qytet me përmasa të tilla, i cili do të qe nga qytetet më të mëdha të Ballkanit, nuk do të mbetej dot jashtë historisë. Për lokalizimin e mësipërm na shtynë në një sërë të dhënash nga Herodoti (V. 16), Plini (N.H.IV, 10) Stefan Bizantini (s.v. Doberos) që e nxjerrin Doberosin si qytet pajon dhe doberët, si fis pajon në afërsi të lynkestëve dhe malit Orbel, kur në fakt mali më i afërt ende quhet mali Herbelit. Përveç ruajtjes së emrit Dober në Dibrën, që gjendet rreth 10 km larg, këtë të dhënë e përforcon Ptolemeu, i cili i cakton qytetit kordinata në mes të Lyhnidit e Skampinit në gjerësi, dhe më lart Lyhnidit, afërsisht sa Dyrrahu, në gjatësi (III, 12, 25).

22) Front. IV, 1, 14. Një ndërtim të tillë kuadratik shohim në fortifikimin Epirot të Mallathresë, (Dh. Budina, **Harta arkeologjike e bregdetit Jon dhe pellgut të Delvinës,** Iliria, I, 322).

23) Përshkrimi i parë i kalasë të C. Praschniker, A. Schober, **Archeologische Forschungen, in Albanien und Montenegro,** Wien 1919, 50. Përshkrimi më i plotë dhe më i saktë te Gj. Karaiskaj, **Kalaja e Elbasanit,** Monumentet 1, 61-74. Në ndryshim nga autori prej të cilit kemi marë dhe planimetrinë mendojmë se kastroja ka pasur dhe një portë tjetër në anën veriore. Përveç faktit se kardoja në kastrat klasike të kësaj kohe kalonte tejpërtej, duke e ndarë, së bashku me dekumanën, sipërfaqen në 4 kuarte, në këtë mendim na shtyn dhe forma kuadratike e kullës së mesit të anës veriore. Kulla e ndryshme nga

BOOT COPY

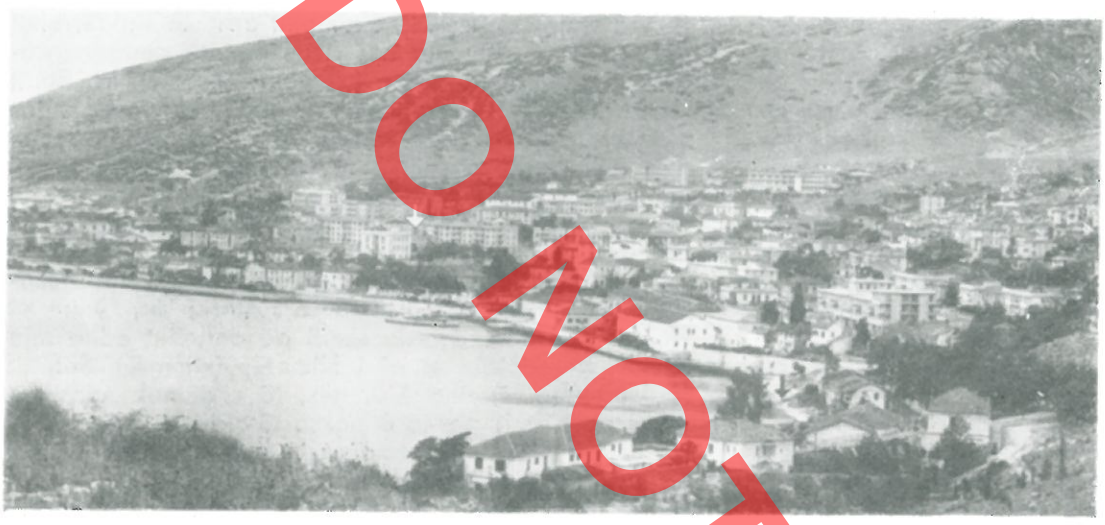

Fig. 5

ndëshe (Fig. 18), gjasisht të shek. IV, qarkonin pjesën e ulët bregdetare duke kapur bregun nga të dyja anët[24] (Fig. 5), pa lënë ndonjë rrip përpara vetes si fortifikimi i Dyrrahut.

*
* *

Në shpërndarjen gjeografike të kështjellave vëmë re se ato gjenden së pari të vargëzuara gjatë rrugëve kryesore[25] (Tab. I). Vendosja e tyre në sistemin e shek. VI jo vetëm në nyjet e rëndësishme, si në fillim të shek, IV, por dhe në hyrjet e daljet e rrugëve të dorës së dytë (Prrenjasi, Shën Gjini) dëshmon kujdesin për kontrollin e vijave të qarkullimit, ndërsa shpeshtësia dhe shikimi reciprok i tyre tregon për një sistem lajmërimi (Fig. 6)[26]. Krahas kësaj grupimi i kështjellave provon praninë e një sistemi mbrojtës e lajmërues të rajoneve dhe qyteteve, i cili më qartë kapet në fortifikimet përreth Dyrrahut, kryeqendrës së provincës (Fig. 6)[27]. Të dy këto sistemi janë ndërtuar në mënyrë të tillë që kështjellat e njërit janë njëkohësisht pjesë dhe e sistemit tjetër.

Kështjellat e tjera të veçuara, si ajo në Vilë, me gurë të puqur në të thatë, që dallojnë nga fortifikimet antike nga gjerësia e vogël e murit dhe ripërdorimi i

---

tërë kullat e tjera në formë U-je gjatë mureve, është e njëjtë vetëm me kullën kuadratike të anës jugore, ku gjendet dhe hyrja jugore. Nga ana tjetër fakti se në vitin 1802 u mbyllën dy Portat e Jeniçerëve, (Arkivi i shtetit, **fondi** i **esnafëve,** Dosja Nr. 2, fletore 5176, f. 178), kur dihet se porta jugore e ruante deri vonë këtë emër, tregon se ka mjaft mundësi që dy Portat e Jeniçerëve të kenë qenë ato të Kardos dhe porta veriore të jetë mbyllur pikërisht në vitin 1802.

Nga ana tjetër emërtimi e prania në të e legjionit të vetëm të Epirit, të ri, atij pseudokomitatens, tregon se ai ka kryer një funksion aktiv në këtë zonë duke shërbyer për kontrollin e Via Egnatias dhe si post i përparuar i Dyrrahut. Praktika e ndjekur prej romakëve tregon se ata në qendrat e mëdha ushtarake vendosnin garnizone me ushtarë jovendës, kështu që Skampini nuk do parë si qendër ushtarake me ushtarë vendas e aq më pak si qendër rekrutimi e krahinës, si mendon Gj. Karaiskaj (**Kalaja e Elbasanit...** 63), rast ky i paprecedencë.

24) W.M. Leake (**Travels in Northern Greece,** London 1835, I, 10), e përshkruan si një mur në trajtë rrethi të mbrojtur nga 20 kulla dhe e datoi drejt në periudhën e parandorisë së ulët.

25) Kështjellat hasen kryesisht gjatë luginave të lumenjve kryesorë që njëkohësisht përbëjnë dhe rrugët kryesore të kalimit nga bregdeti në hinterland. Nga vendosja e shpeshtësia e kështjellave kuptohet se rrugë kryesore qenë rrugët:

a — Egnatia me të dy varjantet e saja: gjatë Qafës së Kërrabës, trase e cila duket se ka qenë dhe më e parapëlqyer pasi bashkohej në Tiranë me rrugën nga veriu, dhe degës gjatë bregdetit (Peqin-Kavajë-Durrës) b — Gjatë luginës së Drinos për në Greqi me fillimin në Aulonë ose Apoloni. c — gjatë bregdetit nga Skodra në Buthrot.

Të dorës së II qenë: a — nga Lyhnidi deri në Lis; b — Gjatë Devollit, c — gjatë Valbonës.

DO NOT COPY

Fig. 6

Fig. 7

DO NOT COPY

blloqeve antike, kuptohet se qenë ndërtime të vetë banorëve të qendrave, për t'u mbrojtur nga dyndjet.[28]

Në të kundërt me qytetet, shumica e kështjellave janë ndërtime të reja, ndonëse rrallë, një pjesë e tyre zënë fortifikimet e vjetra (Peshtan), (Fig. 7), por në rastet kur sipërfaqja është e madhe, ato reduktohen fuqimisht, nganjëherë duke zënë vetëm akropolin (kështjella në Gurzezë) (tab. IV).

Sipërfaqja e kështjellave luhatet nga 0,15 (Boder) deri në 2 ha (Peshtan). Prej tyre kështjellat me sipërfaqe të vogël kryejnë vetëm funksion ushtarak (Tujani, Lalmi, Ndroqi, Bellova etj.). (Fig. 8). Kjo kuptohet nga pozita e tyre zakonisht mjaft e mbrojtur, por pikërisht nga kjo pak e volitëshme për komunikim, shkëmbimi i vështrimit me fortifikimet përreth (Fig. 6) dhe gjetjet mjaft të varfra. Kështjellat me sipërfaqe rreth hektarit e lart (Paleokastra, Vërtopi, Mbjeshova etj. (Fig. 10,7,11), përveç anës ushtarake kryejnë dhe funksion ekonomik. Gjetjet, midis të cilave dhe zgjyrë metali, janë mjaft më të pasura, shpesh dhe jashtë mureve. Veçori është se në to merret parasysh komunikimi, kështu që zakonisht ato i gjejmë në terrene të rrafshta (Fig. 10) ose me lartësi më të vogël (Fig. 7).

Në saje të pozicionit kështjellat mund të ndahen në fushore (Paleokastra, Vigu, Vranishti) dhe malore. Tipike në fortifikimet fushore është kështjella në Paleokastër, për nga përmasat kohorte (Fig. 9). E ngritur në deltën e bashkimit të lumit Drino me lumin e Kardhiqit, nyje ku takohen dhe rrugët përgjatë luginave, ajo pajtonte pozitën strategjike me mbrojtjen natyrore prej shtretërve të lumenjve (Fig. 10). Madje qenia e saj vetëm 3-4 m larg Drinos shmangte nevojën e për-

Të dorës III qenë rrugët, a — Gjatë Osumit, b — krahinës së Matit, c — gjatë akrokeraunëve, d — rrjedhjes së sipërme të Vjosës, e — nga Peshkopia në Bellovë.

Renditja e kështjellave me sipërfaqe të vogël dhe planimetri të çrregullt gjatë rrugëve kryesore si Via Egnatia (N. Ceka **Fortifikime...** 72), tregon se ato janë vendosur sipas një ideje të qartë strategjike.

26) Kjo kërkesë del dhe te **Anon.** VIII, strateg, X, 2.

27) Gj. Karaiskaj — A. Baçe, **vep. cit.**

28) Gj. Karaiskaj, A. Baçe, **vep. cit.** 23.

DO NOT COPY

Fig. 8

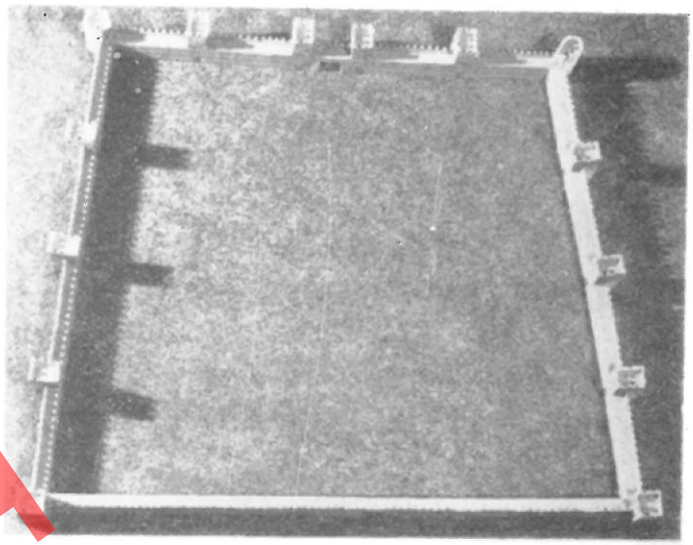

Fig. 9

forcimit të kësaj ane me kulla dhe siguronte furnizimin me ujë. Në planimetri kështjella ka formë trapezi me brinjë rreth 100 m, të përforcuara prej 14 kullash, ku të fusnin tri hyrje, Kryesorja, e mbrojtur nga dy kulla, në anën perëndimore (Fig. 17), ndërsa dy të tjerat, të thjeshta, në anën veriore dhe në anën lindore nga lumi. Varret e shumta të fëmijëve përreth kështjellës së Paleokastrës tregojnë se në të, krahas garnizonit strehoheshin dhe familjet e tyre, ndërsa fragmentet e qeramikës së gjetur jashtë mureve tregojnë praninë e një vendbanimi të hapur.

Kështjellat malore, për nga trajtimi planimetrik, mund t'i ndajmë në dy grupe. Tek i pari vihet re se kullat janë të pakta dhe se ashtu si në kështjellat e trashëguara nga antikiteti ndiqen vijat rrushkulluese, ndërsa në pjesën më të lartë gjendet një mur ndarës që krijon një farë akropoli[29] (Shën Gjini) (tab. IV, 1). Nga tiparet e kështjellave të këtij grupi kuptohet se ato ndonëse u ndërtuan nga vendësit, janë në funksion të një sistemi të përgjithshëm mbrojtës. Grupi tjetër (Mbjeshovë, Tragjas, Boder, Qafë etj.) (Fig. 12; Tab. IV,2,3,4) dallon prej të parit nga synimi për kurtina të drejta që sjellin planimetri në formë trekëndëshi ose katërkëndëshi, kullat e shpeshta dhe mungesa e akropolit. Në përgjithësi tek ato vërehet një punë më e studjuar, që parakupton drejtimin prej specia-

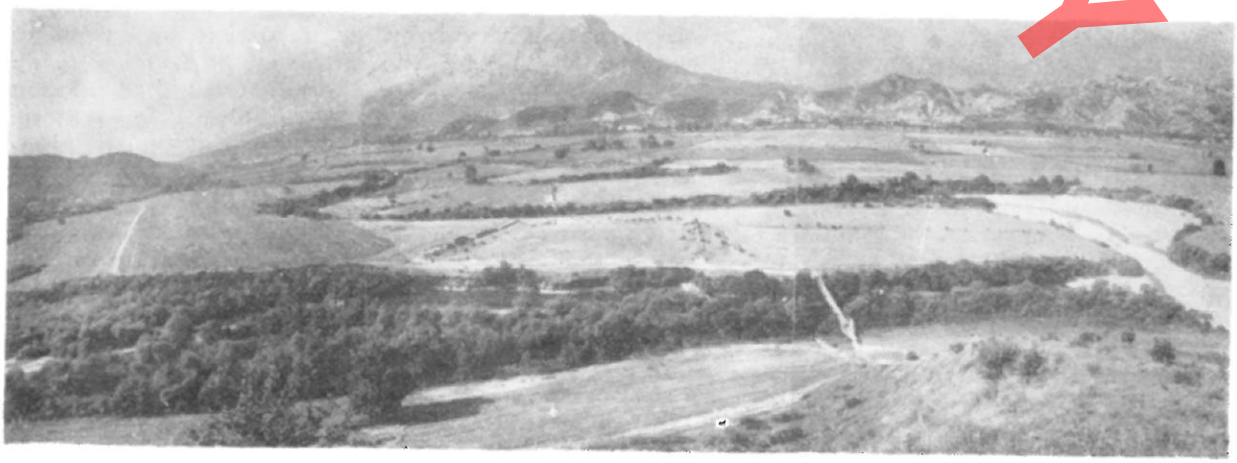

Fig. 10

29) Ky tip është më i shpeshtë pranë Via Egnatias (N. Ceka **Fortifikime**... 71-89) dhe pellgut të Korçës (Gj. Karaiskaj — P. Lera, **vep. cit.** 91-110)

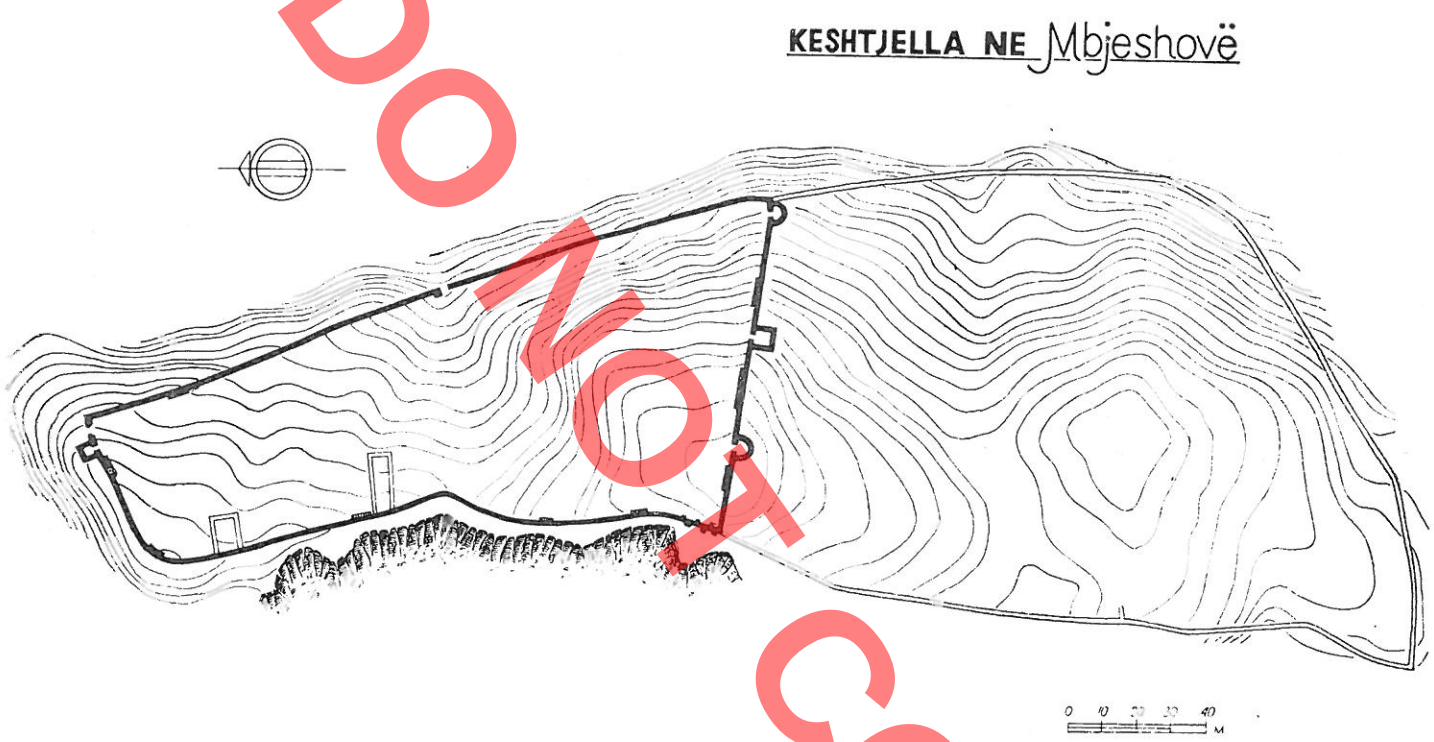

Fig. 11

DO NOT COPY

listëve të njohur me artin e fortifikimit. Por dhe në to, si për shkak të terrenit ashtu dhe nga presioni i traditës, forma nuk është rigoroze si në ndërtimet e mirëfillta romake, por e deformuar.

Tipi i këtyre kështjellave përfaqësohet mjaft mirë prej asaj në Mbjeshovë[30], me sipërfaqe rreth 1,1 ha. (Fig. 11), Dy anëve të ngushta të kodrës me pjerrësi relativisht të butë, u kundërvihen brinjë të drejta; veriorja e mbrojtur prej një kulle, ndërsa jugorja nga tre. Në këto anë gjenden dhe hyrjet, prej të cilave jugorja kalon në kullën e mesit, ndërsa veriorja mbrohet nga një kullë (Fig. 20). Brinjët anësore, më të gjata, mundohen të vijojnë me vija të drejta për të ruajtur formën e rregullt gjeometrike, por detyrohen të lakohen në mes, në funksion të terrenit. Një mur me gurë të papunuar puqur në të thatë, krijon në anën jugore një territor të parafortifikuar, prej 2,2 ha, i cili jep të kuptosh se dhe këtu krahas fortifikimit ka pasur një vendbanim të hapur.

Kullat i hasim në Marshej e Daul, të rrethuara nga fortifikime mjaft të vogla, ndërsa në Petrelë ku ajo ruhet më mirë në trajtën e kullës së veçuar[31]. (Fig. 6,12,13). Kjo e fundit me planimetri rrethore, dikur 19 m e lartë, ka pasur 3 kate. Në të parin gjendej stera për 30 m³ ujë, në të dytin dhe të tretin dy ambiente luftimi e banimi, të pajisura me frengji, ndërsa mbi to tarraca e pajisur me bedenë. Mungesa e rrampave të shkallëve tregon se kalimi ndërmjet kateve kryhej me shkallë të lehta druri, ndërsa ngjitja nga jashtë me shkallë të lëvizshme, që e forconte më tepër mbrojtjen. Muret e fuqishme e të larta dhe rezerva praktikisht e pashtershme e ujit e bënin kullën të aftë për një qëndresë të fortë, por sipërfaqja e vogël e ambienteve dëshmon për një truprojë të vogël, të përshtatur kryesisht për vrojtim.

Muret barierë përfaqësohen prej murit të Portës[32] dhe atij në Demë (Tab. V). Muri i Portës, në veri të gadishullit të dikurshëm, prej 11 km² të Dyrrahut

30) C. Praschniker – A. Schober, **vep. cit.** 106.
31) Marshej tek C. Praschniker – A. Schober, **vep. cit.** 90; Daula te Gj. Karaiskaj – A. Baçe, **vep. cit.** 22; Petrela te A. Baçe – Gj, Karaiskaj, **Kështjella e Petrelës,** Monumentet 5-6, 139-157.
32) Gj. Karaiskaj – A. Baçe, **vep. cit.** 13-15.

DO NOT COPY

Fig. 12

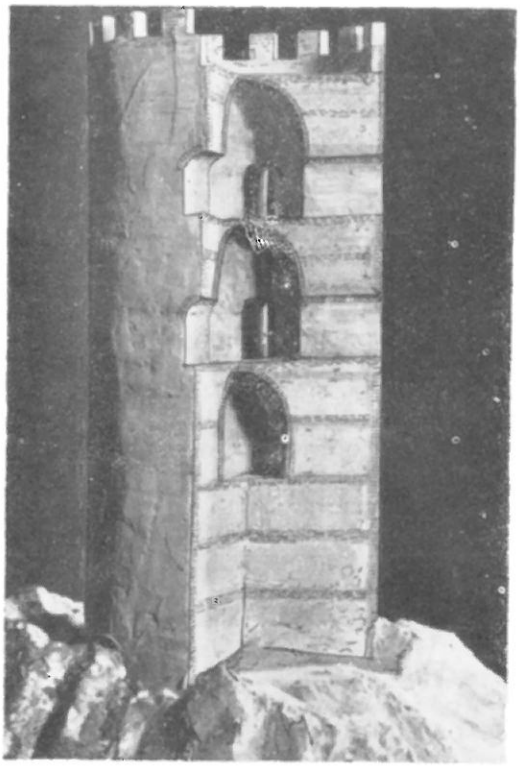

Fig. 13

mbyllte kalimin nga veriu, ai niste buzë lagunës dhe vijonte drejt rrënieve shkëmbore. Një pamje të përafërt ka dhe muri i Demës rreth 650 m i gjatë dhe i përforcuar me një sërë kullash kuadratike, i cili bashkon detin me lagunën e Butrintit, në një nga pjesët më të ngushta të gadishullit të Heksamilit. Ai veçon një areal prej 13 km² që i përkiste qytetit të Butrintit, e dhënë kjo me mjaft interes për madhësinë e terrenit në vartësi të drejtpërdrejtë nga qyteti[33].

* *
*

Shqyrtimin e elementeve të fortifikimit po e fillojmë me muraturën, e cila mund të ndahet në muraturë me tulla, breza tulle dhe me gurë.

Përveç rifortifikimit të shek. IV në Apoloni, ku materiali i përdorur i përket periudhës helenistike[34], muraturën me tulla e gjejmë vetëm në Dyrrah dhe kullën në Petrelë. Muri i Dyrrahut (Fig. 14, Tab. VI; VII,1) i ndërtuar i tëri me tulla në shek. VI[35], në një kohë kur përdorimi i spolieve ishte bërë një shfaqje e rëndomtë[36], paraqet një rast mjaft të rrallë për periudhën në shqyrtim. Një ndërtim kaq i rregullt dhe me përpjesëtime mjaft të mëdha, mjafton të përmendim se muri ishte 4.400 m i gjatë, 3,50 m i gjerë dhe 12 m i lartë, tregon për një lulëzim të padyshimtë të qytetit. Ndryshe prej Dyrrahut muratura e kullës në Petrelë përbëhet prej dy faqesh të holla, tek tullë, të lidhura midis tyre me breza prej dy rreshtash tulle, midis të cilave është derdhur përzierja me llaç dhe gurë[37]. (Tab. VII, 2).

Me teknikën e muraturës së përzier, e cila në saje të brezit të tullës paraqet lidhje dhe qëndrueshmëri më të mirë se muri thjesht me gurë, janë ndërtuar fortifikimet fushore (Doberi, Skampini, (Tab. VII, 3), kështjellat në Vig, Paleokastër, (Tab VI; VII, 4) muri barierë i Portës (Tab. VII, 5) dhe disa qytete të trashëguara nga antikiteti (Antipatrea, Kionina). Në qendrat kryesore (Dober, Skampin, Kioninë) brezi i tullës e përshkon tejpërtej murin, ndërsa në qendrat e vogla vërejmë se me afrimin ndaj bërthamës ai ngushtohet në 1-2 rreshta (Paleokastër Tab VI, Vig). Kjo veçori që e pamë dhe në kullën e Petrelës (Tab. VII, 2) mendojmë se shpjegohet vetëm me ekonomizimin e tullës. Në vija të përgjithshme, në muraturën me përdorim tulle, mund të vërejmë një rritje me kohë të trashësisë së fugës horizontale, derisa ajo e kalon trashësinë e tullës, që më qartë kapet në dy fazat e

33) Nëse muri i Demës do të kishte si funksjon vetëm parambrojten e Butrintit, atëherë ai do të vendosej më në jug, në pikën ku rripi i gjatë midis detit e liqenit zgjerohet së tepërmi, pasi në këtë pikë do të qe mjaft më e volitshme mbrojtja e shpejtë e murit nga qytetarët e Butrintit dhe do të kontrollohej shumë më lehtë zbarkimi me varka

DO NOT COPY

Fig. 14

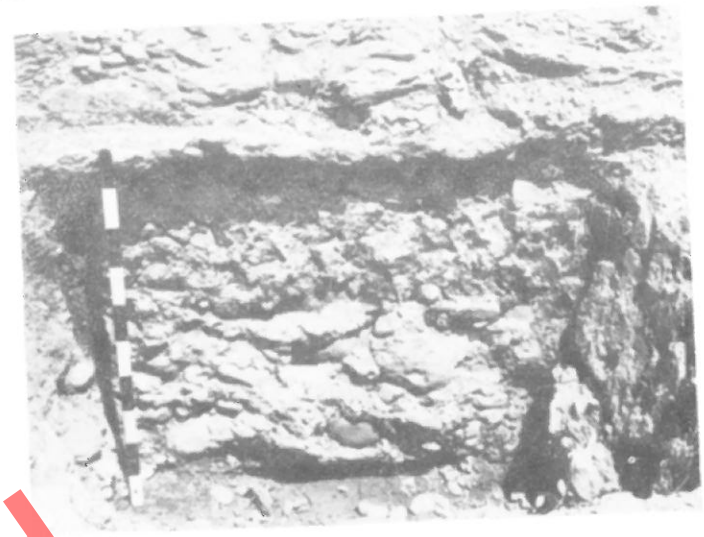

Fig. 15

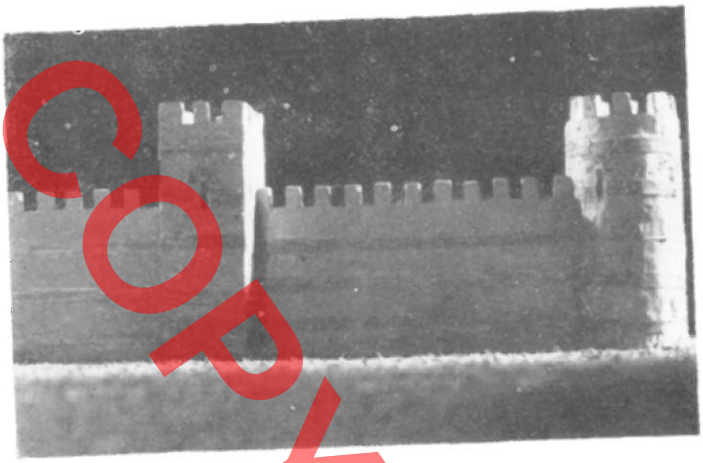

Fig. 16

Skampinit, si dhe një rritje të numrit të rreshtave të tullës, zakonisht nga 3-4 në 6.[38]

Muraturën me gurë të lidhur me llaç gëlqereje, e gjejmë në tërë kështjellat malore dhe në disa qytete të dobësuara si Bylisi. Ndonëse Vitruvi thekson domosdoshmërinë e brezave të drurit[39], mungesa e tyre, veçanërisht e tra-ëve gjatsorë, është një nga ti-

nga liqeni. Vendosja e tij në pjesën veriore i dobëson cilësitë mbrojtëse, por zgjeron arealin e qytetit.

34) H. Ceka, **Muri rrethues i Apolonisë,** Buletin i Universitetit shtetëror të Tiranës, seria shkencat shoqërore, 1963, 3, 153.

35) Datimin përfundimtar në shek. VI e kryen K. Zheku nëpërmjet gjetjes e leximit të tullave me emrin e perandorit Anastas I. (K. Zheku **vep. cit.** 35-43).

36) E. Kirsten **vep. cit.** 16.

37) A. Baçe. Gj. Karaiskaj, **Kështjella....,** 143.

38) Këtë dukuri e përgjithësojnë Bobçevi (**С. Бобчев, смесената зидария в римските и ранновизантийските стоежи,** София, 1952. 12-23) A.M. Schneider — N. Karnapp, Byzanz, Berlin 1936, 13. Kalimi i trashësisë së tullës nga ajo e fugës së llaçit

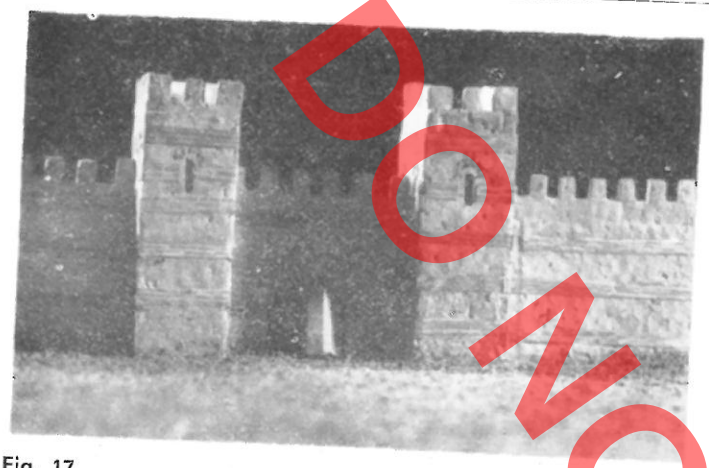

Fig. 17

paret kryesore që i dallon muret e kësaj kohe nga mesjetarët. Në ndërtimet e shek. IV në përgjithësi vihet re një rregullsi në vendosjen e jashtme të gurëve (Tab. VII, 6,7) dhe shtresëzimin e tyre në bërthamë. Madje në fazën e I në Paleokastër bie në sy tendenca për një punim të rregullt të tyrin, kurse në Bylis dhe Kioninë vihet re dhe huazimi nga fortifikimi ilir i teknikës me diatonë. Karakteristik për këtë shekull është dhe kualiteti relativisht i dobët i llaçit, me përmbajtje të madhe mbushësi[40]. Ndërtimet e shek. VI në shumicën e tyre dallohen nga një vendosje më e çrregullt e gurëve (Tab. VII, 8), kualiteti më i lartë i llaçit me sasi të madhe gëlqereje dhe një preferim i «muraturës së derdhur» të përbërë prej faqeve anësore dhe bërthamës, teknikë kjo që rekomandohet dhe nga Prokopi[41]

Muret e fortifikimeve ngrihen drejt mbi shkëmb ose mbi themele guri në terrenet e buta (Fig. 14,15 Tab. VI). Ky i fundit ka trashësi të njëjtë me murin dhe zakonisht nuk e kalon thellësinë 1,5 m. (Dober, Portë, Paleokastër, (Fig. 15). Përjashtimi që vërehet në Skampin, ku themeli 3 m i thellë shkallëzohet[42], shpjegohet me praninë e hendekut me ujë (Tab. VI,).

Lartësia e vetë kurtinave në terrenet fushore luhatet ndërmjet 7 m (Paleokastër, Portë) dhe 12 metrave (Dyrrah), ndërsa gjerësia nga 2 (Paleokastër) në 3,50 m (Dyrrah) (Tab. VI), të dhëna këto që tregojnë se përmasat e kurtinës varen nga rëndësia e qendrës, përkatësisht nga fuqia ekonomike. Ky faktor lot një farë roli dhe për fortifikimet malore, por në to përcaktuese është pjerrësia e terrenit. Kështu në kurtinat e kështjellës në Laç, në anët e thikta gjerësia arrin në 1,20 m, kurse në ato me pjerrësi të butë 2 m (Tab. IV).

Në pjesën e sipërme kurtinat ndahen në shtegun e rojës dhe në gjoksmbrojtësen rreth 0,5 m të gjerë (Onhezëm, Dyrrah) (Tab. VI). Një zgjidhje tjetër racionale shohim në fortifikimin e Rubikut, ku trashësia e paktë nuk lejonte krijimin e shtegut dhe ky formohej me anën e një platforme mbi trarë të inkastruar në mur (Tab. VI), zgjidhje që e gjejmë të trashëguar në mesjetë dhe në qytetin e fortifikuar të Drishtit.

Në shtigjet kalohej me anë shkallësh, zakonisht me pjerrësi 45°, në afërsi të kullave, të cilat zakonisht dalin jashtë kurtinës për të mos e dobësuar atë (Tab. VI), ndërsa në Paleokastër, ku në fortifikimin e fazës I mungojnë shkallët, kuptohet se ngjitja kryhej në mënyrë më të kontrolluar, nga kati i I i kullave (Fig. 9).

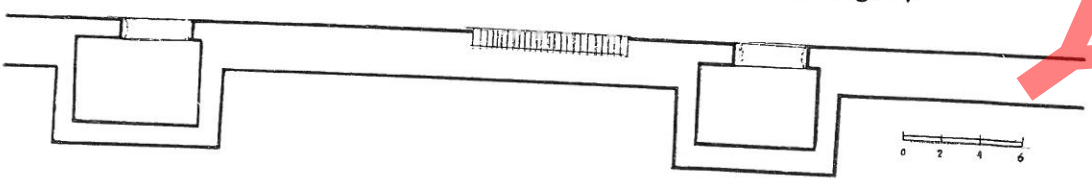

Fig. 18

te ne vihet re në Skampin (Gj. Karaiskaj, **Kalaja** .... 68), Dyrrah (Gj. Karaiskaj – A. Baçe, **vep cit.** 7), Kaninë (A. Baçe, **Qyteti i fortifikuar i Kaninës** 29). Shtimi i rreshtave të tullave vihet re nga krahasimi i brezave të tullës në fortifikimet e Kaninës, Paleokastrës, Beratit, të ndërtuara në shek. e VI me ato në Skampin, Dober Vig të datuar në shek. IV. Shmangie nga ky përgjithësim vihet re në Skampin, ku brezi i shek. VI ka vetëm 3 rreshta, ndaj 4 rreshtave të brezit shek. IV (Gj. Karaiskaj, **Kalaja**.... 65), por në rastin e fundit, ku kemi të bëjmë me fragmente të vogla, ka mundësi që brezit t'i jenë hequr rreshtat e sipërm.

39) М. Вируув полон, об **Архитектуре**, Ленинград, 1936, КН. X.

40) Këtë shfaqje të përmëndur nga Prokopi (**De aed** 211) e vë në dukje N. Ceka (**Fortifikime**..., 84).

41) Proc. **De aed.**, 250.

42) Sipas sondazheve të K. Zhekut, botuar te Gj. Karaiskaj, **Kalaja**... 6.

DO NOT COPY

Kullat e kësaj periudhe gjenden në distancë të ndryshme, kryesisht në funksion të pjerrësisë së terrenit. Në Dyrrah, ku në pjesën e rrafshtë kullat janë 60-65 m larg njëra-tjetrës, në pjesën e pjerrët, të paktën për 170 m distancë, mungojnë tërësisht. Po kështu dhe në fortifikimet e tjera si në Laç e Mbjeshovë kullat gjenden në anët me pjerrësi të butë dhe mungojnë tërësisht në ato me pjerrësi të fortë (Tab. IV, Fig. 11). Rregullsi në vendosjen e tyre vërehet vetëm te fortifikimet fushore, ku largësia varet nga lartësia e përmasat e vetë kullës. Kështu në Skampin ato gjenden 40-50 m larg njëra-tjetrës (Tab. II), ndërsa në Paleokastër 18-20 m. (Fig. 9).

Kullat kanë faqe vertikale dhe trashësi muresh më të vogël se kurtina, që mendojmë se shpjegohet me përmasat e kufizuara dhe formën e mbyllur, e cila siguron rezistencë më të madhe. Në përgjithësi kullat qenë dykatëshe me terracën sipër. Prej tyre i pari, që arrin deri në nivelin e shtegut, është i zbrazët e i verbër ndaj ambientit të jashtëm. Por nga fundi i kësaj periudhe në Paleokastër shihet se kati i parë mbushet për përballimin e goditjes së makinave më të perfeksionuara të rrethimit, veçori kjo më e shpeshtë në mesjetë. Ndarja e kateve kryhej me dysheme të mbështetura në trarë, që parakupton mbulimin, ndërsa nga sipër duket se kullat mbuloheshin me qemer ose kupol (Dyrrah, Petrelë, Skampin)[43] (Fig. 18,13), duke shfrytëzuar tarracën, ose më rrallë me çati.

Pa e absolutizuar vëmë në dukje se në fillim të shek. IV, ashtu si në antikitet, parapëlqehen kullat drejtkëndëshe (Tab. IV. Fig. 18), ndërsa në fortifikimet fushore të kësaj kohe (Skampin, Vig) vërehet kombinimi i faqeve të drejta anësore me ballet e lakuar, që krijon kulla sektoriale ose në formë potkoi (Fig. 19).

Kullat gjysmërrethore i gjejmë në fortifikimet malore (Dajt, Cakran, Mbjeshovë, Çukë e Ajtojt) (Fig. 20), në mbrojtje të hyrjeve dhe në afërsi të skajeve, karakteristikë kjo e këtij tipi. Së fundi kullat rrethore hasen si kulla të veçuara (Petrelë, Fig. 6,13, Daul, Marshej) dhe në raste të rralla dhe si kulla skaji (faza e II e Paleokastrës) (Fig: 16, 9).

Kullat me majë të mprehtë për rikoshetimin e goditjeve ballore që rekomandohen nga traktet ushta-

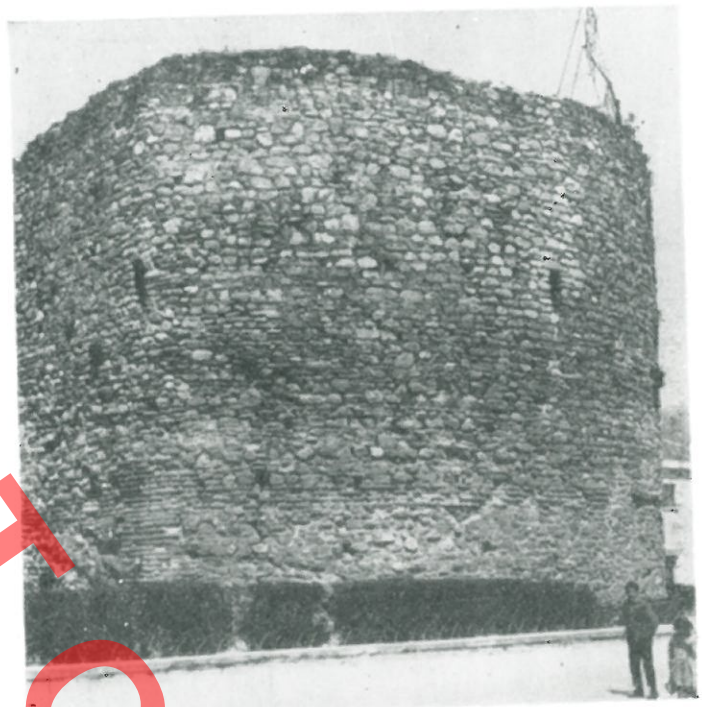

Fig. 19

rake të shek. VI[44], janë më të rralla. Ato i gjejmë në Kalanë e Qafës në formën e një trekëndëshi me kulm të prerë (Tab. IV) dhe në Dyrrah, në trajtë 5 këndëshe[45] (Fig. 21). Në kullat në Dyrrah ambienti i katit të parë, i verbër, që arrin deri te shtegu i kalimit, mbulohej me dysheme trarësh. Ambienti i katit të dytë është pajisur me 7 frëngji, prej të cilave ballorja gjendet në kulmin e kullës të prerë tërthor si në «Kalanë e Qafës». Mbi të gjendej kati i tretë i njëjtë me atë të katit të dytë, por i mbuluar me qemer, dhe mbi të tarraca. Frëngjitë e kullave të Dyrrahut mbulohen me qemer dhe përçajnë tërë trashësinë e murit pa e ndryshuar seksionin, (Fig. 22), ndërsa në anën e jashtme mbyllen pjesërisht me mur, i cili lejon një hapësirë të vogël drite (Fig. 1). Përmasat tregojnë se ato kanë qenë përdorur për armë të mesme, duke i lënë armët

43) Mbulimi i kullave të Durrësit me qemer tullë kuptohet nga gjurmët ekzistuese dhe fragmentet e qemerit të gjetur gjatë pastrimit të njërës prej kullave (Gj. Karaiskaj – A. Baçe **vep. cit.** 12). Po kështu gjurmët e kupolës, ndonëse të katit ndërmjetës, shihen në kullën e Petrelës, (A. Baçe – Gj. Karaiskaj, **Kështjella e Petrelës,** 143).
Një sërë kullash duket të kenë qenë mbuluar me çati, ndërmjet të cilave ato të Onhezmit, ku janë gjetur fragmente tjegullash solene.

44) **Anon.** XII, 2

45) Kullat e kalasë së Qafës te N. Ceka, **Vështrim...** 15, (Tab. VI). Ato të Durrësit te Gj. Karaiskaj – A. Baçe, **vep. cit,** 9-12.

Document Copy

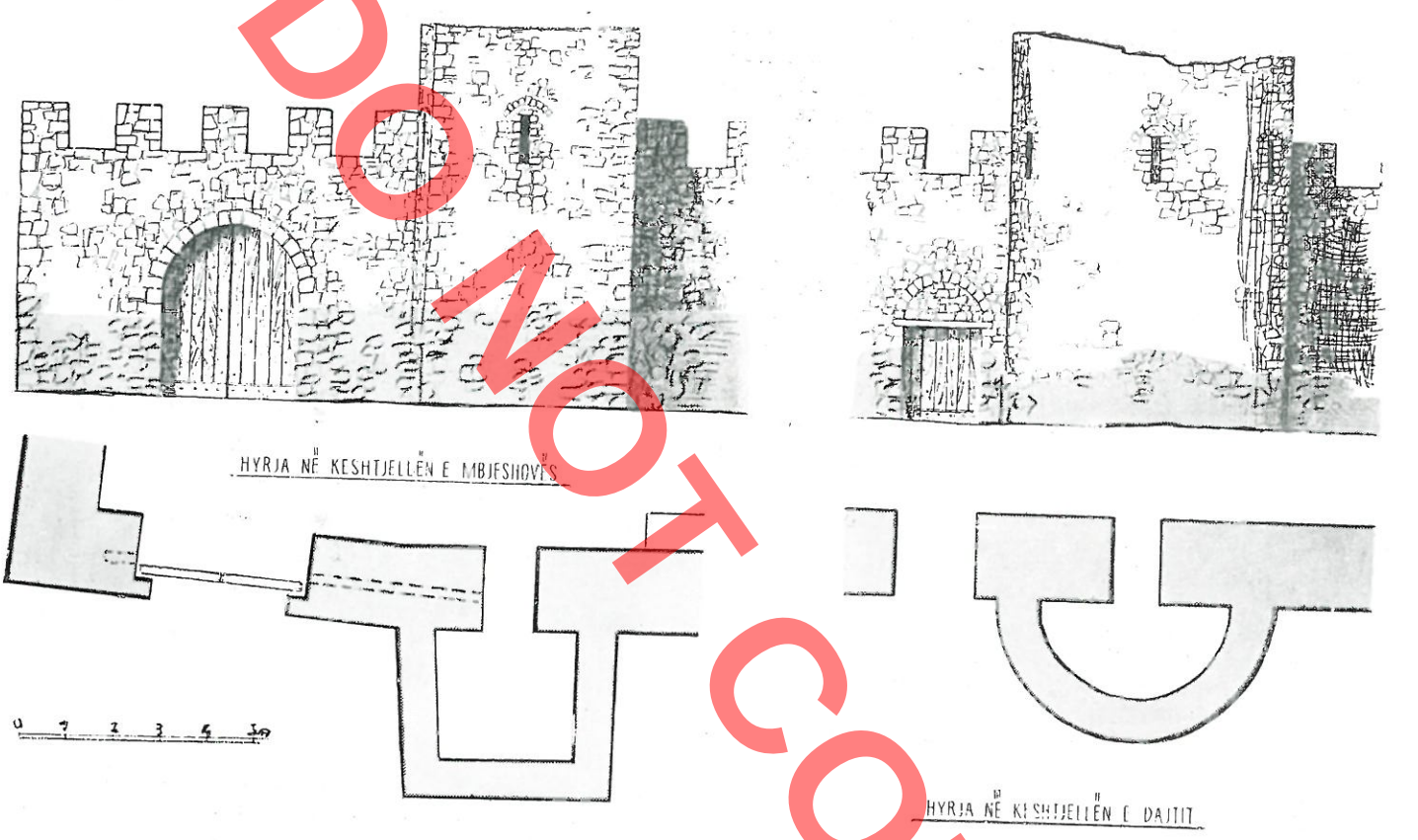

Fig. 20

e rënda në tarracë, kurse numri i tyre tregon se kullat qenë pika të fuqishme zjarri.

Kujdes i veçantë i kushtohej hyrjeve. Prej tyre hyrjet e kështjellës në Vig (Fig. 23), që përsërisin ato të Skampinit, kalojnë përmes një oborri të vogël të fortifikuar ndërmjet dy kullash me ballë paksa të lakuar. Oboret përshkohen nga dy porta 3,70 m të gjëra, të cilat lejonin dhe kalimin e karrove të mëdha. Parimin e mbrojtjes së hyrjes me dy kulla e vërejmë dhe në kështjellën në Paleokastër (Fig. 17), por në rastin e fundit mungon oborri. Ndryshe prej tyre, në kështjellat malore (Mbjeshovë, Dajt, Gurzezë) hyrja mbrohej prej një kulle të vetme në të djathtë të saj (Fig. 20), në mënyrë që sulmuesit të goditeshin nga ana e djathtë, e pambuluar nga mburoja. Një zgjidhje të veçantë, kemi në kështjellën malore të Zharzës (Fig. 24), hyrja e së cilës trajtohet, si në fortifikimet antike, në formën e një korridori të krijuar nga

46) Hyrja e zbuluar prej D. Komatës (**Kalaja e Zharzës**....., 136) e gjen paralelen në hyrjen juglindore të Amanties (N. Ceka, **Qendrat e fortifikuara të amantëve,** Monumentet 10, tab. II, III) atë të Nikaes (L. Papajani, **Qyteti ilir në Klos,** Kuvendi I i studimeve ilire, fig. 2) dhe në një sërë qendrash të tjera.

47) Hyrja paraqet një tip të veçantë dhe për periudhën antike, duke e gjetur paralelen vetëm në Kalanë e Matohasanajt (N. Ceka, **Qendrat e fortifikuara të amantëve,** 37). Hyrja, fillimisht hyrje me korridor që nuk del nga muri, i përket shek. IV-III p.e.r. (A. Baçe, **Qyteti i fortifikuar i Beratit,** 46-47). Më tej ajo pëson një sërë modifikimesh të cilat pa ia ndruar planimetrinë dhe anën funksionale e kthejnë në kullë të brendshme.

DO NOT COPY

DO NOT COPY

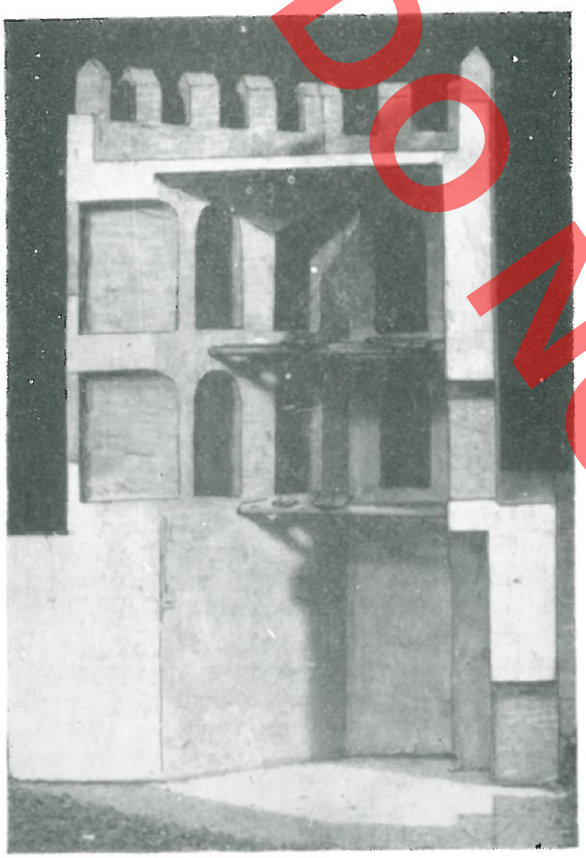

Fig. 21

Fig. 22

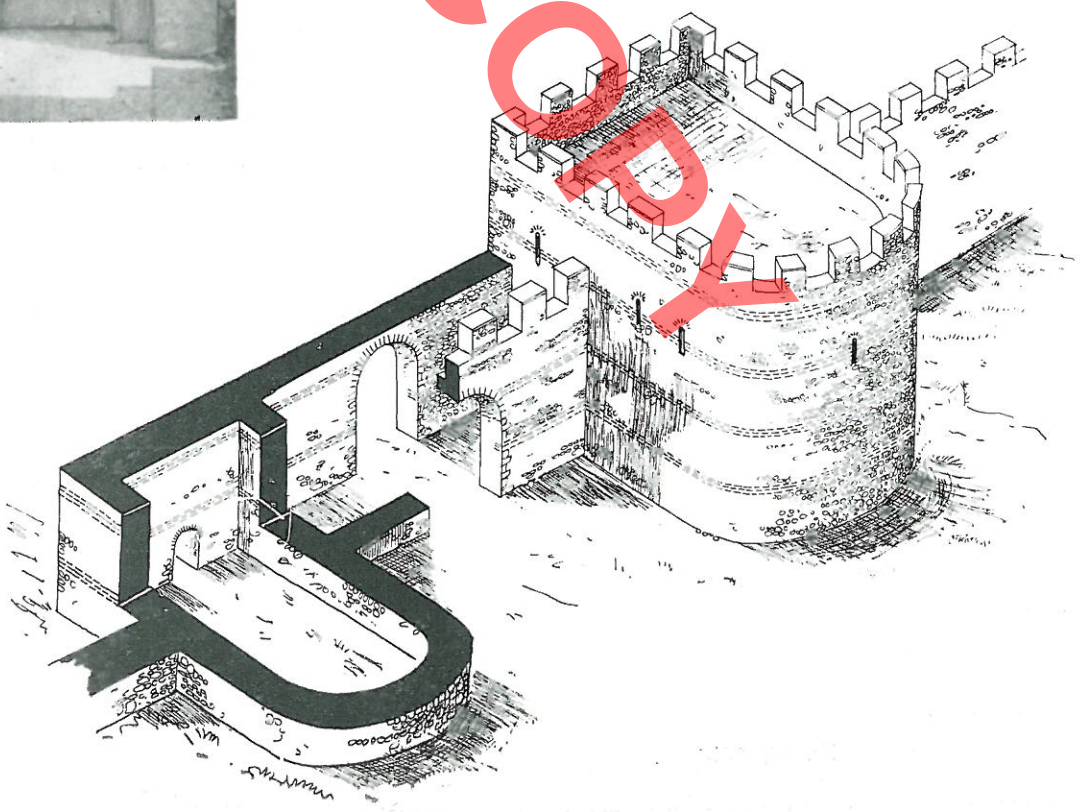

Fig. 23

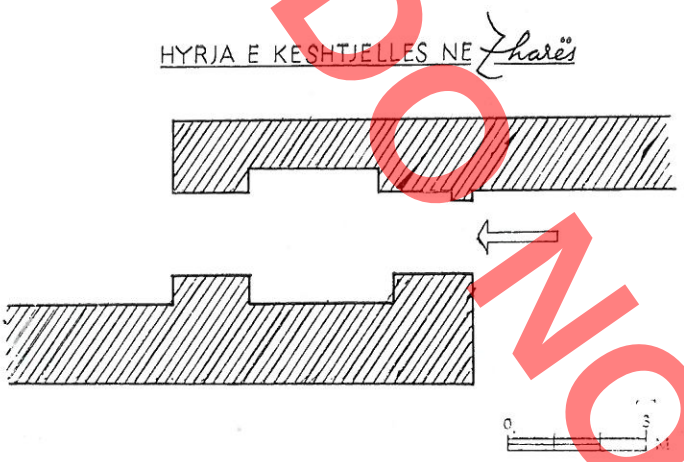

Fig. 24

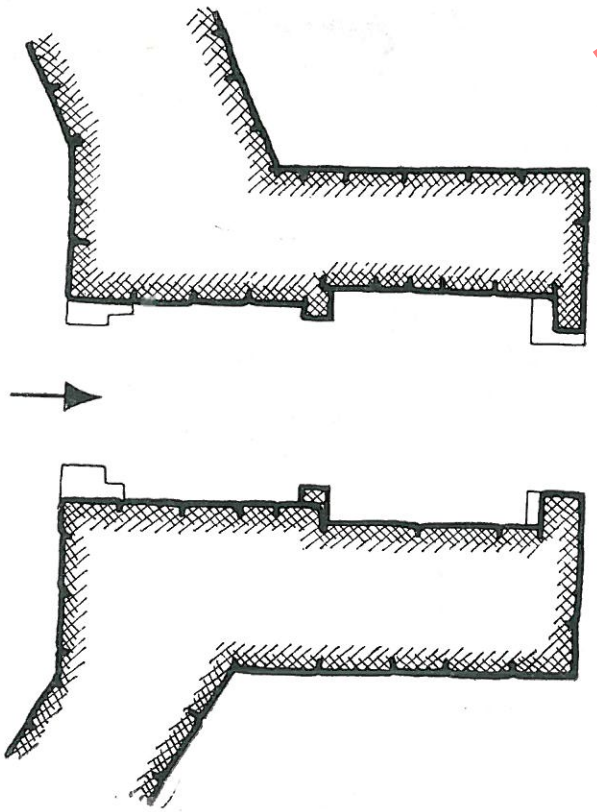

Fig. 25

zhvendosja e murit[46]. Vazhdimi i formës të hyrjes nga periudha antike në atë antike të vonë e më tej në mesjetë, më qartë e kapim në hyrjen kryesore të Antipatreas – Beratit (Fig. 25, 26), ku tipi i saj hyrje-korridor në kullë të brendshme, transmetohet deri në mesjetën e vonë[47].

* * *

Veprat mbrojtëse të periudhës së vonë antike bëjnë pjesë në monumentet që u janë nënshtruar më tepër faktorëve prishës dhe njëkohësisht në ndërtimet më të hershme, ku bashkimi i gurëve nuk kryhet në të thatë, por nga llaçi i gëlqeres. Si pasojë ato kanë pësuar më tepër nga veprimtaria shkatërruese e forcave të natyrës dhe njeriut në shekuj dhe procesi i degradimit të tyre është i pakthyeshëm, pasi ato nuk i nënshtrohen dot anastilozës.

Duhet vënë në dukje se këto ndërtime, që hynë në kategorinë e rrënojave historike, janë vënë në mbrojtje shtetërore që në listën e parë të monumenteve, atë të vitit 1948[48], duke paraprirë në këtë drejtim Kartën Ndërkombëtare të restaurimit, ku vetëm në vitin 1964 monumentet rrënojë fituan të drejtë të njëjtë trajtimi me monumentet me vlerë artistike[49]. Rrjedhimisht gjurmimi, evidentimi dhe studimi paraprak i monumenteve që shqyrtuam më sipër ka rëndësi të dorës së parë për vënien në mbrojtje shtetërore dhe restaurimin e tyre, në mënyrë që të shmanget shkatërrimi i mëtejshëm.

Për restaurimin e këtyre monumenteve në radhë të parë është pasur parasysh qënia dokument historike. Ky qëndrim i ka prerë rrugën diletantizmit romantik që do të sillte dëme të pariparueshme duke cënuar autenticitetin e monumentit. Ky qëndrim fiton rëndësi dhe për faktin se monumentet, ku ruhen relativisht mirë tërë elementet e fortifikimit (Frengjitë, shtigjet e kalimit, shkallët etj), si Dyrrahu, Petrela, Skampini janë të pakta. Më të shumta janë fortifikimet ku linja e mureve dhe kullave ruhet deri në një farë lartësie, por ku mungojnë elementet e sipërme (Bylis, Mbjeshovë, Vig etj). Për më tepër në një pjesë të mirë të tyre mund të ndiqet vetëm traseja e mureve, me rast më të skajmë Gradishtën e Peshkopisë. Për shkak

48) Gazeta zyrtare Nr. 95, 6-X-1948.
49) P. Gazzola, La Charte de Venise applique a la restaurations des chateaux – forts, Buletin Nr. 25, 26, 1969, Institut International des chateaux – historiques, 77-83.

DO NOT COPY

të kësaj gjëndjeje dhe natyrës jofunksionale, prekja e këtyre monumenteve ka kryesisht karakter konsolidues.

Duke u nisur nga domosdoshmëria e vënies në pah dhe e lidhjes së monumentit me ambientin, punimet e çlirimit në to, si nga ndërtimet pa vlerë ashtu dhe hedhurinat, kanë zënë një vëllim të rëndësishëm. Nëpërmjet punimeve të tilla në Berat, Elbasan, Paleokastër, Vig e vende të tjera është arritur që arkitektura e këtyre fortifikimeve të kapet dhe vlerësohet më mirë. Punimet e restaurimit në to, mund t'i ndajmë në punime që s'e prekin monumentin, ku si tipike mund të përmendim punimet që do të kryhen në Grazhdan për evitimin e rrëzimit të murit verior, nëpërmjet mbushjes së dheut të mbështetur në një mur mbajtës dhe në punime që e prekin monumentin. Këtu së pari hyjnë punimet që ndërhynë në strukturën e tij siç janë plotësimet e mureve, shkallëve, frëngjive, (Durrës, Elbasan, Mbjeshovë) etj., të cilat kanë kërkuar një vëmendje të posaçme, pasi prej tyre mund të humbasin elementet origjinale të monumentit. Kërkesë tjetër në këtë drejtim është që përceptimi estetik të jetë sa më i mirë. Për këtë qëllim materiali dhe teknika e zbatuar ka qenë e njëjtë me origjinalin dhe kohët e fundit e dallueshme më qartë nëpërmjet markimit dhe caktimit të kufijve. Ndërhyrja në strukturat e monumentit është evituar sa më tepër siç është rasti i kontraforteve në Kaninë, në të cilat është pasur parasysh kthyeshmëria dhe mosdëmtimi i perceptimit tërësor estetik.

Së fundi vëmë në dukje se ndërhyrja restauruese në këto objekte është kryer dhe do të kryhet duke u dhënë preferencë objekteve të vizitueshme me vlera më të mëdha historiko-arkitektonike (Durrës, Grazhdan, Byllis, etj.).

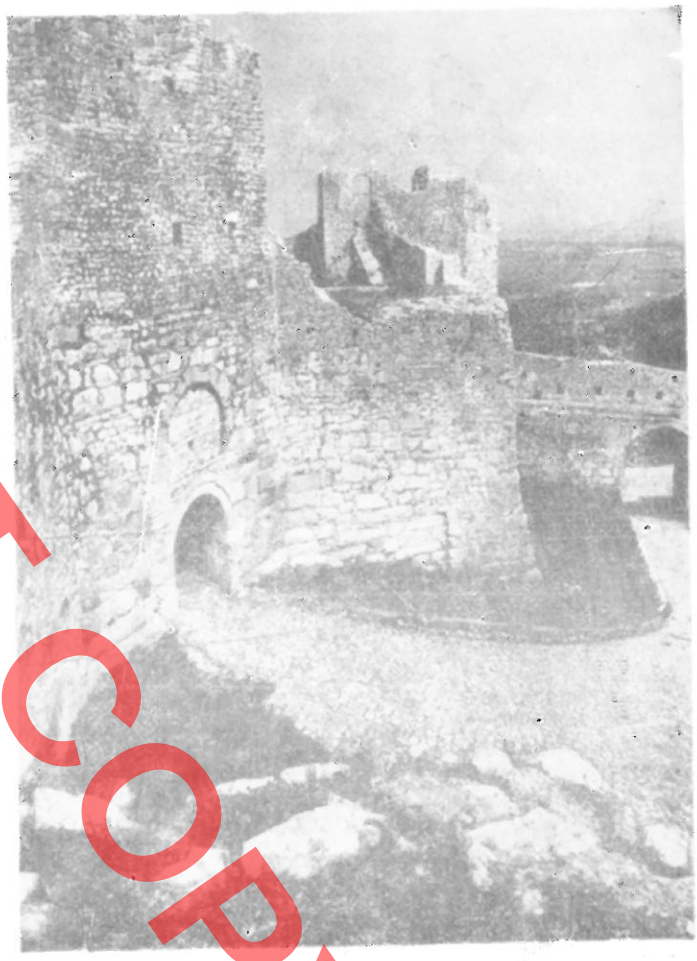

Fig. 26

DO NOT COPY

TAB I

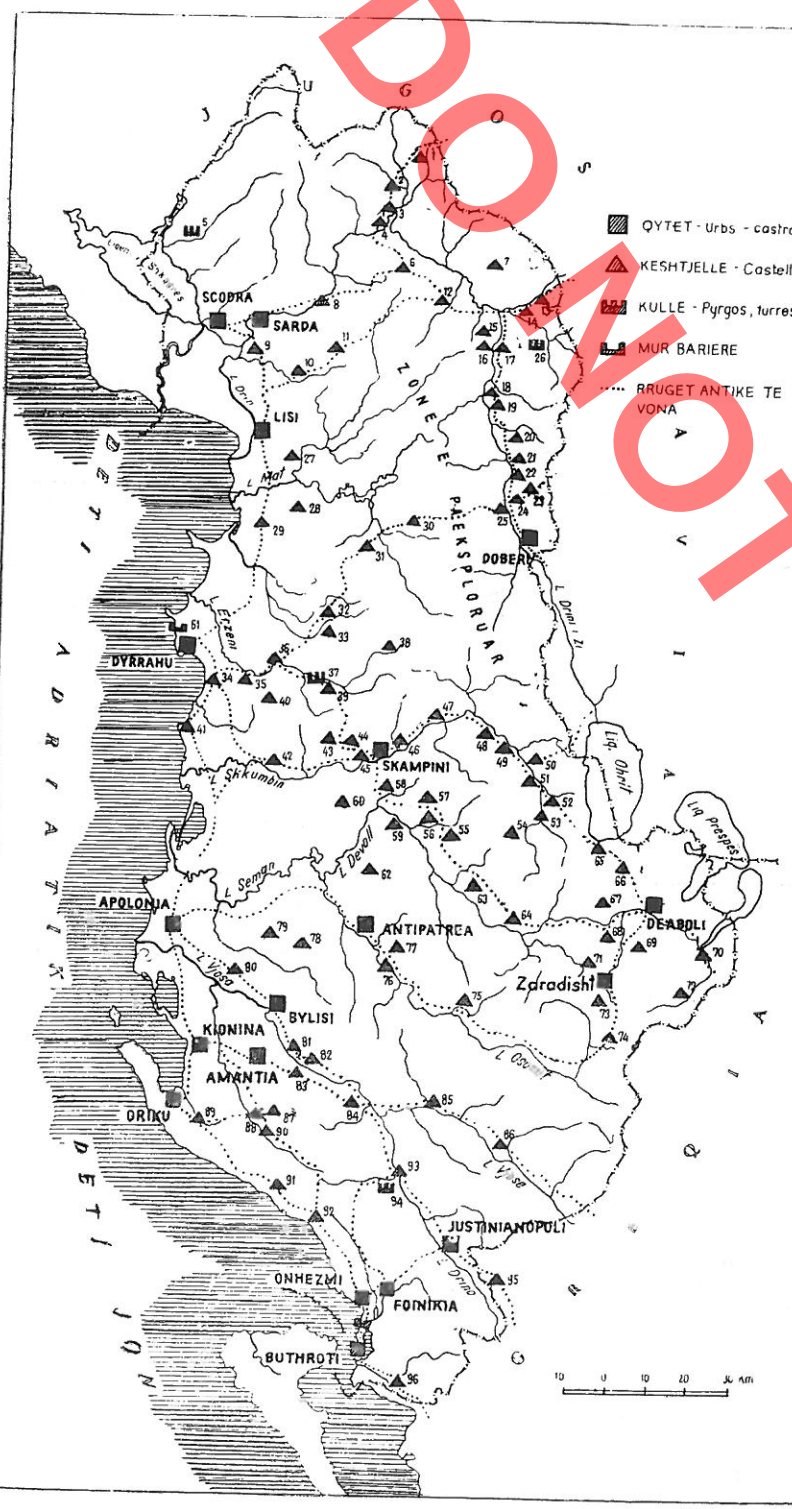

1 KAM
2 SHOSHAN
3 ROSUJE
4 SELIMAJ
5 KULLA NË MARSHEJ
6 IBALLË
7 HISARE
8 DALMACE
9 VAU I DEJES
10 VIG
11 PUKE
12 SHEMRI
13 BARDHOC
14 PERBREQ
15 LAKMEÇIT
16 SURAJ
17 BUSHAT
18 VILE
19 MLISKE
20 VLESHE
21 DYPJAKE
22 SUHADOLL
23 BELLOVE
24 PESHKOPI
25 HOTESH
26 LUME
27 RUBIK
28 SEBASTJE
29 DAULE
30 STELUSH
31 RRYPE
32 TYJAN
33 DAJT
34 SHKEMBI I KAVAJES
35 NDROQ
36 LALM
37 PETRELE
38 SHENGJIN
39 VILE
40 DORZ
41 TURRE
42 KAZIAJ
43 BODIN
44 GRACEN
45 SHENLLI
46 MENGEL
47 SHKEMBI MBRET
48 DARDHE
49 XHYRE
50 SKROSKE
51 MANASTIREC
52 SELCA E POSHTME
53 SLLABINJE
54 SHPELLA E MOKRES
55 TERVOL
56 GALIGAT
57 VALESH
58 LLIXHE
59 QAFE
60 BELSH
61 PORTE
62 PRENJAS
63 BRESNIK
64 MOGLICE
65 POGRADEC
66 BLLACE
67 SYMIZE
68 KLOCE
69 DISHNICE
70 TROJAN
71 GJONOMADHI
72 MENGULAS
73 BELLOVODE
74 QINAM
75 GRADEC
76 PESHTAN
77 TOMORICE
78 MBJESHOVE
79 MARGELLIÇ
80 ÇAKRAN
81 KALIVAÇ
82 QESARAT
83 MATOHASANAJ
84 ZHARES
85 KELCYRE
86 QILARISHTE
87 BODER
88 CERIE
89 ORIK
90 VRANISHT
91 HIMARE
92 SOPOT
93 PALEOKASTER
94 HUMELICE
95 MAVROPULL (GREQI)
96 ÇUKA E AJTOJIT
97 DEME
98 SCODRA (Shkodra)
99 SARDA (Shurdhahu)
100 LISI (Lezha)
101 DOBERI (Grazhdani)
102 DYRRAHU (Durrësi)
103 SKAMPINI (Elbasani)
104 APOLONIA
105 ANTIPATREA (Berati)
106 DEABOLI (Selasfori - Zvezda)
107 — Zaradishtë
108 BYLISI (Hekali)
109 KIONINA (Kanina)
110 AMANTIA (Pilloça)
111 ORIKU
112 JUSTINIANOPOLI (Melani)
113 ONHEZMI (Saranda)
114 FOINIKIA (Finiqi)
115 BUTHROTI (Butrinti)

DO NOT COPY

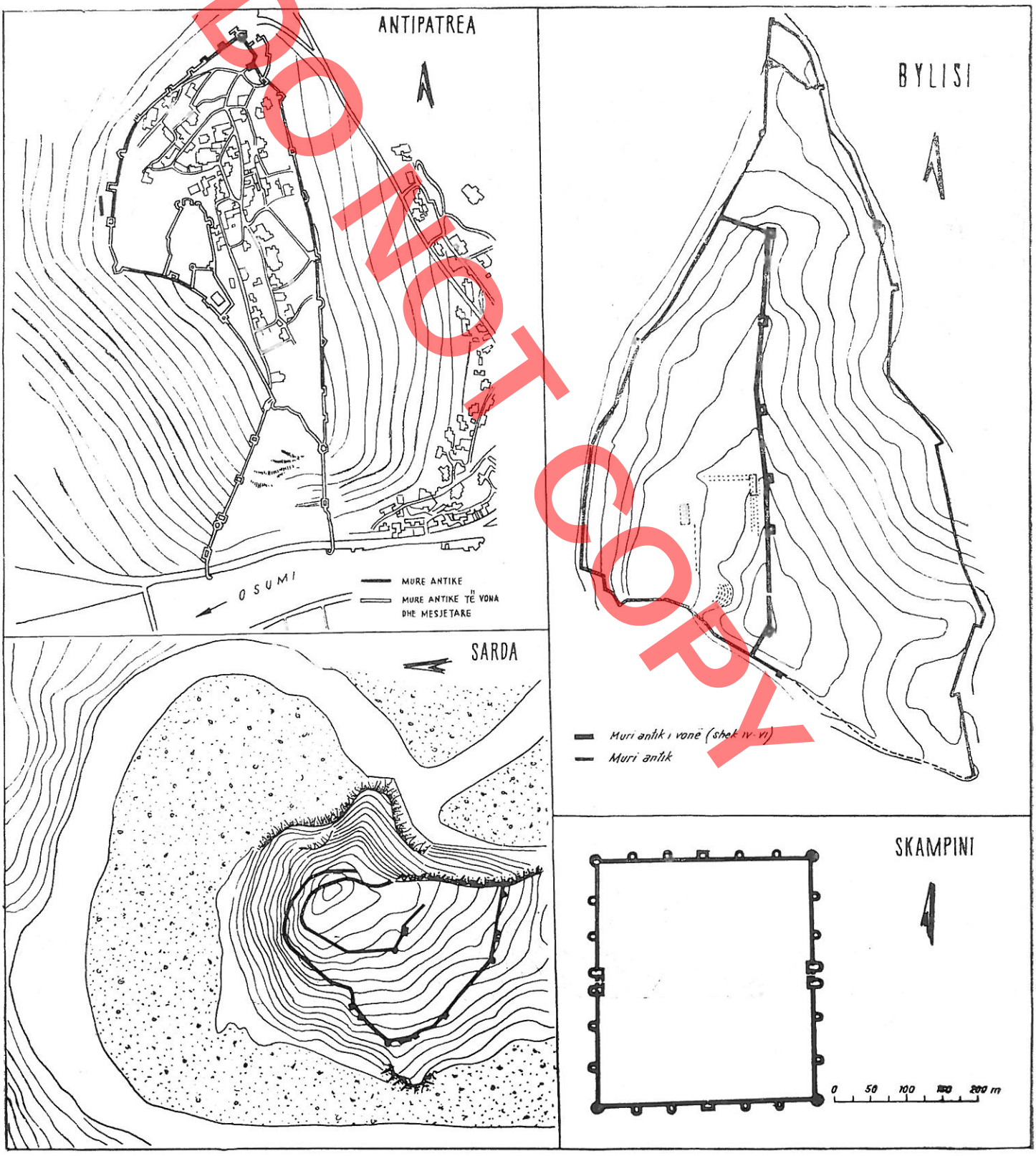
ANTIPATREA
OSUMI
MURE ANTIKE
MURE ANTIKE TË VONA DHE MESJETARE
BYLISI
Muri antik i vonë (shek IV-VI)
Muri antik
SARDA
SKAMPINI
0 50 100 150 200 m

DO NOT COPY

TAB III

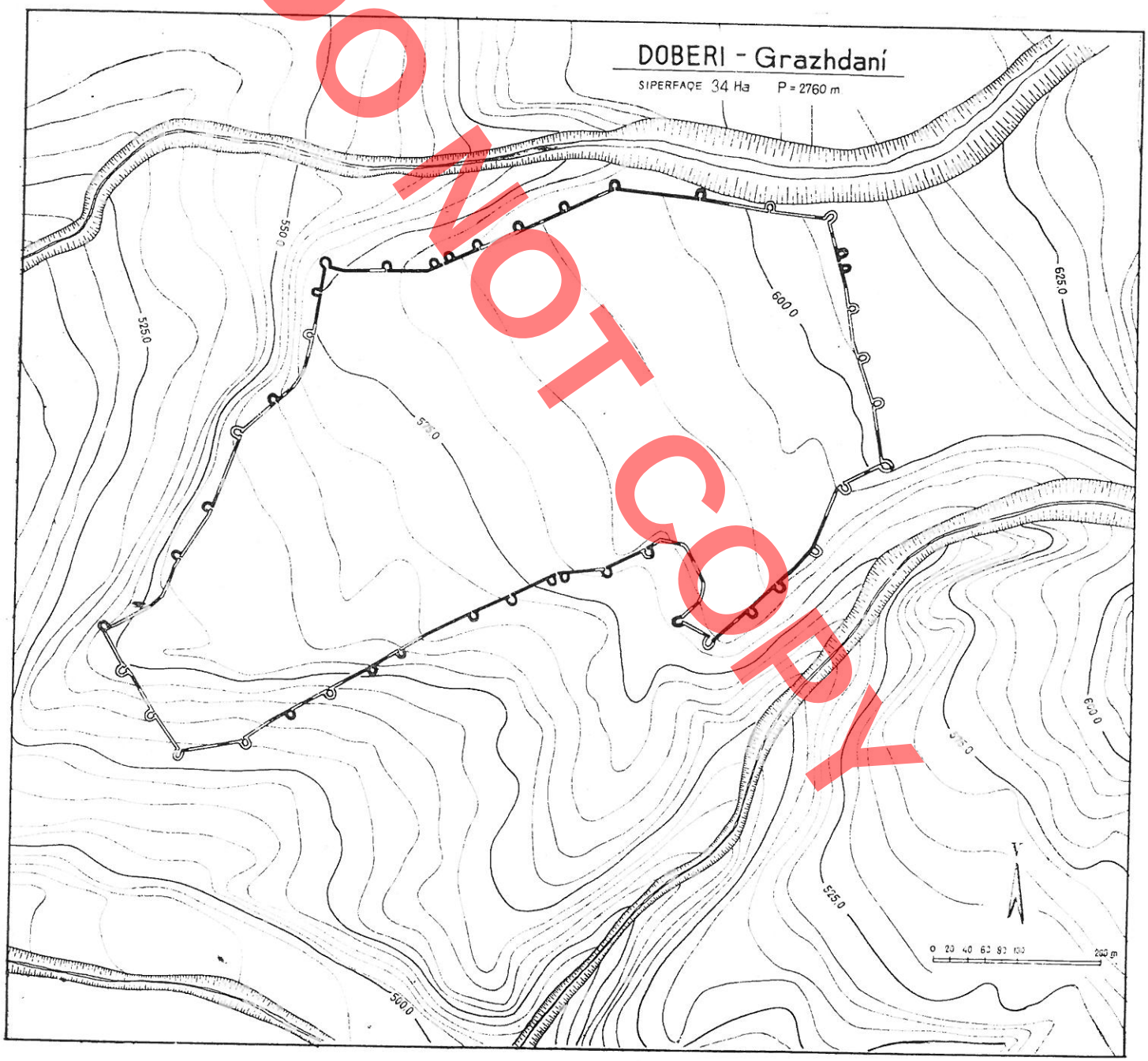

DO NOT COPY

DO NOT COPY

KESHTJELLA E SHEN GJINIT

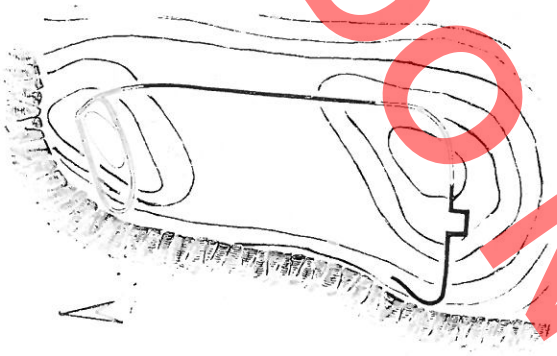

KESHTJELLA NE BODER

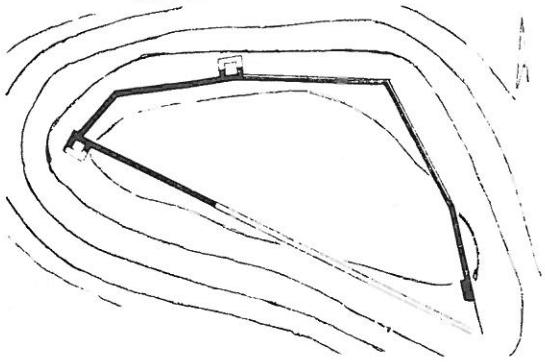

KALAJA E QAFES

KESHTJELLA E SOFES - TRAGJAS

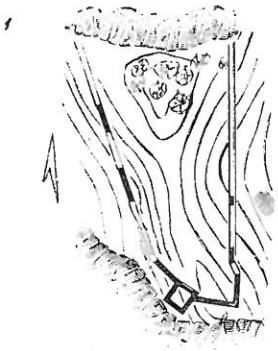

KESHTJELLA E SEBASTJES - LAÇ

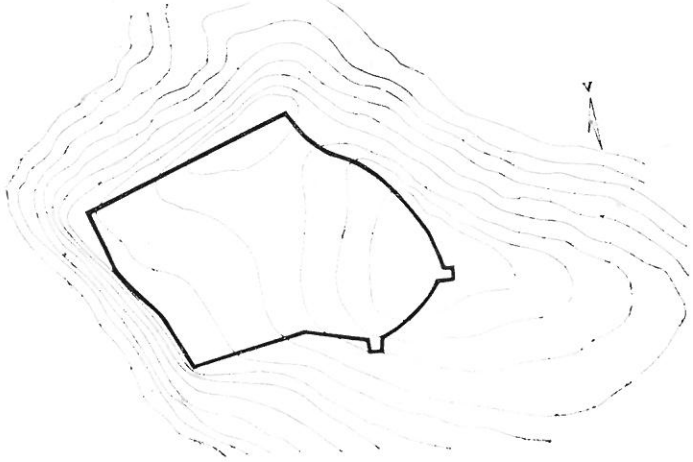

QYTETI ANTIK DHE KESHTJELLA NE GURZEZE

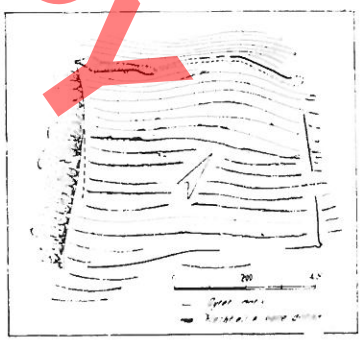

TAB V

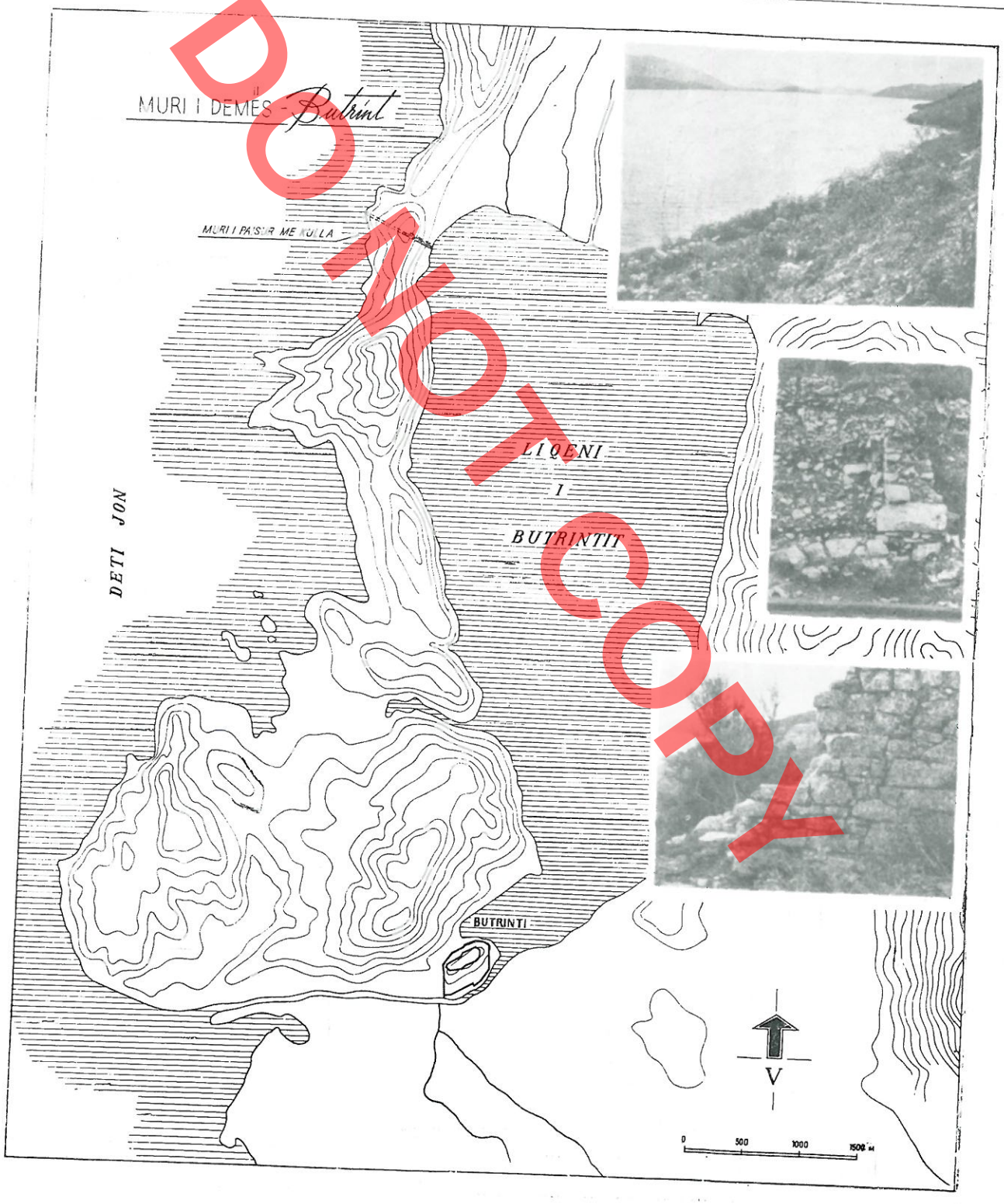

DO NOT COPY

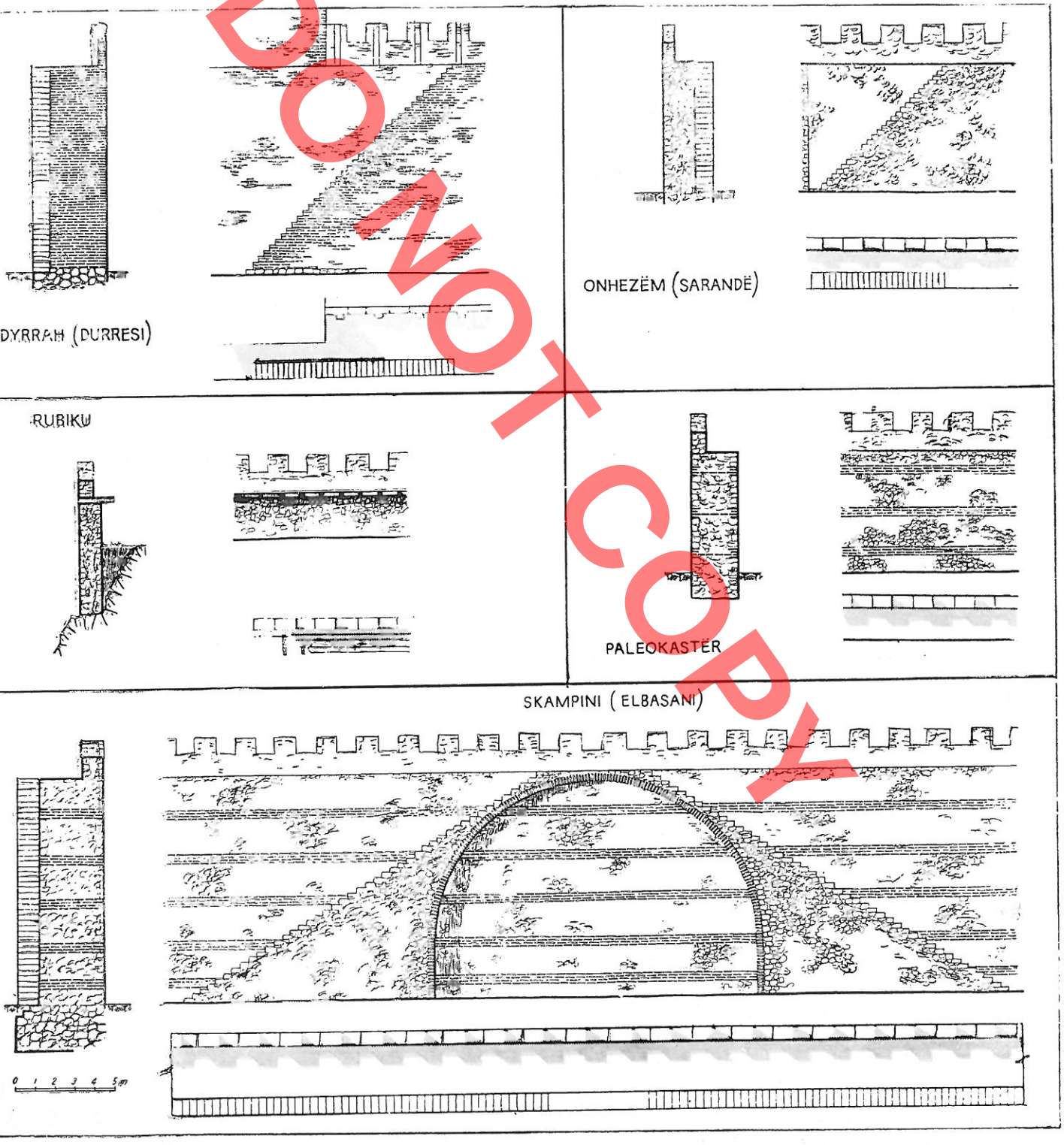
DYRRAH (DURRESI)
ONHEZËM (SARANDË)
RUBIKU
PALEOKASTËR
SKAMPINI (ELBASANI)
0 1 2 3 4 5m

DO NOT COPY

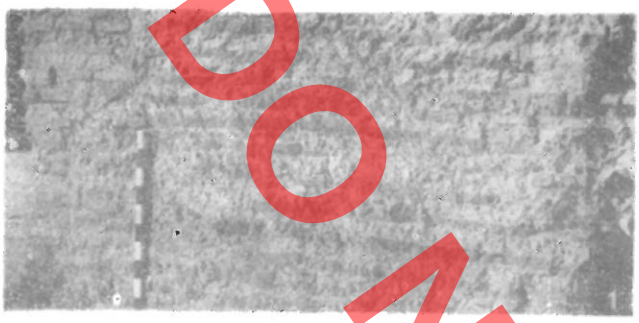

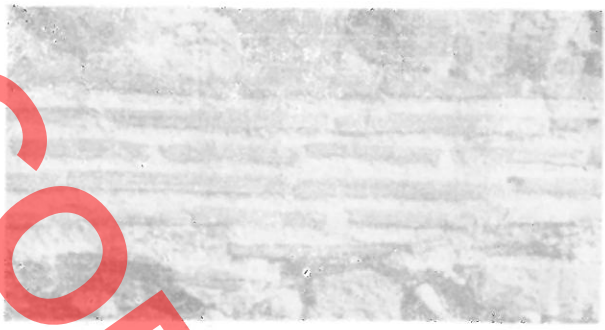

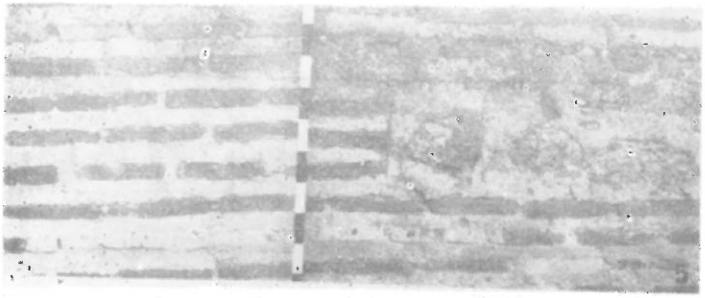

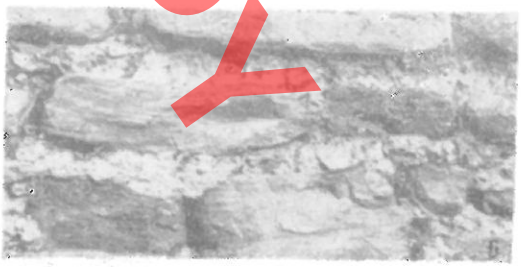

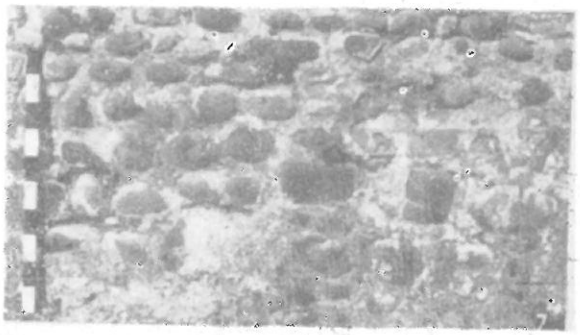

DO NOT COPY

Apollon BAÇE

FORTIFICATIONS DE LA BASSE ANTIQUITE EN ALBANIE

DO NOT COPY

RESUME

Procope de Césarée, nous informe que Justinien avait construit ou reconstruit 58 fortifications dans la province du nouvel Epire et 36 dans celle de l'ancien Epire, dont une bonne part s'étend sur notre territoire. Cette information n'est devenue croyable que ces dernières années, grâce aux expéditions successives qui ont fait monter le nombre des fortifications connues de 27 à 118 (Tab. I).

Etant donné que le territoire de notre pays, pouvant être parcouru par des voies de communication, (plaines, vallées et plateaux), occupe 20 pour cent de sa surface, il en ressort qu'à chaque 47 km² il y avait autrefois un centre fortifié, densité celle-ci supérieure à celle caractérisant nombre d'autres provinces romaines et byzantines. Comme l'indiquent les traces matérielles et les sources contemporaines, une bonne part de ces centres furent des villes et un nombre encore plus grand des agglomérations ayant un caractère intermédiaire entre le village et la ville (κωμεοπολις). Cette fréquence, les dimensions et le caractère même des centres fortifiés témoignent en faveur d'une vie citadine en essor, qui se reflète assez clairement à travers leur architecture. C'est par ce développement que s'explique aussi le passage de Malch, où l'on conseille à Theodoric, plus tard conquérant de Rome, d'abandonner le nouvel Epire et de se rendre en Dardanie, «parce que personne n'aurait supporté qu'il tienne en main des villes si grandes». Ces données sont en opposition à l'opinion traditionnelle qui reconnaît un profond déclin de la vie citadine pendant la basse antiquité et la suprématie des nouveaux venus, les Slaves, en certains domaines de l'économie.

L'étude des centres fortifiés, en tant qu'éléments ayant de profondes racines dans la vie du pays, est indispensable pour connaître non seulement le développement historique de la vie en général, et particulièrement de celle urbaine, parce qu nous avons affaire à des témoignages directs et souvent même uniques du phénomène d'urbanisation, ainsi que le développement économique, social, technique et militaire de l'époque. Cette étude est devenue maintenant possible, jusqu'à un certain point, grâce aux fouilles effectuées dans une série de centres fortifiés. Il va de soi qu'il n'est pas possible d'aborder ni d'analyser tous les problèmes qui se posent en cette direction dans le cadre d'une communication si brève. Aussi nos efforts tendront à des objectifs limités: la classification fonctionnelle et typologique des fortifications en question, le groupement de leurs principaux éléments et l'analyse de ceux-ci et, en dernier lieu, l'illustration des critères de restauration.

Une inscription et d'autres objets mis au jours dans la Forteresse de Paleokaster montrent que l'activité tendant à construire des fortifications est plus ancienne de ce que l'on pensait. Elle commence dans la période de passage du IIIe au IVe siècle et concerne principalement les points stratégiques. Successivement sont mises en place d'autres forteresses jusqu'à ce qu'au VIe siècle, avec les constructions de la période de Justinien, se cristallise un nouveau système de défense, qui coïncide assez bien avec les exigences posées par les traités militaires contemporaines.

En grandes lignes, de pair aux constructions du commencement du IVe siècle réalisées par Licinius et Constantin et des constructions mises en place par Justinien, les trouvailles nous permettent de relever une certaine activité en cette direction pendant le règne de Valentinien et d'Anastase. Une telle activité résulte aussi des sources écrites relatives à la période de Théodose. Cette activité se fonde principalement sur la corvée de la population, mais la construction des murs d'enceinte de Dyrrachion, de Dober et d'autres centres exigeait aussi une vaste participation des spécialistes du pays.

Les inscriptions figurant sur les briques de Dyrrachion «Anastasiu Ergodotis» indiquent qu'elles étaient produites dans les ateliers impériaux et que la fortification de chef-lieu de la province s'est réalisée sous la direction du pouvoir central. Par ailleurs les symboles chrétiens, des croix et des branches d'olivier, figurant sur les tours (Fig. 1) témoignent la présence de l'évêque en sa qualité de «defensor civitatis». Un intérêt particulier en ce sens présente la mise au jour de briques contenant des symboles paléochrétiens; croix, branches d'olivier, dauphins (Fig. 2), rien que sur les murs d'enceinte des villes siège d'un épiscopat (Dyrrachion, Scampa, Chionine). (En plus les briques à dauphin, mises au jour dans les murs de Scampa, nous les retrouvons en tant que matériau de révêtement du plancher dans les églises de cette zone, tandis qu'à Paleokaster, un centre d'importance secondaire, le plancher de l'église est revêtu de briques ayant des symboles paléochrétiens, mais les briques du mur d'enceinte, bien qu'identiques à celles de l'église, ne portent aucun symbole). L'inscrip-

tion de Paleokaster, indiquant que la forteresse est consacrée aux empereurs par les préfets de l'ancien Epire, atteste que la construction des forteresses s'est effectuée sous la direction du pouvoir provincial.

Les centres fortifiés de la basse antiquité, compte tenu de leurs fonctions, peuvent être répartis en villes (Urbs et castro), en forteresses (Castella), en murs barrage et en tours (turres, pyrgos).

Si l'on admet le fait que la notion de ville ne dépend pas de l'extension territoriale de celle-ci, mais principalement des facteurs économico-sociaux, il ressort une identité entre le nombre de ruines occupant une surface de 3 hectares ou plus grande et le nombre de villes que nous indiquent les sources écrites de l'époque. Ainsi, en tant que sièges d'évêchés, donc de villes, nous avons Amantie, Dyrrachion, Apollonie, Bylis, Foinike, Scodra, Scampinus, Aulona, Prina (?) et Lis. A leur nombre Hieroclite ajoute Polyherioupolis (Antipatrea), Listron (?), Sceupton (?) dans le nouvel Epire; Apon (?), Foinike, Ankiasmos, Butryntos dans l'ancien Epire et Dioboros dans la II province macédoine. Ce nombre de 19 centres correspond bien aux 18 centres connus d'une surface de plus de 3-4 hectares. Etablis dans le centre d'unités ayant des limites géographiques plus ou moins claires, ils sont moins dense mais plus uniformément répartit que la ville de la période illyrienne, précèdent en dernier direction l'installation de la ville de notre siècle. Cette exigence explique aussi l'installation de Dober sur une surface de 34 hectares (la ville à Grazhdan), dans une zone caractérisée par une vie urbaine palie, alors que les villes autrefois en plein essor couvrent maintenant une surface plus petite (Apollonie, Bylis).

La plupart des villes de cette période sont des villes illyriennes, sélectionnées selon les exigences de l'époque, leur position centrale administrative, leur défense naturelle solide et leur surface habituellement de 3,5 à 10 hectares (fig. 3). Une indication significative en rapport à cette dernière exigence est le cas de Bylis, où la nouvelle ville s'étend sur une surface de 11 hectares seulement, contre les 30 hectares de l'ancienne muraille, laissant de la sorte hors de l'enceinte une zone plate où l'on pouvait fort bien installer les machines d'encerclement. Certaines de ces villes correspondent aux chefs-lieux de la période urbaine illyrienne, mais dans une série de cas elles sont installées dans des centres autrefois d'importance secondaire, comme Justinianopolis (la ville à Melan) ou Chionina (Kanina), Dans le premier cas cela s'explique par la destruction survenue pendant la campagne de Paul Emile et la grande surface qu'occupait l'ancien centre principal à Jerme, dans le deuxième cas par la nécessité de disposer d'un centre protégé au coeur même de l'importante zone côtière de Vlore. A de rares exceptions près, on peut dire que la reconstruction des fortifications de ces villes n'a pas entraîné une modification de leur système défensif en raison du fait que les nouvelles constructions suivent fidèlement les traces des fortifications illyriennes, non seulement sur le plan de la planimétrie, mais encore sur celui du traitement des eléments particuliers de la défense: traces dentelées, tours, entrées et autres. Typiques en ce sens sont les fortifications reconstruites à Antipatrea (tab. II fig. 3), et Chionina (Kanina), qui représentent dans le même temps des maillons intermédiaires assurant le passage de la tradition antique à celle du moyen âge.

Les villes fortifiées récemment, entre autres Dyrrachion aussi, sont moins nombreuses (Dyrrachion, Dober, Scampa, Onhesm, Sarda). Parmi elles Skampa et Onhesm s'étendent sur un terrain plat, tandis que Dyrrachion et Dober sur un terrain à la fois plat et mamelonné. Sarda, construite au VIe siècle, se dresse au contraire sur une colline circonscrite presque entièrement par un fleuve. (tab. II). Sa position, reconnue favorable, est recommandée aussi par l'anonyme du VIe siècle.

Dober, une urbs proprement dite, la deuxième grande cité après Dyrrachion, étant circonscrite de terrains alluvionnaires et de collines légèrement escarpées, jouissait de conditions assez favorables pour son développement économique et pour sa reconstruction «ex novo». Ses murs d'enceinte long de 2760 m, appartenant probablement au IVe siècle, étaient protégés par 40 tours environ et contournaient une surface de 34 hectares pourvues de trois entréés dont chacune flanquée par deux tours (Tab. III). Comme l'indique la planimétrie, l'enceinte, qui ne respecte pas les prescriptions rigoureuses de l'urbanisme romain, cherche de tirer parti du peu de posibilités de défense qu'offrait le terrain.

Scampa représente le type classique du campement, du castro (Tab. II). Installée à un noeud d'importance stratégique et économique le long de la Via Egnatia, il a réussi à se convertir au IVe siècle de vicus en un centre urbain, où la présence de la seule légion que disposait le nouvel Epire montre le rôle militaire qu'il exerçait en contrôlant la via Egnatia et toute la province. Ce castro de dimensions 308 x 448 m, circonscrit par un fossé rempli d'eau, était flanqué de 26 tours. De l'est à l'ouest il était traversé par une voie principale correspondant à la via Egnatia, tandis qu'en direction sud-nord passait une autre route.

Tandis que dans les deux exemples susmentionnés nous sommes en présence de villes installées dans l'hinterland de la zone côtière, Onhesm (Fig. 15) est le type de ville-port se distinguant des autres villes côtières, comme par exemple de Himare, de Sopot (Fig. 4). et de Kionine, qui ne s'étendaient pas au bord de la mer mais un peu à son écart; il a son analogue dans les villes de Dyrrachion et Orik. Par ailleurs Onhezm dépend de son hinterland (de Foinike) à la différence de la ville-port de de Dyrrachion. Les murs d'enceinte de la ville, flanqués de 20 tours à angle droit, probablement du IVe siècle, (Fig. 8), circonscrivent la partie basse de la côte de manière à la contourner des deux côtés, sans laisser devant soi un cordon de terre comme dans le cas de la fortification de Dyrrachion.

o o
o

En ce qui concerne la répartition géographique des forteresses, celles-ci, sont surtout rangées le long des voies principales (Tab. I). Leur installation selon le système du VIe siècle

BOTICOM

non seulement dans les noeuds importants, comme au commencement du IVe siècle, mais aussi aux entrées et sorties des routes d'importance secondaire, met en évidence le soin consacré aux voies de circulation, tandis que leur fréquence et le fait qu'elles s'observent réciproquement montre que nous sommes en présence d'un système de signalisation. Le groupement des forteresses montre aussi que nous sommes en présence d'un système défensif et de signalisation des différentes régions et villes, qui saute à l'oeil plus clairement aux environs de Dyrrachion, le chef-lieu de la province. (Fig. 6). Ces deux systèmes ont été mis en place de manière à ce que les forteresses du premier fassent part à la fois du deuxième système.

Quant aux autres forteresses isolées, comme celle de Ville, construite avec des blocs de pierres sèches, qui se distinguent des forteresses anciennes du fait que leurs murs sont moins épais et qu'ils ont été reconstruits avec des blocs anciens, elles sont l'oeuvre des habitants de ces agglomérations pour se défendre des invasions. La plupart de de ces forteresses, contrairement aux villes, sont des construction récentes, quoique rarement certaines d'entre elles s'étendent sur les anciennes fortifications. (Peshtan) (Fig. 9). Toutefois, quand la surface est très grande, celle-ci est réduite sensiblement et parfois n'occupe que l'acropole (Gurzezë) (Tab. IV).

La surface des forteresses varie de 0,15 à 2 hectares. De leur nombre, les forteresses occupant une surface réduite n'exercent que des fonctions militaires (Tujan, Lalm, Ndroq, etc.) Bellove (Fig. 8). Cela se comprend de leur position généralement assez protégée, ce qui justement les rend peu favorables à la communication et à l'observation des autres forteresses se dressant dans les alentours. En témoigne aussi le nombre réduit de trouvailles. Les forteresses d'un hectare de surface environ (Paleokastra, Vertop, Mbjeshove, etc.), (Figs. 10, 7, 11), de pair à la fonction militaire exercent aussi une fonction économique. Les objets découverts, entre autres des scories de métal, sont plus riches et souvent ils ont été mis au jour même hors des murs d'enceinte. Ils mettent en évidence le facteur communication, ce qui est attesté par le fait qu'on les a découvert dans des terrains plats (Fig. 10) ou à des altitudes peu élevées (Fig. 7).

Compte tenu de leur position, ces forteresses se répartissent en forteresses de campagne (Paleokaster, Vig. Vranisht) et en forteresses de zones montagneuses. Du nombre des forteresses de campagne typique est celle de Paleokaster, dont les dimensions indiquent qu'elle servait au logement d'une cohorte (Fig. 9). Se dressant au delta du fleuve Drino, où celui-ci se réunit au fleuve Kardhiq, elle constitue un noeud communication des routes traversant les vallées, en alliant de la sorte la position stratégique à la défense naturelle représentce par le lit des fleuves (Fig. 10). En plus elle ne se dresse qu'à 3-4 km de Drinos, ce qui rend inutile la nécessité de la renforcer par des tours de ce côté et garantit dans le même temps son approvisionnement en eau. Quant à la planimétrie de cette forteresse, elle a la forme d'un trapèze dont les côtés sont longs de 100 m environ. Elle disposait de 14 tours et de trois entrées, dont la principale flanquée de deux tours sur le côté occidental (Fig. 7) et les deux autres de facture plus simple sur le côté septentrional sur la berge du fleuve. Le grand nombre de tombeaux d'enfants aux alentours de la fortéresse de Paléokaster évidemment un comportement religieux payene, montre qu'elle abritait aussi les familles des soldats s'y trouvant en garnison, tandis que les fragments de céramique hors des murs indiquent la présence d'une agglomération urbaine ouverte.

Les forteresses de montagne, du point de vue de leur planimétrie, se répartissent en deux groupes. Le premier comporte des forteresses disposant d'un nombre réduit de tours, elles respectent les lignes de profondeur comme dans l'antiquité et dans leur partie le plus élevé se dresse un mur de refend créant une espèce d'acropole (Tab. IV 1). Les caractéristiques des forteresses de ce groupe, bien que mises en place par les habitants du pays, montrent qu'elles sont en fonction d'un système de défense général. Quand au deuxième groupe (Mbjeshove, Zhares, Boder, Qafe, etc.) (Fig. 12, Tab. IV 2,3,4), il se distingue du premier par la tendance à des courtines droites, ce qui entraîne une planimétrie triangulaire ou rectangulaire, des tours fréquentes et l'absence de l'acropole. On y observe en général un travail plus approfondi, présupposant la main de spécialistes connaissant l'art de la fortification. Mais parmi ces forteresses aussi, en raison du relief du terrain et de la pression exercé par la tradition, la forme n'est pas rigoureuse, comme dans les constructions romaines proprement dites, mais déformée.

Typique en ce sens est la forteresse de Mbjeshove, couvrant un périmètre d'environ 1,1 hectare. (Fig. 11). Face aux deux côtés étroits de la colline en pente relativement douce s'alignent deux côtés droits, dont une, celle septentrionale, est flanquée d'une tour, et celle méridionale de trois tours. (Fig. 20). Quant aux deux côtés latéraux, plus longs, malgré l'effort à se prolonger en lignes droites pour conserver la forme géométrique régulière, ils sont contraints de plier au milieu en raison du relief du terrain. Autre elles, une mur de pierres sèches non équarries, forme un territoire préfortifié de 2,2 ha, ce qui présuppose l'existence d'une agglomération urbaine ouverte en plus de la zone fortifiée.

Les tours nous les retrouvons dans les fortéresses de Marshej et de Daul, dotées de fortifications assez réduites, tandis que la forteresse de Petrele, relativement bien conservée, a la forme d'une tour isolée (Figs. 6, 12, 13). De planimétrie circulaire, autrefois haute de 19 m, elle avait 3 étages. Dans la première se trouvait la citerne d'une capacité de 30 m³ d'eau; le deuxième et le troisième étages représentaient des pièces destinées au combat et à l'habitation et étaient pourvus de meurtrières; au-dessus de ces étages, il y avait une plate-forme de défense pourvue de créneaux. L'absence de la rampe des escaliers montre que la communication entre les différents étages était assurée par des escaliers de bois, tandis que l'accès de dehors se réalisait par des échelles mobiles, ce qui renforçait encore la défense. Les murs puissants et hauts, ainsi que la réserve inépuisable d'eau, ne faisaient que croître la puissance de cet ouvrage. Mais la surface réduite de ses pièces témoigne la présence d'un

POWIOCZY

corps de gardes peu nombreux numériquement, destiné principalement à l'observation.

Les murs barrages sont représentés par le mur de la Porte et par le mur de Deme (Tab. V). Le mur de la Porte, au nord de l'ancienne péninsule de Durres et occupant une surface de 11 km², fermait le passage du côté; nord; il commençait au bord de la lagune et se prolongeait en direction des roches escarpées. Un aspect semblable nous offre aussi le mur de Deme, long environ de 650 m et flanqué d'une série de tours quadratiques. Il réunit la lagune à la mer, en un des points le plus étroit de la péninsule d'Heksamil. Cet ouvrage isole une aire de 13 km² appartenant à la ville de Butrint. Si ce mur était destiné seulement à la protection de la ville, il aurait été élevé plus au sud de manière à rendre plus complète et plus rapide sa défense de la part des habitants de Butrint. Le fait qu'il a été placé plus au nord affaiblit évidemment ses qualités défensives, mais il élargit l'aire d'extension de cette ville.

o o
o

Nous commencerons l'examen des différents éléments des ouvrages fortifiés par leur muraille qui se répartit en murs de briques, en maçonnerie opus mixtum et en murs de pierres.

A l'exception des fortifications reconstruites du IVe siècle à Apollonie, où le matérial employé appartient à la période hellénistique, les murs de briques nous ne les retrouvons qu'à Dyrrachion et dans la tour de Petrele. Le mur de Dyrrachion (Fig. 14, Tab. VI, VII, 1), construit entièrement de briques au VIe siècle, en une période ou l'emploi des spoglie était devenu une manifestation habituelle, constitue en soi un cas assez rare pour la période examinée. Nous sommes la en présence d'une construction régulière et ayant des proportions considérables; il suffit de rappeler à ce propos que ce mur avait une longueur de 4 400 m, une largeur de 3,50 m et une hauteur de 12 m, ce, qui témoigne de la prospérité de cette ville. A la différence de Dyrrachion, les murs de la tour de Petrele comportent deux parements étroits à une seule brique, liés entre eux par des bandes de deux rangées de briques et remplis par un mélange de mortier et de pierres (Tab. VII, 2).

La technique de la maçonnerie mixte, qui, grâce à la bande de briques offre une liaison et une solidité supérieures par rapport au mur de pierres, caractérise aussi les fortifications de campagne (Dober, Scampa (Tab. VI, VII, 3); la Forteresse de Vig, Paleokaster (Tab. VI, VII, 4); le mur type barrière de Porte (Tab. VII, 5), et certaines villes que nous avons hérité de l'antiquité (Antipatrea, Kionina). Dans les centres principaux (Dober, Scampa, Kionine), la bande de briques traverse de part en part le mur, tandis que dans les centres de moindre importance, au fur et à mesure qu'elle s'approche du noyau, la bande se retrécit à 1 ou 2 rangées (les forteresses de Paleokaster (Tab. VI), et de Vig), comme dans la tour de Petrele, particularité qui ne s'explique, que par le souci d'économiser les briques. En grandes lignes, dans les murs de briques l'on observe avec le temps un épaississement du joint horizontal, qui finit par dépasser l'épaisseur de la brique, comme cela se voit plus clairement dans les deux phases de Scampa, ainsi qu'un accroissement du nombre des rangées de briques, qui varient habituellement de 3-4 à 6.

La maçonnerie de pierres liées avec du mortier de chaux nous la retrouvons dans toutes les forteresses de montagne et dans certaines villes e déclin comme Bylis. Quoique Vitruve souligne la nécessité des bandes de bois, l'absence surtout des poutres longitudinales est un des traits principaux distinguant les murs de cette période de ceux du moyen âge. Dans les constructions du IVe siècle on relève une disposition régulière des pierres dans leur partie extérieure (Tab. VII, 6, 7) et des couches au noyau. En plus pendant la phase I on relève à Paleokaster la tendance à un travail régulier des pierres. En ce qui concernt Bylis et Kionine, ces deux centres ont emprunté la technique à diatone de la fortification illyrienne. Le siècle dont il est question se caractérise aussi par la qualité relativement mauvaise du mortier renferment trop de remplage. Les constructions du VIe siècle se distinguent par une disposition plus irrégulière des pierres, (Tab. VII, 8) par une qualité meilleure du mortier qui renferme beaucoup de chaux et par une préférence pour la «maçonnerie remplage» comportant les faces latérales et le noyau, technique celle-ci recommandée par Procope.

Les murs des fortifications s'appuient directement sur la roche ou sur des fondements de pierres dans les terrains peu résistants (Figs. 14, 15; Tab. VI). Les fondements ont une épaisseur égale à celle du mur et leur profondeur n'est pas habituellement plus grande que 1,5 m. La seule exception concerne Scampa, où les fondements échelonnés ont une profondeur de 3 m, ce qui s'explique par la présence du fossé rempli d'eau. (Tab. VI).

La hauteur des courtines, dans la zone plate, varie de 7 m (Paleokaster, Porte) à 12 m (Dyrrachion), alors que leur épaisseur passe de 2 m (Paleokaster) à 3,50 m (Dyrrachion). (Tab. VI). Ces données montrent que les dimensions de la courtine sont en fonction de l'importance du centre fortifié. Ce facteur joue un certain rôle même dans les fortifications de montagne, mais ici c'est l'inclinaison du terrain qui est le facteur déterminant. Ainsi les courtines de la forteresse de Laç ont une épaisseur atteignant 1,20 m sur ses flancs escarpés, alors que sur ses flancs en pente douce cette épaisseur n'est que de 2 m.

Dans leur partie supérieure les courtines se composent du sentier de la garde et du parapet large de 0,5 m environ. (Tab. VI). Une autre solution rationnelle caractérise la fortification de Rubik, où l'épaiseur réduite empêche la création du sentier qui est formé par une plate-forme s'appuyant sur des poutres encastrées dans le mur. (Tab. VI).

Le passage au sentier de la garde est assuré habituellement à travers des escaliers ayant une inclinaison de 45°, à proximité des tours; à Mbjeshove, Boder, Zhare, où les murs sont relativement étroits, ces escaliers sont aménagés hors des murs pour ne pas l'affaiblir (Tab. VI), tandis qu'à Paleokaster, où dans la fortification de la 1ère phase les escaliers manquent,

DO NOT COPY

il est compréhensible que l'accès se réalisait de manière plus contrôlée du premier étage des tours.

Les tours de cette période se dressent à des distances différentes les unes des autres, et cela surtout en fonction de l'inclinaison du terrain. A Dyrrachion, où dans la zon plate les tours s'élèvent à 60-65 m l'une de l'autre, dans la partie en pente elles manquent entièrement sur une distance au moins de 170 m. Dans les autres fortifications aussi, comme à Laç et Mbjeshove, les tours flanquent les flancs en pente douce et manquent complètement sur les flancs fortement escarpés. (Tab. IV, Fig. 11). Une certaine régularité dans leur disposition ne s'observe que dans les fortifications de la zone plate, où la distance séparant les unes des autres étant en fonction de la hauteur et des dimensions de la tour même. Ainsi à Scampa elles se dressent à 40-50 m l'une de l'autre (Tab. II), tandis qu'à Paleokaster cette distance varie de 18 à 20 m. (Fig. 8).

Les tours sont à faces verticales et d'une épaisseur moindre de celle de la courtine, ce qui à notre sens s'explique par les dimensions plus limitées et la forme fermée qui les rend plus solides. En général les tours sont à deux étages avec terrasse, dont le premier, qui arrive jusqu'au niveau du sentier, est vide et ne communique pas avec le milieu extérieur. Toutefois, vers la fin de cette période, à Paleokaster le premier étage se remplit afin de pouvoir faire face aux attaques lancées par les machines plus perfectionnées d'encerclement. La séparation entre les étages est assurée par un plancher reposant sur des poutres, ce qui présuppose une couverture, tandis que plus haut les tours sont couvertes par des voûtes ou des coupoles (Dyrrachion, Petrele, Scampin) (Figs. 18, 13), ce qui permet l'usage de la terrasse, et rarement par un toit (Onhesm).

Sans en faire une règle absolue, il importe de relever que vers le commencement du IVe siècle, comme pendant l'antiquité, la préférence va aux tours à angles droits (Tab. IV, Fig. 18), tandis que dans les fortifications de campagne de cette période (Scampin, Vig), aux tours en forme d'éventail sur les angles, ou aux tours en forme de fer à cheval le long des murs des fortifications plus grandes (Fig. 19).

Les tours semicirculaires, que nous retrouvons dans les fortifications de montagne (Dajt, Cakran, Mbjeshove, Çuke, Ajtoj) (Fig. 20), sont disposées à proximité des extrémités et servent à défendre les entrées. C'est là la principale caractéristique de ce type de tours. En dernier lieu les tours semicirculaires se présentent aussi en tant que tours isolées (à Petrele (Fig. 6, 13), Daul, Marshej) et très rarement en tant que tours angulaires (la IIe phase de Paleokaster) (Figs. 16, 9).

Les tours à pointe aigüe qui garantissent le rebond des attaques frontales, recommandées par les traités militaires du VIe siècles, sont plus rares. Nous les retrouvons dans la «Forteresse de Qafe» sous la forme d'un triangle à sommet tronqué (Tab. IV) et à Dyrrachion en forme d'un pentagone (Fig. 21). Dans les tours de Dyrrachion le premier étage, qui manque de lumière et arrive jusqu'au sentier, est couvert d'un plancher de travées. Le deuxième étage est garnie de 7 meurtrières, dont celle frontale est aménagée au sommet de la tour tronquée transversalement comme dans la «Forteresse de Qafe». Puis vient le troisème étage, identique au deuxième, mais couvert d'une voûte et d'une terrasse. Les meurtrières des tours de Dyrrachion, conservées dans un état meilleur, sont couvertes par des voûtes et traversent de part en part l'épaisseur du mur, sans en modifier toutefois la section (Fig. 22), tandis que du côté extérieur elles sont partiellement fermées par un mur pourvue d'une petite ouverture (Fig. 1). Leurs dimensions indiquent qu'elles étaient employées pour des armes de puissance moyenne, en laissant les armes lourdes sur la terrasse, tandis que leur nombre montre qu'elles représentaient d'importantes bouches à feu.

Un soin particulier est consacré aux entrées. De leur nombre les entrées de la forteresse de Vig, (Fig. 23), semblables à celles de Scampa, traversent une petite barbacane entre deux tours dont la partie frontale est légèrement inclinée. Les barbacanes sont traversées par deux portes larges de 3,70 m, qui permettent cependant le passage des chars de grande portée.

Le principe de la défense des entrées par deux tours nous le retrouvons aussi dans les forteresses de Paleokaster (Fig. 17), à la seule différence qu'ici manque la cour. Dans les fortifications de montagne (Mbjeshove, Dajt, Gurzeze), au contraire, l'entrée est protégée par une seule tour se dressant sur son côté droit de manière à ce que les assaillants soient attaqués de ce côté qui n'est par fortifié (Fig. 20). Une solution différente caractérise la forteresse de montagne de Zhares (Fig. 24) dont l'entrée, analogue à celle des anciennes fortifications, à la forme d'un couloir créé par le déplacement du mur. La continuité de la forme de l'entrée depuis l'antiquité à la basse antiquité, et plus tard jusqu'au moyen âge, s'observe clairement dans l'entrée principale de la forteresse d'Antipatrea-Berat, (Figs. 25, 26), où le type d'entrée-couloir à la tour interne est transmis jusqu'au bas moyen-âge.

o o o

Les ouvrages défensifs de la basse antiquité rentrent dans le nombre de monuments ayant subi davantage l'influence des facteurs dégradants et dans le même temps plus anciens, où la liaison ne se réalise pas à sec mais avec du mortier de chaux. En conséquence ces monuments ont subi davantage, au cours des siècles, l'effet destructeur des forces de la nature et des hommes et leur processus de dégradation est irréversible, parce qu'ils ne peuvent être soumis à l'anastylose.

Il importe de relever que ces constructions, appartenant à la catégorie des ruines historiques, ont été inclus dans la première liste de monuments dressée dès 1948 et protégés par l'Etat.

La recherche systématique, la mise en lumière et l'étude préliminaire des monuments que venons d'examiner acquièrent une importance de premier plan, afin de les placer sous la protection de l'Etat et de les restaurer, de manière à éviter leur destruction ultérieure.

En ce qui concerne la restauration de ces monuments, nous

DO NOT COPY

nous sommes tenus à l'attitude de les considérer avant tout comme un document historique. Evidemment une telle attitude est incompatible avec le dilettantisme romantique qui aurait entraîné des dommages irréparables au monument, en portant préjudice à son authenticité. Et cela devient d'autant plus important du fait que les monuments, où les éléments de fortification (meurtrières, sentiers de garde, escaliers, etc.) conservés dans un état satisfaisant, comme à Dyrrah, Petrele et Scampa, sont peu nombreux. Plus nombreuses sont au contraire les fortifications où les lignes des murs et des tours sont conservées jusqu'à une certaine hauteur, mais où manquent par contre les éléments cités plus haut (Bylis, Mbjeshove, Vig et autres). Dans une bonne part d'entre elles, il n'est pas possible de suivre le tracé des murs, comme par exemple dans la citadelle de Gradishte. En raison de cette situation et de la nature non fonctionnelle de ces monuments, leur restauration implique principalement des travaux de consolidation.

Partant de la nécessité de mettre en relief le monument et de le rattacher à son milieu, les travaux de déblayage (élimination des constructions sans valeur) et de nettoyage représentent la part principale des travaux de restauration. C'est à travers de tels travaux qu'il a été possible de mieux concevoir et valoriser l'architecture des fortifications d'Antipatrea (Berat), de Scampa (Elbasan), de Paleokaster et d'autres centres.

Les travaux de consolidation se répartissent en travaux ne portant pas atteinte au monument, exemple typique les travaux qui seront effectués à Dober (Grazhdan) de manière à éviter l'écroulement du mur septentrional en comblant de terre la cavité s'appuyant au mur de soutènement, et en travaux portant atteinte au monument. Ce dernier est représenté par le complètement des murs, des escaliers, des meurtrières (à Durres, Elbasan, Mbjeshove et ailleurs), qui ont exigé un soin particulier afin de ne pas endommager les éléments originaux du monument. Une autre exigence en ce sens est celle de réaliser une perception esthétique aussi réussie que possible. C'est à cette fin qu'on s'est servi de matériaux et d'une technique analogues à ceux de l'original ,mais dans le même temps pouvant se distinguer par le système du marquage et de détermination des limites. En cas de conditions infavorable l'intervention a concerné aussi les structures du monument, exemple les contreforts de Kanine, où les restaurateurs ont tenu compte de la réversibilité de ces éléments et du souci de ne pas affecter la perception globale esthétique.

Il importe de relever, en dernier lieu, que l'intervention des restaurateurs a concerné et concernera à l'avenir aussi principalement les objets de portée historique et architectonique qui sont accessibles aux visiteurs, comme à Dyrrah, Dober, Bylis et ailleurs.

DO NOT COPY

Fatos TARTARI

DO NOT COPY

GJURMË KANALESH TË LASHTA NË DURRËS E NË QENDRA TË TJERA ANTIKE TË VENDIT TONË

Punimet e shumta kryer këto vitet e fundit në qytetin e Durrësit kanë dhënë, veç të tjerash, edhe trakte të tëra kanalesh antike, dëshmi e pranisë së një rrjeti të zhvilluar nëntokësor të ndërtuar dhe plotësuar gjatë shek. V-VI të erës re (Tab. 1. Harta e skematizuar e Durrësit me rrjetin e pjesshëm të kanaleve antike). Njohuritë tona për kanalizimet shtohen e saktësohen edhe nga gërmimet e rregullta e sistematike në qendra të tilla si Apolonia, Butrinti, Antigonea[1], Zgërdheshi, Lezha. Të marra së bashku këto gjetje na shtynë të trajtojmë një temë të tillë të pangarë ende në arkitekturën antike, por që sjell të dhëna të vlefshme edhe për urbanistikën e këtyre qendrave, pasi nëse unazat e mureve mbrojtëse na japin perimetrin e një vendbanimi, shtrirjen e tij gjatë kohërave, labirinti nëntokësor dhe sipërfaqësor i kanalizimeve, i vendosur brenda mureve, përcakton sistemin urbanistik të asaj qendre, duke na sinjalizuar edhe për dendësinë e popullsisë në një periudhë të caktuar.

Pjesa më e madhe e kanaleve të zbuluara në Durrës, duke marrë në konsideratë teknikën e ndërtimit, seksionet si dhe vetë terrenin, në të cilin kalon kanali, i përkasin së njëjtës kohë dhe të njëjtit rrjet. Në gjendjen e tanishme ato janë të shpërndara në lagje të veçanta të qytetit (Tab. 1) dhe si të tilla na ndihmojnë në rikonstruksionin e një pjese të mirë të rrjetit me skemën përkatëse. Seksionin më të madh të kanalit e jep trakti me gjatësi afro 5 metra, zbuluar poshtë kinema verore «Iliria» (fig. 1, 2; Tab. 1, 2). Përmasat e tij të brendshme janë gjerësia 2.20 m dhe lartësia 1.80 m. Përderisa në gjendjen e tanishme të hetimeve s'njohim ndonjë trakt më të madh, jemi të prirur të shohim në të kanalin kryesor, kolektorin e tërë rrjetit. Ai ndjek drejtimin VL dhe, pasi mbledh shkarkimet e lagjeve fushore (sot lagjet nr. 4, 11), i depoziton ato në det në mënyrë të pavarur.

Trakti nr. 3 i takon lagjes kodrinore dhe mjaft të populluar, të njohur me emrin Stani (kuota 57 m. sot lagjet nr. 7, 12). Kanali me qemerë të thyer (Tab. 1 nr. 3; Fig. 3), u zbulua gjatë hapjes së themeleve të një godine 5 katëshe në rrugën «A. Gega» pranë Mauzoleut të Luftës Nacional Çlirimtare. Në vendgjetje formohet një bigëzim i rrjetit. Njëri krah i tij ndjek rrëzën e kodrave në drejtim veriperëndim-juglindje për të na u shfaqur më poshtë, pranë klubit të Gjuetarëve, në traktin nr. 4, ndërsa degëzimi i dytë merr drejtimin jugperëndim-verilindje duke zbritur në lagjet nr. 7 dhe 13. Matjet e bëra në vendin e kthesës dhanë gjerësinë 0,90 m të kanalit dhe lartësinë 1,25 m. Në qoftë se degëzimin e dytë mund ta ndjekim vetëm me hamendje, të parin, veriperëndim-juglindje, e takojmë rreth 200 m më tutje në themelet e klubit të sotëm të gjuetarëve (Tab. 1 nr. 4, Fig. 4). Duke iu afruar lagjeve kryesore të qytetit me popullsi më të

1) H. Ceka, **Muri rrethues i Apolonisë,** B.U.SH.T., Seria SH. SH. III 1963, 135-140; si edhe L. Rey, **Albania,** II, 1927, 11, F. Prendi, **Butrinti** Tiranë, 1959, 26. Dh. Budina, **Antigonea (Rezultatet e gërmimeve të vitit 1966-1970),** Iliria II, Tiranë 1972, 292.

Fig. 1

Fig. 2

dendur, ai fillon ta rrisë gradualisht seksionin e tij, duke arritur një gjerësi prej 1.40 m dhe një lartësi 1.35 m. Këto përmasa ruhen edhe pak më tutje në traktin nr. 5, zbuluar së bashku me kompleksin e banjove publike romake në themelet e Pallatit të Kulturës «A. Moisiu» (Tab. 1 nr. 5; Fig. 5). si dhe në krejt gjatësinë e krahut që zbret nëpër rrugën «7 Nëntori», për të vijuar, përfundimisht në det në traktin nr. 6 pranë kantierit të vjetër detar[2] (Tab. 1 nr. 6, 7). Si gjetje të shkëputura, por të njëkohshme me ato të përshkruara më sipër, mund të përmendim ato të rrugës «M. Ulqinaku» (Tab. 1 nr. 8), «P. Meksi» (tab. 1 nr. 9) si edhe pranë Kom. Ekz. K.P. të Rrethit[3] (Tab. 1 nr. 10).

Veç gjurmëve të trajtuara, Durrësi ka dhënë tani së fundi edhe një fragment kanali të vogël nëntokësor, më të hershëm se rrjeti i shek. V-VI të erës sonë, por që ndihmon në njohjen e traditës higjenosanitare dhe konstruktive të banorëve vendës (Fig. 6, Tab. 1

2) Veç gjurmëve të përshkruara më lart për këtë degëzim kanali që nis me kodrën Stani e zbret deri në det, pak në VL të stacionit hekurudhor të Durrësit, të dhëna shumë të vlefshme na ka dhënë edhe inxh. Th. Tolja. Gjatë viteve 1933-34 nën drejtimin e tij u bë pastrimi dhe meremetimi i një trakti të madh kanali që niste me atë të klubit të gjuetarëve (nr. 4) e shkonte gjer në det (nr. 7). Qëllimi i këtyre punimeve ishte që ky trakt të vihej përsëri në shfrytëzim. Sipas rilevimit dhe të dhënave të tij, kanali vazhdonte nga pallati i kulturës «A. Moisiu», bulevardi «Stalin», dilte mbrapa lokalit të ri të vetëshërbimit në qendër të qytetit, kalon pak para furrës së pjekjes nr. 6 në rrugën «7 Nëntori» dhe mbas 20-25 m pret këtë rrugë për të vazhduar poshtë pjesëve të përparme të shtëpive nr. 34, 36, 38, skajit rrugor të shtëpisë Nr. 105 (edhe sot aty është ndërtuar një pusetë e mbuluar me kapak metalik) që këtej kanali i vjetër bënte një kthesë të lehtë nga e djathta, vazhdonte drejtimin JL, për të përfunduar në det pak më në VL të stacionit të sotëm hekurudhor. Përpara se të bëheshin punimet për stacionin dhe portin e ri, Ky trakt kanali ka qenë i dukshëm mbi det në gjatësi afro 50-60 m (Tab. 1 nr. 7). Kështu që krahun ekzistues të rrjetit mund ta ndjekim pa ndërprerje në një gjatësi prej afro 1000 m. Një pjesë e këtij krahu, sidomos nga pallati i kulturës «A. Moisiu» rruga «7 Nëntori» e gjer pranë stacionit hekurudhor, është i shfrytëzueshëm edhe sot (Tab. 1 traktet nr. 3, 4, 5, 6, 7). Këto të dhëna përputhen plotësisht edhe me gjurmët e mbledhura gjatë gërmimeve dhe punimeve të bëra në këto pika. Që këtej edhe trasimi i plotë i tij mendojmë se është i saktë.

3) V. Toçi, **Të dhëna mbi topografinë dhe elementin ilir të Dyrrahut në dritën e zbulimeve të reja arkeologjike,** materiale të Konferencës së Parë të Studimeve Albanologjike, Tiranë, 1965, f. 464.

DO NOT COPY

Fig. 3

Fig. 3

DO NOT COPY

nr. 1). E pasurojnë së tepërmi rrjetin edhe degëzimet e pafund dhe tipet e veçanta të kanaleve, të cilat e lidhin Durrësin me traditën e hershme të kanalizimeve, konstatuar në vendin tonë.

Kanalet e njohura gjer më tani nga gërmimet në Apoloni, Butrint, Antigone etj. janë sipërfaqësorë dhe me seksione shumë më të vogla, që shkojnë nga 0.15-0,50 m. Ato dalin nga ndërtime monumentale, tarraca, oborre dhe vazhdojnë gjatë rrugëve dhe magjistraleve në përputhje me sistemin urbanistik ortogonal. Në të gjitha rastet nëpërmjet tyre uji largohej për t'u derdhur në kanalin e madh para mureve rrethuese, nëse kishte të tilla, ose për t'u shpërndarë në livadhet dhe periferitë e vendbanimit.

Skema e rrjetit nëntokësor të Dyrrahut është shumë më e ndërlikuar. Ajo merrte për bazë terrenin, sistemin urbanistik, dendësinë e lagjeve të veçanta. Lagjet kryesore të qytetit shtriheshin në pjesën bregdetare dhe mbi faqet lindore të kodrave, në mënyrë të veçantë rreth kodrës së Stanit. Prandaj edhe rrjeti i kanaleve nëntokësore niste nga vendet më të ngritura, ndiqte trasenë që shtrihej në rrëzë të kodrës (Rruga e Portës), ulej gradualisht duke përshkuar tërë lagjen bregdetare dhe drejtohej së fundi për në vendderdhje, që në të gjitha rastet duhet të ketë qenë bregdeti, në kalatat e portit të ri (Tab. 1).

Dy traktet e zbuluara (nr. 3, 4) na bindin se kanali pikën më të lartë e kishte në rrëzë të kodrës me kuotë 57 m dhe që aty niste uljen në të dyja drejtimet e treguara më sipër. Gjatë rrugës ky hark i madh lidhej me një sërë kanalesh të dyta e të treta. Në pjesën më të ulët të qytetit (lagjja exo-Bazari, sot lagjja nr. 3) kalonte kolektori (Tab. III, 1, nr. 2). Së fundi fragmenti i thyer, i zbuluar në rrugën «M. Ulqinaku» (nr. 8) flet për atë që projektuesit dhe konstruktorët parashikonin rritjen dhe shtrirjen prespektive të qytetit në thellësi. Si skemë me të dhënat e deritanishme mund të imagjinojmë atë të shkronjës greke ε (epsilon), ku traga e mesit përfaqëson kolektorin.

Të dhënat e grumbulluara tani për tani nga qendrat antike të vendit tonë na lejojnë të bëjmë një klasifikim të kanaleve. Sipas funksionit të tyre ato mund t'i ndajmë në sipërfaqësore, destinuara kryesisht për tërheqjen e ujërave të shiut dhe nëntokësore, kryesisht për ujërat e zeza dhe mbeturinat e qyteteve. Duke marrë për bazë seksionet, kanalet mund t'i grupojmë në: 1) Të vogla me përmasa nga 0,15-0,50 m. 2) Të mesme nga 0,50-1,50 m dhe 3) Të mëdha (kolektorë) me mbi 1.50 m gjerësi. Të parat janë gjetjet më të zakonshme të gërmimeve tona. Varianti i parë dhe më kryesori është ai në formë korite, ku dy faqet e rrjedhës bëhen nga tulla të formatit të madh ose prej pllakash guri, ndërsa vetë rrjedha kalon nëpër një shtrojë tulle apo guri, në shumicën e rasteve të suvatuar (Tab. II, a). Këtë tip kanali e kemi të përfaqësuar dhe në Apoloni, Antigone, Butrint, Durrës. Varianti i dytë është ai me seksion këndrejtë (Tab. II, b, c, Fig. 11). Teknika e ndërtimit është e njëjtë me atë të variantit të parë. Në raste të veçanta të dyja tipet i gjejmë edhe të mbuluara me rrasa guri si dhe tulla të formatit të madh (Tab, II, a, b, c,). Apolonia na sjell edhe shembullin e një trakti prej guri afro 10 m të gjatë me një grykëderdhje mjaft dekorative. Muret e tij anësore janë bërë prej gurësh paralelo-

DO NOT COPY

Fig. 4

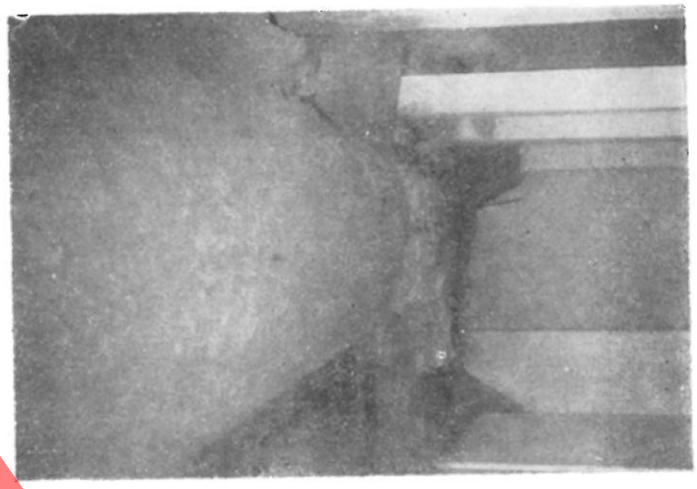

Fig. 5

pipedë të skalitur me kujdes, ndërsa mbulesa është prej pllakash të vendosura horizontalisht[4]. Të dyja variantet u përkasin ndërtimeve qytetare të shek. III-I p.e.s. si edhe shek. I-II të erës sonë.

Kanalet e mesme dhe të mëdha të njohura deri më sot, i jep vetëm Durrësi dhe kjo ka të bëjë me një ngulitje më të mbrojtur si dhe me një zhvillim të pandërprerë ekonomik sidomos në kohën antike të vonë, kur shumë nga qendrat e tjera të mëdha e të vogla të vendit tonë po e humbisnin madhështinë dhe rëndësinë e dikurshme. Qyteti që në periudhën perandorake po pajisej me një rrjet nëntokësor. I kësaj kohe është edhe kanali i zbuluar këto kohët e fundit në bulevardin «Stalin», në themelet e pallatit nr. 394 (trakti nr. 1 Fig. 6). Për datimin e këtij trakti si një «terminus post quem» na shërben ujësjellësi kryesor i qytetit, ndërtimi i të cilit u krye gjatë perandorit Adrian[5] (117-138 erës sonë). Për një konstruksion romak të këtij kanali na bindin tullat e përdorura (0,30 x 0,30 x 0,04 m), lidhësi prej gëlqereje të bardhë e solide, teknika si dhe thellësia e shtresës që përputhet me sondazhet e bëra në këtë zonë nga L. Rej[6].

Shumica e kanaleve zbuluar në qendrat më të rëndësishme antike të vendit tonë si në Apoloni, Butrint, Antigone, duke përfshirë këtu edhe Durrësin, janë konstruktivisht të thjeshta dhe të leverdisshme. Veç trasimit paralel me linjat e ndërtesave (Tab. V), në to llogaritej edhe pjerrësia hidraulike, që në përputhje me seksionin e kanalit është në raportin 1 : 500. Ndërsa ndërtimet nëntokësore, të konstatuara tani për tani vetëm në Durrës, si vepra të vështira inxhinjerike, kërkonin kohë dhe studime të përpikta e të thella. Hidraulikët vendës, duke njohur dhe pikëtuar më së miri terrenin, i zgjidhën me sukses këto vështirësi. Në ndërtime të tilla si material bazë shërben tulla, e cila ka brumë kompakt të pjekur mirë dhe forma të rregullta me përmasa 0,35 (0,37) x 0,27 (0,29 x 0,04 m. Si material lidhës përdorej llaçi i gatuar në rastin e ndërtimeve romake me gëlqere përzier me rërë (nr. 1), kurse në ato të periudhës së Anastasit me gëlqere përzier me copëra tullash të vogla dhe guralecësh në raportin 1 : 1[7]. Fugat janë të trasha dhe shkojnë nga 0,035-0,060 të rrafshuara me buzët e tullës. Muret anësore ngrihen drejtpërsëdrejti

4) H. Ceka, **vep. cit.** f. 135-140.

5) J. Adami, **Pas gjurmave të ujësjellësit antik të Durrësit,** B.I.SH.I. Tiranë, 1950. 127; **C.I.L.** III, 709; L. Heuzey-A.Daumet, **Mission Archeologique de Macedoine,** Paris, 1876, 387.

6) L. Rey, **Fouilles de la Mission Française à Apolloni, d'Illyrie et à Durazzo 1923--1924** Albania, 1925, 28. Në sondazhin 3 bërë në lagjen ku doli edhe kanali, autori zbuloi në thellësinë 4.50 m një ndërtim (muraturë) me tulla të përmasave 0,46 x 0,31 x 0,07 m me lidhje llaçi të bardhë e të fortë, të trashë rreth 0,04 m. Sipas Reit shtresa, në të cilën doli muratura së bashku me materiale të tjera, i përket periudhës perandorake.

7) K. Zheku, **Zbulime epigrafike në muret rrethuese të Kalasë së Durrësit,** Monumentet, 3, 1972, 41.

DO NOT COPY

Fig. 6 a

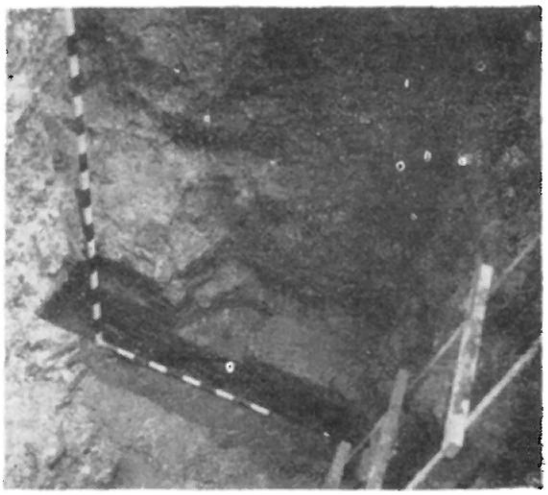

Fig. 6. b

mbi tabanin prej argjili të fortë pa pasur nevojë për themele gurësh dhe përbëhen sipas seksionit nga 6-10 radhë tullash të vëna horizontalisht (Tab. III, 1, 2, 3). Qemeri formon në të gjitha rastet harkun unazor të kanalit nëpërmjet vendosjes së tullave në mënyrë radiale (Tab. III, 2, 3), ose vertikale me 24-40 radhë tullash (Tab. III, 2, 3; Tab. IV, 2). Heqja e dheut nga brenda ka treguar se uji së bashku me mbeturinat e holluara rridhte nëpër një dysheme të formuar prej 4-6 sërë tullash të të njëjtit format (0,37 x 0,29 x 0,04 m), të cilat viheshin mbi një shtresë zhavorri dhe argjili 2-3 cm të trashë. (Tab. III, 2). Nga brenda kanali nuk izolohej (Fig. 7). Arkitektura e brendshme e rrjetit pasurohej me kapërderdhje, shkallë, dritare për ajrosje (traktet nr. 4, 5). Izolimi ishte i detyruar në pjesën e sipërme dhe bëhej nga një shtresë suvaje me llaç të një cilësie të lartë hidraulike (Fig. 8), që nuk lejonte ujërat nëntokësore të vepronin e të godisnin muraturën. Për t'u bërë ballë presioneve dhe shtypjeve anësore, në të dy anët e muraturës, ngjitur me të, ngriheshin mure të dyta përforcuese me trashësi 0,30-0,35 m, të lartë deri 1 m (traktet nr. 3, 4, 5 si dhe Tab. III, 2). Në muret anësore, në të dyja krahët futeshin edhe degëzimet e vogla që vinin nga arteret si dhe drejtpërsëdrejti nga banesat e ngritura gjatë rrugës (Fig. 9; Tab. IV, 1). Këto kanale janë 0,30-0,50 m të gjera, 0,15-0,30 të larta me seksion trapezoidal katërkëndësh, të mbuluara ose jo (Fig. 9).

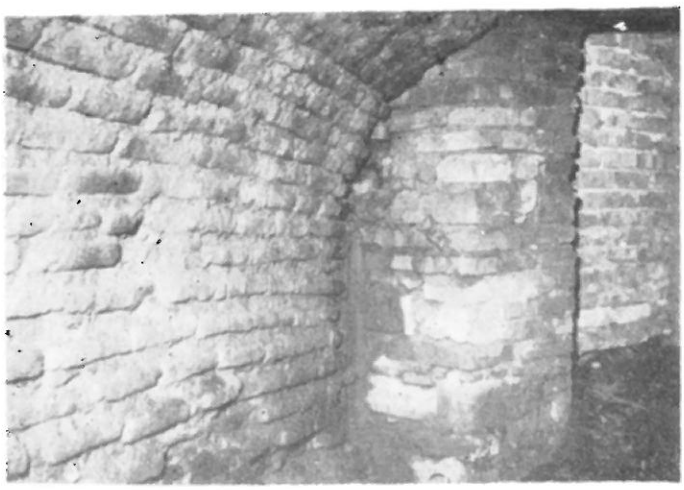

Fig. 7 a

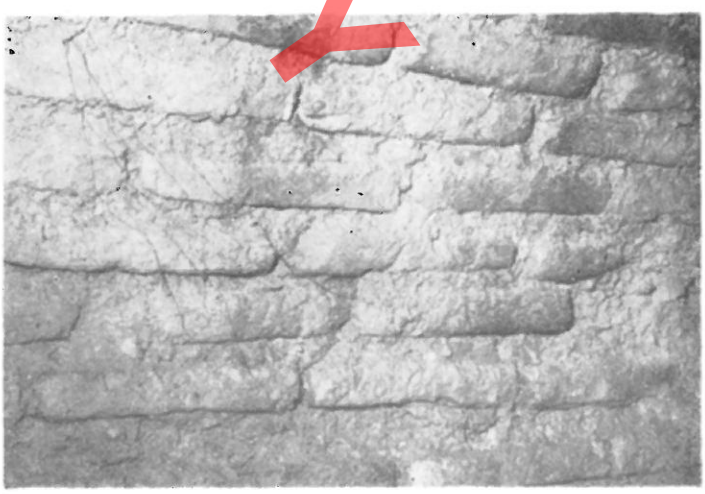

Fig. 7 b

Për të ruajtur një pjerrësi maksimale, kanalet e mëdha gjarpëronin në shumë zigzage. Bëryla dhe kthesa të menjëhershme kemi takuar në traktet e rrugës «A. Gega» (Tab. III, 4) poshtë pallatit të kulturës «A. Moisiu» (Tab. IV, 1), në kolektorin e rrugës «N. Kondi» etj.

Projekti i sistemit urbanistik ka shërbyer si bazë për projektin e kanalizimit. Prandaj dhe caqet e kanaleve na japin kufijtë e vetë qytetit. Në etapën e parë si objekte më të nevojshme janë kolektori dhe kanalet e rrugëve me popullsi më të dendur. Të gjitha degëzimet duhej të mblidhnin edhe ujin e shiut, për t'i mbajtur të pastra dhe të papërmbytura rrugët e qytetit. Nga sipër uji futej nëpërmjet puseve, që ndodheshin në të njëjtin nivel me rrugën ose pak nën të. Puset janë në distancën 50 m larg njëri-tjetrit dhe kanë seksion kuadratik me përmasa 0,50 (0,55) x 0,50 (0,55 m) (Tab. IV, 3; Fig. 10). Faqet e tyre formohen nga tullat e vëna në këmbë në mënyrë pingule (Tab. IV, 3 b) si dhe me tulla radiale me mbushje të trashë llaçi (Tab. IV, 3 a, Tab. V). Si mbulesë në to shërbente një pllakë masive prej guri që ishte edhe shtrojë e rrugës.

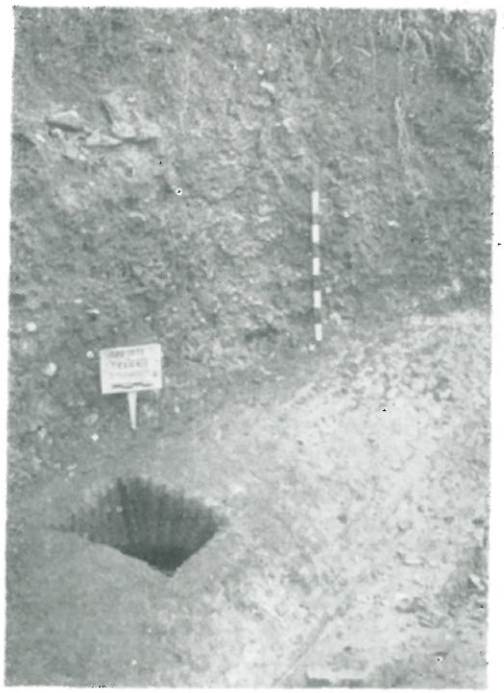

Fig. 8

Rreth saj bëhej dhe filtrimi i ujit në puseta. Në të gjitha gjetjet tona në Durrës është përdorur seksioni gjysmërrethor i kanaleve, i cili është dhe më i vështirë nga ana konstruktive (Tab. III). Gjendja mjaft e mirë e trakteve të zbuluara flet qartë për aftësitë e larta të ndërtuesve të asaj kohe, të cilët merrnin parasysh presionet e tokës dhe ngarkesat e sipërfaqes, sidomos të trafikut.

Nga sa parashtruam më lart, vijmë në përfundimin se Durrësi tash për tash na jep rrjetin më kompleks, më të plotë dhe më solid të kanalizimeve në vendin tonë. Në të janë shfaqur edhe kanalet e tipeve që njohim në qendrat e tjera antike, të cilat i përkasin zhvillimit më të hershëm të jetës qytetare. Jemi të mendimit se për ndërtime të mëdha nëntokësore siç ishin cloacat, gjatë shek. III-I p.e.s. mungonin edhe premisat e domosdoshme dhe në radhë të parë sasia e ujit të pishëm[8]. Burimet mbishkrimore na flasin për praninë e puseve dhe nimfeve, por jo të zgjidhjes përfundimtare të problemit jetik të ujit të pishëm që do të diktonin nevojën e përmirësimit rrënjësor të kushteve higjeno-sanitare të qyteteve dhe banorëve të tyre. Rritja e aftësisë konstruktive të mjeshtërve të asaj kohe, përmirësimi i cilësisë së dukshme të materialeve të ndërtimit bënë të mundur projektimin dhe realizimin edhe në qytetin e Durrësit, si qendër e rëndësishme dhe e zhvilluar e perandorisë, të një rrjeti të gjerë dhe të plotë kanalesh.

Lagje të rëndësishme të qytetit ishin ato kodrinore, kryesisht rreth kodrës së Stanit[9] (kuota 57), ato

Fig. 9

8) S. Lulo, **Kanalizimet,** Tiranë, 1960, 6.
9) V. Toçi **vep. cit.** 464.

DOKTORIPY

DO NOT COPY

Fig. 10. a

Fig. 10. b

Fig. 11

detare rreth bastionit të marinës, lagjja e poshtme exo-bazari, si dhe një lagje e re në veri të pazarit të jashtëm, e cila po rritej nga dita në ditë. Formohej kështu një ansambël i bukur kodrinor e fushor, i rrethuar nga mure të fuqishme. Lagjet lidheshin me rrugë dhe artere të shumta, poshtë tyre shtriheshin kanale të mëdha e të vogla. Ndërtimi i ujësjellësit, sigurimi i ujit të bollshëm i lejoi hidraulikët vendës që të shtonin e zgjeronin kapacitetet ekzistuese të këtyre kanaleve. Trakti i ndeshur kohët e fundit në bulevardin «Stalin», në themelet e pallatit 394 (nr. 1), tregon se ndërtimi i një rrjeti nëntokësor kishte nisur që në shek. II të erës sonë dhe se ai po bëhej sipas të gjitha teknikave dhe parimeve konstruktive të njohura në Perandorinë Romake.

Pjesa më e madhe e trakteve të zbuluara në Durrës i përkasin periudhës antike të vonë dhe kryesisht shek. V-VI të erës sonë. Qyteti përfundon në këtë kohë sigurimin e jashtëm të tij nëpërmjet rrethimit me mure masive[10]. Në të njëjtën kohë duket se fillon edhe sistemi i brendshëm urbanistik. Kujdes të veçantë për këtë pati perandori i Bizantit Anastasi i Parë, me origjinë nga Durrësi. Jemi të mendimit se në kohën e tij u ndërtua brenda një kohe të shkurtër tërë rrjeti i kanaleve të Durrësit. Tullat e përdorura, llaçi i gatuar me gëlqere, copëra tullash e guralecësh[11], fugat radiale dhe krejt teknika janë të ngjashme me ato të përdorura në murin rrethues, të ndërtuar po në kohën e Anastasit, në harqet, qemeret, bedenat e kullat e tij. Drejtimet e kapura deri tani na lejojnë të japim disa mendime edhe për sistemin urbanistik të qytetit. Kolektori i përkiste lagjes më të populluar exo-Bazari — një lagje e tillë duhet kërkuar sot midis la-

10) L. Heuzey — A. Daumet, **vep. cit.** 349-392, C. Prachniker — A. Schober, **Archaologische forschungen in Albanien und Montenegro,** Wien, 1919 37; C. Capizzi, **L'imperatore Anastasio I (491-518). Studio sulla sua vita, la sua opera e la sua personalita,** Romë, 1969, 206.

11) K. Zheku, **vep. cit.** 41.

gjeve 4 dhe 11). E populluar dhe në të njëjtën kohë mjaft piktoreske duhet të ishte dhe lagjja Stani (sot lagjet nr. 7 dhe 12). Ndërsa lagjja më e re ndodhej në veri të exo-Bazarit (lagjet e sotme nr. 5 dhe 16).

Sistemi i kanaleve në Durrës ka qenë i përbashkët. Uji i shiut dhe mbeturinat depozitoheshin në një kanal dhe të holluara derdheshin përfundimisht në emisar. Llogaritja e përpiktë e pjerrësisë hidraulike në raportin 1 : 300; 1 : 500, e rrjedhës së brendshme, kujdesi i vazhdueshëm për mirëmbajtjen e tyre i bëjnë edhe sot e kësaj dite këto kanale vepra të admirueshme.

Pastrimi dhe restaurimi i pjesshëm i tyre do t'i shtonin qytetit monumente me vlerë, ndërsa ndjekja nëpërmjet gërmimit sistematik sipërfaqësor do të na jepte të dhëna të reja më të plota për topografinë e qytetit të lashtë, të vendosjes në të të godinave dhe rrugëve kryesore, të sistemeve të përdorura në atë kohë. Një gjë të tillë patëm parasysh edhe ne kur morëm përsipër të trajtojmë një temë të tillë.

DO NOT COPY

TAB I

DO NOT COPY

DO NOT COPY

TAB II

PRERJE VERTIKALE KANALESH TE VEGJEL SIPERFAQSOR

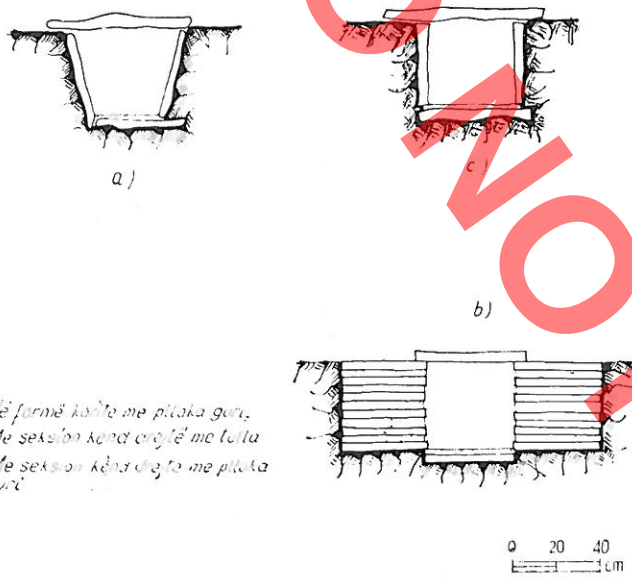

a. Në formë kofe me pllaka guri.
b. Me seksion këndrejtë me tulla
C. Me seksion këndrejtë me pllaka guri

TAB III

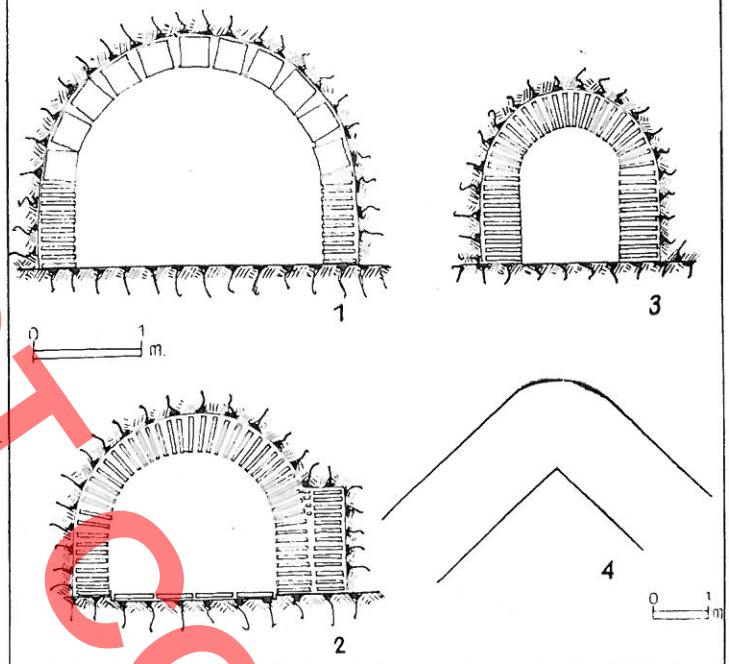

TAB IV

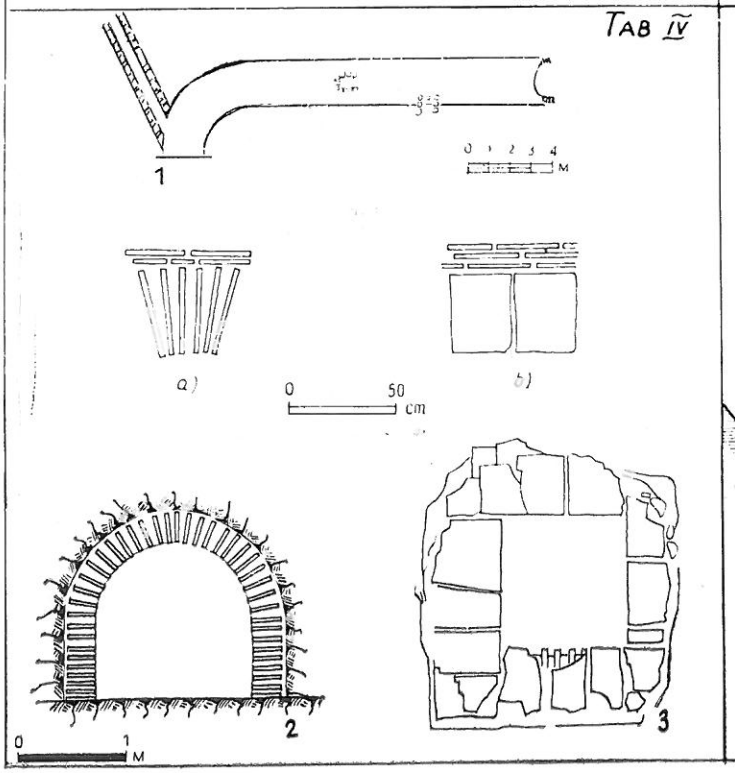

TAB V

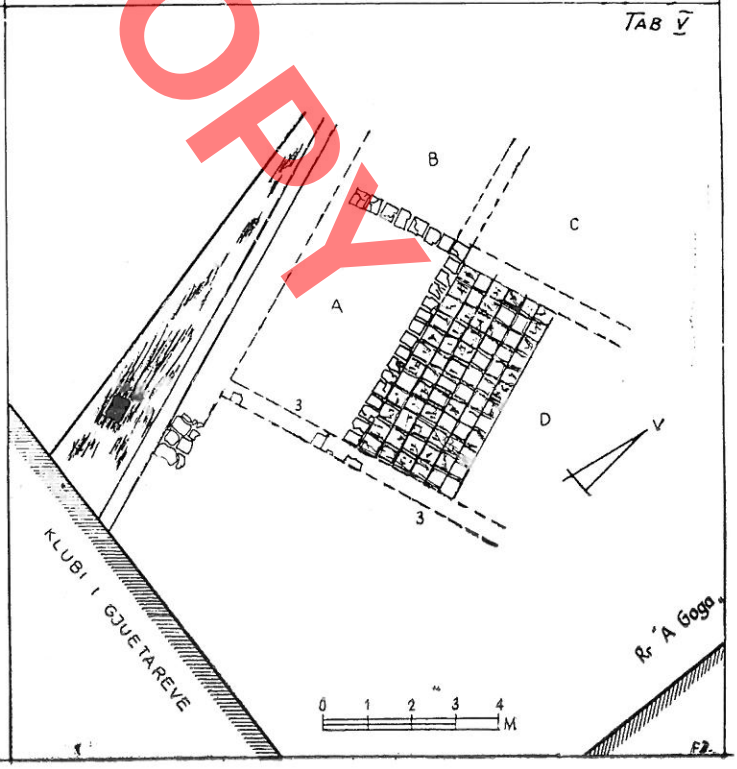

F2.

Fatos TARTARI

TRACES D'ANCIENS CANAUX A DURRES ET EN D'AUTRES CENTRES ANTIQUES DU PAYS

DO NOT COPY

RESUME

Les nombreux canaux en surface et souterrains, qui ont vu de temps à autre le jour avec d'autres éléments architectoniques, représentent de précieuses données pour l'urbanisme des anciennes agglomérations urbaines. La plus grande partie des tronçons découverts à Durrës, compte tenu de leur technique de construction, de leurs sections et de la nature même du terrain que le réseau de canalisation parcourt, appartient à la même période de construction et à un système identique. Actuellement ces canaux sont répartis en différents quartiers, ce qui permet de les réunir approximativement en un seul réseau suivant le système respectif. On en peut observer une ramification assez longue le long de la rue A. Goga (la rue du Port selon la topographie ancienne). Après avoir parcouru le centre de la ville, le canal emprunte la rue «7 Nëndori» puis se dirige vers la gare du chemin de fer pour déverser finalement ses eaux dans la mer.

Nos connaissances sur les traditions hygiéno-sanitaires et de construction des habitants du pays s'enrichissent par de nouveaux tronçons attribués à une période plus ancienne, ainsi que par d'interminables ramifications de petits canaux en surface qui appartiennent aux habitations et aux monuments antiques mis au jour. Les canaux en surface ont en général des sections de petite dimension variant de 0,15 à 0,50 m. Ils se rapportent à des habitations, des terrasses, des cours et longent les rues et voies principales conformément au système d'urbanisme orthogonal. Dans tous les cas c'est à travers ces canaux en surface que l'eau se déverse dans le canal principal longeant le mur d'enceinte ou est répartie dans les champs et les zones périphériques de l'agglomération urbaine.

Le schéma du réseau souterrain est plus compliqué. Il tient compte du relief du sol, du système d'urbanisme, de la densité des différents quartiers. A Durres la ramification commençait dans les zones les plus élevées (à la cote de 57 m), puis suivait le tracé longeant les collines (la rue de la Porte) en descendant graduellement vers le quartier riverain qu'il traversait de part en part pour déverser finalement ses eaux, comme toujours, dans la mer. Compte tenu de leurs fonctions, ces canaux se répartissent en: 1) canaux en surface pour recueillir principalement les eaux pluviales et 2) en canaux souterrains pour l'écoulement et l'évacuation des eaux sales de la ville. Partant de leurs sections ces canaux peuvent être classifiés: 1) en canaux de petite dimension variant de 0,15 à 0,50 m; 2) en canaux de dimension moyenne variant de 0.50 à 1.50 m et 3) en canaux de dimension grande (collecteurs) d'une largeur supérieur à 1.50 m. Les canaux de petite section se présentent en deux variantes: la première, qui est aussi la plus répandue, est en forme triangulaire; les deux faces d'écoulement sont construits de briques de grand format ou de plaques de pierres, alors que la partie assurant l'écoulement passe à travers une surface de briques ou de pierres crépie. C'est un type de canal que nous retrouvons à Apollonie, Antigonée, Butrint et Durres. Quant à la deuxième variante, elle se caractérise par une section à angle droit. Sa technique de construction est identique à celle de la première variante. Parfois ces deux types de canaux sont couverts par des plaques de pierres ou des briques de grand format.

Les canaux de dimension moyenne et grande concernent uniquement la ville de Durres, étant donné que nous avons affaire ici à une agglomération urbaine plus protégée et caractérisée par un développement économique ininterrompu, surtout pendant la basse antiquité, alors que nombre d'autres centres du pays, de dimensions plus grandes et plus petites, étaient en train de perdre la grandeur et l'importance initiale. La ville de Durres, dès la période impériale, avait été pourvue d'un réseau souterrain (le tronçon N° 1, Boulevard Stalin). En ce qui concerne la datation de ce tronçon, nous avons un «terminus post quem» dans l'aqueduc principal, dont la construction remonte au règne de l'empereur Adrien (117-138 de notre ère). En faveur d'une construction d'origine romaine témoignent les briques employées (0.30 x 0,30 x 0,04 m), le liant de chaux blanche et solide, la technique de construction, ainsi que la profondeur de la couche.

Dans toutes ces constructions souterraines le matériau de base est constitué par la brique, préparée avec une pâte compacte et bien cuite et ayant des dimensions variables: 0,35 (0,37) x 0,27 (0,29) x 0,04 m. Le liant est représenté par du mortier, qui, dans les cas de constructions romaines, est préparé avec de la chaux mélangée à du sable; dans les constructions appartenant aux Ve-VIe siècles le mortier comprend de la chaux mélangée à des morceaux de briques et de la pierraille dans un rapport 1 : 1. Les joints sont plutôt épais (0,035-0,061 m) et nivelés sur les bords de la brique. La voûte s'appuie sur des

PHOTOCOPY

murs comprenant de 6 à 10 rangées de briques horizontales (en dépendance des sections) et se développe à partir de ceux-ci, en reposant directement sur une semelle d'argile solide, sans employer les fondations de pierre. L'arc annulaire du canal est renforcé de 24 à 40 rangées de briques disposées de façon radiale ou verticale. L'eau et les autres matériaux liquéfiés coulent à travers un plancher comprenant de 4 à 6 rangées de briques du même format, qui s'appuient sur une couche de gravier et d'argile dont l'épaisseur varie de 2 à 3 cm. Le canal n'est pas isolé dans sa partie interne. Il est par contre isolé dans sa partie supérieure avec du mortier de chaux hydraulique d'une qualité supérieure, empêchant de la sorte l'action des eaux souterraines contre les murs. Afin de faire face aux pressions latérales, des deux côtés de l'arc mitoyen au premier mur se dresse un deuxième mur d'une épaisseur de 0,30-0,35 m et d'une hauteur de 1 m. Les deux murs latéraux recoivent aussi sur leurs flancs les petites ramifications venant des artères ou directement des maisons longeant les rues. Des éléments particuliers du réseau sont aussi les fosses d'écoulement à l'égout qui assurent le filtrage des eaux de pluie. Ces fosses disposées à une distance de 50 m l'une de l'autre, sont de section quadratique (0.50 x 0.55 m) et, se trouvant au même niveau de la rue, sont couverts par des dalles de pierre qui servaient aussi de revêtement à la rue elle-même.

L'état satisfaisant des tronçons mis au jour à Durres témoignent clairement de la capacité des constructeurs de l'époque.

Les deux variantes de canaux de petite dimension se rapportent à une période de développement plus ancienne de la vie citadine, tandis que les canaux de dimension moyenne et grande, conçus et réalisés comme constructions souterraines, se rattachent à une période plus récente, alors que les villes sont pourvues de puissants aqueducs en mesure de fournir des quantités d'eau abondantes. Le projet de canalisation s'adapte au système d'urbanisme du centre habité. C'est pourquoi les limites des canaux correspondent aux limites mêmes de la ville, à la densité et à la configuration des différents quartiers. Les tronçons découverts à Durres nous offrent le tableau suivant: les quartiers les plus importants sont ceux s'étendant autour de la colline Stani (cote 57), le quartier maritime contournant le bastion de la marine, le bas quartier de l'exo-Bazard ainsi qu'un nouveau quartier situé ou Nord de l'exo-Bazard, qui ne faisait que croître de jour en jour. Le périmètre de la ville est contourné par des murs majestueux et indestructibles. A l'intérieur de l'enceinte, l'agglomération urbaine est parcourue par des rues et des voies principales. Au-dessous des rues, le long de la ligne des habitations, passent des canaux et des collecteurs. La mise en place du réseau souterrain, à notre avis, doit avoir commancé dès le IIe siècle de notre ère, lorsque fut terminée aussi la construction de l'aqueduc principal. Ce n'est qu'après avoir terminé les travaux concernant sa défense extérieure, pendant les Ve-VIe siècles de notre ère, par la construction de murs massits, que la ville de Durres consacra une attention particulière aux problèmes de l'urbanisme. L'empereur byzantin Anastas Ier surtout s'est montré actif en cette direction. Les briques employées, le mortier préparé avec de la chaux, des morceaux de briques et de la pierraille, les joints radiaux et toute la technique de construction se rattachent en bonne partie au règne de cet empereur.

Les tronçons de canaux découverts à ce jour nous permettent aussi de formuler des idées sur la réglementation urbaniste de la ville de Durres. Le collecteur N° 2 appartenait au quartier plus populaire de lexo-Bazard (les quartiers actuels nn°° 4 et 11); le quartier Stani (les quartiers actuels nn°° 7 et 12) avait une population abondante et un panorama pittoresque. Quant au nouveau quartier, il se trouvait au nord de l'exo-Bazard (les quartiers actuels nn°° 5 et 16).

A Durres le système de canalisation était commun. Les eaux de pluie et les restes passaient d'abord dans le collecteur et, après leur liquéfaction, se déversaient dans le canal d'évacuation. Le calcul exact des inclinaisons hydrauliques dans le rapport 1 : 300 et 1 : 500, des différentes sections et du courant interne, ainsi que le soin continu consacré au nettoyage et au maintien en bon état du système font de ces canaux des ouvrages dignes d'admiration même de nos jours.

SOTIR KOSTA

RESTAURIMI I MOZAIKËVE TË TIRANËS

(FAZA E PARË)

DO NOT COPY

Në vendin tonë ruhet një numër jo i vogël monumentesh antike me dysheme të shtruara me mozaikë, si edhe raste të përdorimit të tij në faqe muresh. Gjendja e këtyre mozaikëve si edhe nevoja e ruajtjes nga një prishje e mëtejshme kërkon që të ndërmerren ndërhyrje konservuese-restauruese.

Vite më parë, veç punimeve me karakter pastrimi e riforcimi është provuar të kalohet në restaurime më të plota duke përdorur teknikën e zhvendosjes (shkuljes) dhe rivendosjes në ata mozaikë ku gjendja paraqitej shqetësuese (Apoloni: dy dhomat në anën veriore, të së ashtuquajturës «Akilit», korridori dhe një dhomë me rrathë koncentrikë në krahun perëndimor.)[1] Puna e kryer në ato vite (1962-1966) shërbeu si eksperimentim i parë i një metode të përdorur nga ne që paskëtaj duhej të përsosej e të çohej më tej, sidomos në drejtim të teknikës së rivendosjes, të gjetjes e përdorimit të strukturave të përafërta me origjinalin dhe formave më të efektshme për ruajtjen.

Punime të kësaj natyre po kryhen edhe në mozaikët e Tiranës. Këta mozaikë u zbuluan në vitin 1972 gjatë punimeve për ndërtimin e një ndërtese banimi në bllokun «Partizani», më në lindje të zonës që ruan akoma edhe sot toponimin «Krojet e Shëngjinit» (Fig. 1). Gërmimet arkeologjike të kryera menjëherë pas vënies në mbrojtje nxorrën në dritë një ndërtesë kulti ku dy ambiente, narteksi dhe naosi me apsidën, kanë dysheme të shtruara me mozaikë[2] (Fig. 2). Gjithashtu në krahun verior dolën rrënojat e një kompleksi dhomash që komunikonin me sallën qendrore (naosin).

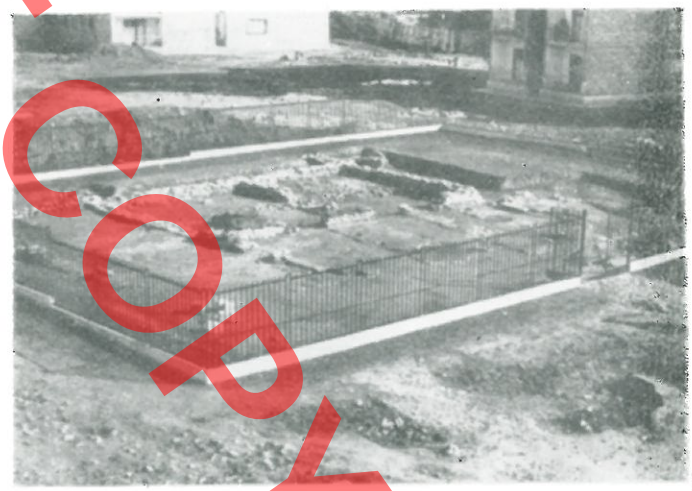

Fig. 1

Pas përfundimit të gërmimeve u kryen punimet e konservimit, të cilat patën si qëllim ndalimin e degradimit të mëtejshëm të mozaikut. Në këta mozaikë u vu re se kishim të bënim me një rast ku nuk do të mjaftonte ndërhyrja konservuese, duke riforcuar dëmtimet, por kërkohej medoemos të gjendej rruga si të fiksohej shtroja me kubikë. Dëmtimet mjaft të rënda

1) Dh. Budina — S. Koço, **Punimet restauruese në disa mozaikë në qytetin e Iashtë të Apollonisë,** «Monumentet», 7-8, 217-224.

2) S. Anamali — A. Meksi, **Një zbulim arkeologjik në qytetin e Tiranës** «Drita», 2 korrik 1972, faqe 12.

DO NOT COPY

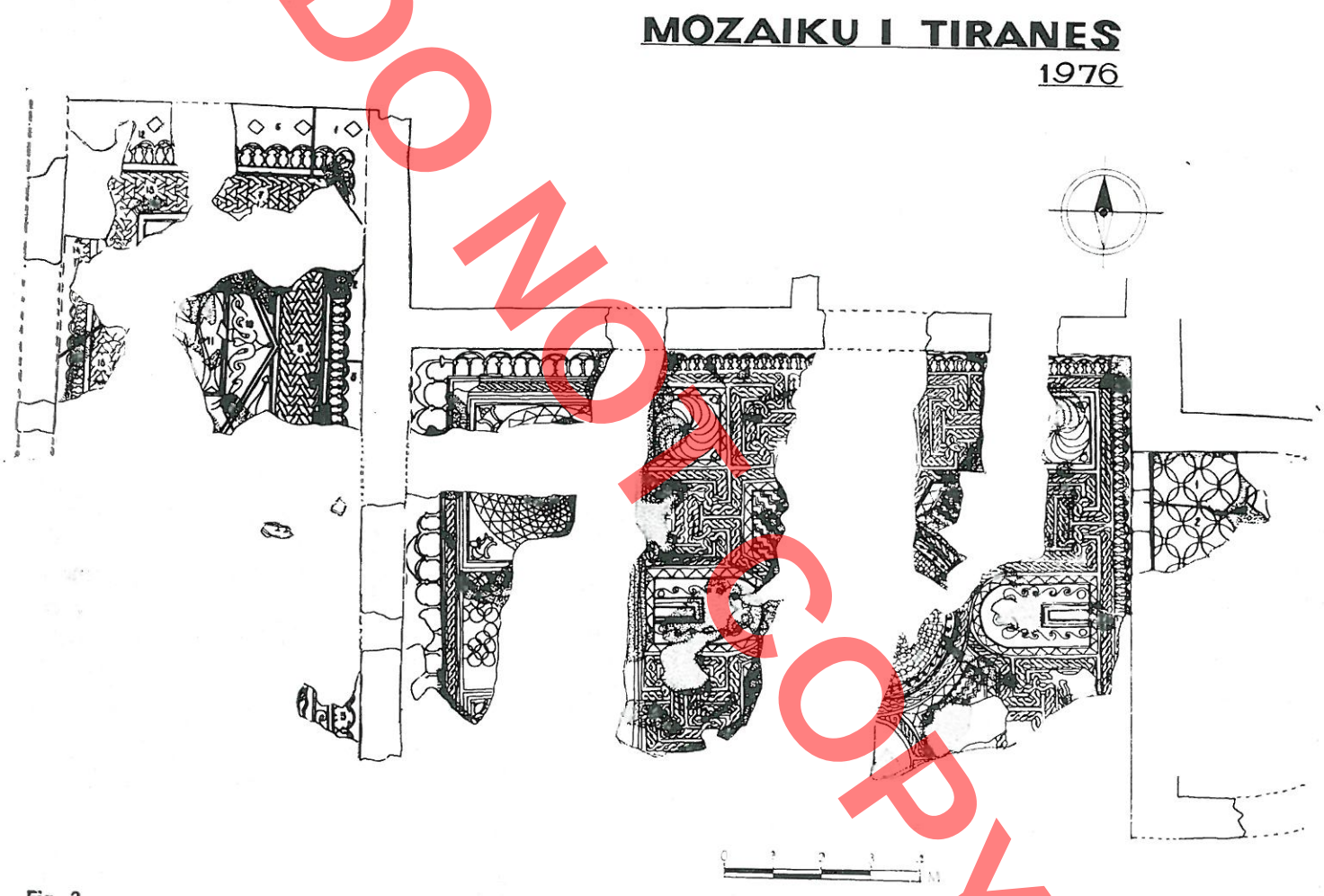

Fig. 2

në këtë monument, që ndodhej 30-40 cm nën sipërfaqen e tokës, kishin lënë me mozaikë vetëm rreth 56 m^2 nga 165 m^2 të sipërfaqes. Në të tri ambientet e sipërpërmendura u vërejtën çarje të strukturës që në shumë raste krijon mundësi degradimi nga influenca e ujërave, bimëve si edhe insekteve. Në narteks ruhej më mirë mozaiku pranë murit lindor deri në gjysmën e shtrirjes për nga jugu duke lënë të veçuara tri fragmente, të rëndësishme në lidhje me një rikonstruksion ideal të dhomës; kurse qendra e tij, që duhej të kishte qenë më e pasur në motive dhe ngjyrë, fatkeqësisht u gjend e dëmtuar rëndë. Në tërë dyshemenë kubikët ishin të shkëputur nga baza, disa qëndronin larg vendshtrojes së tyre, ndërsa në qoshen verilindore u konstatuan edhe gjurmë zjarri që pat influencuar në ngjyrat e kubikëve si edhe në gjëndjen fizike të tyre.

Për avancimin e dëmtimit të mozaikut në këtë zonë ka influencuar edhe mungesa e mureve mbrojtëse nga ana veriore, jugore e në atë perëndimore pjesërisht.

Naosi qendror që shtrihet pas narteksit, 20 cm më lart, veç dëmtimeve të narteksit kishte edhe dy gropime, të shkaktuara mbase nga vendosja e peshave të rënda që para zbulimit të mozaikut. Tek ato gropa mozaiku kishte pësuar deformim nga fundosja dhe rrezikohej të prishej më tej nga uji që grumbullohej në to. Dëmtime të rënda veç gropave u dukën edhe në anën perëndimore, thuajse në tërë gjysmën. Pjesët më të ruajtura gjëndeshin buzë mureve ekzistue-

se (veri, lindje, jug). Në pjesën veriperëndimore u konstatuan riparime të mozaikut të kufizuara vetëm me një imitim të vizatimit, pa ndjekur me rigorozitet teknikën, ngjyrën dhe formën e origjinalit. Kështu që këto mund t'i konsiderojmë më tepër arnime sesa plotësime të denja të dekoracionit.

Apsida, e vendosur rreth 20 cm më lart nga naosi, në lindje të monumentit ndryshe nga ambientet e mësipërme është e zbukuruar me kubikë të mëdhenj (rreth 3 – 3.5 cm), pra si pasojë u gjendën të lidhur më mirë me bazën. Si në ndonjë rast në narteks edhe këtu është përdorur, për një lidhje më të mirë, sherbet gëlqereje, i hedhur pa kujdes, i cili ka mbetur vende-vende mbi sipërfaqen e kubikëve, ngaqë nuk është pastruar mirë. Këtu janë vënë në përdorim kubikë prej copa tullash e tjegullash për ngjyrën e kuqe si edhe mbeturina mermeri në të dyja rastet, duke shfrytëzuar elemente të përdorura diku më parë, (kuptohet nga fragmente të një objekti të shkatërruar për arsye të ndryshme që para se të realizohej kjo shtrojë me mozaikë).

Duke u mbështetur në një konsultë të organizuar për këtë qëllim para fillimit të punimeve, u vendos që të përdorej në këta mozaikë teknika e zhvendosjes (shkuljes), pastaj e rivendosjes[3] në një mënyrë të atillë që të krijonte mundësinë e një zhvendosjeje tjetër kur ta kërkonte nevoja. Kështu mozaiku nga përdorimi i kësaj metode do të fitonte stabilitetin dhe do të kthehej në gjëndje të mirë ekspozimi.

Gjithashtu u vendos që kjo punë të përqëndrohej në dy ambiente, narteks dhe absidë, duke ndjekur këtë radhë pune:

1) u krye dokumentacioni i gjendjes së monumentit para fillimit të punimeve ku u grumbullua materiali fotografik, u fiksuan dëmtimet në rilevimin e pregatitur që më parë dhe njëkohësisht u mbajtën shënimet përkatëse.

2) u bënë riforcimet provizore në pjesët e dëmtuara me llaç gëlqereje (Fig. 3). Gjatë kësaj pune u pat parasysh që mozaiku të humbiste nga pikëpamja estetike, por përkundrazi të fitonte. Prandaj u pa e arsyeshme që, veç fiksimit të pjesëve të dëmtuara, në disa raste të kryheshin edhe plotësime të dekoracionit (Fig. 4-5). Pas riforcimit, i domosdoshëm për vazhdimin e punimeve me sukses, u bë larja e sipërfaqes së mozaikut me ujë, gjë që eliminoi mbeturinat e dherave sipërfaqësore, si një nga kushtet për realizimin me sukses të shkuljes.

Shkulja u fillua më parë me absidën duke bërë së pari pregatitjet për të. Në këtë fazë kishte rëndësi marrja e kordinatave për vendvendosjen e mozaikut,

Fig. 3

Fig. 4

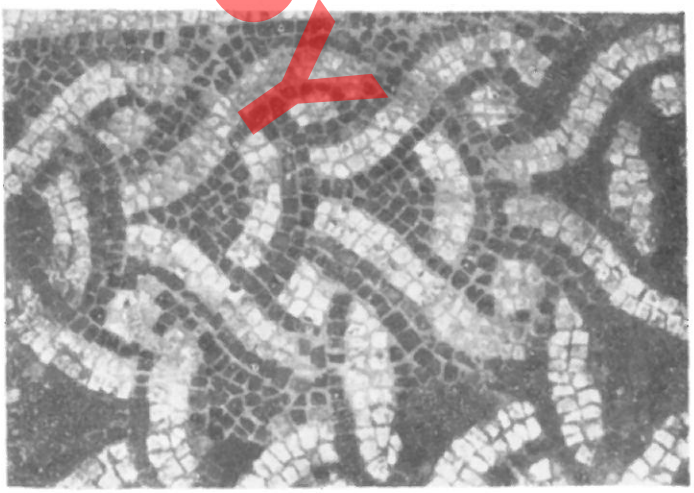

Fig. 5

3) I. Veronica, **Egyetemi tankonyv**, Budapest, 1954, 269-272.

DO NOT COPY

DO NOT COPY

Fig. 6

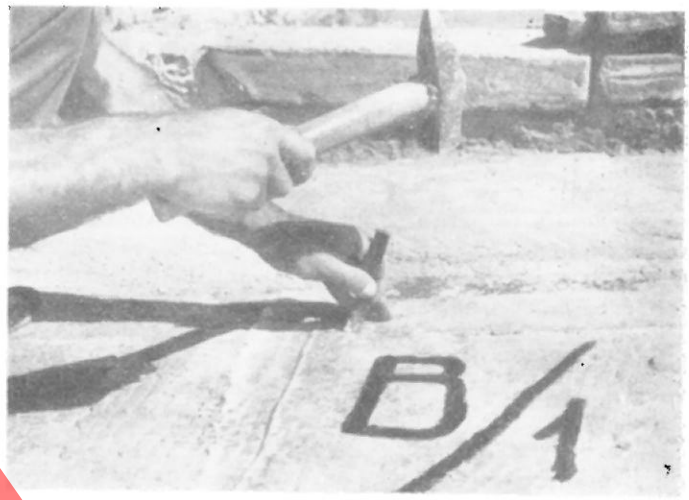

Fig. 8

duke përcaktuar mirë shenjat korresponduese të tij me muret si edhe me pragun me tulla në anën perëndimore. Këto përcaktime u shënuan pastaj në relievin së bashku me vijën e ndarjes së shtrojës. Mozaikun e apsidës e ndamë në dy fragmente të mëdha, duke e kaluar prerjen në mënyrë të atillë që të mos prekte shumë dekoracionin. Këto operacione u fotografuan bardhë e zi e me ngjyra. Për kufi të ndarjes së fragmenteve zgjodhëm vendosjen e një spangoje

Fig. 7

me tutkall (Fig. 6), e cila do të krijonte mundësinë të lexohej deri në kohën e shkëputjes me dalta (në raste më të thjeshta mund të përdorej heqja e një rreshti kubikësh pikërisht në vijën e ndarjes)[4]. Si u siguruam se ishte bërë mirë larja e pastrimi, ngjitëm mbi sipërfaqen e mozaikut një shtresë letër duke e rrahur (nga sipër ajo nuk lyhej me tutkall) me një furçë rrobash pak të ashpër (Fig. 7). Kjo bënte të mundur ngjitjen me kubikët dhe siguronte një lidhje të mirë të gjithë shtrojës. Pastaj u vendos mbi tërë sipërfaqen një shtresë merle po me tutkall dhe si u tha mirë ajo bashkë me letrën u ngjyros vija e spangos, pra ndarja, si edhe numrat e fragmenteve sipas projektit me një laps dylli, mandej me një daltë të vogël të mprehtë u bë prerja e tyre (Fig. 8). Duke zbuluar kufirin ku mbaronte mozaiku, si dhe profilin e strukturës së ndërtimit të tij filloi shkëputja e shtresës së kubikëve nga llaçi me përdorimin e 4-5 thikave të gjata (tip kame). Duke e ngjitur ngadalë fragmentin, sa kohë që ai shkëputej, arritëm të veçojmë atë (Fig. 9) e ta vendosim mbi një tavolinë të pregatitur që më parë, përmbys (me numrin poshtë). Me këtë procedurë u arrit të shkëputen tërë sipërfaqja me mozaikët në apsidë, në dy fragmente të mëdha, dhe 15 fragmente në narteks. Qëlloi në ndonjë rast, sidomos në narteks, që kubikët të ishin kapur fort me bazën, kjo sepse në një kohë më të vonë do të jetë bërë aty ndonjë rindërtim apo riforcim. Në këto raste u desh të shkëputej fragmenti bashkë me shtresën e bazës,

4) M. Michel – Ponsich: **Technique de la dépose, repose, et restauration des mosaïques romaines;** Mélanges d'archéologie et d'histoire, Tom L XXII, Paris, 1960, 243-252.

madje edhe me kalldrëmin, e paskëtaj të eliminohej ngarkesa e tepërt me anë të daltave. Kjo u bë njëkohësisht kur në fragmentet e shkëputura hiqej llaçi i tepërt, pra kubikët pastroheshin në atë masë që të lidheshin sa më mirë me llaç-betonin kur të formoheshin si pllaka më vete. Krahas pastrimit pregatiteshin armaturat me hekur 4 mm për secilin fragment (Fig. 10). Pas kësaj pregatitjeje fragmentet gjendeshin të vendosura njëri mbi tjetrin duke nisur nga numri më i madh.

Gjithashtu u punua për pregatitjen e kalldrëmit të ri, ku puna niste me gërmimin e dheut 20 cm nën nivelin origjinal të mozaikut. Gjatë gërmimit në apsidë dolën të dhëna, edhe pse të pakta, por që vlejnë për konstatime me karakter studimi në këtë gjini, ndërsa në narteks shtresat strukturore ishin më të qarta, sidomos në zonat pranë mureve. Së bashku me materialet e pakta arkeologjike (fragmente enësh me baltë të pjekur e tullash) u mbajtën edhe disa kampione të shtresave. Interes paraqet zbulimi në apsidë pikërisht 20 cm. nivelin e mozaikut në anën perëndimore, i një shtrese me tulla të holla kuadrate rreth 40 cm x 40 cm x 3 cm në rreth 120 cm gjatësi, nga veriu në jugë, që na shtyn, të mendojmë se mozaiku i apsidës i takon një kohe të vonë (Fig. 11).

Fig. 9

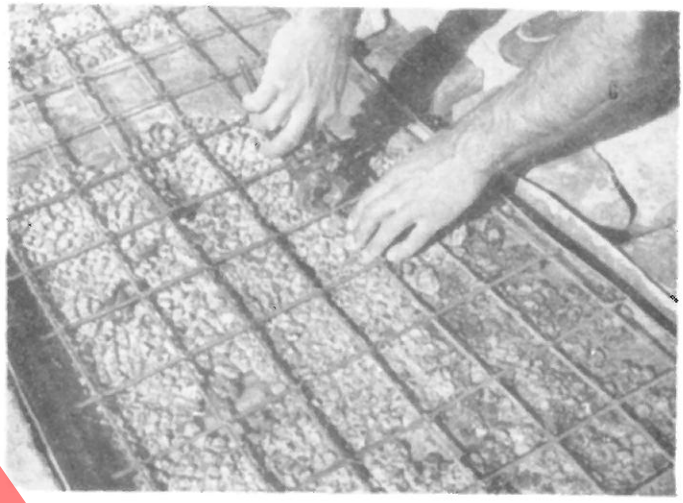

Fig. 10

Duke u prirur drejt imitimit të teknikës dhe materialeve të përdorura në mozaik, vendosëm që të përdoren për kalldrëm gurë lumi të rinj si dhe ata ekzistues. Ky kalldrëm u nivelua me beton duke arritur trashësinë rreth 15 cm. Edhe pse ruhej një pjesë e vogël mozaiku, u shtrua me kalldrëm e tërë sipërfaqja e apsidës për të bërë të mundur një ruajtje dhe ekspozim sa më të mirë të tij. Ndërsa në narteks u shtruan vetëm zonat që kishin mozaik.

Për betonimin e fragmenteve tashma të pastruara u përdor granil, çimento e bardhë, lëng gëlqereje e pak pluhur i imët tjegulle, duke vendosur në të armaturën metalike të pregatitur që më parë, rreth 3 cm, larg nga kubikët. Trashësia e pllakës së betonuar arrinte në 5 cm (pak më shumë nga trashësia mesatare e shtresës origjinale të mozaikut). Mbas for-

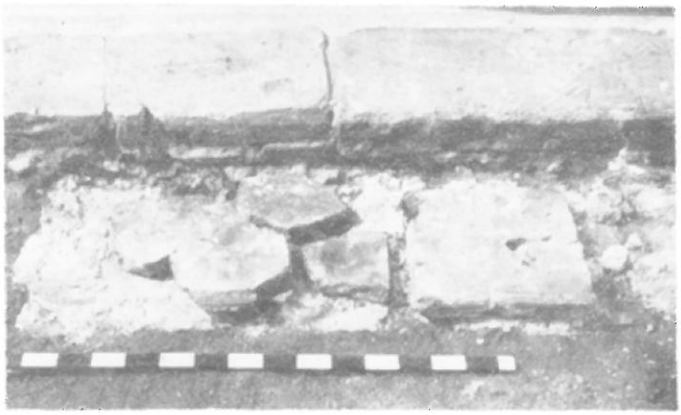

Fig. 11

DOKTORATË

cimit të pllakave të betonuara ku ishin gdhendur edhe numrat përkatëse, u bë larja e tyre si u ishte hequr shtresa e letrës dhe e merles me ujë të bollshëm. Kështu arrihej një pllakë që përkonte në formë me elementët e shtresës origjinale (Fig. 12-13).

Montimi i këtyre fragmenteve të shkulura, tashma të betonuara, nisi me të parin, në koordinatat e caktuara më parë. Për të realizuar një vendosje sa më praktike që të mund të shkëputej përsëri në çdo kohë, u përdor llaç bastard. Veç kësaj gjatë montimit u realizua një pendencë e lehtë, për apsidën nga ana lindore dhe për narteksin në ato perëndimore, për kullimin e ujërave.

Mbas përfundimit të montimit të fragmenteve të betonuara mbetej të vendoseshin kubikët në vijat ndarëse të tyre, pra të realizohej qepja duke përdorur llaçin e vjetër të shtypur e të situr me pak çimento të bardhë. Kubikët e hequr që më parë tani u vunë përsëri në vendet e tyre, duke ruajtur karakterin e origjinalit, formën e dekoracionit dhe teknikën. Në rastin tonë me mozaikët e Tiranës kishim të bënim me një dekoracion të thjeshtë që rindërtohej lehtë (Fig. 14-15).

DO NOT COPY

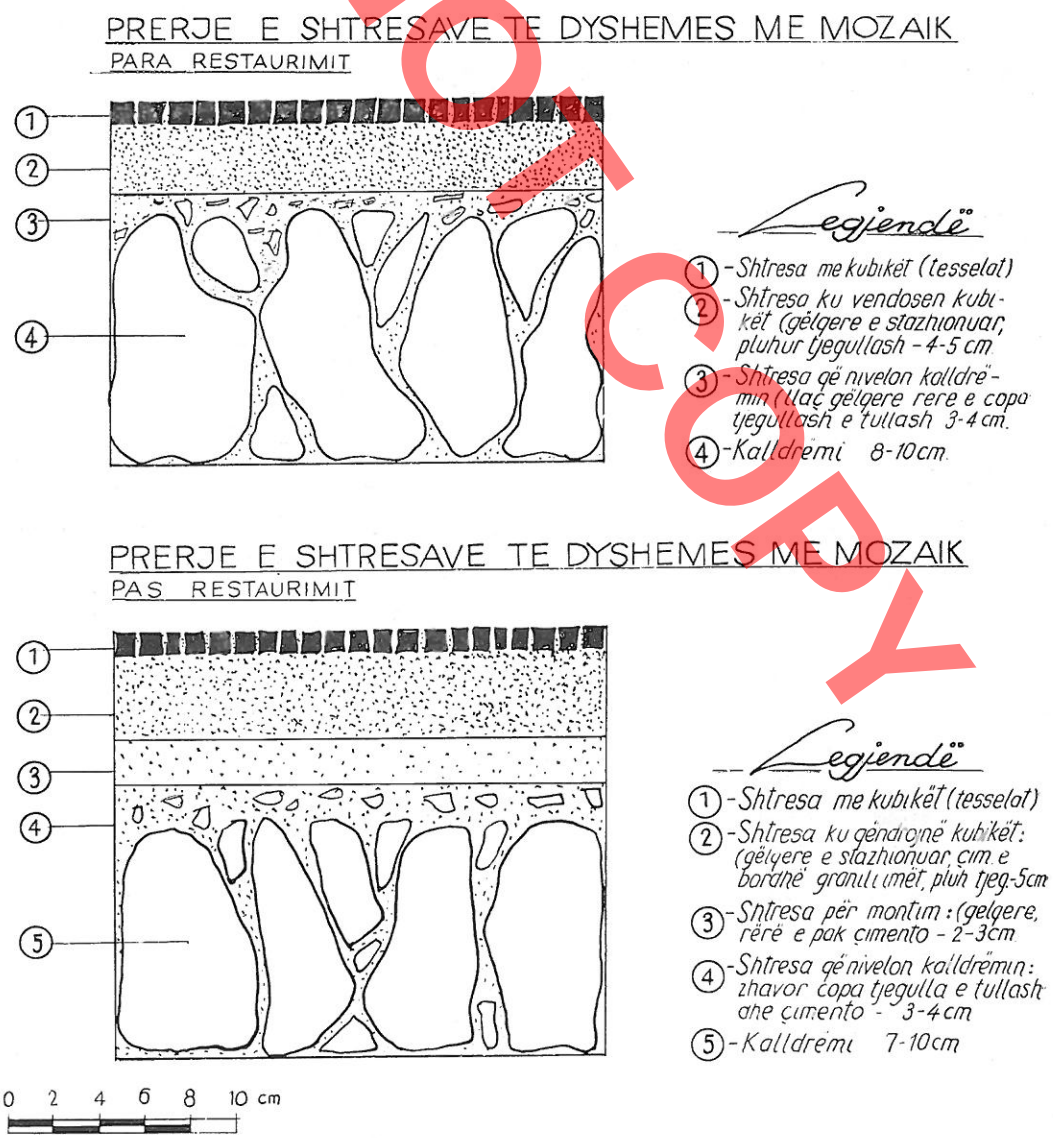

Fig. 12-13

prandaj mund të kalohej edhe në plotësime më të mëdha, si në apsidë, në anën lindore apo pranë murit verior dhe në narteks pranë murit lindor.

Veç këtyre punimeve duhej të realizohej edhe konservimi i tyre me parafinë e benzinë, në masën 1 parafinë e 10 benzinë, për të bërë të mundur ruajtjen sadopak të sipërfaqes së mozaikut nga degradimi nën influencën e ndryshimeve atmosferike si edhe për rigjallërimin e ngjyrës së tyre. Por kjo u la të bëhet si të ketë përfunduar tërë restaurimi. Përfundimisht pas rivendosjes mozaiku qëndron përsëri në vendin e vet duke fituar tashma një strukturë me rreth 20-22 cm trashësi, që përkon me atë renditje të origjinalit në kushtet e ruajtjes optimale.

Gjatë zhvillimit të punimeve restauruese, të cilat do të vazhdojnë edhe në të ardhmen, tani për tani u fitua një eksperiencë, sipas së cilës vërehet se:

a) në këtë gjini mund të arrihet imitimi i strukturave antike për ta bërë restaurimin sa më të saktë e të efektshëm.

b) mozaiku i Tiranës ruan po atë veçori të ndërtimit, materialet dhe teknikën e përdorur gjerësisht në zhvillimin e artit paleokristian. Përgjithësisht mozaikët shtroheshin mbi një shtresë që nivelonte kalldrëmin prej zajesh lumi duke përdorur për këtë qëllim llaç, gëlqere e pluhur tjegullash. Ky llaç ndryshonte nga shtresa që nivelonte kalldrëmin, e cila përmban përgjithësisht rërë lumi e gëlqere. Nga një sondazh i bërë në narteks mundëm të veçojmë këto dy shtresa, të cilat mendojmë se janë vendosur në kohë të ndryshme.

c) Me përjashtim të absidës ku ishin përdorur kubikë më të mëdhenj prej copash tulle e tjegulle e mermeri, në narteks dhe naos janë përdorur gjerësisht kubikë rreth 1 cm prej guri gëlqeror të bardhë (të errët dhe të qartë), të kuq në rozë, dhe të zi, gjithashtu gëlqerorë. Dhe këtu është përdorur në një masë të madhe balta e pjekur, kurse në ndonjë rast për figurimin e peshkut, shpendit apo vazos dhe brumë qelqi jeshil e i verdhë.

d) veç konstatimeve, për të cilat folëm më lart, në murin që ndan narteksin me naosin afër pragut në të majtë, pikërisht në nivelin e naosit, gjendet një lug i formuar nga dy tjegulla, që me sa duket shërbente për kullimin e ujërave kur bëhej larja e dyshemesë, ndoshta në një kohë kur narteksi ende nuk ishte ndërtuar.

e) gjatë shkuljes së dy fragmenteve për korrigjimin e një grope në naos u vu re gjithashtu se llaçi i vendosjes së kubikëve kishte ngjyrë më të errët, pra kishte më shumë pluhur tjegulle. Kjo na bën të mendojmë se sa kohë që ky pluhur hidhej në masën e

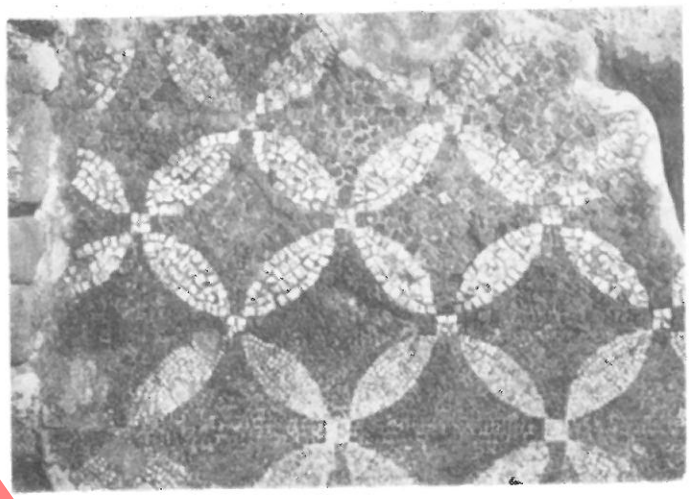

Fig. 14

Fig. 15

duhur, ajo shtresë qe më e fortë dhe më shumë e lidhur me kubikët. Në këtë rast pra, ajo paraqitej e dobët, kështu që vlen të merret në konsideratë medoemos çështja e raportit të elementeve lidhëse gjatë rindërtimit të shtresave me mozaikë.

Pas përfundimit të punimeve të kësaj faze për ruajtjen e mozaikut dalin një sërë detyrash që duhet të ndiqen me kujdes nga ana jonë.

Së pari, monumenti që ka mozaiku duhet të mbulohet në mënyrë të atillë që të sigurohet nga rreshjet, nga ndryshimet atmosferike dhe të krijojë kushte

DO NOT COPY

të mira ekspozimi. Kjo fiton rëndësi më tepër kur këto monumente vizitohen.

Së dyti, veç punimeve për mbulimin, duhet të merren masa për evitimin e bimëve parazitare në to si edhe të ndërtimit të kanalizimeve për shkarkimin e ujërave.

Së treti, kur kryhen punimet restauruese të këtij karakteri, është mirë të mos vihet dorë me këtë metodë në tërë mozaikun, por të kihet parasysh, si në tërë praktikën restauruese, që të ruhen gjurmët origjinale në një masë të atillë sa të shihet e nevojshme.

Së katërti, është në interes të ruajtjes së natyrës së tyre që të thellohet puna në drejtim të studimit shkencor, të teknologjisë antike duke zbuluar pastaj rrugët më të mira, restauruese e konservuese, për t'i bërë ata më të gjallë e më të bukur nga pikëpamja estetike.

Së pesti, duhet arritur t'i mbulojmë në një formë të studjuar mirë, pasi veç sigurimit të mozaikëve krijohet mundësia e ekspozimit të tyre më të mirë, në mënyrë që edhe këto vlera të mëdha të shërbejnë për të njohur traditën e për t'a çuar atë më tej nga brezat e ardhshëm.

Eksperienca e këtij viti e fituar në mozaikët e Tiranës dhe ajo e viteve më parë sigurisht që hap shtigje të reja për të kaluar në një studim më të thellë në këtë fushë dhe puna do të tregojë se sa të panjohura fshihen ende në teknikën e mjeshtërve të parë, në shijen e tyre të hollë për kompozimin, vizatimin, ngjyrën, një fushë kjo e gjerë me shumë interes për t'u zhvilluar si një art i rëndësishëm e komunikues.

DO NOT COPY

Sotir KOSTA

RESTAURATION DES MOSAIQUES DE TIRANA
(Première phase)

RESUME

Les Mosaïques de Tirana ont été mises au jour en 1972, à l'occasion des travaux effectués pour la construction d'une maison d'habitation à l'est de la zone qui aujourd'hui encore porte le toponyme de «Krojet e Shëngjinit» (Les sources de Shëngjin) (Fig. 1). Les fouilles archéologiques effectuées, immédiatement après leur mise sous la protection de l'Etat, ont donné le jour à un église dont le narthex et le naos avec son abside ont des planchers revêtus de mosaïques.

Une fois les fouilles portées à terme, nous avons entrepris des travaux de conservation pour empêcher la dégradation ultérieure de ces mosaïques. A l'état actuel, dans leur ensemble, elles ne couvrent que 56 m^2 surface sur une totale de 165 m^2. Dans les trois pièces susmentionnées ont été relevées des fissures dans leur structure, ce qui souvent crée la possibilité de dégradations. En ce qui concerne le plancher du narthex, nombre de petites, pierres s'étaient détachées de leur base et d'autres se trouvaient loin du pavement; à son angle nord-est, ont été relevées des traces de feu, ce qui évidemment a détérioré encore leur état physique. Outre ces dégâts, le naos central présentait deux renfoncements où les mosaïques avient subi des déformations. Les parties les mieux conservées se situaient au bord des murs existants. Sur le côté nord-ouest du naos ont été relevées des traces de réparation du mosaïque consistant dans une simple imitation du dessin, sans respecter avec rigueur la technique, la couleur et la forme de l'original.

A la différence des pièces mentionnées plus haut, l'abside est décorée de pierres de dimensions plus grandes (environ 3-3,5 cm) et bien rattachées à leur base. Comme dans le narthex, ici aussi les mosaïstes ont utilisé le lait de chaux, et cela pour obtenir une liaison meilleure, sans toutefois en nettoyer les restes par endroits. Ils ont employé aussi des petites pièces de briques et de tuiles pour la couleur rouge, ainsi que des morceaux de marbre.

En ce qui concerne la restauration de ces mosaïques, il fut décider de procéder par la technique du déplacement et par celle de la remise en place, en vue de pouvoir effectuer en cas de nécessité un nouveau déplacement. Il fut aussi décidé de centrer les travaux dans deux pièces seulement, le narthex et l'abside.

Avant d'entreprendre la restauration vraie et propre, des travaux de relèvement du monument ont été effectués et ses parties endommagées ont été renforcées provisoirement avec du mortier de chaux (Fig. 3). En plus, la décoration a été complétée dans certains cas. (Figs. 4, 5). La mosaïque de l'abside a été divisée en deux grands fragments, de manière à ne pas porter gravement atteinte à la décoration. Comme ligne de séparation entre ces deux fragments fut tendue une ficelle enduite de colle. Puis la surface de la mosaïque fut d'abord couverte d'une couche de papier imprégné de colle et frotté durement avec une brosse (Fig. 7) et ensuite d'une couche de tissus léger toujours enduite de colle. Une fois ces couches séchées, il fut procédé à la coloration de la ficelle et des numéros représentant les fragments selon le projet de restauration. Puis ils furent découpés au moyen d'un petit ciseau fort (Fig. 9). C'est à l'aide de 5 couteaux longs (type baïonnette) que furent détachées les pierres du mortier, en découvrant de la sorte, à la limite de la mosaïque, le contour de sa structure. C'est par le même procédé que nous avons réussi à détacher toute la surface revêtue de mosaïques dans les deux fragments de l'abside et dans 15 autres fragments du narthex. Quand les petites pierres étaient solidement fixées à leur base, il a fallu détacher à la fois le fragment et la couche, parfois même le pavement aussi. Parallèlement au nettoyage, chaque fragment fut armé de barres de 4 mm (Fig. 10).

Dans le même temps la terre fut creusée jusqu'à 20 cm de profondeur au-dessous du niveau initial de la mosaïque, et cela dans l'intention de préparer le nouveau pavement. Précisément à ce niveau, sur le côté occidental de la mosaïque de l'abside a été mise au jour une couche de briques fines et carrées d'une dimension de 40 cm x 40 cm x 3 cm, ce qui nous fait penser que cette moraïque est récente (Fig. 11). Pour le bétonnage des fragments déjà nettoyés, un mélange de grains de granite, de ciment blanc, de lait de chaux et de briques réfractaires en poudre à été coulé dans l'armature métallique, à une distance de 3 cm des petites pierres. Il en résulte une structure de béton ayant une épaisseur allant jusqu'à 5 cm.

Afin d'obtenir un assemblage des fragments le plus efficace possible pour en permettre le détachement en cas de nécessité, nous nous sommes servis d'un mortier maigre et lui avons donné une inclinaison légère pour garantir l'écoulement des eaux.

DO NOT COPY

Une fois l'assemblage des fragments terminée, il ne restait qu'à remettre à leur place les petites pierres enlevées des lignes de séparation des fragments. Cette opération a été réalisée en employant l'ancien mortier, mais après l'avoir broyé, mélangé à un peu de ciment blanc et passé soigneusement au tamis. Les petites pierres enlevées furent remises à leur place en respectant les caractéristiques de l'original, la forme de la décoration et sa technique.

A la conclusion de cette opération, la mosaïque remise en place présente une structure ayant une épaisseur allant de 20 à 22 cm et dont l'assemblage correspond à celui de l'original encore conservé dans les meilleures conditions.

De ces travaux de restauration, qui seront continués à l'avenir, nous pouvons tirer pour le moment les conclusions suivantes:

a) La Mosaïque de Tirana présente, sur le plan de la construction, des matériaux et de la technique employés, des caractéristiques analogues à celle de la période paléochrétienne. A l'époque la mosaïque était généralement posée sur une couche couvrant le pavement en gravier d'origine fluviatile, en emloyant à cette fin un mélange de mortier, de chaux et de briques en poudre. Ce mortier diffère cependant de celui employé pour le drainage du pavé, composé d'habitude de sable fluviatil et de chaux. C'est à la suite d'un sondage effectué dans le narthex qu'ont été identifiées ces deux couches, qui, à notre avis, appartiennent à deux périodes de temps différentes.

b) A l'exception de l'abside où l'on a relevé des pierres de dimensions plus grandes en terre cuite (briques et tuiles) et de marbre, le narthex et le naos se caractérisent par des pierres d'une dimension en général de 1 cm. Celles-ci sont d'origine calcaire et leur coloration varie du blanc foncé au blanc clair, du rouge au rose, voir même au noir. On a relevé de même l'emploi dans une large mesure de la terre cuite pour représenter quelque fois des oiseaux, des poissons ou des vases, ou encore de la pâte de verre de teinte verte et jaune.

c) Pendant le détachement des fragments pour redresser un affaissement du pavement du naos, nous avons constaté que le mortier des pierres était d'une couleur plus foncée, ce qui est une conséquence de l'emploi excessif de la poudre de briques. Chaque fois que cette poudre est utilisée dans la mesure requise, la couche résulte plus solide et mieux liée aux petites pierres. En l'occurence elle était moins consistante, ce qui nous induit à conclure qu'il est indispensable de prendre en considération le rapport entre les différents liants pendant la reconstruction des couches de mosaïques.

Une fois terminée les travaux de la présente phase pour la conservation de la Mosaïque de Tirana, d'autres tâches importantes se posent à nous les restaurateurs.

Premièrement, il importe de couvrir le monument renfermant des mosaïques de manière à le protéger des pluies et des changements atmosphériques et lui créer des conditions d'exposition optimales. Ce dernier fait est d'autant plus important lorsque le monument est accessible aux visiteurs.

Deuxièmement, pendant la réalisation de travaux de restauration d'une telle nature, il ne faut pas toucher entièrement de cette manière la mosaïque, mais faire en sorte à conserver, comme dans toute la pratique de restauration, les traces originales dans la mesure jugée nécessaire.

Troisièmement, en assurant une couverture convenable aux mosaïques, nous évitons le danger de leur dégradation et leur créons, dans le même temps, de meilleures conditions d'exposition à la vue des visiteurs, ce qui leur permettra de connaître les grandes valeurs qu'elles renferment et de promouvoir de génération en génération cette remarquable tradition.

DO NOT COPY

Hasan NALLBANI

TË DHËNA TË REJA RRETH PIKTURËS SË KISHËS SË MANASTIRIT TË APOLONISË

DO NOT COPY

Piktura murale e kishës së manastirit të Apolonisë, ka tërhequr vëmendjen e mjaft studjuesve dhe është bërë objekt interpretimi për datimin e këtij monumenti me shumë interes të artit bizantin në truallin tonë. Duke iu referuar interpretimit të skenës së pikturës murale që ndodhet në skajin verior të faqes lindore të ekzonarteksit të kishës (Fig. 1) A. Aleksudhi thotë se kisha duhet të jetë ndërtuar në kohën e mbretërimit të Andronikut II Paleolog viti (1282-1328)[1]. Th. Popa, mbasi riinterpreton skenën e pikturës me paraqitjen e Paleologëve, mendon se kisha është ndërtuar në kohën e Mihalit VIII Paleolog kur bashkësundonte me të birin, Andronikun, dhe vendos si kufi vitet 1264-1282[2]. Po ky autor në artikullin «Saktësime rreth datimit të kishës së manastirit të Apolonisë» botuar në revistën «Studime historike» interpreton edhe disa mbishkrime të tjera me data që ndodhen në ambientin e kishës. Duke lexuar mbishkrimin në murin e faqes jugore të ekzonarteksit me datë 1350 si dhe atë që ndodhet në gurin e pilastrës veriore të kolonadës i vendosur përmbys me datë 1380, autori i artikullit vjen në përfundimin se ekzonarteksi duhet të jetë ndërtuar disa vjet mbas datave që shënojnë këto mbishkrime[3]. Për skenën e pikturës së faqes lindore të ekzonarteksit flet edhe V. Puzanova, e cila e interpreton atë si të dedikuar Andronikut II Paleolog (viti 1282-1328)[4].

Gjithashtu për kishën e manastirit të Apolonisë kanë shkruar edhe disa autorë të tjerë të huaj, të cilët ose merren direkt me monumentin, ose e prekin atë tërthorazi. Të tillë janë Prashniker, Paçe Mije dhe Dyselje[5]. A. Meksi kohët e fundit në artikullin «Arkitektura dhe datimi i kishës së manastirit të Apolonisë»[6] e studjon monumentin kryesisht në drejtim të arkitekturës dhe shpreh mendimin se afresku i ekzonarteksit nuk duhet të lidhet me ndërtimin e kishës, mbasi, sikurse thekson ai, afresku është vendosur në anën e jashtme të murit perëndimor të narteksit[7], vend që të lë të kuptosh se është ndërtuar më vonë dhe nuk është pjesë e dekorit fillestar të kishës.

Meqenëse patëm rastin të njihemi me një mate-

1) A. Aleksudhi, **Sintomos istoriki perigrafi tis jeras Mitropolos Velegradon** Korkira, 1888, 76-80.

2) Th. Popa, **Saktësime rreth datimit të kishës së Manastirit të Apolonisë,** Studime historike, 1, 1967, 137-144.

3) Th. Popa, **Mbishkrimet e kishave të Shqipërisë si burime historike.** Buletini i U.SH.T., Shkencat shoqërore, 1, 1958, 239-240.

4) V. Puzanova **«Manastiri Sh. Mëria e Apolonisë në Pojan»,** Buletini i U.SH.T., Shkencat shoqërore, III, 1961, 147-153.

5) C. Praschniker, **Muzakhia und Malakastra,** Wien 1920, Heuzey L. – Daumet M. – Mission Archéologique de Macedoine, Paris, 1876, fq. 893. B. Paçe, Frustuli ilirici in «Annuario R. Scuola archeologica di Atene», vëll. III, 1920. G. Millet, L'école grèque dans l'architecture byzantin, Paris, 1916. A. Ducellier, Observations sur quelques monuments d'Albanie, «Revue Archéologique», voll. II. Octobre – Décembre 1965.

6) A. Meksi, Monumentet Nr. 1, 1971, fq. 103-109.

7) A. Meksi, po aty, fq. 109.

Fig. 1

rial të ri të zbuluar rishtazi si dhe të marrim të dhëna të përftuara gjatë punës restauruese në afresket e manastirit të Apolonisë, mendojmë se do të qe e dobishme të sjellim disa saktësime e plotësime të reja lidhur me interpretimin e pikturës murale dhe të dhënave të tjera që kanë të bëjnë me datimin e monumentit.

Në bazë të sondazheve që kemi bërë ne në zonën e faqes lindore të ekzonarteksit del e qartë se afresku është bërë më vonë dhe jo menduar fillimisht si pjesë përbërëse e dekorit të kishës. Nën shtresën e afreskut me paraqitjen në qendër të Mihajlit VIII Paleolog si dhe në zona të tjera gjendet një tjetër shtresë pikture, e cila doli mbas largimit të suvasë dhe gëlqeres që e mbulonte. Gjurmë të pikturës i gjetëm në krejt faqen lindore, në formë fragmenti shpesh tepër të copëtuar, që arrin deri në kufirin e çatisë së vjetër, e cila, siç thekson A. Meksi, ka qenë më e ulët se çatia ekzistuese. Afresku më i vjetër mbasi ka qenë fragmentuar e dëmtuar mjaft, është lyer me gëlqere në fillim, e mandej është mbuluar me suva, e cila duket mjaft e ngjashme teknikisht me suvanë e përdorur për të afreskuar skenën e Paleologëve. Nga piktura e vjetër mund të dallohen me vështirësi konfiguracionet e figurave, vizatim i të cilave vazhdon edhe nën suvanë e skenës së Paleologëve.

Shtresa e afreskut më të vjetër është mjaft e lidhur me murin dhe llaçi pregatitor është tepër i hollë. Fragmente të tjera pikture tepër të përafërt në përbërjen e llaçit dhe gamën e ngjyrave me atë të faqes lindore vumë re edhe mbi gurët e bazamentit të kolonadës së ekzonarteksit nën pilastrin qendror, në

DO NOT COPY

DO NOT COPY

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 4

formën e gjurmëve të pikturës, mbi sipërfaqen e gurëve të ripërdorur.

Duke u nisur nga mendimi se edhe në zona të tjera të kishës duhet të ketë pikturë të mbuluar me gëlqere, mbasi sonduam, arritëm të zbulojmë piktura në niken në të majtë të apsidës që ka shërbyer si protezis (Fig. 2). Nikja ka dimensione 40 x 80 dhe 60 cm në formë drejtkëndore mbuluar me qemer në formën e çatisë dyujëshe, të ndërtuar nga gurë kuadratikë të rregullt, pak të dalë në relievi nga faqja e murit. Mbas largimit të shtresës së gëlqeres dolën të ruajtura në gjëndje disi të mirë skena e zbritjes nga kryqi dhe ajo e figurës së kryeengjëllit në të majtë, që u gjend thuajse krejt e padëmtuar. Faqja e djathtë dhe mbulesa e nikes kanë qenë gjithashtu të pik-

DO NOT COPY

Fig. 5

turuara, por këto zona ishin mjaft të dëmtuara e gati të palexueshme. Piktura e nikes është bërë mbi një shtresë suvaje shumë të hollë, që arrin 1-2 mm. trashësi. Skena e zbritjes nga kryqi (Fig. 3) e vendosur përballë është mjaft e dëmtuar, ka mbetur në shumë vende veçanërisht në pjesët nishore baza e ngjyrës kafe, që ka shërbyer si proplazëm e pikturës. Skena paraqet figurën e Krishtit dhe shën Mërisë të përqafuar. Mbi faqen e sh. Mërisë dhe duart e Krishtit me ngjyrë të kuqe jepet ideja e gjakut. Krejt kompozimi dhe shprehja e figurave japin një notë të theksuar dramatike që nënvizohet fuqimisht nga ndërtimi grafik i portreteve dhe nga kontrasti i fuqishëm i ngjyrave të kuqe, të zeza e jeshile. Figura tjetër e kryeengjëllit (Fig. 4) është vizatuar me mjaft saktësi dhe elegancë. Edhe kjo figurë përmban një notë të theksuar dramatike e spirituale që arrihet nëpërmjet vizatimit të mprehtë tepër shprehës dhe elementeve të tjera, siç janë sytë e mëdhenj të nënvizuar nëpërmjet vetullave jashtëzakonisht të gjata e të rënda, dhe ballit të theksuar. Palat e rrobave dhe elementet e tjera të figurës janë trajtuar me finesë të madhe koloristike dhe janë ndërtuar në mënyrë të tillë që mund të soditen mjaft afër. Krejt zona e nikes kornizohet në anët e saj me një motiv dekorativ (Fig. 5) prej gjethesh e gonxhesh të stilizuara që ruajnë në trajtimin e tyre një notë natyraliste, siç është pikturimi i gonxhes me ngjyrë të kuqe. Thekse të tilla natyraliste shohim sikurse theksuam edhe në skenën e zbritjes nga kryqi, ku nëpërmjet njollave të gjakut në duar dhe në faqen e sh. Mërisë jepet një element jo i zakontë në pikturën bizantine. Duke u përpjekur për t'i vendosur në kohë këto afreske, vemë re një influencë të natyralizimit gotik dhe një interes për të shprehur një ndjenjë thellësisht fetare, e cila lexohet veçanërisht qartë në figurën e kryeengjëllit, nëpërmjet linjave të mprehta, të stilizuara e abstrakte, fytyrës thellësisht askete e spirituale, karakteristika këto që përgjithësisht i gjejmë në pikturën bizantine të sh. XII. Theksojmë se influencat e artit perëndimor në monumentet mesjetare të Apolonisë janë të shpjegueshme me pozitën e Apolonisë bregdetare. Ato shihen jo vetëm në këtë rast, por edhe në pikturën e trapezarisë (Fig. 6) si dhe në skulpturën e kolonadës së ekzonarteksit të kishës në karakterin grotesk romanik (Fig. 7) të saj. Çka dëshmon për një ndikim të vonuar, por të dukshëm të artit perëndimor. Natyrisht që fragmentet apo skenat e veçuara të pikturës së zbuluar deri tani nuk lejojnë për një analizë të plotë stilistike dhe është vështirë për të gjetur një linjë të përbashkët në këto pjesë shpesh mjaft të copëtuara. E vetmja analogji që mund të vërehet është ngjashmëria e madhe e motivit dekorativ të nikes dhe atij që rrethon apsidën lindore të trapezarisë së manastirit (Fig. 8). A është e mundur që piktori i trapezarisë të jetë influencuar nga piktura e kishës? Neve na duket më i plotë dhe mjaft i gjetur motivi i nikes dhe mendojmë se piktura e kishës ka ekzistuar kur është pikturuar trapezaria. Zbulimet e pjesëve të tjera të pikturës nën shtresën e gëlqeres do të mund të sqarojnë në të ardhmen problemin e datimit të pikturës së kishës.

Një tjetër çështje, rreth të cilit duam të sjellim ndonjë plotësim e saktësim, është ai i leximit dhe datimit të skenës me paraqitjen e perandorit bizantin

DO NOT COPY

Fig. 6

Mihajlit VIII. Për mendimin tonë Th. Popa[8] interpreton drejt ktitorin dhe në përgjithësi skenën, por vëmë re se në krahë të figurës së Andronikut II, bashkimperator me Mihajlin VIII, është vendosur një tjetër figurë e rrethit perandorak, të cilën Th. Popa e cilëson si gruan e Mihajlit VIII[9]. Theksojmë se figura qendrore e Mihajlit dhe ajo e Andronikut në krah të tij, mbajnë në dorën e djathtë nga një skeptër, që dallohet mirë në sfondin e errët sipër, dhe shihet i qartë vizatimi i incizuar në trupin e figurave. Gjithashtu dhe figura tjetër, që Th. Popa e cilëson gruan e perandorit, mban në dorën e djathtë një element të tillë që nuk ruan në skajin e sipërm konfiguracionin e skeptërit, por diçka si një bandë të kuqe që zakonisht e shohim në vizatimin e ushtave. Gjithashtu figura është e veshur në mënyrë gati të njëjtë me figurën e bashkimperatorit, Andronikut II, dhe dorën e majtë e ka të fshehur mbrapa trupit; në kokë kanë të njëjtin tip kurore me perla në dy anët. A nuk do të ishte më e drejtë të shihej te kjo figurë paraqitja e një ushtaraku? Po të qe kështu, atëherë kjo do të kishte shumë mundësi të ishte ajo e despot Joanit, vëllait të Mihajlit VIII, i cili ka luajt një rol të shquar si ushtarak në periudhën e parë të mbretërimit të të vëllait. Veshja e njëjtë me Andronikun dhe qëndrimi tepër kavaleresk i figurës na e përforcon këtë mendim.

8) Th. Popa, Saktësime. . . . , fq. 137-144.
9) Th. Popa, po aty.

Fig. 7

Fig. 8

Mbi bazën e materialit ekzistues dhe atij të zbuluar rishtas po mund të hedhim disa mendime rreth problemit të datimit të afreskeve dhe pjesëve të tjera të arkitekturës që mund të sqarohen nëpërmjet pikturës dhe skulpturës. Sikurse del e qartë, ekzonarteksi ka qenë i mbuluar me piktura jo vetëm në faqen lindore. Duke u nisur edhe nga gjurmët e pikturës në zona të jera të ekzonarteksit, mund të mendojmë se ai fillimisht ka pasur një tjetër konstruksion, nga i cili ruhet vetëm faqja lindore me shtresa e pikturës në vazhdimësi. Më vonë gjatë viteve 1275-1282 (ne vëmë si kufi vitin 1275, mbasi sipas burimeve historike më 1275 u pushtua Berati dhe më vonë Vlora e bregdeti nga bizantinët, mbasi u dëbuan prej andej anzhuinët)[10]. Pra është rindërtuar ekzonarteksi dhe ndoshta edhe pjesë të tjera të kishës dhe manastirit, është rritur çatia në nivelin e sotëm duke murosur relievin që ndodhet në faqen jugore sipër në kufi me narteksin (Fig. 9) dhe është ndërtuar kolonada me tetë kapitele siç ruhet përgjithësisht në ditët tona. (Fig. 10).

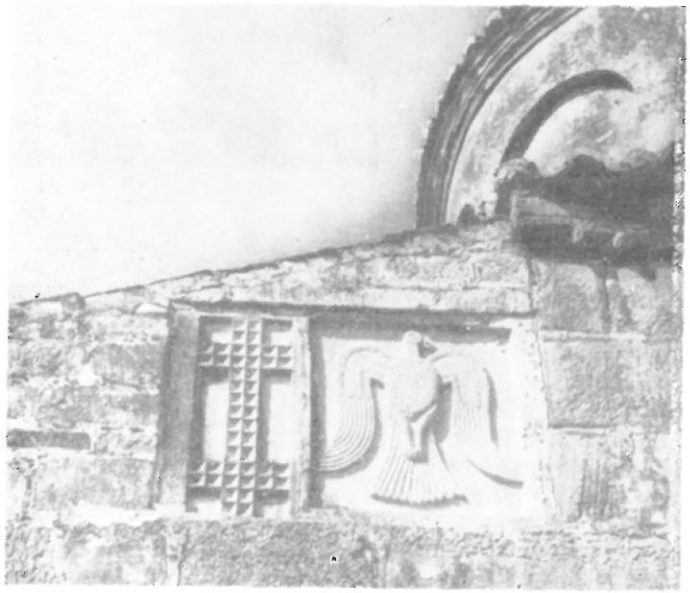

Fig. 9

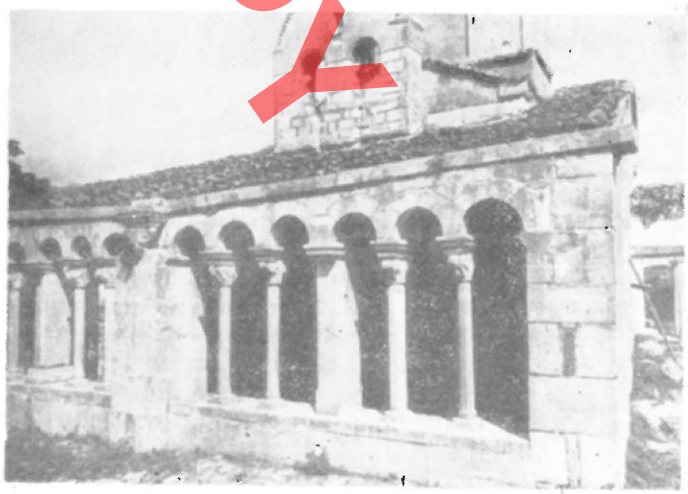

Fig. 10

10) G. Ostrogorsky, Storia dell impero bizantino, Torino, 1968, 419.

DO NOT COPY

DO NOT COPY

Fig. 11

Midis relievit të faqes jugore dhe skulpturës tjetër të kapiteleve të kolonadës ne shohim një ngjashmëri mjaft të madhe, në karakterin e formës, zgjidhjes stilistike dhe frymës groteske e romanike që vë re edhe Dyselie në skulpturën e kapiteleve të kolonadës[11].

Simbas nesh kjo është koha e ndërtimit ose rindërtimit edhe të cisternës, mbasi vërejmë që sipërfaqja e pllakave të dyshemesë që mbulon atë ka qenë e suvatuar me shamot për hidroizolim që arrin deri në kufirin e bazamentit të kolonadës. Interpretimet e datave të tjera, me të cilat lidhet ndërtimi i ekzonarteksit që ekzistojnë në gurin e pilastrës nga veriu të kolonadës vendosur përmbys me datë 1380, dhe mbishkrimin që gjendet në murin lindor të ekzonarteksit me datë 1350 duhet t'i shohim të dyshimtë, për arsye se, po të vërehet me kujdes kolonada, shihet se ajo ka pësuar rindërtim që ka ndryshuar edhe pilastrat si dhe ndonjë kolonë e kapitel origjinal. Kështu bazamentet e dy pilastrave anësore nuk janë të njëjta, ai i pilastrës nga veriu duket se është origjinal, ndërsa pilastra tjetër e ka të adaptuar formën e bazamentit. Po ashtu dhe kolonada e shtatë, duke numëruar nga veriu, është e ripërdorur, është më e gjerë dhe me një teknikë punimi të ndryshme. Gjithashtu kapiteli i kësaj kolone duket i ribërë, mbasi nuk ruan atë thellësi forme dhe ka një karakter punimi më primitiv e më grotesk se të tjerët (Fig. 11). Veç këtyre që përmendëm, mbi pilastrën qëndrore që ka kanalin përcjellës të ujërave për në cisternë, qëndron një kapitel pa funksion, i cili duket qartë se ka qenë bërë për t'u vendosur në kolonadë (Fig. 12). Për sa i përket mbishkrimit të gurit nga jashtë ekzonarteksit me datë 1350 i gjejmë me vend konstatimet e A. Meksit se ky gur nuk është i ripërdorur, por i shtruar në muraturë në vazhdimësi të dy gurëve[12] dhe ka mundësi që edhe varri i igumenit, për të cilin bëhet fjalë, të jetë po në atë qoshe të kishës (Fig. 13).

Nga sa del, si përfundim rezulton që kisha të ketë pësuar disa periudha pikturimi që lidhen naty-

Fig. 12

11) A. Ducellier, **observations sur quelques monuments.**
12) A. Meksi, **Monumentet** 1, ... fq. 109.

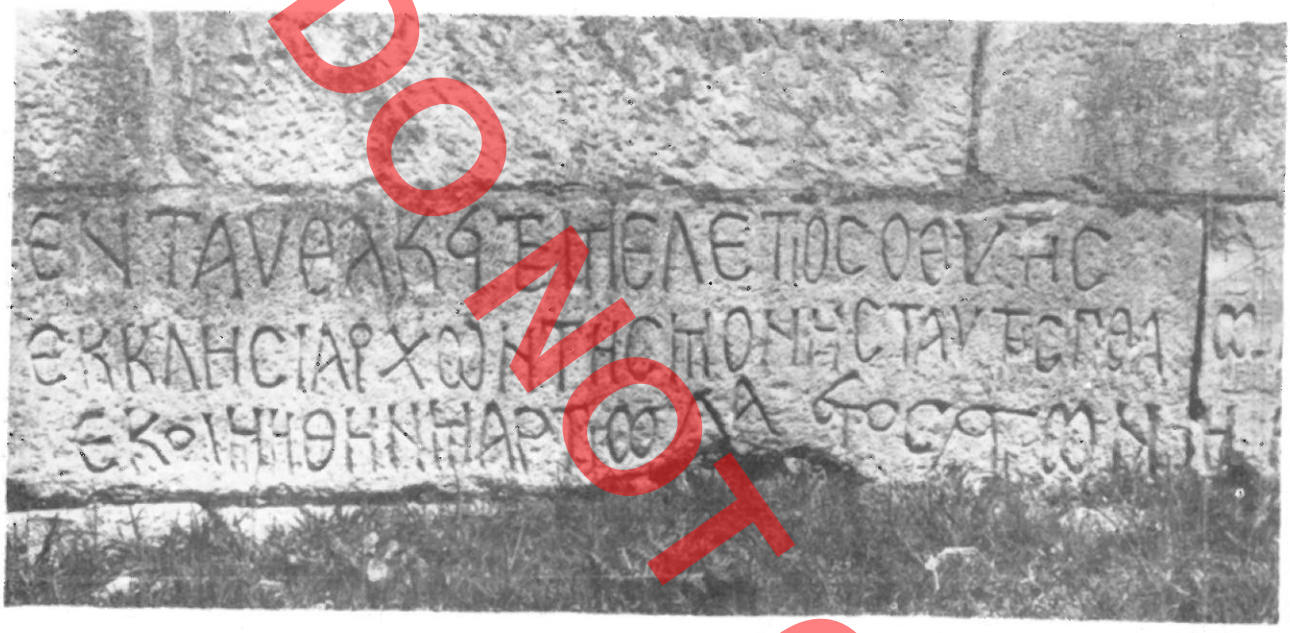

Fig. 13

risht me rindërtimet e ndryshme që ka pasur monumenti në kohë. Është i qartë fakti që monumenti ka ekzistuar para periudhës 1275-1282, kohë në të cilën ne lidhim pikturimin e afreskut të Paleologëve dhe rindërtimin e ekzonarteksit. Ekzistenca e afreskut të vjetër në skemën e Paleologëve dhe piktura e nikes na shtyjnë të mendojmë se kufijtë e vendosur deri tani të datave të mundshme të ndërtimit, duhet të shihen nën dritën edhe të këtyre të dhënave të reja që na ofron zbulimi i këtyre afreskëve që për shumë arsye presupozon një datim më të hershëm të monumentit.

DO NOT COPY

Hasan NALLBANI

A PROPOS DE CERTAINES DONNEES NOUVELLES SUR LA PEINTURE MURALE DE L'EGLISE DU MONASTERE D'APOLLONIE

DO NOT COPY

RESUME

La peinture murale de l'église du monastère d'Apollonie a retenu l'attention de nombre d'hommes d'étude et a été l'objet de différentes interprétations pour la datation de ce monument.

Récemment nous avons eu l'occasion de connaître un matériel nouveau à peine mis au jour et de recueillir des données pendant la restauration de la peinture à fresque du monastère d'Apollonie, ce qui nous a induit d'apporter certaines précisions relatives à l'interprétation de cette peinture et des données complémentaires concernant la datation de ce monument.

Des sondages effectués il ressort clairement que cette fresque est une réalisation de date plus récente et non pas conçue dès le commencement comme partie intégrante du décor de l'église. En effet au-dessous de la couche représentant au centre Michel VIII Paléologue, ainsi que dans d'autres parties de la peinture, il y en a une autre qui est venue à la lumière après avoir éliminé le crépi et la chaux qui la recouvraient. En ce qui concerne l'ancienne peinture, c'est à grand-peine que l'on distingue le contour des figures dont le dessin continue même au-dessous de la couche de crépi reproduisant la scène des Paléologues.

D'autres fragments de peinture très proches, quant à la composition du mortier et la gamme des nuances, avec la peinture couvrant la face orientale ont été relevés sur les pierres du soubassement des colonnes de l'exonarthex au-dessous du pilastre central.

Après avoir éliminé la couche de chaux, couvrant la niche aménagée à la gauche de l'abside (Fig. 2), sont venues à la lumière la scène de la Descente de croix dans un état relativement bon et celle de la figure de l'archange à gauche qui n'avait presque subi aucune altération. La face droite et la couverture de la niche étaient également peintes. La peinture de la niche couvre une couche de crépi très fine, d'une épaisseur de 1-2 cm. La scène de la Descente de croix (Fig. 3), se trouvant en face, est assez endommagée, malgré cela, en plusieurs endroits et particulièrement dans la niche on relève le dessous du brun, qui a servi comme de fond à la peinture. Dans cette scène le Christ et la Sainte Vierge s'embrassent. Le rouge couvrant le visage de la Sainte Vierge et les mains du Christ nous donne l'idée du sang. Toute la composition dans son ensemble et l'expression des figures mettent une note très émouvante dans la peinture. En ce qui concerne l'autre figure, celle de l'Archange (Fig. 4), elle est dessinée soigneusement et avec élégance. Cette figure aussi renferme une note de profonde intensité dramatique et spirituelle, ce qui est le résultat du dessin à la fois incisif et très expressif et de la présence d'autres éléments, comme les yeux grands soulignés par des sourcils excessivement longs et bien garnis ou encore le front accentué. Les plis des vêtements et d'autres éléments de la figure sont traités avec une grande finesse du coloris. Presque toute la zone de la niche est encadrée latéralement par des motifs décoratifs, dont le traitement indique une note naturaliste. De tels accents naturalistes caractérisent aussi, comme nous l'avons souligné, la scène de la Descente de croix, où les taches de sang sur les mains du Christ et sur le visage de la Sainte Vierge nous mettent en présence d'un élément non habituel pour la peinture byzantine. Dans nos efforts tendant à la datation de ces fresques, nous avons relevé une influence du naturalisme gothique et un intérêt à exprimer des sentiments profondément religieux, ce qui apparaît clairement dans la figure de l'Archange, au moyen de lignes incisives, à la fois stylisées et abstraites, et du visage intensément ascétique et spirituel. Ce sont là des traits que nous retrouvons généralement dans la peinture byzantine du XIIe siècle. Il convient de souligner à ce propos que l'influence de l'art occidental sur les monuments moyenâgeux d'Apollonie s'explique par la position même de cette cité à proximité de la mer. Par ailleurs ces mêmes influences concernent aussi la peinture du Réfectoire (Fig. 6), ainsi que la sculpture de la colonnade de l'exonarthex de l'église qui se caractérise par des grotesques romans (Fig. 7). Ce qui témoigne d'une influence tardive mais évidente de l'art occidental. Est-ce possible que l'auteur du Réfectoire se soit inspiré de la peinture de l'église? A notre avis le motif de la niche nous semble plus complet et assez réussi, aussi la peinture de l'église doit avoir existé au moment qu'a été peinte le Réfectoire. Ce n'est qu'après avoir mis au jour les autres parties de la peinture couvertes par la couche de chaux que

DOKTORSKI

nous serons en mesure à l'avenir de procéder à la datation de la peinture de l'église.

Un autre problème, à propos duquel nous voulons apporter des précisions et des données complémentaires, est celui du déchiffrage et de la datation de la scène représentant l'empereur byzantin Michel VIII. A notre avis Th. Popa donne une interprétation juste du chtitor et de cette scène en général, mais on relève à côté de la figure d'Andronic II, coempereur avec Michel II, une autre figure de l'entourage impérial, que celui-ci, considère comme l'épouse de Michel VIII. Il convient de souligner que la figure centrale de Michel VIII et celle d'Andronic à ses côtés ont dans leurs mains chacun un sceptre, qui se distingue clairement dans l'arrière-plan sombre en haut et dans le dessin incisé sur le corps des figures. L'autre personnage que Th. Popa qualifie aussi d'épouse de l'empereur tient dans sa main droite un élément que l'on relève d'habitude dans le dessin des lances. Est-ce qu'il ne serait pas plus juste de voir en ce personnage la figure d'un militaire? S'il en est ainsi, il se peut fort bien que ce soit celle du despote Jean, frère de Michel VIII, qui a joué un important rôle comme militaire pendant la première période du règne de son frère. Le fait qu'il porte les mêmes habits qu'Andronic et son attitude par trop chevaleresque ne font que renforcer cette opinion qui est la nôtre.

Sur la base du matériel existant et de celui qui a été mis au jour récemment, nous allons chercher d'aborder le problème de la datation des fresques et des autres éléments architectoniques qui peuvent être élucidés au moyen de la peinture et de la sculpture. Comme il apparaît clairement, en ce qui concerne l'exonarthex non seulement sa face orientale était peinte. Grâce aussi aux traces de peinture qui existent dans d'autres parties de l'exonarthex, il se peut qu'au commencement celui-ci avait une construction différente, dont on ne conserve actuellement que la face orientale couverte de couches de peinture successives, réalisées plus tard, vraisemblablement pendant les années 1275-1282 (les Byzantins s'emparèrent de Berat en 1275 et de la ville de Vlore et de sa côte plus tard). Donc l'exonarthex a été reconstruit et peut-être même d'autres parties de l'église et du monastère; le toit a été étendu à son niveau actuel en murant le relief situé sur la face méridionale au-dessus de la limite avec le narthex (Fig. 9). Dans le même temps a été construit une colonnade à 8 chapiteaux, que l'on peut voir de nos jours encore (Fig. 10). Il y a une ressemblance frappante entre le relief de la face méridionale et la sculpture des chapiteux de la colonnade soit pour ce qui regarde la forme, la solution stylistique que l'esprit grotesque et roman qui les caractérise.

Quant à l'interprétation faite aux autres dates relatives à la construction de l'exonarthex et que l'on peut lire sur une pierre du pilastre placée à l'envers du côté nord de la colonnade et portant la date 1380, ou encore l'inscription figurant sur la face orientale de l'exonarthex et datant l'année 1350, elle ne nous semble pas fondée. Il suffit d'observer attentivement la colonnade pour se convaincre qu'elle a été reconstruite, que ses pilastres mêmes ou quelque colonne ou chapiteau ont été modifiés.

En ce qui concerne l'inscription figurant sur la pierre située à l'extérieur de l'exonarthex et portant la date 1350, nous sommes d'accord avec les constatations de A. Meksi, selon lesquelles cette pierre n'a pas été utilisée pour une deuxième fois, mais qu'elle a été placée dans la maçonnerie à la suite de deux autres pierres. Il se peut alors que le tombeau de, dont il est question, se trouve à ce même angle de l'église (Fig. 13).

En conclusion, il ressort que cette église a été peinte à nouveau en différentes périodes se rattachant évidemment aux différentes phases de reconstruction qu'elle a subies dans le temps. C'est un fait que ce monument a existé avant la période de temps 1275-1282, qui correspond aussi, à notre avis, à la période de peinture de la fresque des Paléologues et à la reconstruction de l'exonarthex. L'existence de l'ancienne fresque dans le schéma des Paléologues et la peinture de la niche nous induisent à penser que les limites établies jusqu'à ce jour, quant aux dates probables de construction, doivent être revues aussi à la lumière des nouvelles données obtenues grâce à ces fresques et qui pour plus d'une raison présupposent une date plus ancienne pour notre monument.

Avenir SADIKAJ

RESTAURIMI I TABLOSË «DY RRUGËT» E PIKTORIT KOLË IDROMENO

DO NOT COPY

Në dhjetor të vitit 1974 në sektorin e artit të Institutit të Monumenteve të Kulturës u dërgua për restaurim nga Muzeu Ateist i Shkodrës një nga tablotë e piktorit tonë të njohur Kolë Idromeno, «Dy rrugët».

GJENDJA E PIKTURËS PARA RESTAURIMIT

Tabloja me dimensione (1,69 x 1,958) është pikturuar me ngjyra vaji mbi një kanavacë lini shumë të hollë, e cila me kalimin e kohës dhe nga ndikimi i shumë faktorëve qe bërë tepër e brishtë (Fig. 1). Meqë piktura është relativisht e re, mbi pelikulin e saj nuk ka shtresa të trasha verniku. Papastërtirat që ndodheshin mbi të si pluhur dhe blozë janë rezultat direkt i moskujdesit që ishte treguar ndaj saj. Për shkak të lagështirës verniku origjinal ishte dekompozuar duke krijuar njolla të gjëra pothuajse opake.

Piktura është restauruar para shumë vjetësh. Të dhëna për këtë veç shenjave të ritokimit nuk kemi. Për ta mbrojtur nga degradimi i mëtejshëm, mbrapa në pjesën e poshtme ishte vendosur një beze e dytë shumë më e trashë se kanavaca e pikturës (Fig. 2). Piktura kishte pësuar dëmtime të ndryshme, të cilat në masën më të madhe i dedikohen lagështirës, veçanërisht në gjysmën e poshtme (Fig. 3). Vende-vende piktura ishte shqyer dhe mungonin shumë fragmente. Në gjysmën e poshtme dëmtimet së bashku përfshinin një sipërfaqe me dimensione 0.73 x 1.91 m. Në 20% të kësaj sipërfaqeje piktura mungonte.

Mbi kanavacën dhe bezen ishin ngjitur me tutkall druri 15 copë pëlhura të vogla e mesatare. Ngjitësi jo i përshtatshëm kishte shkaktuar mbi sipërfaqen e pikturës një mori rrudhash, të mëdha dhe të vogla.

Shasia e tablosë nuk ishte e rregullt dhe nuk i përshtatej pikturës. Ka shumë mundësi që vepra për një farë kohe të jetë konservuar pa shasi. Në pjesën e sipërme si dhe në të majtë e të djathtë të tablosë, mbas heqjes së shasisë u zbuluan pjesë të paekspozuara. Pjesët e papikturuara që mungonin poshtë qenë të shumta dhe i përgjigjeshin grisjes dhe rrudhave të kanavacës. Poshtë mungonin pjesë të tëra të pikturës.

Në këtë zonë kishte shumë shkëputje, rrudha, të prera, plasje të vogla dhe të mëdha. Në të shpesh mungonte ngjyra. Lagështira kishte ndikuar në zhveshjen e pelikulit të ngjyrës nga grundi. Në tablo ngjyra mungonte në masën 15%. Në shumë vende të tjera ajo ishte në rrezik të binte. Në gjysmën e sipërme të tablosë ishte formuar një rrudhë vertikale, e gjatë 0.55 m, e cila kishte dëmtuar grundin dhe ngjyrën. Sipër në sfondin e kaltër të qiellit si dhe në krahun e djathtë piktura ruante një vijë gjatësore prej varaku të verdhë, e cila ishte gjurmë e lyerjes së pakujdesshme të kornizës. Në pjesën e poshtme djathtas tabloja ruan firmën N. Idromeno shkruar me ngjyrë të kuqe. Data e pikturimit mungon.

Piktura në fjalë: ka pësuar dëme jo vetëm në ambientin e kishës. Dëmet më të mëdha ajo i ka pësuar kur është ekspozuar jashtë, në natyrë. Fatmirësisht ky proces degradimi u ngadalësua së tepërmi kur tabloja u bë pronë e Muzeut Ateist të Shkodrës.

DO NOT COPY

Fig. 1

NDËRHYRJET E NEVOJSHME RESTAURUESE

I gjithë procesi i pastrimit, i fiksimit të pikturës, dublimit dhe pjesërisht kompletimi me grund, u bë në bashkëpunim me një restaurator të huaj. Ndërsa plotësimi i mëtejshëm, pastrimi përfundimtar dhe ritokimi u krye nga grupi i restauratorëve të sektorit të artit.

Gjatë procesit të restaurimit u ndoq kjo radhë pune: Për të mbrojtur pikturën, e gjithë sipërfaqja e saj u lye me ngjitës peshku të tretur 6% në ujë të zakonshëm. Ngjitësi u shtri në shtresë të hollë me penela të gjerë dhe mjaft të butë. Për ta bërë të qëndrueshme Pelikulën e hollë, që në shumë vende paraqiste rrezik të binte, u vendosën me ngjitësin në fjalë në gjithë sipërfaqen e pikturës letra mjaft të

DO NOT COPY

Fig. 2

Fig. 4

holla me rezistencë të paktë ndaj ujit të vakët.

Mbas kësaj u largua shasia e vjetër, rroba e qepur dhe copat e shumta të ngjitura prapa (Fig. 4). Në një tavolinë me dimensione 2.60 x 2.40 m, u shtri kanavaca dhe u pastrua nga papastërtitë e tjera si pluhuri, mbeturina insektesh etj. U hekurosën me hekura të vegjël të gjitha rrudhat e mëdha dhe të vogla. Ky proces vazhdoi 6 ditë. Hekuri i posaçëm për këtë punë nuk e kalonte temperaturën 60°C.

Mbasi u morën këto masa mbrojtëse, për ndërhyrje të mëtejshme restauruese, gjendja e tablosë na sugjeronte dy rrugë.

Varianti i parë ishte largimi i plotë i shtresës së ngjyrës nga kanavaca e vjetër dhe shtrirja e kon-

Fig. 3

DO NOT COPY

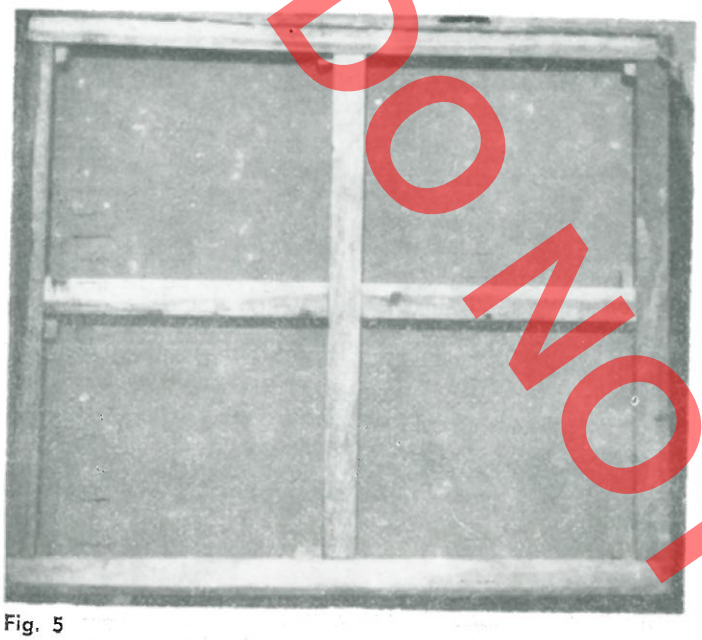

Fig. 5

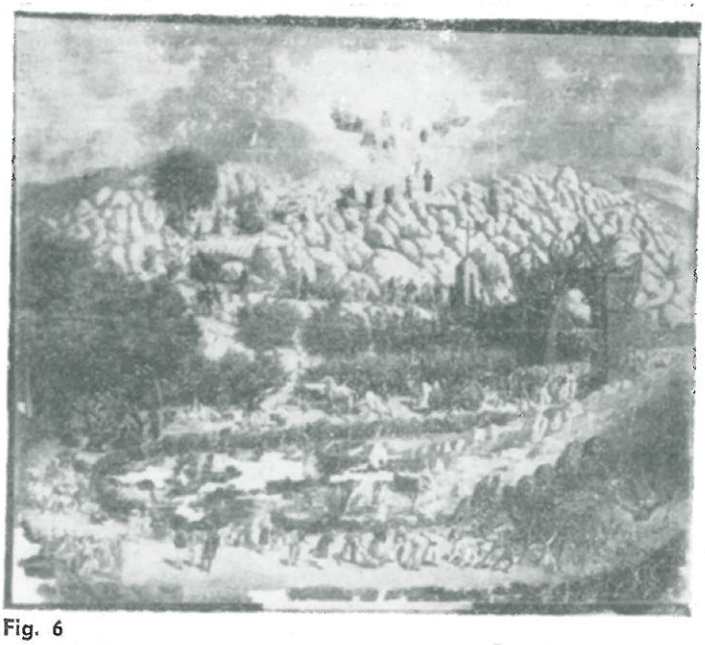

Fig. 6

solidimi i saj mbi një pëlhurë të re. Ndërsa me mënyrën e dytë duhej të ruhej pëlhura e vjetër duke i ngjitur asaj një dublurë të fortë liri.

Grupi i restauratorëve vendosi që të ndiqej varianti i dytë, E pamë të arsyeshme këtë operacion, sepse, edhe pse e dobët, copa origjinale në sipërfaqen më të madhe të saj ishte e lidhur mirë me grundin dhe ngjyrën. Në tërësi nuk kishim të bënim me dekompozim të plotë, dmth nuk viheshin re plasaritje dhe shkëputje të përgjithshme. Për këtë punë u pregatit ngjitësi i peshkut i tretur 12% në ujë. Dublura në fillim u shtri në një shasi provizore me dimensione 2,15 x 2 m. Pasi u tendos mirë, ajo u lye me ngjitësin e peshkut. Me qëllim që ngjitësi të mos kalonte nga ana tjetër e kanavacës, ai u shtri me penel mjaft të gjerë duke e fërkuar fort dhe shpejt derisa krijoi një farë shkumëzimi. Mbasi u tha njëra anë, u lye me të njëjtën mënyrë dhe faqja tjetër.

Për operacionin e dublimit, duhej të përdorej një tavolinë e madhe me suprinë mermeri me dimensione 2,50 x 2,15. Në mungesë të kësaj ne shfrytëzuam dy pllaka pleksiglasi të trashë të vendosur mbi dysheme parketi të niveluar mirë. Dublura, pasi u lye me grund, i cili përbëhej prej ngjitësit të peshkut, kretës dhe një sasie të vogël vaj lini, u vendos mbi dysheme prej pecikllasi në mënyrë të tillë që kanavaca të rrafshohej mjaft mirë në të. Pastaj me kujdes u shtri piktura dhe vazhdoi ngjitja. Përveç pllakave prej mermeri që u përdorën për të krijuar një presion të nevojshëm mbi pikturën e mbrojtur nga letrat, u krye dhe rrahja me hekur të nxehtë 45°C. Ky operacion delikat vazhdoi 4 orë. Në këtë gjendje piktura u la tërë ditën tjetër. Të nesërmen shasia u vendos mbi tryezën e madhe dhe me ujë të vakët e shtupa pambuku hidrofil u largua ngadalë për disa ditë me radhë e gjithë mbulesa mbrojtëse prej letre të hollë. Në këtë mënyrë, pa e tepruar me ujë, u largua dhe ngjitësi prej 6% që ishte vendosur në fillim mbi pikturë.

Pastaj piktura e dubluar u vendos në shasinë definitive (Fig. 5). Me kujdes të veçantë u bë konsolidimi i pikturës. Rrafshimi i saj u bë duke e fërkuar me tapa të gjëra me diametër 6 cm. (Fig. 6).

Fig. 7

DO NOT COPY

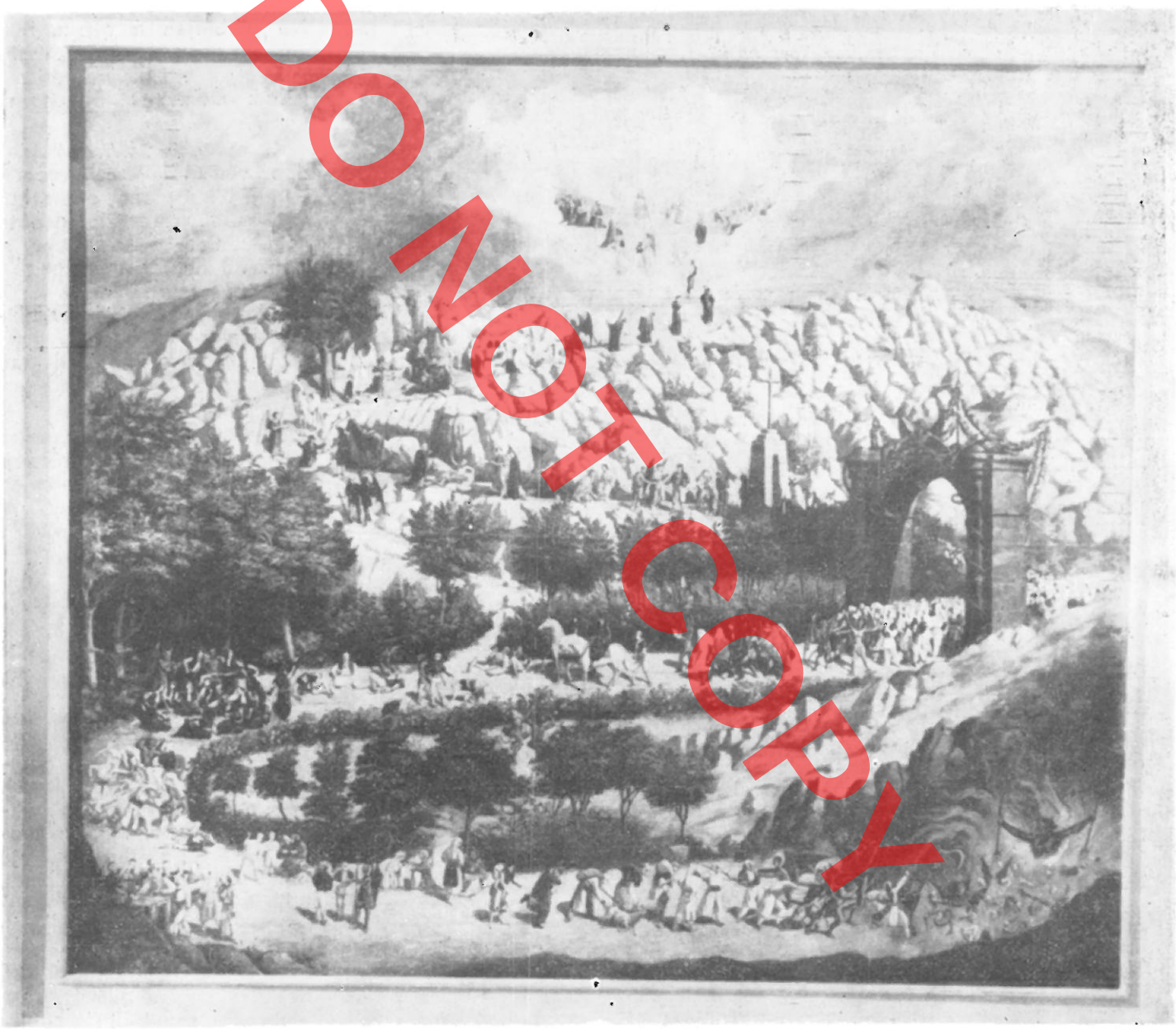

Fig. 8

Në zonat ku piktura mungonte bashkë me kanavacën origjinale u ngjitën pëlhura mjaft të holla të prera sipas konfiguracionit të apsirës së dëmtuar. Këto u pregatitën me grund që imitonte grundin origjinal. Mbas këtij operacioni filloi pastrimi i pikturës me një solucion, i cili përdoret kryesisht në pikturat e vajit me moshë relativisht të re[1].

Ndërsa ritokimi u bë me ngjyrë vaji «Lefranx».

1) Solucioni i përdorur për pastrimin e pikturës përmban 395 ml. terebentinë, 100 ml. alkol 98°, 5 ml, vaj lini natyral, 5-10 pika amoniak, 500 ml ujë të distiluar.

Fig. 9

Fig. 10

Në përbërjen e tyre u hoq vaji me anën e letrave thithëse. Pastaj ato u përdorën me vernik «Damar» të holluar në terebentinë.

Ky operacion kërkoi kujdes dhe vëmendje të veçantë. (Fig. 7). Në planet e sheshta e të mëdha me diferenca të imta tonale e koloristike si p.sh. në gjithë sipërfaqen e qiellit u punua për një kohë të gjatë. Në disa zona ritokimi i vjetër nuk u luajt, p.sh. këmba e majtë e kalit me ngjyrë gri në të kaltër në qendër të tablosë.

Së fundi pikturës iu kalua një shtresë e hollë verniku duke i dhënë asaj pamjen origjinale si dhe për ta mbrojtur (Fig. 8).

DISA VLERËSIME PAS RESTAURIMIT

Kompozimi i figurave në tablo paraqet një linjë zigzage që zhvillohet horizontalisht nga poshtë-lart. Anash në krahun e djathtë janë pikturuar dy porta, njëra e madhe dhe e ngjashme me një hark triumfi të rëndomtë, ndërsa tjetra shumë më e vogël në trajtën e një piramide. Porta e madhe, sipas piktorit, është hyrja për në ferr, tjetra të çon në parajsë. Pra ideja «Dy rrugët» i ka sugjeruar piktorit një kompozim që ndahet në dy pjesë kryesore. Gjysma e sipërme përfaqëson një terren shkëmbor e të zhveshur — rruga për në parajsë, tjetra është e gjelbëruar plot pemë dhe hije. Poshtë në krahun e djathtë zjarri i ferrit sipas dogmës fetare përcëllon mëkatarët.

DO NOT COPY

Cilido vëzhgues që në vështrimin e parë ndien menjëherë se botëkuptimi realist dhe humori i njohur i piktorit ka rënë në kundërshtim me temën biblike të sugjeruar nga autoritetet fetare.

Piktori ka materializuar me dashuri botën reale, jetën e vërtetë, ndërsa vizioni i botës së përtejme është i turbullt, tepër i vogël e pa trajtë.

Tabloja e tij «Dy rrugët» si për nga trajtimi, dhe për nga fryma është shumë larg pikturës dekadente fetare të shekullit XX.

Në të ndihet vizatimi i përpiktë. Drita e natyrshme prek lehtë çdo objekt. Shohim shumë kënde të punuara me dashuri dhe vërtetësi koloristike siç janë sazexhinjtë popullorë (Fig. 9), gratë me kostume lokale dhe mëkatarët në rrugën e ferrit (Fig. 10). Vepra ka dhe interes etnografik, pasi në të janë paraqitur shtresa të ndryshme të shoqërisë së asaj kohe me veshjet dhe qëndrimet e tyre tipike (Fig. 11). Kostumet popullore shqiptare kanë ngjyrën dhe trajtën lokale të rrethit të Shkodrës.

Me masat restauruese që u morën u bë e mundur që vepra t'i shpëtojë degradimit të mëtejshëm

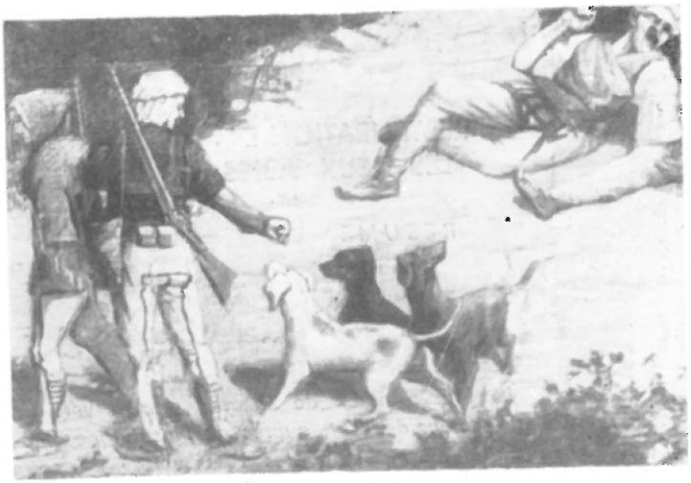

Fig. 11

dhe me përfundimin e ritokimit, i cili është reversibël, mendojmë se u evidentuan plotësisht vlerat origjinale të kësaj tabloje. Kjo punë e pasuroj grupin e restauratorëve të sektorit me një eksperiencë të re.

DO NOT COPY

Avenir SADIKAJ

RESTAURATION DU TABLEAU «LES DEUX VOIES»

RESUME

Le Musée athée de Shkoder envoya vers fin décembre 1974 au secteur de l'Art, auprès de l'Institut des Monuments de la Culture, le tableau «les Deux voies» de notre peintre de renom Kol Idromeno afin qu'il fut restauré.

Il s'agit d'une peinture à l'huile sur une toile de lin, qui avait beaucoup perdu de sa solidité avec le temps et sous l'effet de différents autres facteurs (Fig. 1). D'un âge moyennement jeune, cette toile ne comportait pas des couches de vernis épaisses. Les malpropretés la couvrant, la poussière et la suie, étaient une conséquence directe de l'insouciance montrée à son égard. Sous l'effet de l'humidité, le vernis original s'était décomposé en formant des taches larges presque opaques. Ce tableau avait été précédemment restauré, il y a quelques années de cela. Il n'en restait que les traces des retouches faites à l'époque. Afin de la protéger de la dégradation, la toile de la peinture avait été revêtue à son revers, dans sa partie inférieure, par une autre toile beaucoup plus épaisse (Fig. 2).

Ce tableau comportait des traces de détérioration, notamment dans sa partie inférieure, dont la pluparт étaient dues à l'humidité (Fig. 3). En plus il y avait par endroits des déchirures et nombre de fragments manquaient complètement.

Au-dessus de la toile de lin et du tissus plus épais avaient été appliquées avec de la colle végétale 15 toiles de dimensions petites et moyennes. Cette colle n'étant pas appropriée, la surface de la peinture montrait nombre de plis, petits et grands.

De même le cadre employé ne lui convenait pas. Il est probable que cette oeuvre du peintre Kol Idromeno ait été conservée pour une période de temps sans cadre. Une fois enlevés les cadres, sont venues au jour des pièces non exposées dans la partie supérieure et des deux côtés des tableaux.

Nombre de plis, d'écaillages, de coupures et de craquelures, petits et grands, couvraient le tableau. Dans sa partie inférieure, l'humidité avait provoqué l'écaillage de la pellicule, le détachement de la couleur du frottis et de celui-ci du canevas. En général la couleur manquait dans l'ordre de 15 pour cent.

Tout le procédé de nettoyage, de fixage des couleurs, de doublage et du complètement partiel du frottis a été réalisé en collaboration avec un restaurateur étranger. Tandis que les autres opérations, le nettoyage définitif et les retouches, ont été effectuées par une équipe de restaurateurs du secteur des Arts.

Avant d'enlever l'ancien cadre, il a été procédé au fixage des couleurs avec de la colle de poisson et des couches de papier très fin. Ce n'est qu'ensuite que furent enlevés le cadre endommage, la toile qui avait été cousue et les autres pièces collées au revers du tableau (Fig. 4). Dans le même temps furent éliminées les malpropretés de la toile de lin. Tous les plis, grands et petits, furent repassés avec un fer de petite dimension, à une température maximale de 60°C.

Le doublage de l'ancienne toile avec une nouvelle toile plus solide de lin s'avéra indispensable, ce qui fut réalisé au moyen d'un frottis préparé spécialement à cette fin. Ce n'est qu'après avoir placé avec soin la peinture doublée et son cadre doublé sur le cadre définitif que les petits endommagements furent remplis de frottis. En ce qui concerne les zones où la peinture et la toile originale manquaient, elles furent couvertes en y collant des fragments de toile relativement fins et coupés selon la configuration de l'espace endommagé.

La couche de frottis fut uniformisée en la frottant avec des tampons ayant un diamètre de 6 cm (Fig. 6).

Une fois cette opération terminée, la peinture fut nettoyée avec la solution N° 1 utilisée notamment dans le cas de peintures à l'huile d'un âge relativement jeune.

Les retouches furent réalisées avec des couleurs à l'huile, en éliminant de leur composition l'huile, et du vernis délayé dans une solution de térébenthine. Toutefois, en certaines zones de la peinture l'ancienne retouche ne fut pas touchée.

En dernier lieu fut étendue une couche de vernis fine, afin de redonner à la peinture son éclat naturel et pour le protéger (Fig. 8).

Ce n'est qu'après la restauration que le niveau élevé artistique de ce tableau est apparu dans toute sa plénitude.

La composition des figures suit une ligne en zigzag, qui se développe horizontalement de bas en haut. De côté, sur la gauche du tableau, sont peintes deux portes: l'une plus grande et semblable à un arc de triomphe et l'autre, plus petite, en forme d'une pyramide. La grande porte, selon l'auteur, repré-

DO NOT COPY

sente l'entrée à l'enfer, tandis que la petite conduit au paradis. Donc l'idée des «Deux voies» a inspiré à son auteur une composition comprenant deux parties principales.

La moitié supérieure du tableau représente un terrain rocailleux et dénudé: la voie menant au paradis; l'autres moitié, une nature verdoyante, couverte d'arbres et pleine d'ombre. En bas, sur le côté droit, le feu de l'enfer brûlant les pécheurs, selon la doctrine religieuse.

Il suffit d'un seul coup d'oeil pour se rendre compte immédiatement que la conception du monde réaliste de notre peintre et son sens de l'humour sont en pleine contradiction avec le thème biblique préconisé par les autorités religieuses.

Kol Idromeno a matérialisé avec amour ce monde, la véritable vie, tandis que la vision qu'il nous donne de l'Autre monde est confuse, de dimensions très réduites et de forme inachevée.

Dans l'ensemble ce tableau se caractérise par un dessin précis, une lumière naturelle effleure légèrement presque chacun de ses objets. Plusieurs de ces angles sont travaillés avec amour et un coloris véridique, notamment les musiciens populaires (Fig. 9), les femmes en costumes du pays et les pécheurs s'acheminant vers l'enfer. C'est aussi un ouvrage plein d'intérêt ethnographique, parce qu'il représente différentes couches sociales de l'époque avec leurs costumes et leurs attitudes typiques (Fig. 10 et 11). Les costumes nationaux ont la couleur et la forme locale du district de Shkoder.

Les travaux de restauration ont évité la dégradation de cet ouvrage. Une fois terminée les opérations de retouche, qui sont réversibles, nous pensons que les valeurs originales de ce tableau ont été entièrement mises en relief. Dans le même temps l'équipe des restaurateurs du secteur des Arts s'est enrichi d'une nouvelle expérience.

DO NOT COPY

DO NOT COPY

Vili KAMSI

SHTRIRJA E QYTETIT TË SHKODRËS NË KOHËN E LASHTË DHE TË MESME

DO NOT COPY

Nuk është e lehtë, duke u bazuar në thëniet e autorëve antikë, të vërtetohet sa shtrihej Shkodra, në kohën e lashtë, rrëzë kodrës, po të kemi parasysh edhe rrjedhën e ndryshueshme të lumenjve që e rrethojnë, me vërshimet e prurjet e tyre aluvionale, që kanë shlyer mjaft gjurmë të hershme.

Në se Polibi si dhe pasardhësit e tij e përmendin Shkodrën[1], vetëm Tit Livi është ai që shkon më tej, dhe bën një farë përshkrimi të qytetit duke na dhënë disa karakteristika të tij, nga të cilat shohim se Shkodra ishte e rrethuar me mure, portat mbroheshin nga kulla[2] dhe se një hyrje e saj ishte e ngushtë.

Simbas këtij autori «qyteti ishte i fortë prej natyre»[3]. Nga kjo janë të mundshme dy interpretime: 1) qyteti shtrihej mbi kodër, e cila, duke qenë e rrëpirët, e mbronte, dhe, i pajisur edhe me muret rrethuese, bëhej praktikisht i papushtueshëm; 2) qyteti shtrihej si në fushë poshtë kodrës, i rrethuar nga Glausula dhe Barbanna (Kiri dhe Buna), elemente natyrore mbrojtëse, si dhe sipër kodrës (qyteza) me elementet mbrojtëse që theksuam më lart.

Tit Livi shënon më poshtë se Anici, pretori romak, mbasi rreshtoi ushtrinë iu afrua mureve të qytetit. Romakët duhet të kenë zënë vend me fushim përtej Ki-

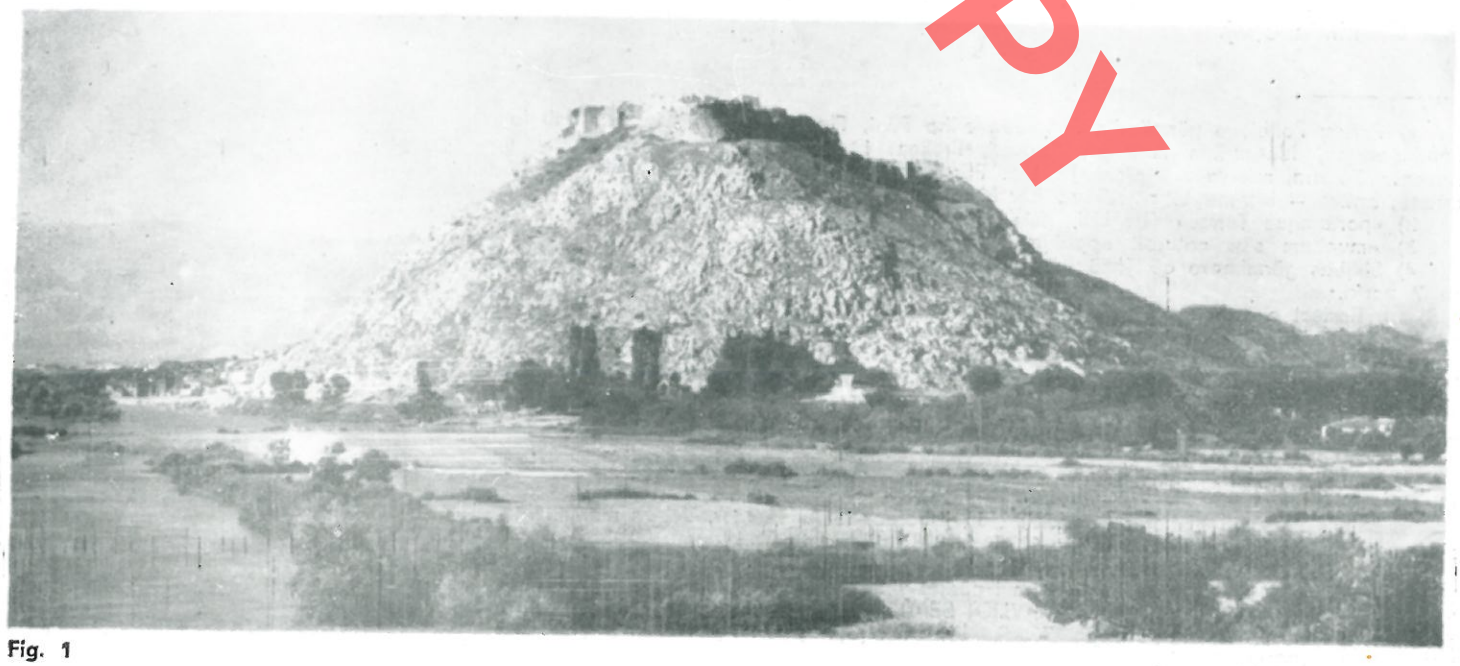

Fig. 1

rit, i cili në atë kohë nuk shtrihej aq gjerë si sot dhe, duke kaluar këtë lumë, kanë bërë rreshtimin e tyre luftarak para qytetit të Shkodrës, Ilirët, simbas autorit romak, mbronin muret dhe kullat e portave, gjë që dëshmon gjithashtu për qënien e një numri më të madh portash se sa ajo e vetmja që shihet sot në kështjellën mesjetare, por që përputhet me hyrjen kryesore në qytezën ilire[4].

Megjithëse Livi nuk e thotë shprehimisht, nuk është pa vend të pranojmë që edhe Shkodra të ketë pasur qytetin e poshtëm të rrethuar me mure,[5] dhe një qytezë në pjesën më të lartë të kodrës, (Fig. 1), kur ndarje të tilla, në vartësi të funksioneve të tyre, nuk ishin të rralla në kohën e lashtë[6].

Qyteti i Shkodrës në këtë kohë, dhe mbrapa, nuk ka kryer një funksion thjesht ushtarak, por njëkohësisht, dhe kryesisht, edhe një funksion ekonomik.[7] Ky funksion i dytë, nuk na e lejon që të mos e njohim praninë e pjesës së ultë të tij. Shkodra, si qendër e rëndësishme, e cila po vinte gjithnjë duke u rritur e fuqizuar dhe që, nga Teuta deri te Genti, do të bëhej kryeqyteti i mbretërisë së ardianëve, kishte edhe limanin e vet lumor, i domosdoshëm për komunikimin me liqenin dhe viset përqark, me detin dhe botën e jashtme, me gjithë vëllimin e shkëmbimeve ekonomike dhe kulturore.

Qyteti i Shkodrës, si qendër e banuar, përveç qytezës, duhet të vendoset, që në kohën ilire, edhe në anë të Bunës, në afërsi të bashkimit të kësaj me ujrat e Kirit, ndërsa në një kohë të dytë duke iu veshur kodrës, shtrihet edhe më në lindje. Kështu duhet ta shohim zhvillimin e tij.

Vënia në pah e lashtësisë dhe e shtrirjes së vërtetë të qytetit presupozon gërmime sistematike arkeologjike, ndërsa gjetjet e rastit, të cilat do t'i vemë në dukje më poshtë, janë vetëm një shtytje për hulumtime të mëtejshme.

Gjithë sa na jepet prej burimeve të pakëta të shkruara të kohës, nuk mjafton për të argumentuar e vërtetuar qënien e qytetit rrëzë kodrës së qytezës së Shkodrës, po të mos kishim edhe prova materiale të pranisë së qytetit në atë zonë në kohën e lashtë. Disa të dhëna, nga zbulime të rastit, të bëra në zonën e trekëndëshit Bunë – Drin kir – kodër e qytezës, e përkrahin mendimin tonë dhe përfundimin që nxjerrim në këtë vështrim.

Një gjurmë e hershme e qytetit të lashtë gjendet e shënuar në relacionin e vitit 1684, të Pjetër Bogdanit. Ky dëshmon se te «xhamia e re pranë urës së shëmbur» (moschea nova appresso il ponte rotto), që, sipas Ippenit mendohet të jetë ajo e Kasem Ali Sulltanit, e ndërtuar kryesisht me gërmadhat e qytetit të lashtë, gjendej i vendosur një gur katror me këtë mbishkrim të Septim Severit (194 i e. r.).

IMP. CAE.
L. SEPTIMIO
SEVERO. PER
TINACI. AVG.
TR. P. II. IMP.
III. COS. I.
P. P. D. D.[8]

1) Përveç Polibit e përmëndin Shkodrën edhe Plini, Flori, Apiani, Ptolemeu, Tabula Peutingeriana, Itinerarium Antonini Augusti, Prokopi i Cezaresë, Hierokli, Anonimi i Ravenës, Zonara, ndërsa më gjerë Tit Livi. Për këta të shihet botimi **Ilirët dhe Iliria te autorët antikë** – Burime të zgjedhura për historinë e Shqipërisë, 1, T. 1965.

2) «portamque Turres» (Tit Livi, XLIV, 31, 7).

3) «munitum situ naturali oppidum» (Tit Livi, XLIV, 31, 6).

4) Simbas gërmimeve që janë bërë vitet e fundit, Lisi i lashtë kishte jo më pak se 7 porta.

5) M. Barleci e pohon një gjë të tillë duke e vendosur qytetin e Shkodrës pjesërisht në fushë dhe pjesërisht në kodër, por nuk e jep të parin (të fushës) të rrethuar me mure – «Nondum enim muris cincta erat, sed partim in plano, partim in colle posita, in quo nunc tota est» (M. Barletius, **De Scodrensi obsidione et expugnatione,** në librin **Chronicorum Turcicorum.** Tomus primus. Impressum Francoforti ad Moenum, 1578, fl. 235v).

6) Të kihen parasysh, për analogji, Lisi dhe sipër tij Akrolisi.

7) Ky funksion i dyfishtë vihet në dukje edhe nga A.J. Evans. **Antiquarian Researches in Illyricum** (Parts I and II) Westminster, 1883, f. 82.

8) Shih Relacionin e Pjetër Bogdanit (1684) botuar te A. Theiner, **Vetera monumenta slavorum meridionalium,** II, Zagradiae 1875, f. 218; gjithashtu Th. Ippen, **Skutari u. die Nordalbanische Kustenebene.** Zur Kunde der Balkanhalbinsel. Reisen und Beobachtungen. Heft. 5. Sarajevo 1907, f. 17. Ky mbishkrim i përket vitit 194 të e.r. Transkriptimi që i kemi bërë është: IMP[ERATORI] CAE[SARI] I[VLIO] SEPTIMIO SEVERO PERTINACI AVG[VSTO] TR[IBNICIA] P[OTESTATE], II IMP[ERATORI] III CO[N]S[VLI] I P[ECVNIA] P[VBLICA] D[ECRETO] D[ECVRIONVM].

DO NOT COPY

Ndërsa gërmadhat e kësaj ure të vjetër mbi Drin, e cila kishte një këmbë në pozicion të përparuar në drejtim të Bunës, dëshmohen qysh në fillim të shek. XV (1416)[9].

Me vlerë për vendosjen e qytetit është edhe kumtimi i dhënë nga H. Hekardi, i cili thotë se disa vjet më parë, duke u punuar rrëzë kodrës së kështjellës, qe zbuluar njëfarë tempulli i vogël, me shtylla mermeri dhe me mbishkrime të ndryshme, por ai nuk kishte arritur të njihte vendin e zbulimit[10].

Tozer (1869) na thotë se gërmadhat e qytetit të lashtë shiheshin në jug të kodrës së kështjellës.[11]

Një anforë e ekspozuar në Muzeum e Shkodrës (Fig. 2), është gjetur para 30 vjetësh, gjatë punimeve për vendosjen e këmbës më veriore të urës së re të Bahçellekut, pra aty ku gjëndej qyteti i lashtë i Shkodrës, në jug të kodrës së kështjellës.

Në këta vjetët e fundit, duke bërë gërmime për hapjen e një kanali, për vendosjen e disa tubacioneve shkarkimi, po në atë zonë, janë nxjerrë në dritë copa të ndryshme qeramike të periudhës së vonë romake (1 solen, 2 kalipterë)[12] si dhe në shtrirje mbeturina themelesh me gjurmë zjarri.

Kjo është gjendja e zbulimeve në truallin e qytetit të lashtë dhe që përforcon sa jepet nga dokumentimi i pakët që disponohet nga autorët antikë.

Në mesjetë qyteti braktis zonën e vjetër në mes Kirit e Bunës dhe merr drejtim nga Lindja duke u shtirë drejt Ajasmës. Duke u mbështetur në të dhënat e Prokopit Çezaresë, Shuflaj mendon se shtytjen më të madhe qyteti e pësoi në kohën e restaurimit nga Justiniani.[13]

Qyteti i Shkodrës, simbas Barlecit, para se ta shtinin në dorë Balshajt, nuk ishte i rrethuar me mure dhe një pjesë e tij vazhdonte të shtrihej në fushë, ndërsa

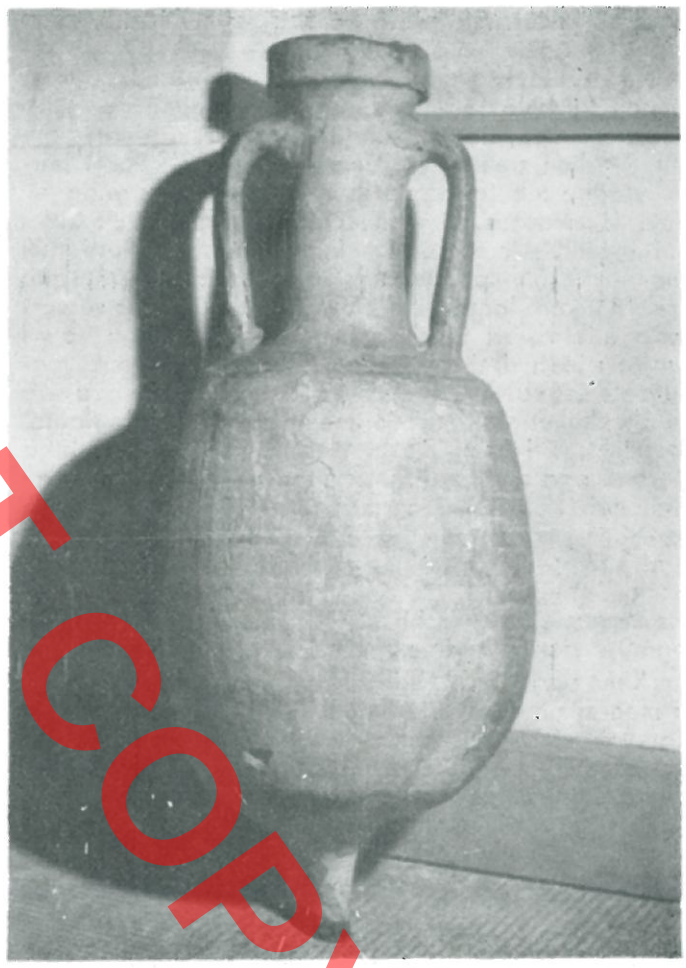

Fig. 2

DO NOT COPY

9) «da laltro suo ladj zioe uerso la **boianna** un pilastro de muro suso el quale pilastro antigamente era parte del ponte suso el quale se passaua el fiume del **drinase**» **(Acta Albaniae Veneta,** saeculorum XIV et XV, II/8, München 1970, f. 68, 2045/20).

10) H. Hecquard, **Histoire et description de la Haute Albanie ou Guegarie.** Paris, 1858. f. 20.

11) H.F. Tozer, **Researches in the Highlands of Turkey,** Vol. I, London 1869, f. 285.

12) Soleni, megjithëse i thyer, në njërin krah ruan gjatësinë e plotë, 53 cm. Trashësia luhat nga 2,5 – 3 cm. Buza e ngritur që shërbente për të mbajtur solenin e sipërm, e rrit gjërësinë e vet, nga sipër poshtë, 2 – 4 cm. duke lënë 5 cm. vend për mbështetjen e solenit tjetër. Gjërësia e plotë e saj nuk mund të dihet mbasi është e thyer. Kalipteri i parë, në pikën ku mund të merret gjerësia e saj, ka këto përmasa: 5 + 27 + 5 = 37 cm., gjatësija nuk mund të dihet e plotë, por në gjendjen e sotme maksimalja është 38 cm, ndërsa trashësia luhat nga 2,5 – 3 cm. Kalipteri i dytë, edhe ky i thyer, gjatësinë në skajin më ekstrem e ka 60,5 cm., gjerësinë në krye 37 cm. dhe aty ku fillon thyerja 39 cm., trashësinë 2 – 2,5 cm.

13) M. Sufflay, **Städte und Burgen Albaniens hauptsächlich während des Mittelalters,** Wien u. Leipzig 1924, f. 29.

tjetra në kodër. Ajo pjesë që shtrihej në fushë, prap simbas Barlecit, ishte e rrethuar me mure për më tepër se dymijë hapa (3,5 km.) dhe në formë katrore. Përmes tij kalonte lumi Drin.[14] Mendojmë se kjo e dhëna e fundit, d.m.th. kalimi i lumit Drin përmes qytetit, i takon periudhës romake, kohë së cilës i përkasin edhe mbeturinat e urës që shiheshin ende në shek. XV. Ndërsa në vitin 1467, kur shkodranët dalin prej qytetit, për të luftuar kundër turave, Drini nuk kalonte më përmes qytetit, por ishte tetë milje larg tij (ose 13,9 km), largësi që i përgjigjet largësisë së sotme nga Shkodra të shtratit të Drinit, që nga Vau i Denjës rrjedh drejt Lezhë.[15]. Gjurmë të mureve rrethuese mesjetare shihen dhe sot (Fig. 3) dhe nga ura e Bahçellëkut shtrihen drejt Lindjes. Këto mbeturina, pjesërisht të dukshme (Fig. 4), simbas matjeve të bëra në vend nga ana jonë, paraqiten me një gjerësi që luhat nga 1,60 – 1,90 m por në pjesën më të madhe kjo është 1,80 m. Kur uji zbret nën disa vlera, shihen korniza të mëdhaja guri me zbukurime floreale (Fig. 5), të cilat, mendojmë, të jenë marrë nga ndonjë ndërtesë monumentale, tashti të zhdukur, dhe të jenë përdorur në muret rrethuese të qytetit.

Kemi vërejtur, gjithashtu, edhe mbeturinat e atyre që mendojmë të jenë dy kulla të rrumbullakta, nga të cilat kanë mbetur vetëm skajet që lidheshin me murin, ndërsa pjesa tjetër është zhdukur e rrëmbyer nga valët e Drinit. Nuk jemi të mendimit se janë prita për të mbrojtur tokën nga Drini[16].

Ka mundësi që këto mure të vazhdojnë edhe më tej nga Lindja, por pa arritur në Ajasëm[17]. Këtë nuk e pohojmë me siguri, mbasi duhen bërë gërmime të një farë rëndësie, duke qenë se kemi mbushje nga lymi i prurë nga Drini dhe i depozituar gjatë përmbytjeve të përvitshme[18].

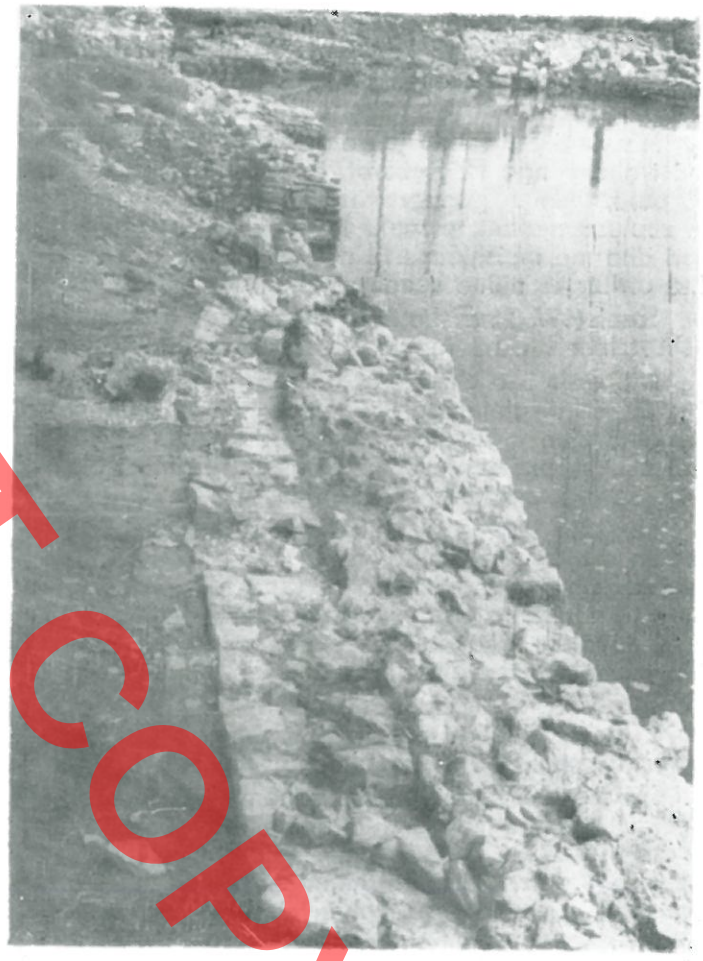

Fig. 3

POOR COPY

14) «nam ab urbe condita, murorum ambitus aplius duo millia passuum quadrati forma in planum usque excedebat. Huius partem quae in plano erat, Drino fluvius per medium secabat super quo ingens pulcherrimusque pons lapideus extructus erat: qui tantae longitudinis erat, ut extrema parte Bolianam pertingeret; cuius vestigia his quoque temporibus extant: et locus, ubi arx tantummodo posita erat, nunc totam urbem complectitur». (Barletius, **vep. cit.,** fl. 236r; shih edhe përkth. shqip **«Rrethimi i Shkodrës»**, bot. i dytë, T. 1967, f. 37). Prej thënies së Barlecit nxjerrim se popullsia, për siguri, ishte shpërngulur nga qyteti në qytezë.

15) M. Barletius, **De Scodrensi obsidione,** vep. e cit., fl. 236 r.

16) **Catasto Veneto di Scutari,** Scutari 1940, f. 24.

17) Muret e vjetra të qytetit përmenden si kufi në një varg tokësh të dhëna dhe të regjistruara në katast të vitit 1416-1417: «i murj de la cita» (2045/17); «Le muraje antige la che prima fo la cita» (AO45/26); «Le muraie antige de la cita» (2045/29); «muralee antique civitatis» (2070) (**Acta Albaniae Veneta,** II/8).

18) Kjo është arsyeja që as A.J.Evans nuk arriti të zbulonte gjurmë të ndërtesave monumentale të zhdukura. (**Antiquarian Researches in Illyricum** (Parts I and II) Westminster 1883, f. 83). Vështirësinë e gërmimeve e vëren edhe Th. Ippen: (Th Ippen, **vep. cit.,** f. 17).

Në traditën gojore, të gjallë ende në fund të shek. XIX, emërtoheshin rrënojat e një kishe mesjetare në Ajasëm, e cila, simbas katastit të vitit 1416, gjendej pranë këmbëve të urës së vjetër. Se qyteti shtrihej në drejtim të Ajasmës, këtë na e vërteton edhe katasti, por pa e quajtur lagjen më lindore me atë emër, i cili del në përdorim tradicional në Shkodër, por nuk duket askund në dokumentet që kemi për dore. Kjo anë e qytetit, në fund të shek. XV, mbrohej nga Rota[19] që ishte një vend, pranë kështjellës, i vështirë për t'u arritë. Po ashtu, si ana lindore e qytetit mbrohej nga Rota, qyteti i lashtë mbrohej nga «bastia»,[20] e cila qe e ndërtuar jashtë mureve të kështjellës, mbi një shkrep në jug të kodrës.

Megjithatë, për pjesën jugore të qytetit të lashtë nuk mund të thuhet se ishte plotësisht e rrënuar dhe e pabanuar. Mendojmë se qyteti erdhi duke u rritur dhe duke u zgjeruar dhe, në disa momente, për shkak të rrjedhës dhe të vërshimeve të lumenjve, të jetë zhvendosur po aty, më në veri, duke u larguar nga fusha që përmbytej dhe duke iu veshur pjesës më të ngritur rrëzë kodrës. Është me interes pamja e Shkodrës ashtu siç jepet në hartën e Coronellit[22] (Fig. 7) ndërsa edhe më mirë te libri «Viaggio da Venetia a Costantinopoli» (i shek. XVI, te fl. 24 (Fig. 8) shihet fare qartë vendosja e qytetit në mes rrjedhëve të Bunës e të Kirit dhe duke iu veshur kodrës. Po ashtu, nga hartat e Coronellit, do të shohim se ura mbi Kir, për të cilën bëmë fjalë, bie pak a shumë përkundrejt lagjes së Tabakëve, dhe në një pozitë që i përgjigjej vazhdimit të rrugës që kalon Qafën.

Ura mbi Bunë, në skajin verior të qytetit, e kalonte lumin më në jug se ura e sotme dhe më pranë

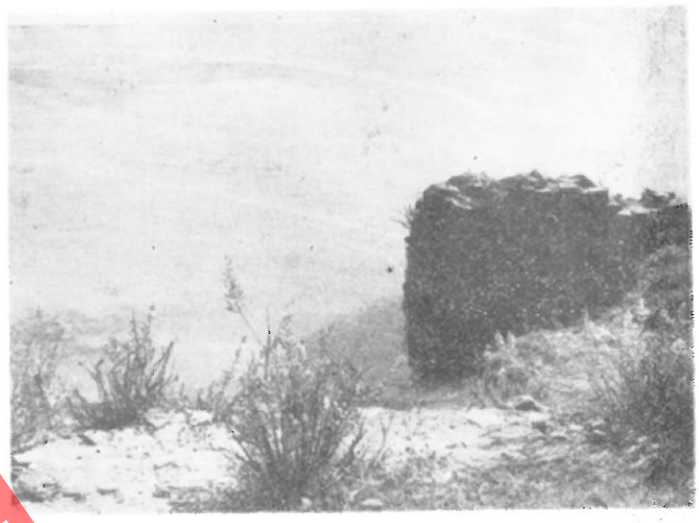

Fig. 4

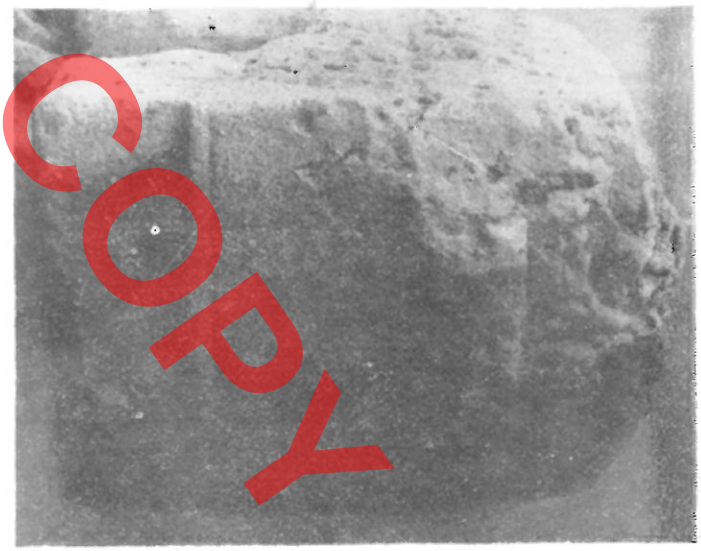

Fig. 5

DO NOT COPY

19) «Vn terren uodo.... el quale terren se clama **cima de roda** Jn lo quale terren may non se die hedificar ni construir hedificio / saluo che per guardie che guarde la terra In tempo de nocte e questo per che el dicto terren e Jn luogo suspecto» (**Acta Albaniae Veneta,** II/8, 2045/5, f. 63). M. Barleci thotë se Rota «ishte një vend jashta ledheve, andej nga lindja, krejt pranë qytetit, i pashteg e plot shkambij të thepisur. Në majë ishte i rrafshtë... Atë vend e kishin forcue me të gjitha llojet e fortifikimeve e të armëve e pra shërbente si mbrojtja ma e fuqishme si për kështjellën ashtu edhe për një pjesë të qytetit» (M. Barleci, **Rrethimi i Shkodrës,** Bot. i dytë i shtuar. Përkth. prej origj. lat. nga H. Lacaj, Tiranë 1967, f. 72).

20) «Vn pezo de terren posto la che antigamente fo la cita de Scutari J suo confinj sie da lun suo ladj la uia publica per la quale se ua ala bastia» (2045 25), uia publica per quam itur ad bastiam» (2067); «ab uno suo latere prope bastitam» (2068) (**Acta Albaniae Veneta,** II/8).

22) Harta e Camozios (1571) (fig. 6) na jep disa ndërtesa të poshtë kodrës së kështje-

Fig. 6

Fig. 7

kishës së shën Vlashit (sot e shëmbur) (Fig. 9), e cila nuk përfshihej brenda mureve të qytetit, dhe për më tepër Ippeni shënon se, në afërsi të kishës, u patën ndeshë pllaka guri dhe, nën to, një shtyllë dhe harqe, sigurisht mbeturina të urës së vjetër mbi Bunë,[23] ndonse kjo e fundit vërtetohet në atë vend nga hartat e ndryshme të shek. XVI-XVII.

Varoshet e Shkodrës, pra jashtë mureve rrethuese, gjëndeshin jo vetëm në bregun e Bunës, ku ishte kisha e shën Vlashit, e përtej Bune (lagja Kazenë), por edhe përtej Drinase-Kirit (afërsisht në Bahçellëk).

Pazari, i cili vazhdoi të ekzistonte deri mbas çlirimit, qe i vendosur po, aty edhe në mesjetë, por në një sipërfaqe më të kufizuar. Ky duket se përfshihej brenda mureve dhe përbri, në mes tij dhe kodrës së Pashës, kalonte rruga që shkonte në drejtim të Drishtit[24]. Një rrugë tjetër lidhej me Shkodrën, dhe që, si rruga për Drisht, dëshmohet po nga Barleci, është ajo pranë Drinit[25], nëpër të cilën erdhën turqit në të dy rrethimet e Shkodrës, rrugë që më vonë u zhduk nga gërryerjet e Drinit.

Në kohën e dy rrethimeve të shek. XV qyteti nuk qe i banuar, sepse, mbasi u plaçkit dhe u dogj nga turqit në vitin 1467[26] banorët u ngjitën në kështjellë për të mos zbritur në deri në vitin 1479, kur e braktisën për gjithnjë, jo sepse të mundur, por si rrjedhim i traktatit të paqes të 25 janarit 1479 që i dorëzonte Shkodrën Mehmetit II. Largimi i Shqiptarëve qe i përkohshëm, sepse vendin e tyre e zunë të tjerë të ardhur nga viset përreth. Për këtë shprehet shumë qartë Evlija Çelebiu duke thënë, në veprën e tij, se Shkodra ishte

DO NOT COPY

llës, ndërsa rrjedhët e Drinit e të Bunës i ka plotësisht të veçuara. Do të thotë se edhe në shek. XVI, si në shek. XVII Drini vazhdon të derdhet në drejtim të Lezhës dhe si Kiri ashtu edhe Buna kapërceheshin nga dy ura (Coronelli: harta e vj. 1640 (?) dhe 1688). E njëjta gjë vërtetohet nga libri «Viaggio da Venezia a Constantinopoli» (botuar më 1598, sipas Brunet autor i kësaj vepre është Giuseppe Rossaccio — shih A. Çoba e Z. Prela, **Albanica**. T. 1965, f. 35, nr. 86) dhe nga Giacomo Cantelli që, në hartën e vitit 1684, shënon poshtë Shkodre bashkimin e Bunës me Kirin, megjithëse këtë të fundit, në rrjedhën e sipërme, e quan Drina flumen.

23) Th. Ippen, **vep. cit.**, f. 22.

24) «Barbari tertium tormentum ad muros urbis diruendos in plano ad radices montis Bassae posuerunt, supra viam qua Drivastum itur. . .» (Barletius, **vep. e cit.**, fl. 243 r).

25) «magna vis Barbarorum è via Drinonis in castra affluxit» (Barletius, **vep. e cit.**, fl. 240 v); «circiter duo millia Asapporum, è via Drinonis in castra pervenerunt» (**ibidem** fl. 243 r).

26) Duke u bazuar te kronistët turq Tursun e Qemal Pashazade, të braktisurit e qytetit e vendosëm në kohën e rrethimit të tretë të Krujës (shih në «Buletin shkencor» të IPDSH, 1968, nr. 7, f. 347-349 recensionin që i kemi bërë përkthimit të librit të M. Barlecit, **Rrethimi i Shkodrës,** bot. II. T. 1967).

Fig. 8

Fig. 9

qytet i banuar vetëm e vetëm prej shqiptarësh dhe aty flitej gjuha shqipe[27]. Nga Scodra e lashtë ilire deri te Shkodra e ditëve tona kemi një vazhdimësi, e cila vërtetohet jo vetëm nga një tok dokumente e autorë, por edhe nga vetë emri i qytetit i cili është zhvilluar në përputhje me ligjet e zhvillimit fonetik të shqipes.

Nga sa kemi thënë, ne arrijmë në disa përfundime, të cilat po i japim shkurtimisht këtu:

1. Qyteti ilir-romak shtrihej në pjesën jugore të kodrës së qytezës, në fushën që kufizohej me Bunën dhe Kirin. Mbeturinat e tij shiheshin ende në shek. XV. Një urë e kalonte Drinin duke pasur një këmbë në pozicion të përparuar në drejtim të Bunës.

2. Qyteti mesjetar zhvendoset, nga fusha që përmbytej, në një pozicion më të ngritur, duke iu veshur kodrës së kështjellës. Njëkohësisht fillon një lëvizje në drejtim të lindjes duke u rrethuar, nga fundi i shek. XIV, me mure. Jashtë tyre qëndronin varoshet në bregun e Bunës, aty ku gjëndej kisha e shën Vlashit; përtej Bune (Kazena) dhe përtej Drinase-Kirit (afërsisht, Bahçellëku). Një urë e kalonte Bunën më në jug se ura e sotme, pranë kishës së shën Vlashit, kurse nga harta e Koronelit, një urë tjetër kalonte Kirin kundrejt Tabakëve.

27) «Banorët e Shkodrës krejtësisht janë shqiptarë dhe njerëz puntorë. Tjetër komb s'ka në Shkodër, Flasin krejt Shqip. (E, Çelebi., **Shqipnija para dy shekujsh.** Përkthye nga libri turqisht: Evlija Çelebi Sejjahatnamesi T. 1930, f. 160).

DO NOT COPY

Vili KAMSI

DO NOT COPY

EXTENSION DE LA VILLE DE SHKODER PENDANT L'ANTIQUITE ET LE MOYEN AGE

RESUME

Se basant sur les sources antiques, l'auteur de cet articles est de l'opinion que Shkoder, pendant l'antiquité, en dehors de la citadelle surplombant une colline (Fig. 1), disposait d'une ville basse en analogie avec les autres centres habités de l'antiquité. Shkoder, en tant qu'important centre de l'Illyrie, en tant que capitale du royaume des Ardians, exerçant à la fois une fonction militaire et économique, avait son propre port fluviatil qui lui était nécessaire pour communiquer avec le lac et les régions voisines, avec la mer et le monde extérieur, et pour faire face au volume des échanges économiques et culturels.

La ville de Shkoder s'étendait donc dès la période illyrienne sur les rives de la Bune, à proximité du point où celui-ci se réunit au fleuve Kir; plus tard, dans une deuxième période, elle envahit la colline et se déploie plus à l'est. C'est ainsi que l'on doit concevoir son développement.

Tant que des fouilles archéologiques systématiques ne seront pas effectuées, le peu de données écrites relatives à la période antique ne sont pas en mesure de prouver l'extension de la ville au pied de la colline surplombée par la citadelle de Shkoder. Certaines preuves matérielles sur la présence de la ville en cette zone, qui sont le résultat de découvertes occasionnelles, s'expriment en faveur de l'opinion exprimée et de la conclusion dégagée en ce sens.

Une inscription de Septime Sévère (194 de n.è.), publiée par Pjeter Bogdani; les ruines d'un ancien pont sur le fleuve Drin, dont témoignent les registres du «Catasto Veneto di Scutari» (1416-1417); le témoignage de H. Hecquard à propos de la découverte d'une espèce de petit temple pourvu de colonnes en marbre et de différentes inscriptions; l'affirmation de H.F. Teuzer, selon laquelle les ruines de la ville antique s'étendaient au sud de la colline sur laquelle se dressait la citadelle, sont autant d'éléments qui s'expriment en faveur d'une thèse semblable.

Nous avons en plus une amphore (Fig. 2) mise au jour il y a 30 ans dans les fondations de la jambe septentrionale du nouveau pont de Bahçellek, ou des débris de céramique appartenant à la période récente romaine (1 solène, 2 calyptères), ainsi que des débris de fondations portant des traces de feu à proximité du point où les eaux de la Bune se réunissent à celles des fleuves Drinas et Kir.

Au moyen âge Shkoder abandonne la zone ancienne, située entre les fleuves Kir et Bune, pour s'étendre en direction est vers Ajasme. M. Sufflay, se basant sur les indications de Procope de Césarée, est de l'opinion que la plus grande poussée que la ville a connu se rattacher à la période de Justinien.

Selon M. Barletius, la ville de Shkoder, avant que les Balshaj s'en rendent maîtres, n'était pas cernés de murs et s'étendait en partie dans la zone plate et mamelonnée de son extension. La partie de la ville occupant la plaine de forme carrée était entourée de murs sur une longueur de plus de deux mille pieds (3,5 km).

Les traces des murs d'enceinte moyenâgeux (Fig. 3) sont encore visibles et s'étendent du pont de Bahçellek vers l'est. Ces débris en partie visibles (Fig. 4), selon les mesurages effectués sur place ont une largeur variant de 1,60 ÷ 1,90 m, mais en général leur largeur est de 1,80 m. Quand le niveau de l'eau baisse au-dessous de certaines valeurs, on peut observer de grandes corniches en pierres décorées d'ornements floraux (Fig. 5), qui, selon l'avis de l'auteur, ont été prélevés à quelque édifice monumental, désormais disparu, pour construire les murs d'enceinte de la ville.

Ont été observés également des débris qui, selon l'avis de l'auteur, appartenaient à deux tours rondes, dont il ne reste que les extrémités qui se reliaient aux murs, alors que les autres parties ont été englouties par les eaux du Drin.

Il est probable que ces murs se prolongent en direction est, mais pour certifier une telle affirmation il importe d'effectuer des fouilles d'une certaine importance, étant donné le limon transporté par les eaux du Drin et déposé par les inondations annuelles.

L'auteur est de l'opinion que la ville a grandi et s'est étendue petit à petit et, par moments, à la suite des inondations provoquées par le débordement des fleuves, elle s'est déplacé plus au nord, abandonnant la plaine qui était sujette à des inondations périodiques pour s'installer dans la partie élevée au pied de la colline.

Il est intéressant d'observer le panorama que Camosio (1571) nous offre de la ville de Shkoder, où l'on dénote des édifices au pied de la colline surplombée par la forteresse (Fig. 6), alors que dans le livre de G. Rossaccio «Viaggio da Venezia a Costantinopoli» (1598) (Fig. 8) la ville s'étend entre

les fleuves Buna et Kiri pour rejoindre a colline. Coronelli aussi, dans ses cartes de 1640 (?) et de 1688 relatives à la ville de Shkoder, place le pont franchissant le fleuve Kir plus ou moins en face du quartier des Tabakë et dans une position correspondant au prolongement de la rue qui traverse Qafe. En ce qui concerne le pont traversant le fleuve Buna, située à l'extrémité septentrionale de la ville, elle franchissait le fleuve plus au sud du pont actuel et se trouvait plus près de l'église de Shën Vllash.

Les bas quartiers de Shkoder, situés hors des murs d'enceinte, s'étendaient non seulement sur la rive de la Bune, où se trouvait l'église de Shën Vllash, et au-delà de ce fleuve (le quartier Kazeb), mais encore plus loin que les fleuves Drinas-Kir (les environs de Baçellek).

Le Bazard, qui a continué à exister même après la Libération, se situait à la même place au moyen âge aussi, occupant toutefois une surface moins étendue. Entre le Bazard et la colline du Pacha passait la route conduisant à Drisht. Une autre route, à proximité du Drin, à travers laquelle s'amenèrent deux fois de suite les Turcs pour assiéger Shkoder, a disparu par suite de l'érosion des eaux du fleuve.

En 1467 la ville fut pillée et incendiée par les Turcs, après quoi elle fut abandonnée par ses habitants qui se réfugièrent dans la citadelle. Ils y restèrent jusqu'en 1479, date à laquelle ils la quittèrent définitivement non comme vaincus, mais en conséquence du traité de paix conclu le 25 janvier 1479 par Mehmet II qui livrait la ville à l'ennemi. L'éloignement des Albanais était temporaire, car leur place fut prise par d'autres Albanais venus des contrées voisines. Entre l'ancienne Scodra illyrienne et la Shkoder de nos jour il y a une continuité, qui est attestée non seulement par une foule de documents, mais aussi par le nom même de la ville dont l'évolution se conforme aux lois de l'évolution phonétique de l'albanais.

Telles sont les conclusions tirées par l'auteur.

1. La ville illyro-romaine s'étendait dans la partie méridionale de la colline occupant la citadelle, soit dans la plaine circonscrite par les fleuves Bun et Kir. On retrouve ces ruines au XVe siècle aussi, ce qui a été attesté plus tard par les découvertes occasionnelles. Un pont franchissait le fleuve Drin, en ayant un de ses supports dans une position avancée vers le fleuve Bune.

2. La vile moyenâgeuse se déplace de la plaine, qui était l'objet d'inondations périodiques, vers une position plus élevée en montant la colline de la citadelle. Dans le même temps commence un mouvement en direction de l'est et vers la fin du XIVe siècle cette zone est ceinte de murs. Restent hors des murs les bas quartiers: sur la rive de la Bune, là où se trouvait l'église de shën Vllash; au-delà de la Bune (Kazene) et au-delà de Drinas-Kir (à proximité de Bahçellek). Un pont franchissait le fleuve Bune plus au sud du pont actuel, au voisinage de l'église de shën Vllash, tandis qu'un autre pont traversait le fleuve Kir en face du quartier des Tabakë.

DO NOT COPY

DO NOT COPY

Aleksandër MEKSI – Pirro THOMO

DO NOT COPY

ARKITEKTURA PASBIZANTINE NË SHQIPËRI

Pushtimi otoman me shkatërrimet që e pasuan solli ndërprerjen e menjëhershme të zhvillimit kulturor të vendit, që ishte vënë re në shekujt XI-XV. Ky pushtim shënoi gjithashtu dhe mbylljen e një periudhe të gjatë arkitektonike me tiparet e veta specifike. Nga periudha para pushtimit otoman kanë arritur deri në ditët tona monumente, të cilat dëshmojnë për nivelin e lartë që pati kjo arkitekturë te ne. Por siç duket veprimtaria ndërtimore e kësaj periudhe do të ketë qenë shumë më e gjerë dhe kishte rrënjosur një traditë shumë të fortë, e cila, porsa gjeti rastin e volitshëm, mundi të rilindë. Kështu që duke filluar nga gjysma e dytë e shek. XVI e deri në fillim të shek. XIX ngrihen ndërtime të ndryshme, ndër të cilat një vend të rëndësishëm zënë ato të kultit të krishterë. Një numër i konsiderueshëm prej tyre është ruajtur deri në ditët tona në Shqipërinë e Jugut dhe të Mesme, të cilat përbëjnë objektin e studimit tonë.

Ashtu sikundër në pikturë, edhe në arkitekturën e kultit të kësaj periudhe, ndonse janë trashëguar mjaft principe figurative dhe konstruktive të arkitekturës bizantine, kemi një interpretim më të lirë të tipeve dhe formave, një përpunim të tyre në përshtatje me kushtet e reja ekonomiko-shoqërore të krijuara, duke arritur shpeshherë në konceptime arkitektonike të veçanta. Kemi të bëjmë pra me një periudhë të veçantë arkitektonike, e njohur me emrin arkitektura pasbizantine, e cila ndjek rrugën e vet të zhvillimit.

Nga gjysma e dytë e shek. XVI fillojnë të ndërtohen në vendin tonë faltore të krishtera, të cilat janë të vogla dhe të thjeshta. Krahas tyre rindërtohen disa kisha bizantine të rrënuara, siç janë Shën Kolli Shelcan (1554), Shën Kolli Kurjan (1570), Shën Mëri Vllahernë në Berat (1578), etj. Më tej, duke filluar nga shek. XVII të duket një rritje sasijore dhe cilësore në ndërtimin e kishave, shohim të zbatohen tipe dhe konceptime arkitektonike e konstruktive më të zhvilluara. Kjo veprimtari ndërtimore arrin pikën e saj më të lartë në mesin e shek. XVIII. Mbas kësaj fillon një rënie e krijimtarisë arkitektonike në këtë gjini, saqë, duke filluar nga mesi i shek. XIX, nuk ndihet më preokupimi i mjeshtërve për krijime tipesh dhe shprehjesh të reja arkitektonike e konstruktive.

Komunikimi që po paraqesim është rezultat i një pune shumëvjeçare për gjurmimin, seleksionimin për vënien në mbrojtje, studimin dhe restaurimin e kësaj gjinie arkitekturale kaq të pasur, e cila deri më sot nuk ka gjetur pasqyrim në botimet tona dhe ka për qëllim kryesor të nxjerrë në dukje larminë e tipeve të përdorura shumëllojshmërinë e zgjidhjeve planimetrike e konstruktive të tyre.

Vetë larmia e tipeve, duke shtuar këtu shtrirjen territoriale të tyre dhe diapazonin kohor, e bëjnë të vështirë, në mos të shumëllojshëm, klasifikimin e tyre. Ne mendojmë se klasifikimi më i mirë për një studim të parë përgjithësues do të ishte ai tipologjik mbi bazën e dy faktorëve: kompozimit planimetrik e vëllimor dhe organizimit strukturul, të cilët lozin rolin themeltar në formulimin e brendshëm dhe të jashtëm të ndërtesës. Brenda secilit grup renditja e monumenteve që shqyrtohen do të jetë duke u nisur nga format më të thjeshta në ato më të ndërlikuarat, duke ruajtur sa më tepër që të jetë e mundur shtresëzimin kohor, gjë që duket më e qartë në grupimin e tipeve. Ne jemi të bindur se studimet e ardhshme mbi baza tipi ose krahine mund të përdorin edhe mënyra të tjera klasifikimi.

Nga sa thamë më sipër, grupet, në të cilat ne ndajmë kishat pasbizantine të vendit tonë, janë si më poshtë:

I. – Kishat njënefëshe
II. – Kishat me strukturë në formë kryqi dhe kupolë
III. – Bazilikat.

1.) Datat janë marë prej Th. Popës, të cilin autorët e falenderojnë.

DO NOT COPY

Fig. 1

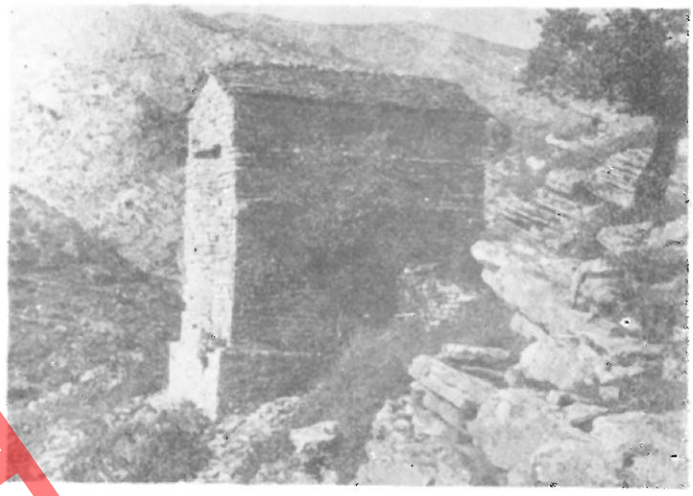

Fig. 2

GRUPI I. KISHAT NJËNEFËSHE

Duke qenë tipi më i thjeshtë dhe me përmasa relativisht modeste, pra që dhe nuk binin në sy, këto kisha u ndërtuan që në periudhën e parë pas pushtimit dhe në përgjithësi kudo. Në këtë grup, duke u nisur nga organizimi planimetrik e volumor dhe mënyra e mbulimit, dallojmë këto nëngrupe kryesore:

1) **Kishat me mbulesë druri.** Të këtij tipi (Tab. I) ishin objektet e kultit që u ndërtuan në periudhën e parë të pushtimit si dhe në përgjithësi në qendrat ku pushteti otoman ishte i fortë. Sidoqoftë ndërtimi i tyre vazhdoi në çdo kohë dhe ne gjejmë ndërtime të tilla kudo.

Kishat e këtij nëngrupi janë ndërtuar me mure prej guri, të mbuluara me çati të thjeshtë druri. Zakonisht kanë një absidë rrethore ose trefaqëshe nga jashtë dhe në përgjithësi mungon dekori arkitekturor në muret e jashtme. Kanë përmasa të vogla dhe shpesh janë të shoqëruara me hajate, të ndërtuara në një kohë me kishën ose më vonë.

Në këtë nëngrup mund të përmenden kisha e Shën Kollit Shelcan (para 1554), Shënepremtja Valsh (1554), Shën Kolli Valsh (1604) (fig. 1), Shën Mitri Poliçan (1526), Shën Gjergji Leshnicë e Sipërme (1525), Shën Sotiri Tremisht (1560), Shën Thanasi Pecë (1525), Shën Mitri (1607) dhe Shën Kostandini dhe Elena (1644) në Kala të Beratit dhe mjaft të tjera, sidomos në fshatrat e Shqipërisë së Jugut.

2) **Kishat e mbuluara me qemer cilindrik.** Në këtë nëngrup (Tab. II) bëjnë pjesë ato kisha njënefëshe, naosi i të cilave mbulohet me qemer cilindrik me formuese lindje perëndim. Karakteristikë për këto kisha janë pilastrat në muret gjatësore, të lidhura me harqe, të cilat lozin rolin e brinjëve të qëndrueshmërisë të qemerit gjatësor. Në këtë nëngrup numërohen kisha e Shën Mërisë Pecë (sh. XVII), Shën Ana Derviçan (sh. XVI) (fig. 2), Shën Kolli Dhrovjan (sh. XVI), Shën Dëlliu Jorgucat (1586). Ndër to kisha e Derviçanit dallohet nga sistemi i harqeve në muret gjatësore, mbi të cilat mbështetet qemeri. Kjo e bën më të dukshme lidhjen me tipet e vjetra bizantine.

Në një fazë më të përparuar janë kishat ku qemeri gjatësor ndërpritet në pjesën qendrore me një qemer të ngritur më lart dhe të mbuluar me çati dyujëshe, që krijon formën e kryqit në pamjen e jashtme. Të tilla janë kisha e Shën Triadhës Kardhikaq dhe naosi i kishës së Manastirit të Shpërfytyrimit Çatistë (1627).

3) **Kishat e tipit sallë me kupolë.** Ky nëngrup (Tab. III) ka rrënjë të thella si tip. Principi kompozicional është dallimi i një bërthame qendrore katrore të mbuluar me kupol, ndërsa në muret gjatësore dalin pilastra, të cilën lidhen në të dy drejtimet me harqe. Formën më të thjeshtë të këtij tipi e shohim në narteksin e kishës së Çatistës, e cila ka planimetri katrore me katër pilastra në qoshet, të lidhura me harqe, për të formuar katrorin nën kupolë. Më tej kishat marrin një formë më të zgjatur në plan. Hapësirat lindore dhe perëndimore mbulohen zakonisht me qemerë (Shën Mëria Vithkuq, Shën Gjergji Demë), ose siç është rasti i kishës së Shën Mërisë në Barmash

DO NOT COPY

Fig. 3

(1616) ku hapësira perëndimore mbulohet me një kalotë sferike më të vogël se ajo qëndrorja. Në kishën e Shën Mëhillit në Shalës shohim bashkimin e dy bërthamave me kupola në naos.

Kupolat janë të mbuluara nga çati dyujëshe ose të ngritura mbi tambur (Demë, Dhivër). Një zgjidhje interesante të konstruksionit takojmë në Demë, ku kupola ngrihet mbi një sistem të tërë velash sferike që vijnë duke u mbledhur.

Në kishën e Shën Kollit në Dhivër (fig. 3), e cila ka planimetri trekonkëshe, kupola mbi një tambur të lartë mbështetet mbi qemerë cilindrikë në lindje dhe perëndim dhe mbi konkat e apsidave në veri e jug.

GRUPI II. KISHAT ME STRUKTURË NË FORMË KRYQI ME KUPOLË MBI KATËR MBËSHTETJE TË LIRA

Ky grup paraqet rëndësi për vlerat e monumenteve, të cilat janë më të zhvilluara si në aspektin struktural ashtu edhe në atë arkitekturor. Është e qartë ngjashmëria e tyre me kishat bizantine kryq i brendashkruar me kupol. Në kishat e këtij grupi ndihet prania e një aksi gjatësor, thuajse bazilikal, strukturat e brendshme nuk shfaqen në çati, ndërsa mbulesat dyujëshe u japin atyre pamjen e një bazilike me kupol me transept, ose pa atë. Megjithatë, nga karakteri i ndryshëm i planimetrisë dhe strukturave, ato nuk mund të grupohen në këto tipe arkitekturore.

Shtrirja e monumenteve të këtij tipi është ku më pak e ku më shumë në tërë zonat e Shqipërisë së Jugut dhe të Mesme. Brenda këtij grupi, duke u nisur nga planimetria dhe organizimi vëllimor, mund të dallojmë dy nëngrupe.

1. – **Kishat me një apsidë.** Shembujt më përfaqësues të këtij nëngrupi (Tab. IV) janë kisha e Manastirit të Shën Mërisë Krorës (1672) (fig. 4) e Manastirit të Shën Mërisë Drianos në Zervat (1569), kisha e Manastirit të Shën Qiriakut dhe Julitës Dhuvjan (1588), e fjetjes së Shën Mërisë Kameno (1580) dhe Shën Triadhës Pepel (1750). Karakteristikë e këtij nëngrupi është planimetria drejtkëndëshe me katër kolona të rrumbullakta, shenjë e arkitekturës bizantine të shekujve të fundit, mbulesa me kupolë e hapësirës qendrore ndërmjet kolonave dhe mbulimi me qemerë i

Fig. 4

Fig. 5

ambienteve këndore. Ndërsa mbulesat me qemerë ose kalota të hapësirave të krahëve të kryqit janë në nivel më të lartë, se ato të ambienteve këndore nga harqet mbi kolona ose hapen ndaj «nefit» qendror. Kupolat e këtyre kishave ngrihen mbi tambur, pra dalin mbi çati (Krorëz, Dhuvjan, Zervat) ose janë pa tambur (Kameno, Pepel). Me përjashtim të Krorëzit, ku mbulesa është dyujëshe, në kishat e tjera çatia dyujëshe ndërpritet tërthorazi nga çatitë që mbullojnë krahët veriorë e jugorë.

2. **Kishat trekonkëshe.** Karakteristikë e këtij nëngrupi (Tab. V) kishash manastiresh është prania e apsidave në anët jugore dhe veriore, me të cilat përfundojnë krahët e kryqit arkitekturor. Kanë aksin lindje-perëndim më të zgjatur, çati dyujëshe dhe vetëm kupola mbi tambur del mbi të, duke ndërprerë edhe çatinë e «nefit tërthor» – transeptit, kur ka të tillë. Si përfaqësuese të këtij nëngrupi mund të përmendim kishat e manastireve të Shën Mërisë në Koshovicë (1669), Shën Mëria në Kakome (1672) (fig. 5), të Ungjillëzimit në Vanishtë (1582), të Shën Prodhromit në Voskopojë (1632) dhe atë të Manastirit të Shëndëlliut në Stegopull (1624). Kupolat e tyre janë mbi tambur cilindrik ose shumëfaqësh. Si edhe në nëngrupin e parë mbulesat e ambienteve këndore hapen ndaj «nefit» qendror (Kakome, Vanisht) ose janë mbuluar me kalota. Ndër to kisha e manastirit të Shën Prodhromit të Voskopojës ka një organizim planimetrik e vëllimor më të zhvilluar. Në të kemi një hapësirë përpara apsidës që krijohet nga vendosja e dy pilastrave suplementare. Përveç kësaj gjejmë të aplikuar me kalotë sferike, me të cilat janë mbuluar krahu perëndimor i kryqit dhe ambientet këndore.

III. BAZILIKAT

Bazilikat, një tip arkitekturor me përhapje të gjerë dhe tradita në Gadishullin Ballkanik, shtrihen në tërë Shqipërinë e Jugut dhe atë të Mesme. Tendenca për një zgjatje të aksit gjatësor, për një lidhje hapësirnore të ambienteve këndore me pjesën qendrore dhe për një trajtim të pamjes së jashtme, vërehen që në grupet e mësipërme. Por kjo tendencë gjen shprehjen e vet në këtë grup të madh që haset në variante të shumëllojta duke filluar nga gjysma e dytë e shek. XVII e gjatë gjithë shek. XVIII, deri në fillim të shek. XIX. Një numër i konsiderueshëm i këtyre kishave shquhen për përmasat e mëdha dhe për kërkesat në trajtimin arkitekturor të tyre. Kisha të tilla janë katedrale qytetesh, qendra peshkopatash ose kisha në fshatra, ndërsa mjaft të tjera janë kisha manastiresh.

Karakteristikë për këtë grup është dhe preferenca për variante të caktuara në krahina të ndryshme, gjë që mund të ishte dhe emërtim varianti. Por, duke iu përmbajtur kritereve që pranuam, mendojmë të dallojmë nëngrupet e mëposhtme:

1) **Bazilikat me kupolë.** Tiparet dalluese të këtij nëngrupi (Tab. VI) janë prania e kupolës mbi tambur në nefin qendror dhe numri më i madh se katër i kolonave, pra një aks gjatësor i ndijshëm. Në mjaft raste qemerët e nefeve janë të pandërprerë. Në këtë mënyrë kisha merr qartë formën bazilikale, si nga strukturat e brendshme, ashtu dhe nga çatia dyujëshe. Përfaqësuese të këtij varianti, janë Shën Mëria në Vraho-Goranxi (1622) dhe Shën Thanasi në Poliçan (fig. 6). Këto kanë të njëjtë ndërtimin strukturor me nefin qendror të mbuluar me qemer cilindrik dhe të ndërprerë nga kupola mbi tambur, si dhe me nefat anësorë të mbuluar me qemerë me seksion çerek rrethi.

Kisha e Shënepremtes në Lukovë, e Shën Mëhillit në Mingul, kisha e Manastirit të Nivanit (1702) kanë mbi kolona një sistem harqesh në të dy drejtimet. Nefi qendror mbulohet me qemer cilindrik me formuese lindje – perëndim. Në Lukovë dhe Nivan nefat anësorë kanë qemere ndërmjet harqeve mbajtëse, të cilat hapen ndaj nefit qendror. Minguli dallohet nga këto nga mbulesa me kalota sferike ndërmjet harqeve mbajtëse e nefeve anësorë.

2) **Bazilikat me mbulesë qemerësh dhe kalota sferike.** Ky nëngrup (Tab. VII), nga i cili kemi disa prej ekzemplarëve më me vlerë të arkitekturës postbizantine, haset thuajse kryesisht në zonën e Korçës. Karakteristikat këtij grupi janë mbulesa me qemerë dhe kulota sferike të tërë hapësirave që formohen ndërmjet kolonave dhe këtyre të fundit me muret anësore. Gjithashtu karakteristikë e tyre është grupimi i kolo-

DO NOT COPY

nave në kuadrate për të formuar bazën e kupolave. Kështu që shumë prej tyre në nefin qendror kanë nga dy kupola që alternohen me qemerë. Nefet anësorë të këtyre bazilikave janë mbuluar me kalota sferike dhe me qemerë të formave nga më të ndryshmet. Nga këto, në disa prej kishave të Voskopojës, qemerët që u takojnë kupolave hapen direkt në to duke luajtur rolin e mbajtjes së tyre. Qemerët e tyre zakonisht janë të mbështetur në sisteme harqesh mbi kolonat. Në ndonjë rast (Sopik) nefat anësorë janë të mbuluara me kalota sferike.

Këto monumente dallohen në interier për aksin gjatësor të theksuar, për një sens dinamik të hapësirës së brendshme dhe në përgjithësi vërehet e madhërishmja, për të cilën kontribuon dhe afresku. Nëpërmjet përdorimit të portikëve, narteksit dhe përpunimit dekorativ të apsidave kemi një hap cilësor përpara në trajtimin arkitektonik të jashtëm.

Përfaqësueset kryesore të këtij tipi janë kishat e Voskopojës Shën Mëhilli (1722) (fig. 7), Shën Kolli (1721), Shën Mëria (1712), Shën Thanasi (1724), Shën Mëhilli Vithkuq (1682), Shën Gjergji Shipckë (sh. XVIII), katedralja e Shën Mërisë Berat (1797), Shën Mëria Sopik (sh. XVIII).

3. **Bazilikat me tavan.** Ky nëngrup (Tab. VIII) jo më pak i përhapur gjatë sh. XVIII, bile në fillim të shek. XIX, përfaqësohet më mirë nga kishat e mëposhtme: Shëndëlliu Voskopojë (1751) (fig. 8), Kisha e Manastirit të Ardenicës (1730), Shën Gjergji Libofshë (1776), Shën Kolli Krutje e Sipërme (1811), Shën Thanasi Karavasta (1778) Shën Spiridhoni Vuno (sh. XVIII). Këto kanë si karakteristikë vëllimin e madh, mbulesën me çati druri, numrin jo të vogël të dritareve, apsidën shumëfaqëshe dhe të dekoruar me harqe dhe pilastra. Ndër to Voskopoja dhe Karavastaja janë të tipit të bazilikës helenistike me nefin qendror në nivel më të lartë dhe dritare në murin që ngrihet mbi nefat anësorë. Të tjerat janë me nefa me tavan në të njëjtën lartësi dhe me kolona druri.

Së fundi duhet të shtojmë se krahas këtyre tri nëngrupeve të bazilikave ka dhe disa bazilika që kanë organizim planimetrik e vëllimor ndërmjet këtyre nëngrupeve.

Shqyrtimi i karakteristikave më kryesore të çdo grupi dhe nëngrupi bën të mundur të nxjerrim disa përfundime të përgjithshme.

Siç e kemi vënë në dukje dhe më sipër, ndonse tipet arkitekturore të përdorura nga arkitektura pasbizantine nuk kanë qenë të panjohura nga arkitektura bizantine, ato ndryshojnë nga këto të fundit. Dallimi kryesor shfaqet në trajtimin e hapësirës së brendshme.

Ndërsa në kishat bizantine ndihet qartë prania e rregullave të caktuara në proporcionet dhe formulimin hapësinor të brendshëm, ku dallohet një bërthamë qendrore me theksim vertikal, sidomos në tipin sallë me kupolë dhe në atë në formë kryqi, në kishat pasbizantine vërehen shmangie nga këto rregulla. Në këto monumente duket tendenca e krijimit të formave të zgjatura bazilikale, traditë me rrënjë të thella në Ballkanin Perëndimor. Kështu p.sh. në kishat e tipit sallë me kupolë bërthama qendrore jo gjithnjë mbulohet me kupolë mbi tambur dhe ajo shoqërohet nga dy hapësira të tjera në lindje dhe perëndim. Po kështu në kishat në formë kryqi me kupolë aksi tërthor

Fig. 6

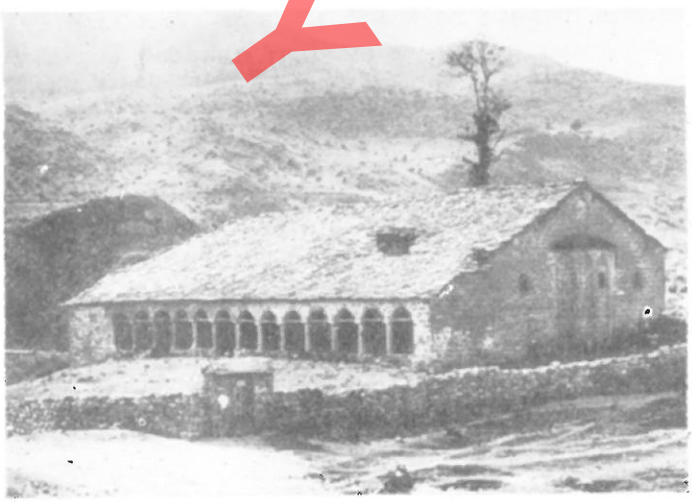

Fig. 7

DOKUMENTOJ

Fig. 8

është zvogëluar mjaft në favor të aksit gjatësor. Duke mbizotëruar ky aks, nuk lind më nevoja e theksit vertikal të hapësirës së brendshme.

Kjo tendencë pasqyrohet dhe në pamjen e jashtme. Struktura e brendshme nuk shfaqet jashtë ku kemi një shkallëzim dhe bashkërendim të volumeve të ndryshme rreth qendrës së kurorëzuar me kupolë, por ajo fshihet nën një veshje bazilikale me çati dyujshe, ose të ndërprerë nga çatia tërthore e transeptit.

Ndryshime vërehen dhe në trajtimin dekorativ të jashtëm. Ndërsa në kishat bizantine mbizotëron dekori i pasur me tulla në muraturë, frontone, kupola e apsidë, dritaret e shumta të qarkuara me nike, kornizat e shumëllojshme, kishat postbizantine, në përgjithësi karakterizohen nga volume të mbyllura, faqe të rrafshta dhe të zhveshura nga përpunimi dekorativ, hapësira të vogla ndriçimi. Megjithatë nuk mungojnë shembujt ku ndihet preokupimi për përpunimin e jashtëm që shpreh: në punimin e apsidave e të hajateve etj. siç i shohim kryesisht në kishat e Voskopojës (fig. 9). në kishën e Vanishtës, etj. Po kështu duhet të vërejmë influencat perëndimore, si në Goranxi (1600) (fig. 10), që shfaqen në përpunimin dekorativ të jashtëm.

Shumëllojshmëria e zgjidhjeve planimetrike e konstruktive, ndryshimet që duken në kishat e të njëjtit grup, madje të të njëjtit nëngrup, dëshmojnë për një përpjekje të mjeshtërve për të gjetur mënyra të reja të shprehjes arkitekturore dhe të individualitetit të tyre. Jo me më pak vlerë janë dhe përfundimet që mund të nxirren në lidhje me nivelin e lartë teknik të ndërtimeve, duke pasur parasysh përdorimin e gjerë dhe të shumëllojshëm të strukturave të kurbuara, të cilat dëshmojnë jo vetëm për një njohje të thellë të konstruksionit, por edhe për një shkathtësi në zbatimin e tyre.

Duke marrë në konsideratë shtrirjen krahinore dhe kohore të arkitekturës pasbizantine vërejmë se në periudha të caktuara ose në zona të caktuara duket preferenca për tipe të caktuara. Ky fenomen ndeshet në Myzeqe, në zonën e Korçës, në Bregdet, në Dropull e gjetkë. Po kështu, ndërsa në periudhën e parë kemi kryesisht ndërtime me përmasa të vogla, më vonë tentohet gradualisht në rritjen e përmasave dhe drejt karakterit ceremonial, që arrin kulmin në bazilikat e shek. XVIII.

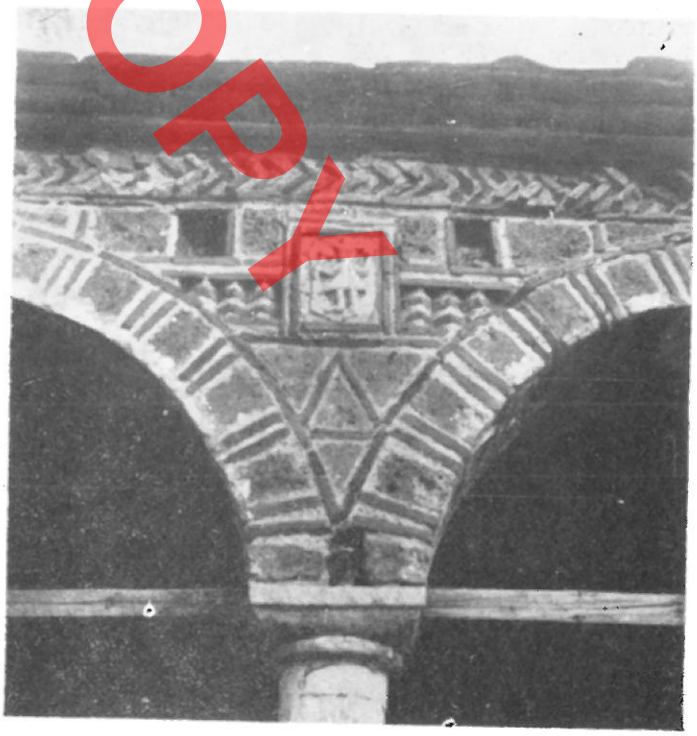

Fig. 9

DO NOT COPY

Ky fenomen nga ana e tij dëshmon në radhë të parë për ndryshimin e kushteve historike, ekonomike e shoqërore në periudha dhe krahina të ndryshme të vendit. Kjo tregon dhe për ekzistencën e atelieve ose grupeve ndërtuesish që veprojnë në vendin tonë. Në të njëjtën kohë nuk mungojnë, siç e pamë më lart, ndërtime në po këto zona të tipeve të tjera, që dëshmon për lidhje aktive të ndërtuesve dhe lëvizjeve të tyre brenda vendit dhe në vendet fqinje.

Duke krahasuar ndërtimet e kësaj periudhe me ato të vendeve fqinje, rezulton se vendi ynë zë një vend të rëndësishëm në arkitekturën pasbizantine ballkanike, përfundim ky me rëndësi sidomos po të shikohet lidhur me zhvillimin e arkitekturës popullore (fshatare e qytetare) të kësaj kohe, përderisa ndërtuesit në shumicën e rasteve janë po ata, gjë që vërehet sidomos në konakët e manastireve.

Sigurisht që në caqet e një komunikimi është mjaft e vështirë të paraqitet në shumanshmërinë e vet një pasuri e tillë arkitekturore, e cila në studimet e ardhshme mbi bazën e materialit të mbledhur do të mund të trajtohet jo vetëm më mirë, por dhe në aspektet e saj të ndryshme, si ato tipologjike, ashtu edhe mbi bazën e shtrirjes krahinore dhe kohore. Po kështu do të jenë me vlerë studimet më të imta për lidhjet e saj me vendet fqinje dhe arkitekturën popullore.

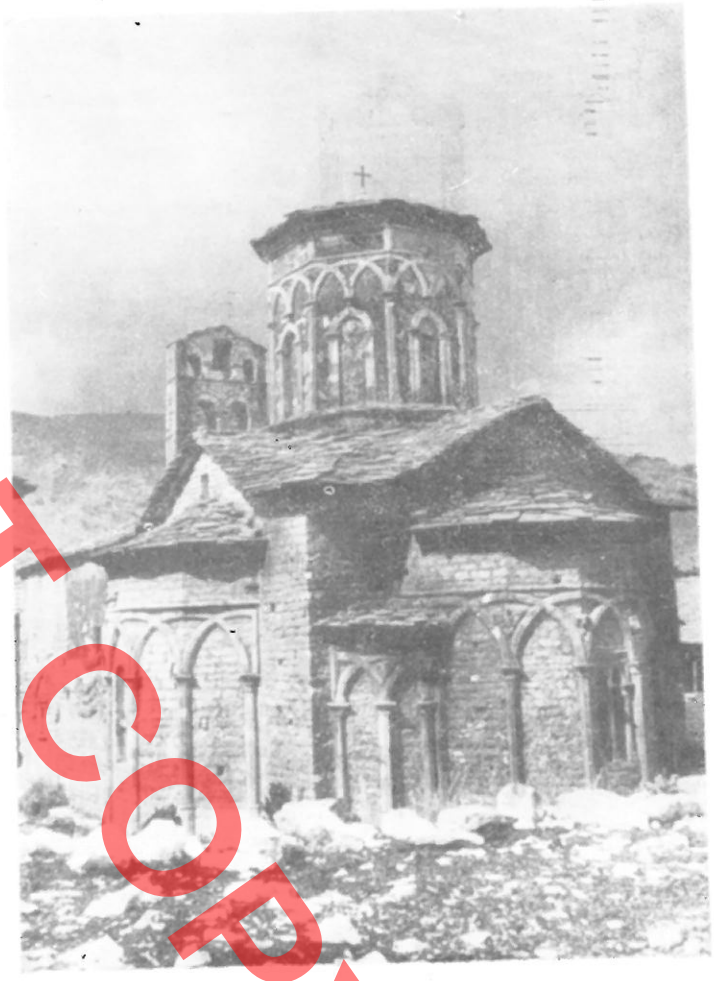

Fig. 10

DO NOT COPY

DO NOT COPY

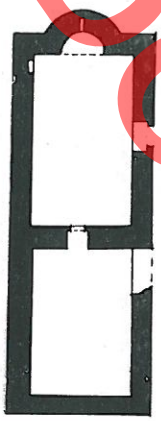

POLIÇAN (sh Mitri)

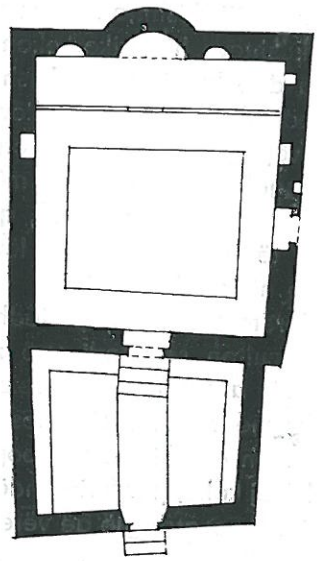

BERAT (sh. Kostandini dhe Elena)

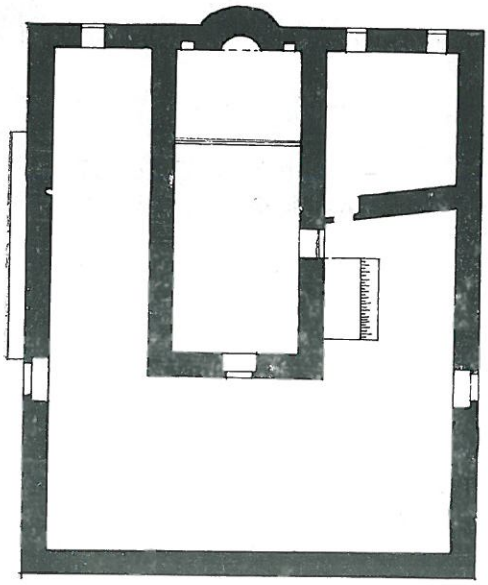

BERAT (sh. Mitri)

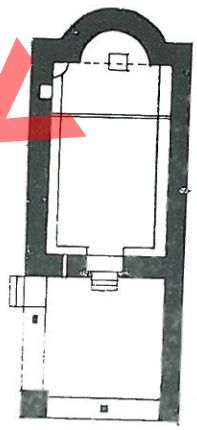

LESHNICE

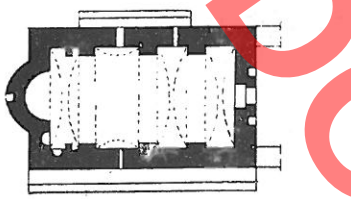

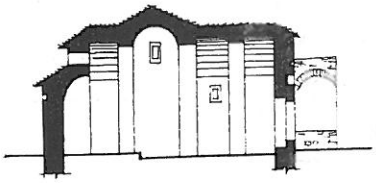

KARDHIKAQ

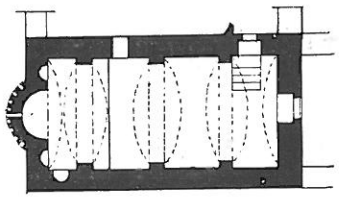

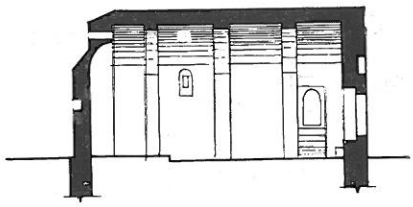

PECA

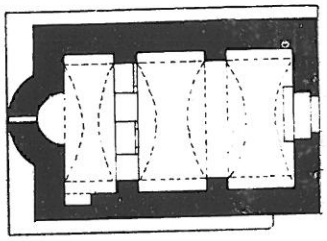

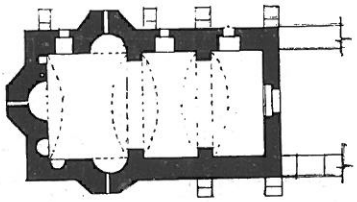

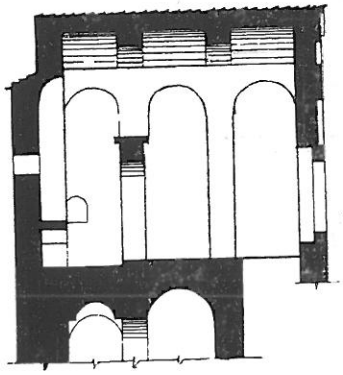

DHROVJAN

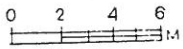

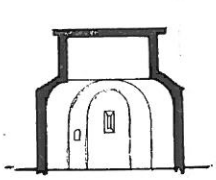

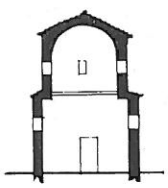

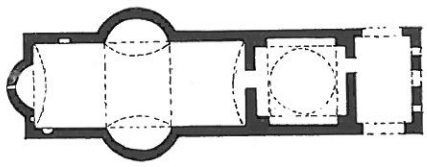

DO NOT COPY

TAB III

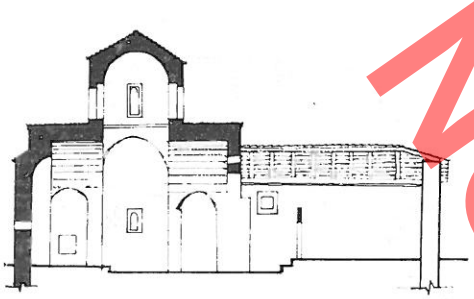

DHIVRI

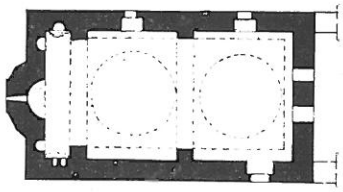

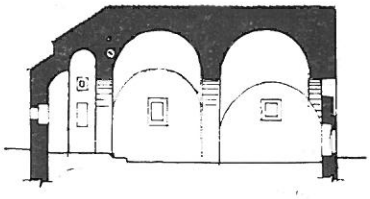

SHALES

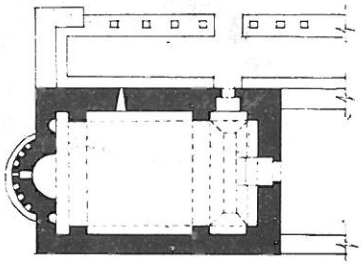

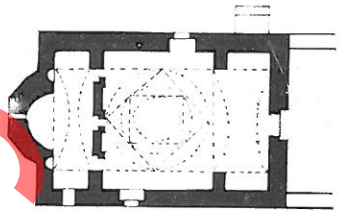

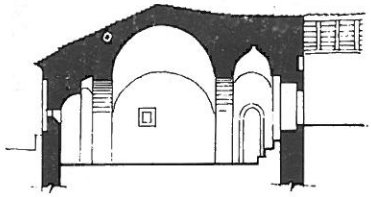

VITHKUQ (sh Mert)

DEMA

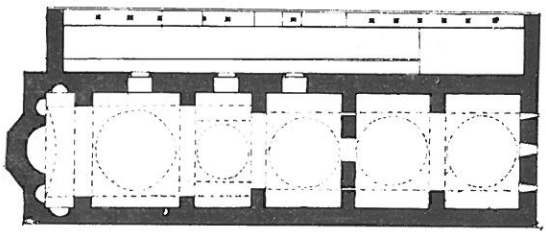

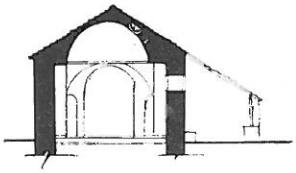

BARMASH

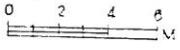

DO NOT COPY

DO NOT COPY

PEPEL

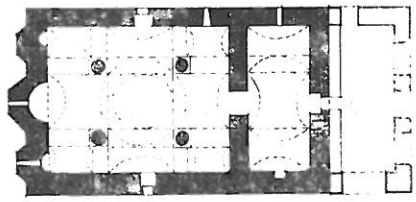

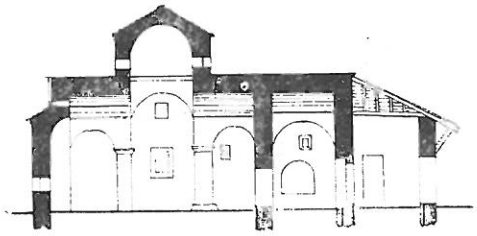

ZERVAT

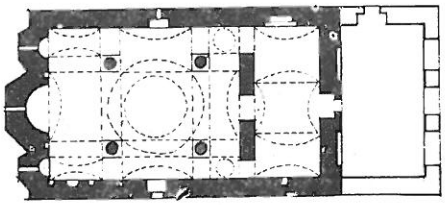

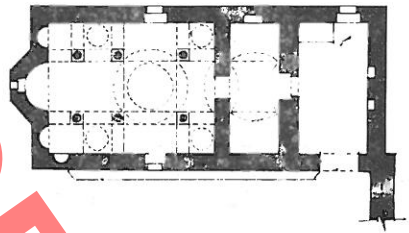

DHUNDAN

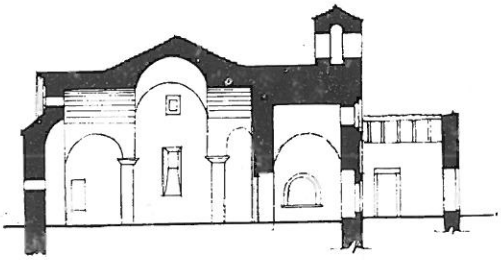

KAMENO

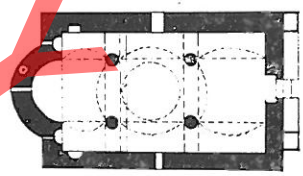

KROREE

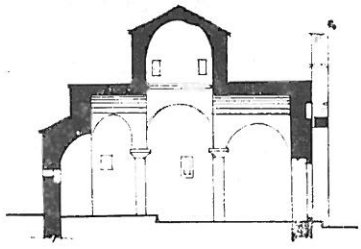

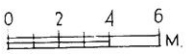

TAB V

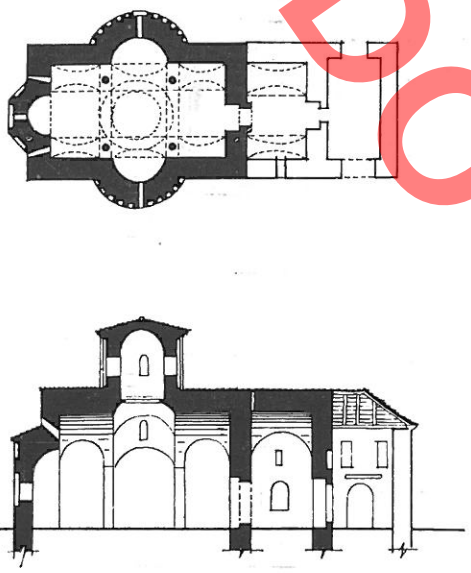

VANISHTE

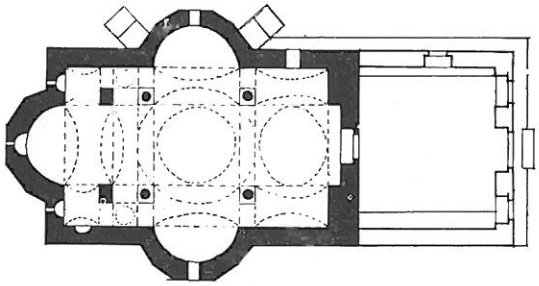

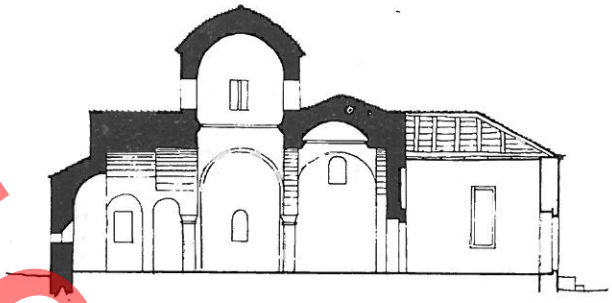

VOSKOPOJE (sh Prodhomit)

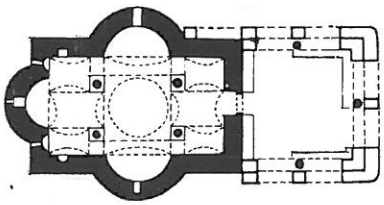

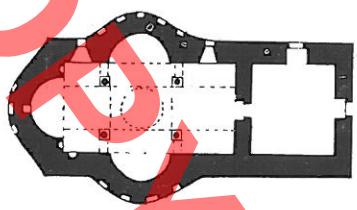

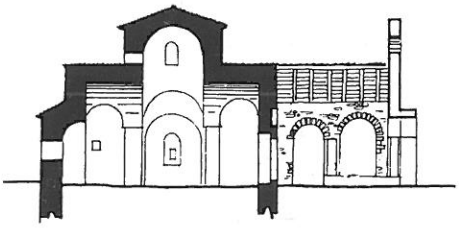

KAKOME

0 2 4 6 M

STEGOPULL

DO NOT COPY

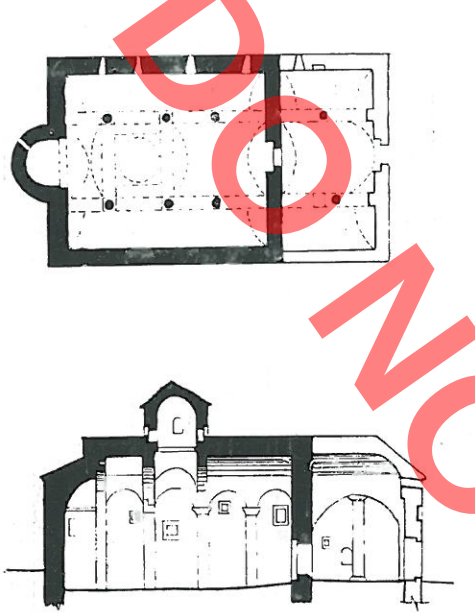

VRAHOGORANX

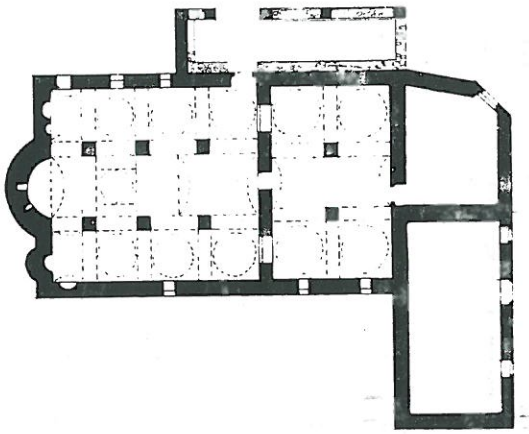

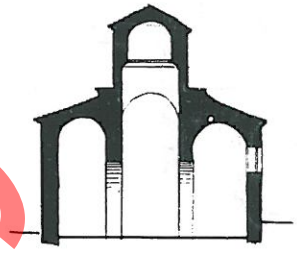

MINGUL

0 2 4 6 M

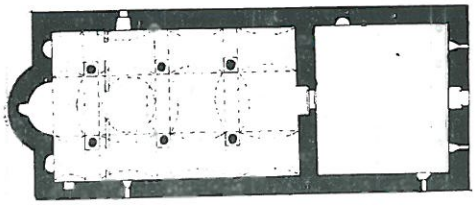

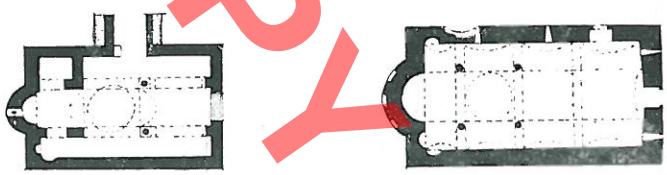

LUKOVE

NIVAN

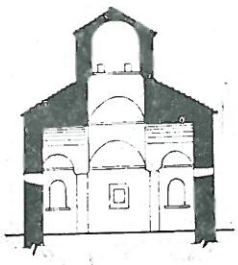

POLIÇAN

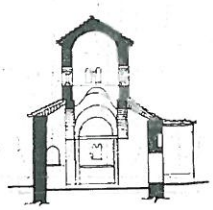

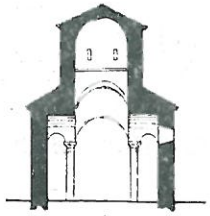

DO NOT COPY

TAB VII

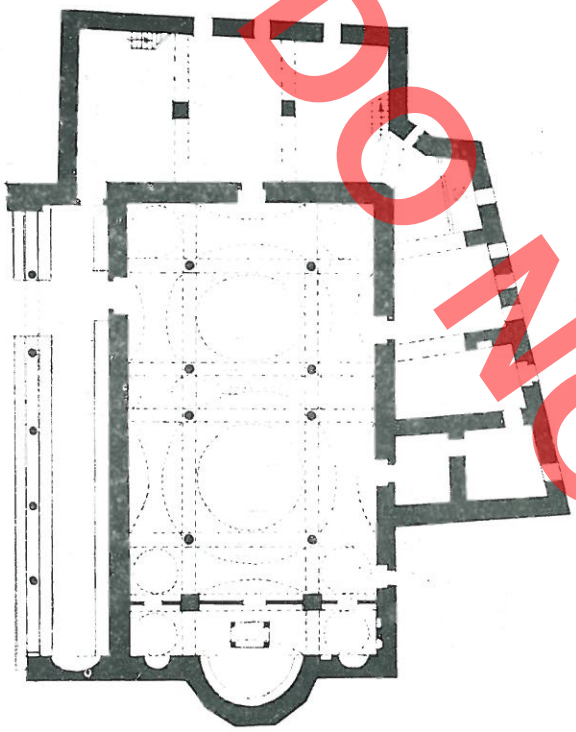

BERAT (sh. Mëria)

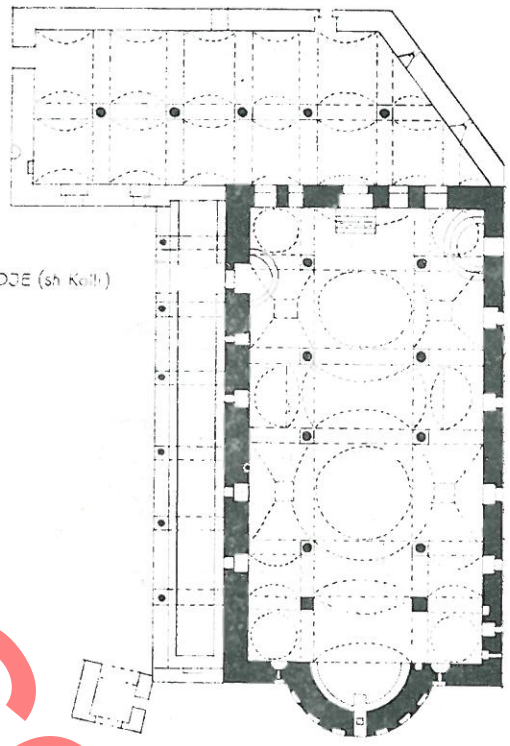

VOSKOPOJE (sh. Kolli)

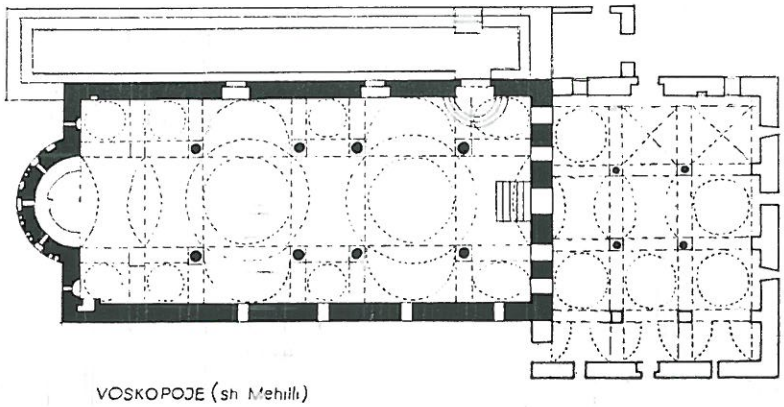

VOSKOPOJE (sh. Mehilli)

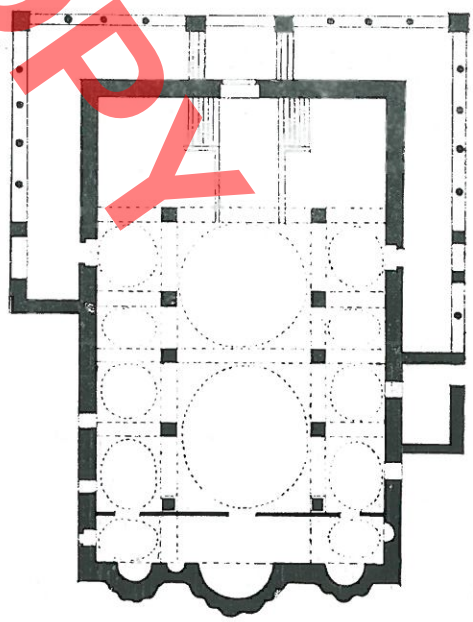

DO NOT COPY

LIBOFSH

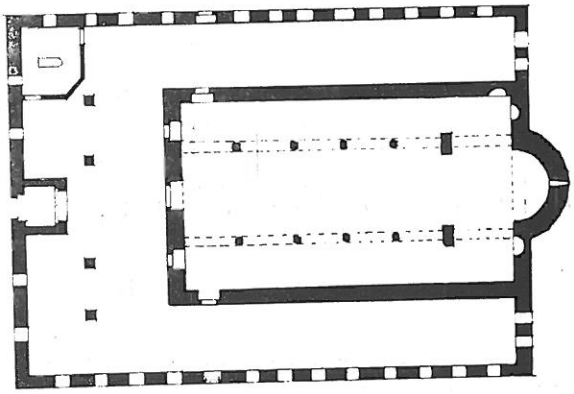

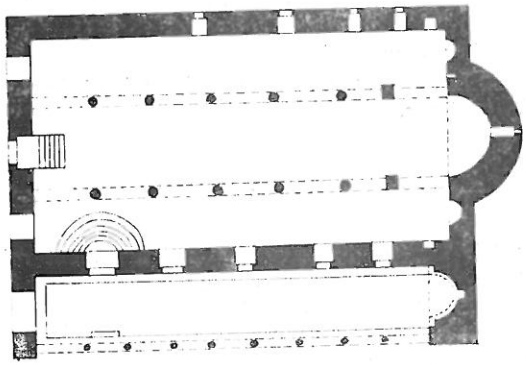

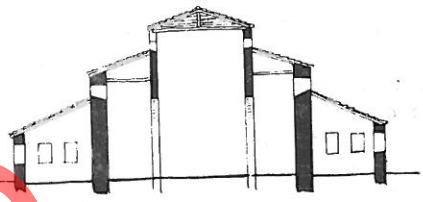

KARAVASTA

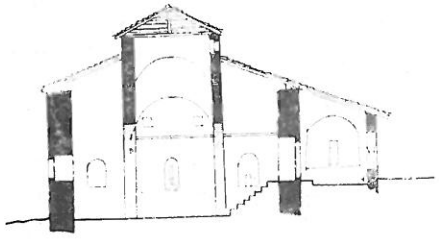

VOSKOPOJE (Pl. IIIa)

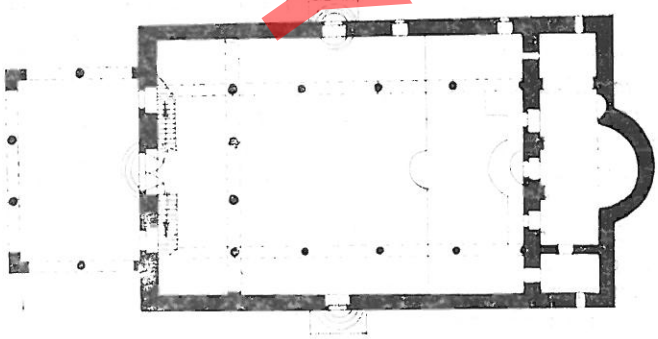

VRNIO

DO NOT COPY

A. MEKSI, P. THOMO

L'ARCHITECTURE POSTBYZANTINE EN ALBANIE

DO NOT COPY

RESUME

L'occupation ottomane et les dévastations qui s'ensuivirent ont immédiatement interrompu le développement culturel que le pays avait connu pendant les X!e-XVe siècles. Cette occupation marqua aussi la fin d'une longue période architectonique caractérisée par des traits spécifiques. Dans la période comprise entre la deuxième moitié du XVIe siècle et le commencement du XIXe ont été construits différents types d'édifices, dont les plus importants sont les temples chrétiens. Nombre de ceux-ci sont conservés de nos jours encore dans l'Albanie méridionale et moyenne.

Malgré le fait que l'architecture de culte de cette période, comme la peinture, ait hérité nombre de principes figuratifs et de construction de l'architecture byzantine, elle se caractérise quand même par une interprétation plus libre des types et des formes, par leur traitement d'une manière conforme aux nouvelles conditions économico-sociales de l'époque, en arrivant souvent à des conceptions architectoniques particulières. Nous sommes donc en présence d'une période architectonique distincte, connue sous le nom d'architecture postbyzantine, qui a suivi une voie de développement à elle.

En Albanie, à partir de la deuxième moitié du XVIe siècle, on commence à construire des temples chrétiens de dimensions réduite et d'une facture simple. Dans le même temps ont été rebâties certaines églises byzantines détruites. Plus tard, vers le commencement du XVIIe siècle, apparaissent des types de temple et des conceptions architectoniques et de construction plus avancés. Cette activité dans le domaine des constructions atteint son apogée vers la moitié du XVIIIe siècle. Puis commence le déclin de l'architecture de culte.

La présente communication est le résultat d'un travail de longue haleine tendant à l'identification, à la sélection à des fins de protection, à l'étude et à la restauration des monuments architecturaux de ce genre, qui sont si nombreux chez nous. Son but principal est celui de mettre en relief la variété des types et la diversité des solutions planimétriques et de construction qui les caractérisent.

La variété des types, toute considération faite de leur extension territoriale et de leur diapason dans le temps, rend difficile, voir même multiforme, leur classification. A notre avis la meilleure classification pour une première étude de généralisation serait celle typologique fondée sur ces deux facteurs: la composition planimétrique et volumétrique et l'organisation structurale, qui sont d'une importance fondamentale dans la formulation intérieure et extérieure de l'édifice. Nous sommes convaincus que les études futures, à partir du type ou sur des bases régionales, se serviront de modes de classification différents.

De ce qui a été exposé plus haut, il ressort que les groupes d'églises postbyzantines en Albanie se présentent comme suit:

I. Eglises à une nef
II. Eglises à structure en forme de croix et de coupole
III. Basiliques.

Groupe I. Eglises à une nef

Etant le type le plus simple et de dimensions relativement modestes, donc qui n'attire pas l'attention des gens, ces églises ont été construites dès le lendemain de l'occupation presque partout dans le pays. Du point de vue de l'organisation planimétrique et volumétrique et du mode de couverture, ce groupe comporte les subdivisions suivantes:

1) Eglises à couverture de bois. *A ce type appartiennent les* édifices de culte qui ont été élevés pendant la première *période de l'occupation dans tous les centres du pays, où le pouvoir ottoman était puissant. Leur construction a continué dans toutes les périodes successives et en tous lieux.*

Ces églises ont des murs de pierre et une toiture simple de bois. Ells ont d'habitude une abside circulaire ou à trois faces de l'extérieur, leurs murs extérieurs manquent généralement d'ornements architecturaux. De dimensions réduites, souvent elles sont accompagnés d'un «hajat» dont la construction est contemporaine à celle de l'église ou plus récente.

Cette subdivision comprend les églises de Shën Koll à Shelcan (avant 1554), de Shënepremte à Valsh (1554), de Shën Koll à Valsh (1604), de Shën Mitër à Poliçan (1526), de Shën Gjergj à Leshnicë e Sipërme (1525), de Shën Mitër à Tremisht

DO NOT COPY

(1560), de Shën Thanas à Pecë (1525), de Shën Mitër (1607) et de Shën Kostandin et Elena (1644) dans la forteresse de Berat et nombre d'autres encore.

2) Eglises couvertes de voûtes cylindriques. De cette subdivision font part les églises à une nef, dont le naos est couvert par une voûte cylindrique en direction est-ouest. Typique pour ces églises sont les pilastres des murs longitudinaux, liés entre eux par des arcs jouant le rôle des côtés garantissant la stabilité de la voûte longitudinale. De leur nombre mentionnons les églises de Shën Mëri à Pecë (XVIIe siècle), de Shën Ana à Derviçan (XVIe siècle), de Shën Koll à Dhrovjan (XVIe siècle), de Shën Dëlli à Jergucat (1586). L'église de Derviçan se distingue par son système des arcs s'appuyant sur les murs longitudinaux, surmontés à leur tour par une voûte, ce qui met en évidence ses rapports avec les anciens types byzantins.

A une phase plus avancée appartiennent les églises, dont la voûte plus élevée et couverte d'un toit à deux pentes, ce qui leur confère à l'extérieur la forme d'une croix. Telles sont les églises de Shën Triadh à Kardhiq et le naos de l'église de la Transfiguration à Çatistë (1627).

3) Les églises de type salle à coupole. Cette subdivision a de profondes racines comme type. Son principe de composition met en relief un noyau central carré couvert d'une coupole, tandis que les pilastres, liés entre eux par des arcs dans les deux directions, sortent hors des murs longitudinaux. La forme la plus simple de ce type nous est offerte par le narthex de l'église de Çatiste, qui se caractérise par une planimétrie carrée à quatre pilastres aux angles, liés entre eux par des arcs pour former le carré se trouvant au-dessous de la coupole. Plus tard ces églises acquièrent une forme allongée sur le plan. Les espaces oriental et occidental sont d'habitude couverts par des voûtes (l'église de Shën Mëri à Vithkuq, de Shën Gjergj à Dome) ou encore le cas d'église de Shën Mëri à Barmash (1616), où l'espace occidental est couvert par une calotte sphérique plus petite que celui de l'espace central. L'église de Shën Mëhill à Shales nous offre l'exemple de jonction des deux noyaux à coupole au naos.

Les coupoles sont couvertes par des toits à deux pentes ou surmontent le tambour (Demë, Dhivër). Une solution intéressante du point de vue de la construction est celle de l'église de Demë, où la coupole surmonte tout un système de voiles sphériques qui vont se retrécissant.

Groupe II. Eglises à structure en forme de croix et à coupole reposant sur quatre appuis libres. Ce groupe revêt une importance particulière en raison de la valeur de ses monuments, qui sont plus évolués du point de vue structural et architectural. Leur resemblance avec les églises byzantines en forme de croix inscrite à coupole est évidente. Les églises de ce groupe se caractérisent par la présence d'un axe longitudinal, presque basilical, de structures intérieures n'atteignant pas le toit, tandis que les couvertures à deux pentes leur confère l'aspect d'une basilique à coupole avec ou sans transept. Malgré le caractère varié de leur planimétrie et de leur structures, elles peuvent être groupées parmi ces types architecturaux.

Les monuments de ce type se retrouvent plus ou moins dans toutes les zones de l'Albanie méridionale et moyenne. A l'intérieur de ce groupe, partant de la planimétrie et de l'organisation volumétrique, on peut distinguer deux subdivisions.

1. Les églises à une abside. Les exemplaires plus représentatifs de cette subdivision sont l'église du Monastère de Shën Mëri à Krorë (1672) et celle du Monastère de Shën Mëri de Driano à Zervat (1569), l'église du Monastère de Shën Qiriak et Juli à Dhuvjan (1588), ainsi que l'église de Shën Mëri à Kameno (1580) et celle de Shën Triadh à Pepel (1750). Cette subdivision se caractérise par une planimétrie à angle droit comprenant quatre colonnes rondes, signes évidents de l'architecture byzantine du dernier siècle, par une couverture à coupole de l'espace central entre les colonnes et une couverture à voûte des pièces angulaires. Tandis que les couvertures à voûte ou à calotte de l'ouverture des branches de la croix se trouvent à un niveau plus élevé, celles des pièces angulaires reposent sur des arcs surmontant des colonnes ou s'ouvrent en direction de le «nef» central. Les coupoles de ces églises reposent sur un tambour (comme à Krorëz, Dhuvjan, Zervat) ou manquent de tambour (exemple les églises de Kameno, Pepel). A l'exception de Krorëz, où la couverture est à deux pentes, dans les autres églises le toit à deux pentes est interrompu transversalement par les toitures couvrant ses bras septentrional et méridional.

2. Les églises à trois conques. Typique de cette subdivision d'églises monastère sont les absides sur leurs côtés méridional et septentrional, par lesquels se terminent les branches de la croix architecturale. Leur axe est-ouest est plus long, elles disposent d'un toit à deux pentes qui est surmonté, seulement par le tambour à coupole, en interrompant de la sorte le toit de la «nef transversale» — transept, quand un tel élément est présent. En tant que représentant de cette subdivision, mentionnons les églises des monastères de Shën Mëri à Koshovicë (1669), de Shën Mëri à Kakome (1672), l'église de l'Evangilisation à Vanishtë (1582), l'église de Shën Prodhom à Voskopojë (1632) et celle du Monastère de Shëndëlli à Stegopull (1624). Leurs coupoles reposent sur des tambours cylindriques ou à plusieurs faces. Comme dans la première subdivision, les couvertures des pièces angulaires s'ouvrent en direction de la «nef» centrale (Kokome, Vanisht) ou sont couvertes par des calottes. De leur nombre l'église du monastère de Shën Prodhom à Voskopojë se caractérise par une organisation planimétrique et volumétrique plus évoluée: l'espace devançant l'abside est créé par la présence de deux colonnes supplémentaires.

III. Les basiliques

La tendance à prolonger l'axe longitudinal, à relier dans l'espace les pièces angulaires á celles centrales et à consacrer un soin particulier à l'aspect extérieur a été deja observée dans les groupes susmentionnés. Mais cette tendance se manifeste plus clairement dans ce groupe important par des variantes multi-

formes, et cela à partir de la deuxième moitié du XVIIe siècle jusqu'au début du XIXe. Un nombre considérable de ces églises se distinguent par leurs dimensions vastes et par les exigences réclamées par leur traitement architectural. Cette catégorie comporte les cathédrales des villes, les sièges d'épiscopat ou encore les églises de village ou de monastère.

Caractéristique de ce groupe est aussi la préférence montrée par certaines régions pour une variante donnée, ce qui pourrait également lui servir de dénomination. Toutefois, sans nous écarter des critères déjà admis, nous pensons relever les subdivisions suivantes:

1) Basiliques à coupole. Parmi les traits distinctifs de cette subdivision mentionnons le tambour à coupole dans la nef centrale et un nombre de colonnes supérieur à quatre, donc un axe longitudinal sensible. En plusieurs cas les voûtes des nefs ne sont pas interrompues, ce qui attribue clairement à l'église une forme basilicale soit en raison des structures internes que de la toiture à deux pentes. Représentantes typiques de cette variante sont les églises de Shën Mëri à Vraho-Goranxi (1622) et de Shën Thanas à Poliçan. Elles se caractérisent sur le plan structural par l'analogie avec la nef centrale, couverte d'une voûte cylindrique et interrompue d'un tambour à coupole et avec les nefs latérales couvertes de voûtes ayant une section à quart de cercle.

En ce qui concerne les églises de Shënepremte à Lukove, de Shën Mëhill à Mingul et l'église du Monastère de Nivan (1702), leurs colonnes sont surmontées par un système d'arcs dans les deux directions. La nef centrale est couverte par une voûte cylindrique à formant est-ouest. A Lukove et à Nivan les nefs latérales sont garnies de voûtes entre les arcs de soutien, qui s'ouvrent en direction de la nef centrale. Quant à l'église de Mingul, elle se distingue des précédentes par sa couverture à calotte sphérique entre les arcs d'appui et les nefs latérales.

2) Basiliques couvertes de voûtes et de calottes sphériques. Cette subdivision, dont nous disposons certains exemplaires parmi les plus importants de l'architecture posbyzantine, concerne principalement la zone de Korçe. Elle se caractérise par le fait que tout les espaces créés entre les colonnes et ces derniers et les murs latéraux sont couverts par des voûtes et des calottes sphériques. En plus les colonnes sont groupées en des carrés pour former le soubassement des coupoles, Ainsi, nombre de ces monuments disposent dans leur nef centrale de deux coupoles s'alternant de voûtes. Les nefs latérales de ces basiliques sont couvertes par des calottes sphériques et des voûtes de formes différentes. Dans les églises de Voskopoje particulièrements, les voûtes se rapportant aux coupoles les concernent directement et leur servent d'appui. Leurs voûtes reposent généralement sur un système d'arcs surmontant des colonnes. Parfois, comme à Sopik, les nefs latérales sont couvertes de calottes sphériques.

Ces monuments se caractérisent à l'intérieur par un axe longitudinal accentué, par un sens dynamique de leur espace intérieur et, en général, par une impression de grandeur qui est aussi le résultat des peintures à fresque. A travers les portiques, le narthex et la décoration des absides, ces basiliques constituent un bond qualitatif sur le plan du traitement architectonique extérieur.

Les représentantes principales de ce type sont les églises de Voskopoje: Shln Mëhill (1722), Shën Kolli (1723), Shën Mëri (1712), Shën Thanas (1724), l'église de Shën Mëhill à Vithkuq (1683) de Shëngjergj à Shipke (VIIIe siècle), ainsi que la cathédrale de Shën Mëri à Berat (1797) et l'église de Shën Mëri à Sopik (VIIIe siècle).

3. Les basiliques à plafond. Cette subdivision non moins répandue que les précédentes pendant le XVIIIe siècle, voir même au commencement du XIXe, compte ses exemplaires les plus représentatifs parmi les églises suivantes: l'église de Shëndëlli à Voskopojë (1751); l'église du Monastère d'Ardenice (1730), l'église de Shën Spiridhon à Vuno (XVIIIe siècle). Quant à leurs caractéristiques, mentionnons entre autres le volume important, la couverture en toiture de bois, le nombre non petit de fenêtres, les absides à plusieurs faces et décorées d'arcs et de pilastres. De leur nombre les monuments de Voskopoje et de Karavasta appartiennant au type de basilique hellénistique ayant sa nef centrale à un niveau plus élevé et des fenêtres percées dans le mur surmontant les nefs latérales. Quant aux autres basiliques, elles sont pourvues de nefs à plafond situé à une même hauteur et de colonnes en bois.

Enfin, outre les trois subdivisions de basiliques susmentionnées, il en existent d'autres ayant une organisation planimétrique et volumétrique intermédiaire à ces subdivisions.

L'analyse des caractéristiques principales de chaque groupe et de chaque subdivision nous permet de tirer des conclusions générales.

Comme il a été relevé plus haut, bien que les types de monument appartenant à l'architecture postbyzantine ne furent pas inconnus par l'architecture byzantine, les premiers diffèrent des seconds. Cette différence consiste principalement dans le traitement de l'espace intérieur. Dans les églises byzantines l'on relève clairement l'emploi de certaines règles définies en ce qui concerne les proportions et la formulation de l'espace intérieur, où saute à l'oeil un noyau central à tendance verticale, surtout dans le type salle à coupole et dans celui en forme de croix, par contre dans les églises postbyzantines ces mêmes règles ne sont pas prises en considération. Ces dernières se caractérisent par la tendance à créer des formes allongées basilicales, tradition ayant de profondes racines dans la partie occidentale de la péninsule balkanique. Ainsi, dans les églises de type salle à coupole non seulement le noyau central n'est pas toujours couvert d'un tambour à coupole, mais il est aussi accompagné de deux autres espaces en direction est et ouest. De même, dans les églises en forme de croix à coupole leur axe transversal a été diminué en faveur de l'axe longitudinal. En conséquence il devient inutile de conférer la tendance verticale à l'espace interne.

Cette tendance se reflète de même dans l'aspect extérieur. Loin de se manifester dehors, du fait que les différents volumes sont disposés graduellement et de façon coordonnée autour du centre qui est surmonté d'une coupole, la structure intérieure se

Do not copy

dissimule au-dessous de la couverture basilicale représentée par une toiture à deux pentes ou est interrompue par le toit transversal du transept.

Des différences ont été relevées dans le traitement décoratif de l'extérieur aussi. Les églises byzantines se caractérisent surtout par un large emploi de briques dans la décoration des murs, des frontons, de la coupole et des absides, ainsi que par la présence de nombreuses fenêtres circonscrites de niches et de corniches multiformes. Les églises postbyzantines, par contre, se caractérisent par des volumes fermés, des faces plates et dégarnies de décorations, des espaces d'illumination réduits. Malgré cela il y a des monuments qui dénotent la préoccupation du bâtisseur pour un traitement de l'extérieur, ce qui se manifeste par la décoration des absides et des «hajat». Un exemple typique en ce sens sont les églises de Voskopoje et de Vanishtë. Toutefois, on ne peut passer sous silence les influences occidentales s'exprimant par la décoration de l'extérieur et relevées, entre autres, dans l'église de Goranxi (1600).

La variété de solutions planimétriques et de construction, les différences relevées dans les églises du même groupe, voir même de la même subdivision, témoignent en faveur des efforts fournis par les maîtres bâtisseurs en vue de concevoir de nouvelles formes d'expression architecturale leur permettant de manifester leur individualité. Non moins importantes sont les conclusions concernant le niveau technique élevé de ces constructions, du fait qu'elles révèlent l'emploi multiforme et dans une large mesure des structures courbées, ce qui témoigne non seulement une connaissance profonde de leur part des règles de la construction mais encore leur habileté à les mettre en oeuvre.

En considération de l'extension régionale et dans le temps de l'architecture postbyzantine, il ressort qu'en des périodes de temps ou des zones déterminées l'on relève une préférence pour des types déterminées. Ce phénomène intéresse la Myzeqe, la zone de Korçë, de Dropull, la Riviera et d'autres régions du pays. De même, tandis que la première période se caractérise par des constructions de petites dimensions, plus tard se manifeste graduellement la tendance à les agrandir et à leur faire assumer un ton cérémonial, tendance qui atteint son apogée avec les basiliques du XVIIIe siècle.

Ce phénomène met en relief tout d'abord les changements survenus sur le plan historique, économique et social en des périodes et des régions déterminées du pays. Dans le même temps il atteste l'existence d'ateliers ou de groupe de constructeurs exerçant leur métier à travers le pays. Par ailleurs, comme cela a été constaté plus haut, dans une même zone ont été relevés d'autres types d'églises, ce qui prouve l'existence de liens actifs entre les constructeurs et le fait qu'ils ont exercé leur métier non seulement dans le pays mais aussi à l'étranger.

En confrontant les constructions de cette période avec celles des pays voisins, il ressort que notre pays occupe une place importante dans l'architecture postbyzantine des Balkans. Il s'agit là d'une conclusion de valeur, surtout si on la conçoit en rapport au développement de l'architecture populaire (rurale et citadine) pendant l'époque examinée, d'autant plus que dans la majorité des cas nous sommes en présence des mêmes constructeurs, ce qui s'observe surtout dans les demeures des monastères.

DO NOT COPY

DO NOT COPY

Gjerak KARAISKAJ

FORTIFIKIMET MESJETARE PRANË KANALIT TË VIVARIT NË BUTRINT DHE RESTAURIMI I TYRE

DO NOT COPY

Ndërtimet mbrojtëse janë elementet më karakteristike të fizionomisë arkitektonike mesjetare të Butrintit. Megjithatë deri sot ato kanë mbetur të pastudjuara.

Në këtë komunikim do të kufizohemi kryesisht në trajtimin arkitektonik dhe në problemet e restaurimit të kështjellës me planimetri trekëndëshe, të ndërtuar përballë qytetit të Butrintit, në bregun jugor të kanalit të Vivarit (Fig. 1); për aq sa lidhen me të do të shqyrtojmë edhe fortifikimet e tjera bri këtij kanali, të cilat së bashku përbëjnë një sistem fortifikimi të krijuar dhe të plotësuar në kohë e në rrethana të caktuara historike.

Kështjella në bregun jugor të Vivarit ruhet në një gjendje relativisht të mirë. Ajo ka në planimetri formën e një trekëndëshi. Në të tri këndet janë ndërtuar kulla të rrumbullakëta, prej të cilave ajo e qoshes jugperëndimore ruhet në lartësinë e plotë (Tab. I). Kështjella ka dy hyrje. Hyrja kryesore hapet në mesin e murit jugor (Fig. 2) ndërsa një tjetër sekondare ndodhet në murin verior pranë kullës 2 (Fig. 3).

Muret në pjesën më të madhe ruhen në lartësinë e plotë dhe kurorëzohen nga një parapet me lartësi 1,5 m, të përshkuar nga frengji të shumta (fig. 4). Në shtegun e kalimit mbi mur të çon një shkallë e mbështetur në faqen e brendshme të murit jugor pra-

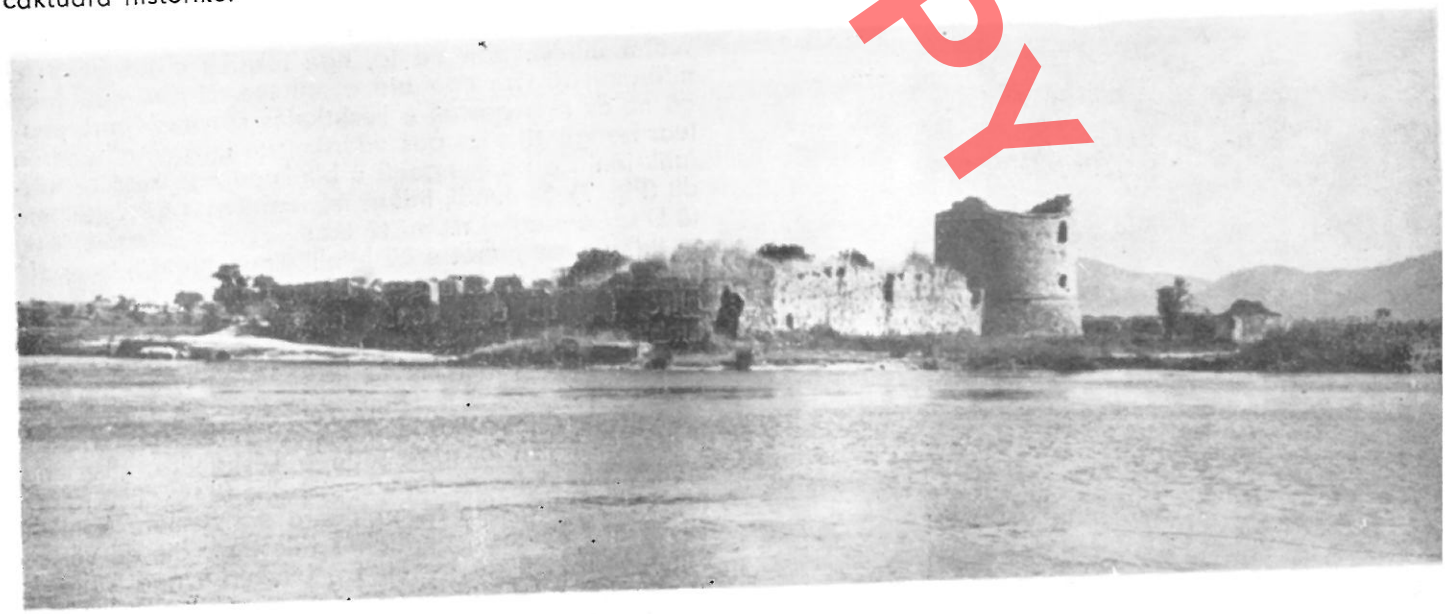

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

në hyrjes kryesore. Në pjesën e brendshme të kështjellës një sërë ambientesh njëkatëshe të mbuluara me qemere cilindrike i janë mbështetur krejt murit perëndimor si dhe një pjesë të murit jugor (Fig. 5). Brenda oborrit të kështjellës është ndërtuar edhe një tyrbe me planimetri rrethore e mbuluar me kupolë sferike.

Nga ana e jashtme e kështjellës pranë murit perëndimor të saj ka qenë ndërtuar në një kohë të vonë një rrethim tjetër katërkëndësh, muret e të cilit mbështeteshin në kullat 1 dhe 2 (Fig. 6). Sot nga ky rrethim ruhet vetëm muri jugor dhe një pjesë e atij perëndimor. Këto mure janë të pajisura me frengji të shumta, ndërtuar me tulla për armë zjarri. Sipas shënimeve të një oficeri francez të ushtrisë së Napoleonit, dëshmitar okular i ngjarjeve, më 25 tetor 1797 për ta bërë fortesën të papërdorshme nga ushtritë shqiptare të Ali Pashë Tepelenës, francezët u vunë zjarrin dy kullave të saj, ndërsa tjetrën e hodhën në erë.

Për nevojat e punimeve restauruese gjatë vitit 1973 u pastruan kullat dhe territori i brendshëm i kështjellës. Si rezultat i këtyre punimeve si dhe vrojtimeve të mëparshme u konstatuan katër periudha kryesore ndërtimi, të cilat dallohen si nga teknika e ndërtimit, nga ana funksionale dhe nga të dhëna të tjera që do t'i përmendim më poshtë. Periudhës së parë të ndërtimit i përkasin vetëm muret e kështjellës, si dhe gjurmët e disa ndërtimeve të brendshme që u zbuluan nga pastrimet në trajtë trakte muresh me lartësi të vogël apo të rrafshuara me tokën (Tab. I). Në këtë përfundim kemi arritur ngaqë të tria kullat nuk janë të lidhura organikisht me muret, por vetëm mbështeten në to, nga teknika e ndryshme e ndërtimit të tyre nga ajo e mureve, si dhe nga fakti që në dy nga qoshet e kështjellës së vjetër janë zbuluar frengji, të cilat pas ndërtimit të kullave e humbën funksionin e parë, ngaqë u bllokuan nga këto të fundit (Fig. 7). Së fundi, lidhur me ambientet e brendshme të kësaj periudhe mund të themi që ato jo vetëm janë të lidhura me muret e kështjellës nga ana funksionale pasi lejojnë përdorimin e brezit të poshtëm të frengjive, por në disa vende ndërpriten nga muret e ambienteve të brendshme ekzistuese, gjë që s'lë dyshim për një datim më të hershëm të tyre nga këto të fundit.

Një problem të veçantë paraqet ekzistenca e dy tipeve frengjish në parapetin e kështjellës, disa me mbulesë pllakash në formë çatie dhe të tjerat të ndërtuara me tulla dhe të mbuluara me qemere konike. Të parat i përkasin periudhës fillestare, gjë që vërtetohet nga fakti që frengjitë e bllokuara nga kulla I, e cila i përket periudhës së dytë të ndërtimit, janë të këtij tipi si dhe nga ngjashmëria e tyre me frengjitë

DO NOT COPY

e brezit të poshtëm ku mundësia e dëmtimit dhe e adoptimeve ka qenë më e paktë. Si përfundim mund të themi se kështjella në fazën e saj fillestare përbëhej nga një mur me trashësi 2,4 m, i cili rrethonte një territor në formë trekëndëshi me gjatësi brinjësh rreth 50 m. Ajo kishte dy breza frengjish të tipit me mbulesë pllakash guri, prej të cilave ato të brezit të poshtëm përshkojnë gjithë trashësinë e murit, ndërsa ato të sipërmit, murin e parapetit. Kështjella kishte një portë nga ana jugore, e cila mbrohej nga një «Mashikul» me konstruksion druri që mbështetej mbi një konsol të përbërë nga blloqe gurësh të punuar. Një ballkon druri dilte mbi mesin e murit verior dhe dy të tjerë mbi murin perëndimor, gjë që kuptohet nga hapjet e këtyre ballkoneve të ruajtura mirë deri në ditët tona. Brenda kështjellës kishte edhe disa ambiente të brendshme që mbështeteshin në murin verior, jugor dhe perëndimor (Tab. II).

E një kohe me periudhën e parë të kështjellës duket se është edhe një kullë e veçuar, e ndërtuar mbi një shkëmb që bie me pjerrësi mbi bregun tjetër të Vivarit, e cila shërbente si një post i përparuar në drejtim të detit, ngaqë prej saj mund të kontrollohej krejt kanali i Vivarit deri në derdhje. Kulla (Fig. 8) përbëhet nga një ambient i vetëm katërkëndësh, në anën jugperëndimore të të cilit ruhen gjurmët e hapjes së një ballkoni që ka qenë ndërtuar me konstruksion druri.

Në një periudhë të dytë u ndërtua kulla në qoshen jugperëndimore të kështjellës (Tab. I). Kulla ka dy kate. Kati I ngrihet mbi një bazament në formë trung koni dhe komunikon me një portë direkt me rrugën e kalimit mbi mur. Aty ndodhen gjashtë frengji topash me ngushtim nga ana e jashtme, të mbuluara me qemere konike prej tullash. Kati II, që shërbente për t'u banuar, është pajisur me dritare, oxhak dhe frengji të vogla. Pas ndërtimit të kësaj kulle kështjella pajiset për herë të parë me artileri. Kulla e vetme nuk mund të ndërtohej veçse në këndin jugperëndimor, nga ku kontrollohej muri jugor dhe perëndimor, më pak të mbrojtura nga ai verior që kalonte buzë kanalit.

Periudhës së tretë të ndërtimit i përkasin dy kullat e tjera të kështjellës me teknikë ndërtimi, formë planimetrike dhe arkitekturë të brendshme të njëjtë. (Tab. I). Kullat u gjetën të mbuluara nga rrënimet deri në pjesët e tyre të sipërme, kështu që vetëm pas pastrimeve mundëm të dalin në dukje elementet e tyre arkitektonike. Ato ndaheshin në dy kate me dysheme druri. Katet e poshtme ishin pajisur me nga katër frengji topash, ndërsa të sipërmet, nga sa kuptohet prej gjurmëve të ruajtura, banoheshin nga garnizoni. Në kullën 3 banohej edhe kati i poshtëm nga sa kuptohet nga gjurmët e një oxhaku. Në katin e poshtëm të kullës 2 u zbulua edhe një dritare e vendosur në pjesën e sipërme të katit me pragun që bie me pjerrësi të madhe nga ana e brendshme për të lejuar shpërndarjen e dritës. Ky tip dritareje të kujton ato të Kalasë së Elbasanit, e rindërtuar nga Mehmeti II më 1466.

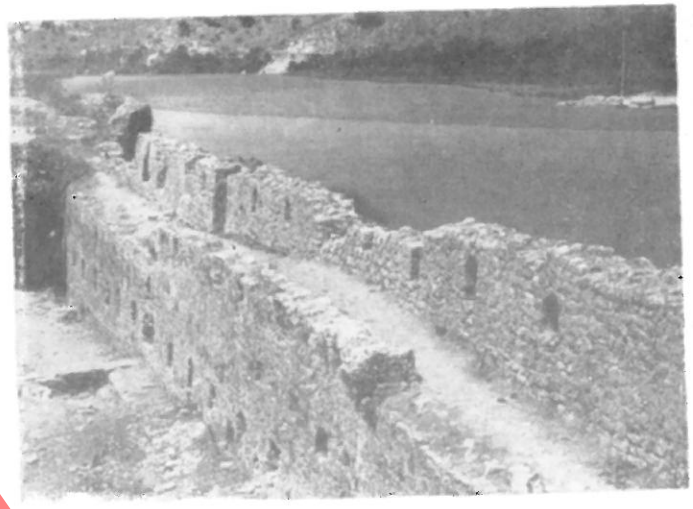

Fig. 4

Periudhës së katërt të ndërtimit i përkasin ambientet e brendshme, të mbështetura në murin jugor dhe perëndimor (Fig. 5), të cilat ndahen nga mure tërthore në kthina të veçanta që komunikojnë me porta midis tyre dhe me oborrin e kështjellës. Çdo kthinë është pajisur me frengji armësh zjarri të drej-

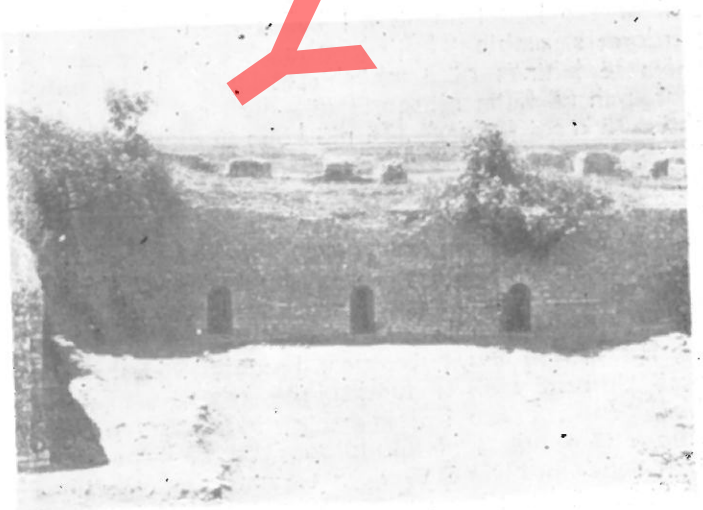

Fig. 5

Foto-copy

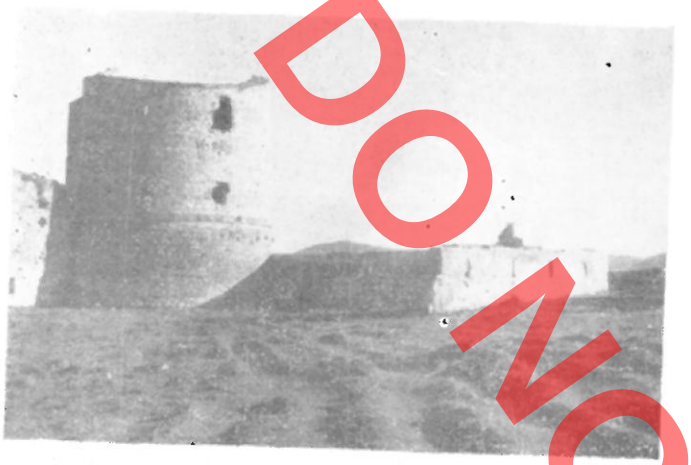

Fig. 6

tuara brenda kështjellës për të qëlluar armikun që do të shpërthente portën. Muret e jashtme të këtyre ambienteve bllokojnë të gjitha frengjitë e poshtme të murit perimetral të kështjellës.

Po në këtë periudhë është hapur një portë e vogël (Fig. 3). sekondare, e cila komunikon më parë me njërën nga kthinat e ambienteve të brendshme dhe mbrohet nga një varg frengjish të hapura në muret e kësaj të fundit. Mënyra e organizimit të mbrojtjes së hyrjes të kujton fortifikimet e shek. XVIII-XIX në Shqipëri, si kështjellat në Portopalermo, Gjirokastër, Tepelenë etj. Bile do t'ia atribuonim këto ndërtime Ali Pashës si një nga sunduesit e fundit të Butrintit, po të mos konstatonin mbi kyçin e harkut të brendshëm të kësaj porte figurën e luanit të «Shën Markut» të gdhendur në gur (Fig. 9). Mbas ndërtimit të këtyre ambienteve kati i poshtëm i kullës 2 ka vazhduar të përdoret si ambient luftimi, mbasi në murin e brendshëm të kthinës që i mbështetet kullës është ndërtuar qysh në fillim një portë që e lidh me katin e poshtëm të kësaj të fundit. Të një kohe të afërt me ndërtimet e brendshme janë edhe frengjitë me tulla, të hapura në parapetin e mureve rrethuese të kështjellës, si dhe disa frengji topi në murin perëndimor.

Së fundi u shtua muri rrethues jashtë kalasë. Pas ndërtimit të tij kati I i kullës 2 nuk u përdor më, frengjitë për topa u mbyllën me muraturë guri ose me mur të thatë tullash të të njëjtit format dhe brumë me ato të murit rrethues. Frengjithë dyshe për armë zjarri të këtij të fundit janë karakteristike për shek. XVIII-XIX, ato i gjejmë dhe në banesat e fortifikuara të vendit tonë të datuara në këtë periudhë si dhe në fortifikime të tjera të vona. Ky ndërtim i fundit është kryer para vitit 1797, pasi oficeri francez i përmendur dhe më sipër thotë se topat qenë vendosur mbi muret dhe «kullat», pra nënkuptohet mospërdorimi i frengjive të kateve të para të kullave, me përjashtim të kullës 1, kati I i së cilës arrin në nivelin e lartësisë së mureve. Për të komunikuar me katin e dytë të kullës 2, në këtë të fundit u hap një portë në nivelin e rrugës së kalimit mbi mur dhe u ndërtuan një palë shkallë guri që iu mbështetën ambienteve të brendshme pranë kullës, të cilat bllokuan dhe disa nga frengjitë e këtyre ambienteve, gjë që tregon se shkallët i përkasin një periudhe më të vonë. Pa vendosur një kronologji absolute të periudhave të ndërtimit të kësaj fortese, arrijmë në konkluzionin se gjithnjë e më tepër bie rëndësia e qytetit të Butrintit, gjersa më në fund ai kthehet në një territor thuajse të pakontrolluar, gjë që na e sugjerojnë në fillim ndërtimi i kullave 2 dhe 3 dhe më vonë drejtimi i grykave të zjarrit nga ky qytet. Në të njëjtin përfundim arrijmë edhe nga të dhënat që na ofron arkitektura e kullës në bregun tjetër të kanalit përballë kështjellës që kemi në shqyrtim, e cila, duke u nisur nga tipi i frengjive për armë zjarri që, si nga materiali i ndërtimit, forma planimetrike, përmasat dhe konstruksioni janë identike me ato të murit shtesë në kështjellën trekëndëshe, datohet me ndërtimet e fundit të kështjellës. Edhe në këtë kullë (Fig. 10, 11) të tërheq vëmendjen fakti që frengjitë më të shumta drejtohen nga qyteti i Butrintit. Ndërsa në fasadën jugore më të mbrojtur, e cila sheh nga kanali dhe kështjella, është hapur për çdo kat nga një dritare.

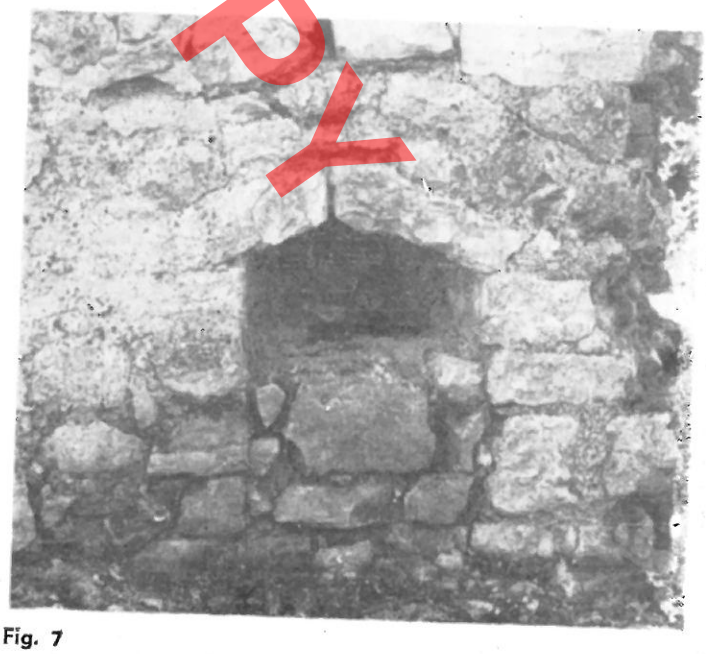

Fig. 7

DO NOT COPY

Ndërtimet e fundit në brigjet e kanalit të Vivarit i përkasin Ali Pashë Tepelenës. Kështjella e ngritur në derdhje të këtij kanali në detin Jon ka planimetri katërkëndëshe me përmasa 22 x 30 m. (Tab. III) dhe me katër kulla të vendosura në qoshet. Dy kullat e drejtuara nga deti janë pajisur me frengji të mëdha topash, ndërsa të tjerat shërbenin kryesisht për banim. Arkitektura e kësaj kështjelle të kujton menjëherë ndërtimet e tjera fortifikuese të Aliut. Elemente të tilla si frengjitë e mëdha për topa me hapje nga jashtë, lartësia e barabartë e mureve me ato të kullave, pjerrësia e mureve nga ana e jashtme, rruga e ngushtë e kalimit mbi mur dhe parapeti me frengji, mënyra e mbrojtjes së hyrjeve, kornizat e gurta që kufizojnë pjesën e sipërme të kullave dhe mureve, vendosja e ambienteve sanitare brenda trashësisë së murit dhe së fundi teknika me gurë të vegjël kuadratikë të vendosur në rreshtat horizontalë, i takojmë së bashku apo të veçuara edhe në fortifikimet e tjera të Aliut, si në Kalanë e Gjirokastrës, të Tepelenës, Portopalermos, Libohovës etj. Vlen të shtojmë akoma se kjo kështjellë, ndryshe nga fortifikimet e tjera të Butrintit, nuk figuron në hartën e Koronelit, botuar në vitin 1688.

Nga një analizë e ngjarjeve të zhvilluara në Butrint gjatë viteve të fundit të shek. XVIII dhe të fillimit të XIX del se koha më e mundshme e ndërtimit të kësaj kështjelle është viti 1807 dhe se kështjella luajti një rol të dorës së parë për ndalimin e zbarkimit të trupave franceze të Korfuzit në Butrint[2].

Do të përpiqemi t'i vendosim në kohë periudhat e ndryshme të ndërtimit të kështjellës me plan trekëndësh para se të prekim problemet e restaurimit të saj.

Periudha e parë e kësaj kështjelle ndryshon nga teknika si prej ndërtimeve me tulla në stilin bizantin të mureve rrethuese të Butrintit ashtu edhe nga ndërtimet e mirëfillta veneciane duke qëndruar në kohë midis tyre. Daljet në formë konsoli të konstruksioneve

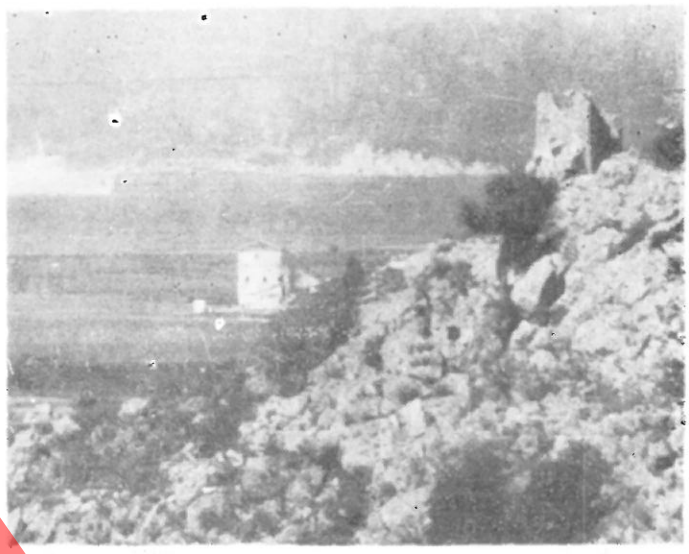

Fig. 8

prej druri kanë qenë përhapur kryesisht në vendet perëndimore gjatë shek. XII-XIII[3]. Në vendin tonë ato i takojmë në Kalanë e Bashtovës[4] dhe të Petrelës[5] si dhe në periudhën e datuar si Anzhuine të Kalasë së Kaninës[6]. Nga ana tjetër dimë që Karli I Anxhu pajisi muret e Durrësit me konstruksione të tilla në vitin 1280[7], ndërsa parapetet me frengji u dukën për herë të parë nga fundi i shek. XIII dhe u përhapën vetëm gjatë shekullit XIV[8]. Nga të dhënat e mësipërme, të kushtëzuar edhe nga datimi i periudhës së dytë të ndërtimit, arrijmë në përfundimin që kjo periudhë duhet të jetë ndërtuar nga fundi i shek. XIII deri në fund të XIV. Kulla I e kështjellës në fjalë paraqet në pikëpamje arkitektonike një ndërtim të mirëfilltë venecian. Karakteristikë për këto ndërtime janë: bazamentet në formë trungu koni të mbushura me dhe të

1) J. P. Bellaire, **Précis des opérations générales de la Division française de Levant,** Paris 1805, 271.

2) Gj. Karaiskaj, **Dy fortifikime të Ali Pashë Tepelenës në rrethin e Sarandës,** Kumtesë e mbajtur në Sesionin shkencor në Sarandë në 23-24 nëntor 1976 (materiali i pabotuar).

3) W. Meyer, **Entwiklung der Burgen in Deutschland versuch einer typologie.** Actes VIII, Réunion Scientifique, Athenes 1968, 169-78.

4) Gj. Karaiskaj, **Kështjella e Bashtovës,** Monumentet 5-6, 1973, 59-81.

5) A. Baçe, Gjerak Karaiskaj, **Kështjella e Petrelës,** Monumentet 5-6, 1973, 139-61.

6) A. Baçe, **Qyteti i fortifikuar i Kaninës,** Monumentet 7-8, 1974, 25-54.

7) L. Thallòtzy – C. Jiriček, E. Sufflay, **Acta et Diplomata res Albaniae mediae aetatis,** Vol. I (27 maj 1280).

8) S. Toy, **A history of fortification,** London 1954.

DO NOT COPY

DO NOT COPY

Fig. 9

pjesën e brendshme deri në nivelin e katit të parë; kornizat prej guri që kufizojnë pjesët e veçanta arkitektonike si dhe punimi i kujdesshëm i faqeve të jashtme të mureve. Ajo ka ngjashmëri me një kullë veneciane në Durrës të ndërtuar nga fundi i shek. XV dhe me një kullë të shek. XV në Selanik, gjithashtu lartësia e madhe e kullës mbi kurtinën dhe frengjitë për topa, që janë identike me ato të kullës së Durrësit, na çojnë në përfundimin se koha e ndërtimit të saj nuk duhet ta kalojë shek. XV. Ndoshta ajo u ndërtua pikërisht në vitet e fundit të këtij shekulli, kur venecianët qenë të shqetësuar seriozisht nga një kërcënim imediat i Korfuzit dhe Butrintit si rezultat i grumbullimit të forcave dhe të flotës turke në afërsi. Në vitin 1498 nga burimet historike mësojmë se kështjella e Butrintit ishte në gjendje të keqe[9]. Një vit më vonë më 14 shkurt 1499 njoftohet nga Korfuzi kryerja e punimeve fortifikuese rreth Butrintit[10].

Dy kullat e tjera të kështjellës nuk kanë asgjë të përbashkët me fortifikimet veneciane. Muret e tyre vertikale, lartësia e vogël mbi kurtinat, ambientet e banueshme dhe tipi i frengjive për topa tregojnë për ndërtime të hershme turke që qenë frymëzuar në parimet themelore, në të shumtën e rasteve më tepër nga fortesat bizantine sesa nga ato të Evropës Perëndimore. Po t'u referohemi të dhënave burimore, do të shohim se turqit kanë hyrë disa herë në Butrint dhe e kanë mbajtur atë përkohësisht. Më e rëndësishme ndër këto ngjarje na duket ekspedita e sulltan Sulejmanit në vitin 1537, kur turqit sulmuan Korfuzin dhe vendosën lëmin e ushtrisë në Butrint.

Periudhat e tjera të ndërtimit të kësaj kështjelle, siç kemi theksuar më sipër, u përkasin shek. XVII-XVIII, duke konsideruar si ndërtim më të vonë murin shtesë në anën perëndimore të kalasë.

Nga studimi i fortifikimeve të Vivarit dhe nga një vrojtim paraprak i mureve rrethuese në Butrint, ndry-

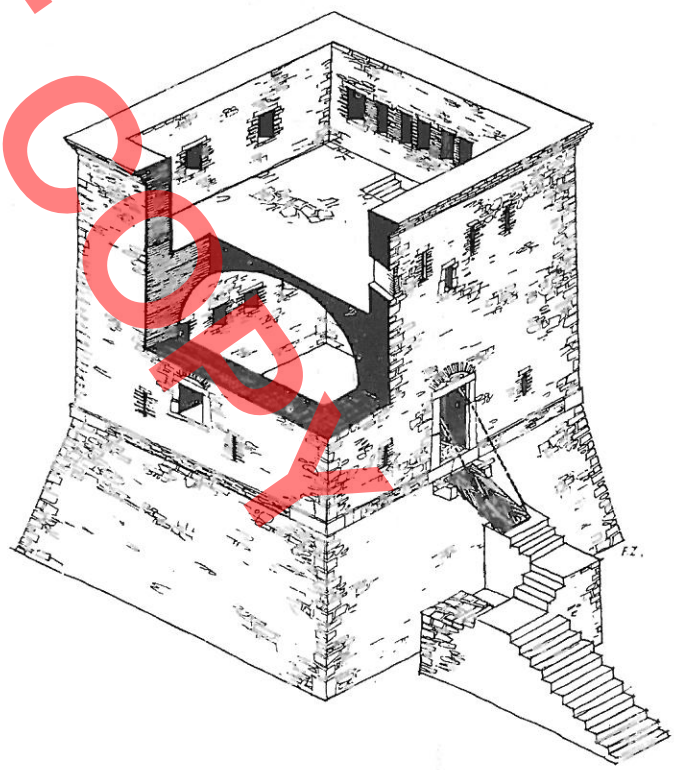

Fig. 10

9) **Dokumenta të shek. XV për historinë e Shqipërisë,** vëll. 4, Tiranë 1967, dok. 263, 266.

10) Po aty dok. 279.

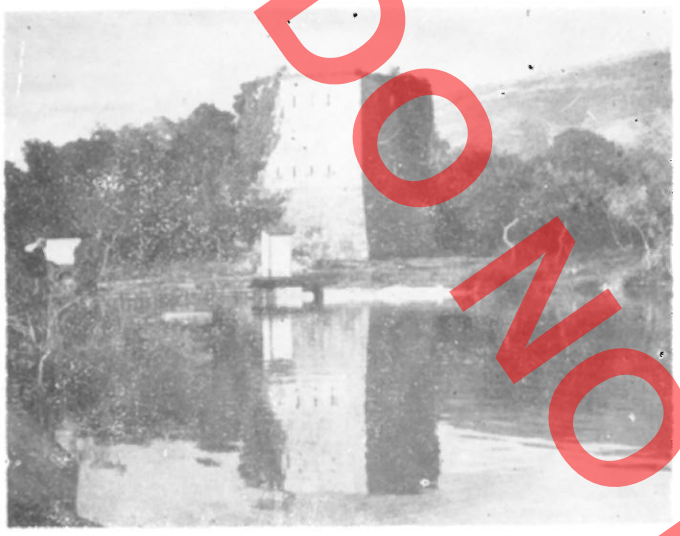

Fig. 11

she nga mendimi i Ugolinit[11] mund të arrijmë në përfundimin që fortifikimet veneciane janë fare të pakta në krahasim me tërësinë e ndërtimeve mbrojtëse mesjetare. Ato kufizohen në riadoptimin e kështjellës trekëndëshe në ndërtimin e një kulle të veçuar përballë saj si dhe në ndërhyrje të pakta në muret e akropolit mesjetar.

*
* *

Nga fortifikimet pranë kanalit të Vivarit ajo që paraqet probleme më të komplikuara restaurimi për vetë kompleksitetin e periudhave të ndërtimit dhe gjendjen e ruajtjes së tyre është kështjella me planimetri trekëndëshe.

Duke qenë se çdo periudhë ndërtimi paraqet një nga shkallët e evolucionit të arkitekturës ushtarake në mesjetë, do të ishte e gabuar, për mendimin tonë, që monumenti të kthehej në fazën e tij fillestare, pavarësisht se ruhen elemente për një restaurim të tillë.

Po për të njëjtën arsye kështjella nuk mund të restaurohet në një nga etapat ndërmjetëse të jetës së saj. Ndërsa për mungesë të dhënash të argumentuara shkencërisht, të mbështetura edhe në gjurmët e ruajtura në monument, ajo nuk do të mund të marrë pamjen që ka pasur në periudhën e fundit të ndërtimit (Tab. II).

Sipas projektit tonë punimet do të konsistojnë në evidentimin dhe restaurimin e pjesëshëm të periudhës së parë të ndërtimit, ku do të përfshihen kryesisht restaurimi i parapetit me frengji, prej të cilave frengjitë me tulla të periudhës së katërt të ndërtimit mendojmë të restaurohen në gjendjen që ato ishin në periudhën përkatëse, ndërsa një pjesë e humbur e parapetit, në fazën fillestare. Në projekt përfshihen gjithashtu restaurimi i rrugës së kalimit mbi mur si dhe i harqeve të dëmtuara, mbi të cilat ajo mbështetet, vendosja e ballkoneve prej druri duke u mbështetur në analogjitë, gjë që na duket e lejueshme, pasi këto elemente janë reversibël. Ndërsa nga periudhat e tjera përfshihet restaurimi i frengjive të kullave dhe pjesërisht muret e tyre.

Në këtë mënyrë mendojmë që çdo periudhë e veçantë do të konservohet dhe restaurohet për aq sa na lejojnë gjurmët e qarta në monument, duke pasur gjithmonë parasysh jo vetëm ruajtjen, por dhe nxjerrjen në dukje të çdo elementi me vlerë studimore të parë në aspekte të ndryshme.

Pas restaurimit monumenti do të fitojë një pamje të re, të ndryshme nga të gjitha pamjet e tij të ndërmjetme, por që ka të drejtë të ekzistojë më tepër nga çdo restaurim i plotë i njërës nga periudhat. Pasi evidenton dhe ruan atë që u krijua në këtë kështjellë për një periudhë pesëshekullore në drejtim të artit të fortifikimit, eleminon nevojën e plotësimeve të mëdha në bazë të analogjisë, bëhet më i kuptueshëm për studjuesin e arkitekturës dhe më terheqës për vizitorin pa cënuar vlerën shkencore dhe estetike.

11) L.M. Ugolini, **Albania Antica** vol. I, Roma – Milano 1927.

DO NOT COPY

TAB I

KALAJA E VIVARIT

PLANIMETRIA

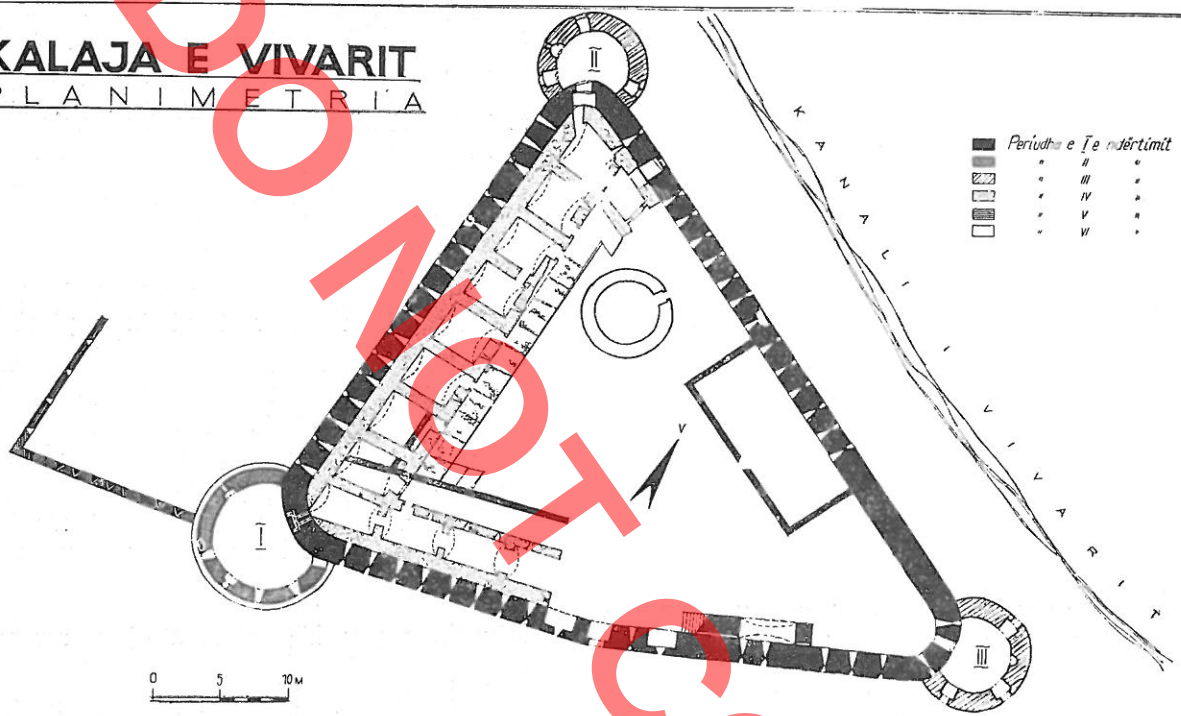

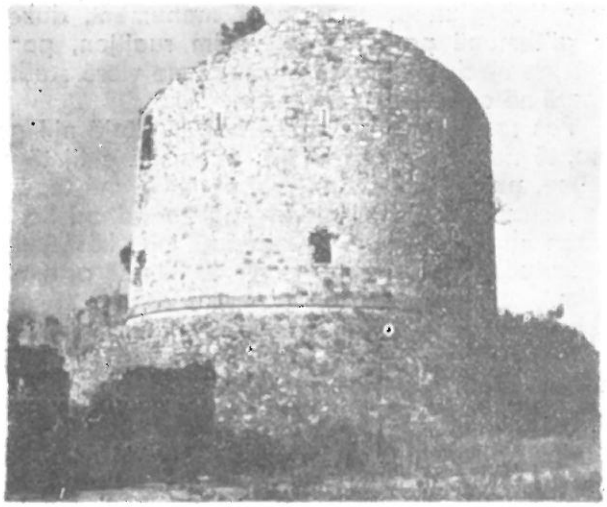

KULLA 1

KULLA 2

DO NOT COPY

KALAJA E VIVARIT

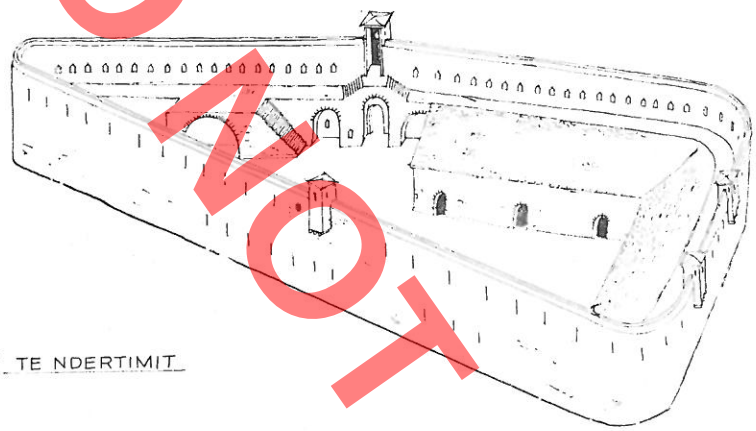

RIKONSTRUKSION
I PERIUDHES SE I TE NDERTIMIT

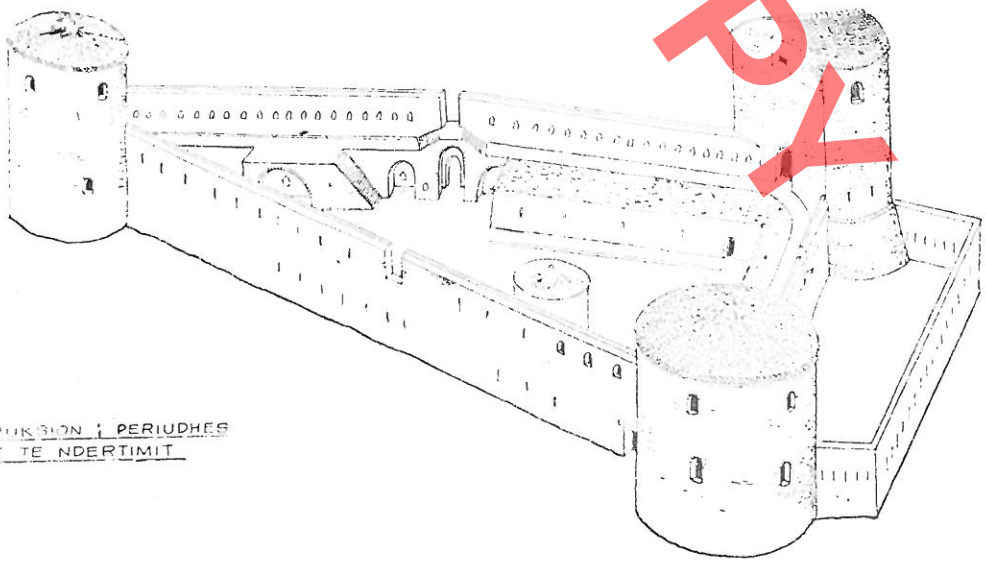

RIKONSTRUKSION I PERIUDHES
SE FUNDIT TE NDERTIMIT

DO NOT COPY

TAB III

KALAJA E ALI PASHES
NE DERDHJE TE VIVARIT

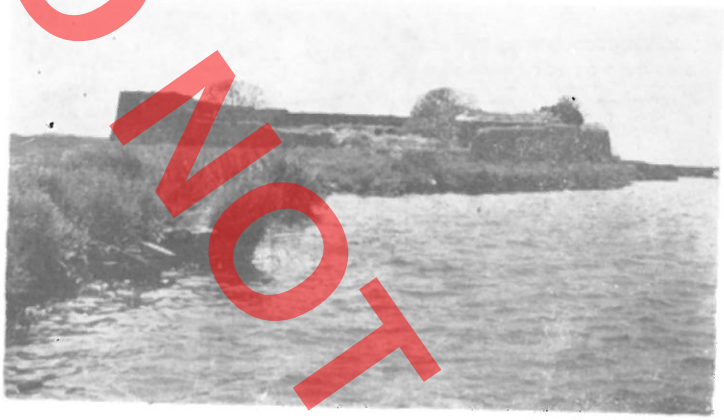

PLANIMETRIA

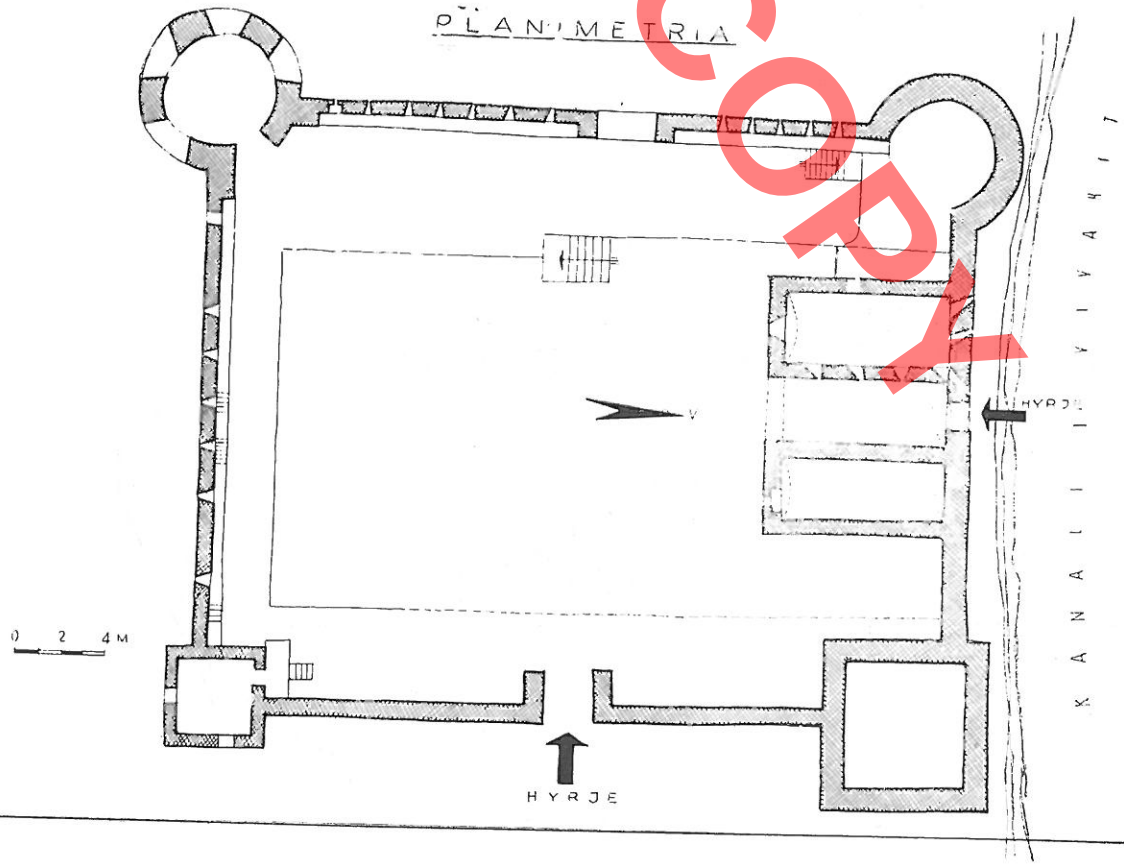

DO NOT COPY

Gjerak KARAISKAJ

FORTIFICATIONS MOYENAGEUSES A PROXIMITE DU CANAL DE VIVAR A BUTRINT ET LEUR RESTAURATION

DO NOT COPY

RESUME

Les ouvrages défensifs sont parmi les éléments qui caractérisent le mieux la physionomie architectonique moyenâgeuse de Butrint, malgré cela ils n'ont pas fait l'objet d'études jusqu'à ce jour.

Dans cette communication nous allons traité principalement l'aspect architectonique et les problèmes relatifs à la restauration de la forteresse à planimétrie triangulaire, se dressant en face de la ville de Butrint, sur la berge gauche du canal de Vivar (Fig. 1). Toujours en relation à ce même problème, nous allons examiné les autres fortifications longèant ce canal, qui, dans leur ensemble, constituent un système de fortifications mis en place et complété dans des périodes de temps et des circonstances déterminées historiques.

La forteresse se dressant sur la berge gauche de Vivar, à son état actuel, est conservée relativement bien. Elle se caractérise par une planimétrie triangulaire. Chacun de ses trois angles est flanqué d'une tour ronde, dont celle sud-ouest conserve actuellement toute son hauteur (Tab. I). Cette forteresse a deux entrées.L'entrée principale est aménagée au milieu du mur méridional (Fig. 2) et l'entrée secondaire dans le mur septentrional, à proximité de la tour 2 (Fig. 3).

Avant d'entreprendre les travaux de restauration, en 1973, les tours et le territoire interne de la forteresse ont été nettoyés. A la suite de ces travaux et grâce aux observations faites précédemment ont été relevées quatre périodes principales de construction.

A sa phase intiale, cette forteresse comprenait un mur d'une épaisseur de 2,4 m, circonscrivant un territoire de forme triangulaire dont les côtés avaient une longueur de 50 m environ. Elle était dotée de deux rangées de meurtrières, dont celles de la rangée inférieure traversaient de part en part toute l'épaisseur du mur et celles de la rangée supérieure le mur du parapet. Un balcon en bois formait saillie au-dessus du mur septentrional et deux autres au-dessus du mur occidental, ce qui se comprend par les ouvertures de ces balcons conservées relativement bien de nos jours encore. Cette forteresse, disposait aussi dans sa partie intérieure, de certaines pièces s'appuyant sur les murs septentrional, méridional et occidental (Tab. III).

Une autre tour isolée, surplombant une roche qui tombait à pente rapide sur l'autre rive du Vivar, et qui servait d'avant-poste en direction de la mer, se rattache probablement à la première période de construction de cette forteresse. La tour en question (Fig. 8) ne disposait que d'une seul pièce quadrangulaire, qui garde encore sur son côté sud-ouest les traces de l'ouverture d'un balcon en bois.

C'est dans une deuxième période qu'a été construite la tour flanquant le côté sud-ouest de la forteresse (Tab. I). Elle est à deux étages, dont le premier se dresse sur un soubassement en forme de cône tronqué et communique directement à travers une porte donnant sur le sentier de garde surmontant le mur. C'est ici qu'ont été pratiquées six meurtrières de canon légèrement retrécies à l'extérieur et couvertes par des voûtes coniques en briques. Le deuxième étage, destiné au logement des soldats en garnison, est muni de fenêtres, d'une cheminée et de petites meurtrières. C'est après la construction de cette tour que la forteresse a été dotée d'artillerie.

C'est à la troisième période que se rattachent les deux autres tours de la forteresse, dont la technique de construction, la forme de la planimétrie et l'architecture intérieure sont identiques (Tab. I). Ces tours étant recouvertes par des ruines jusqu'à leur partie supérieure, on n'a pu mettre en relief leurs éléments architectoniques qu'à la suite des travaux de déblayage effectués. Elles disposaient de deux étages, séparés entre eux par un plancher de bois. Chacun des étages inférieurs disposait de quatre meurtrières à canon, tandis que les étages supérieurs étaient destinés, comme cela se comprend des traces conservées à ce jour, au logement des soldats en garnison. Dans la tour 3, comme l'indiquent les traces d'une cheminée, l'étage inférieur aussi était destiné au logement.

A la quatrième période de construction se rattachent les pièces intérieures, s'appuyant sur les murs méridional et occidental (Fig. 5) et divisés par les murs transversaux en des salles à part qui communiquaient à travers une porte entre elles et avec la cour de la forteresse. Chacune de ces salles est munie de meurtrières d'armes à feu protégeant l'intérieur de la forteresse et en état de tirer sur les assaillants qui auraient pu abattre la porte. Les murs extérieurs de ces pièces bloquent toutes les meurtrières inférieures du mur en limitant le périmètre de la forteresse.

C'est pendant cette même période qu'a été percée une petite porte secondaire, communiquant d'abord avec l'une des pièces intérieures et protégées par une série de meurtrières pratiquées dans les murs de celle-ci. Le mode d'organisation de la défense de cette entrée nous rappelle les fortification des XVIIIe-

XIXe siècle en Albanie, exemple les forteresses de Portopalermo, de Gjirokaster, de Tepelene, etc. Notre intention était d'attribuer ces construction à Ali Pacha, un des derniers dominateurs de Butrint, si nous n'avions relevé le lion de Saint-Marc travaillé sur pierre (Fig. 9) au-dessus de la clef de voûte de l'arc intérieur de cette porte.

C'est à une période approximative aux constructions effectuées à l'intérieur de la forteresse qu'appartiennent aussi les meurtrières en briques, pratiquées dans les murs d'enceinte, exterieures, ainsi que les meurtrières à canon percées dans le mur occidental.

En dernier lieu a été complété le mur d'enceinte de la forteresse. Une fois sa construction terminée, l'étage I de la tour 2 n'a été plus employé, les meurtrières à canon ont été bouchées avec des murs maçonnés des briques ou des murs de pierres sèches de format et de matériaux analogues à ceux du mur d'enceinte. Les doubles meurtrières pour armes à feu de ce dernier sont une caractéristique des XVIIIe-XIXe siècles.

Sans prétendre fixer d'une manière absolue la chronologie des différentes périodes de construction de cette forteresse, nous avons abouti à la conclusion que la ville de Butrint devient toujours moins importante et finit par se convertir en un territoire presque non contrôlé, ce qui résulte d'abord de la construction des tours 2 et 3 et plus tard de la disposition des bouches à feu en direction de la ville. A des conclusions analogues nous ont conduit ausi les donées relatives à l'architecture de la tour construite sur l'autre berge du canal, face à la forteresse objet de cette communication, dont les meurtrières pour armes à feu, se caractérisent par des matériaux de construction, une planimétrie, des dimensions et un mode de construction analogues à celles du mur ajouté à la forteresse triangulaire et contemporaines des dernières constructions en date de celle-ci. Dans cette dernière tour aussi (Figs. 10,11), l'attention est attirée par le fait que la plupart des meurtrières sont dirigées vers la ville de Butrint. Tandis que sur la façade méridionale, qui est aussi la plus protégée, ou face du canal et de la forteresse, chaque étage est garnie d'une fenêtre.

Les dernières constructions en date sur les berges du canal de Vivar sont attribuées à Ali pacha Tepelene. La forteresse s'érige au point où les eaux du canal se jettent dans la mer Ionienne, d'une planimétrie quadrangulaire de dimensions 22 x x 30 m (Tab. III), est flanquée de quatre tours angulaires. Les deux tours regardant la mer sont munies de grandes meurtrières à canon ,les deux autres sont destinées principalement au logement.

De l'analyse des événements qui ont eu lieu à Butrint pendant les dernières années du XVIIIe siècle et au commencement du XIXe siècle, il ressort que la période de temps plus probable de construction de cette forteresse est l'an 1807. Dans le même temps cette analyse montre que la forteresse en question a joué un rôle de première importance pour le fait d'avoir empêche le débarquement à Butrint des troupes françaises en garnison à Corfou.

Avant d'aborder les problèmes relatifs à la restauration, nous allons tenté des déterminer les différents périodes de construction de la forteresse à planimétrie triangulaire.

En ce qui concerne la premiere période, si l'on a en vue ses rapports avec les autres phases et les constructions de bois en forme de saillie type console, il apparaît que cette période débute vers la fin du XIIIe siècle et se prolonge jusqu'à la fin du XIVe. La tour 1 de cette forteresse, du point de vue architectonique, représente une construction originale vénitienne, caractérisant le XVe siècle. Vraisemblablement elle a été construite pendant les dernières années du XVe siècle, alors que les Vénitiens étaient sérieusement préoccupés du danger immédiat menaçant Corfou et Butrint par suite de la concentration de troupes et de navires turcs dans les parrages. En 1498, comme l'indiquent les sources historiques, la forteresse de Butrint se trouvait dans un état laissant beaucoup à désirer. Par contre, le 14 février 1499, un an plus tard, on informe de Corfou que des travaux de fortification ont été effectués dans les alentours de Butrint.

Les deux autres tours de cette forteresse n'ont rien en commun avec les fortifications vénitiennes. Leurs murs verticaux, les courtines peu élevées, les pièces destinées à l'habitation et le type de meurtrières à canon sont autant d'éléments indiquant que nous sommes en présence de constructions turques récentes s'inspirant dans la majorité des cas plutôt aux principes fondamentaux des forteresses byzantines qu'à celles de l'Europe occidentale. Si nous nous rapportons aux données documentaires, il en ressort que les Turcs se sont emparés plus d'une fois de Butrint, sans pouvoir toutefois s'y établir définitivement. Une importance particulière revêt en ce sens l'expédition du sultan Soliman en 1537, alors que les Turcs assaillirent Corfou en se servant de Butrint comme d'une base d'attaque.

o o
o

Du nombre des fortifications construites à proximité du canal de Vivar, celle présentant les plus grandes difficultés de restauration en raison de la complexité même des différentes périodes de construction et de l'état de leur conservation est la forteresse à planimétrie triangulaire.

Etant donné que chaque période de construction représente un des échelons de l'évolution enregistrée par l'architecture militaire au Moyen âge, il serait erroné de ramener le monument à sa phase initiale indépendamment du fait qu'existent les éléments pour une telle restauration.

Pour les mêmes raisons il ne serait pas judicieux de ramener cette forteresse à l'état dans lequel elle se trouvait à l'une des étapes intermédiaires de son existence. Par ailleurs, en l'absence de données fondées à la fois scientifiquement et sur les traces conservées actuellement, on ne peut lui restituer l'aspect qu'elle avait pendant sa dernière période de construction (Tab. II).

PONOTOPY

Emin RIZA

DO NOT COPY

MBI KRITERET PËR RESTAURIMIN E BANESAVE POPULLORE

Tashmë restaurimi, si një disiplinë komplekse, që synon të vlerësojë monumentin si dëshmitar të historisë, ka dalë nga faza e kërkimeve fillestare për përpunimin e parimeve bazë metodike. Këto parime, duke kaluar nga luhatjet e gjera, të themi në dy pole thuajse të kundërta, të të ashtuquajturit romantik, i cili përjashtonte si dhunues të vlerave të monumentit çdo ndërhyrje dhe atij të unitetit stilistik, që rrihte ta sillte me çdo kusht monumentin në gjëndjen fillestare, kanë marrë një pozitë të shëndoshë e të arsyeshme, duke i kushtuar rëndësinë e duhur komponentit dokument historik në binomin sintetizues të vlerave të monumentit vepër arti – dokument historik. Për vetë faktin se çdo popull dhe madje çdo periudhë e zhvillimit të tij historik shfaqet në arkitekturë me realizime, që mbajnë vulën etnike dhe atë kohore, hapet një fushë e gjerë për përpunimin e kritereve të restaurimit lidhur me trashëgiminë arkitektonike të çdo vendi e madje të çdo gjinie arkitektonike.

Përvoja jo e paktë e vendit tonë në restaurimin e banesës popullore bën sot të mundur që mbi bazën e realizimeve të arritura të hidhen në mënyrë më të plotë e më të sigurtë disa kritere bazë për restaurimin e tyre, të cilat përbëjnë dhe qëllimin e kësaj kumtese.

Veçantitë e kësaj kategorie arkitektonike bien si pasojë dhe një trajtim të veçantë të kritereve të restaurimit për këtë gjini monumentesh. Banesa popullore shquan në grumbullin e madh të gjinive të ndryshme të monumenteve në radhë të parë për shkak të transformimeve të mëdha që ajo ka pësuar në kohë. Është e vërtetë se çdo monument pëson ndryshime në kohë, por banesa, duke qenë një kategori e lidhur më drejtpërdrejt me kushtet ekonomiko-shoqërore, i pasqyron këto kushte, që shprehen në diferencimin klasor dhe ecurinë e çdo klase apo grupi shoqëror, menjëherë, duke tjetërsuar jo vetëm kompozimin, por dhe trajtimin arkitektonik të brendësisë dhe atë të jashtëm.

Së dyti, banesa për vetë natyrën e saj është një ndërtim me një shfrytëzim intensiv dhe të përhershëm që mbetet i tillë dhe mbas cilësimit monument, mbasi heqja e funksioneve të banimit, jo vetëm që do të dëmtonte vlerat e saj, por edhe do ta largonte atë në mënyrë artificiale dhe të dëmshme nga shoqëria, së cilës në fund të fundit duhet t'i shërbejë. Ky parim bie një kontradiktë të dukshme ndërmjet konceptimit të përgjithshëm të banesës, që mban vulën e kohës kur u ndërtua, dhe mënyrës së re të jetesës. Dhe së fundi banesa për vetë funksionet e saj ndërtohet me materiale dhe teknika relativisht të dobëta, duke shtruar kështu më mprehtë probleme të degradimit të elementeve të saj konstruktivë dhe arkitektonike.

Për vetë gjerësinë e shtrirjes së kësaj teme që kërkon njohuri teorike dhe përvojë praktike, si dhe shumëllojshmërinë dhe kompleksitetin e rasteve të veçanta, ne do të ndalemi në tri probleme, që na duken njëherazi më kryesoret dhe më të diskutueshmet.

Problemi i parë është ai i qëndrimit që duhet mbajtur karshi shtesave apo ndryshimeve që ka pësuar banesa në kohë. I dyti lidhet me restaurimet pjesore apo tërësore të banesës, të para këto në raport me vlerësimin e monumentit. Dhe së fundi do të trajtohet qëndrimi lidhur me elementet konstruktive dhe arkitektonike të degraduara.

Trajtimi i këtyre çështjeve natyrisht do të bëhet mbi bazën e parimeve të përgjithshme të restaurimit, duke pasur mirë parasysh përvojën thuajse 25-vjeçare të punimeve restauruese në këtë gjini monumentesh në vendin tonë, e cila sidomos këta 10 vjetët e fundit ka qenë shumë e pasur. Restauratorët tanë të kësaj fushe, me pregatitjen e tyre përherë në rritje, e cila

Fig. 1 a

Fig. 1. b

DO NOT COPY

përmbledh domosdo: qartësinë ideologjike, njohjen sa më të thellë të kësaj gjinie arkitektonike në të gjitha aspektet dhe shumëllojshmërinë e shfaqjeve, njohjen e parimeve dhe të teknikës së restaurimit, të teknologjisë së ndërhyrjes dhe të dokumentacionit përkatës, me punën e tyre kanë prurë një kontribut të çmuar, mbi bazën e të cilit qëndron kjo kumtesë.

Përpara se të kalojmë në trajtimin e problemeve të lartpërmendura, e quajmë të nevojshme të ndalemi në një veçanti të klasifikimit të banesave shpallur monument, atë të ndarjes së tyre në dy kategori, në banesa të kategorisë së parë dhe atë të kategorisë së dytë. Kjo ndarje është diktuar së pari nga synimi për të vënë në mbrojtje ansamble të mëdha, siç janë ato të qyteteve-muze, në të cilat krahas banesave tipike, relativisht me transformime të pakta, ruhen dhe mjaft të tjera që, megjithëse të transformuara rëndë në strukturën e tyre kompozicionale apo me vlera të dyshimta, për nga volumi dhe trajtimi i jashtëm qëndrojnë në unitet dhe ndihmojnë në perceptimin tërësor të ansambleve arkitektonike. Lidhur me këtë realitet, legjislacioni ynë për mbrojtjen e monumenteve kërkon që monumentet e kategorisë I të ruhen në tërësinë e tyre kompozicionale dhe atë të elementeve arkitektoniko-konstruktive, ndërsa monumentet e kategorisë II të ruhen në pamjen e tyre të jashtme, duke bërë në brendësi dhe transformime në përputhje me kërkesat e sotme jetësore, duke përjashtuar ambientet apo elementet me vlera të rëndësishme, që trajtohen si mo-

DO NOT COPY

Fig. 2 a

Fig. 2 b

numentet të kategorisë I. Kështu që kriteret për restaurimin e banesave ndërsa në monumentet e kategorisë I shtrihen në tërësinë e tyre, në ato të kategorisë II zbatohen kryesisht për sa i përket pamjes së tyre të jashtme apo dhe në mjaft raste dhe në ambiente apo elemente me vlera të rëndësishme. Kalojmë tani në trajtimin e tri çështjeve të lartpërmendura.

I) RESTAURIMI DHE NDRYSHIMET NË KOHË TË BANESËS

Banesa, ashtu si dhe mënyra e jetesës, zhvillohet në kohë, por krahas ndërtimit të banesave të reja, që ku më shumë e ku më pak bien diçka të re në krahasim me ato paraardhëse, ky zhvillim pasqyrohet dhe në banesat e vjetra, të cilat pësojnë ndryshime. Përpos këtyre shkaqeve një rol të rëndësishëm në transformimin e banesës luan dhe rritja numerike e familjes dhe ndarja e saj në familje të reja.

Këto ndryshime nga shkaqet e mësipërme mund të ndahen në dy grupe. Në të parin bëjnë pjesë shtesat e ambienteve të reja, që tjetërsojnë volumin fillestar e madje shpesh dhe atë funksional. Në këtë grup mund të përfshihet dhe ndërtimi i ambienteve të reja, në sipërfaqet e hapura të banesës, i cili kryhet brenda volumit ekzistues. Kurse në grupin e dytë përfshihen ndryshimet në elemente të veçanta arkitektonike dhe konstruktive në përputhje me shijet e kohës. Në përgjithësi, në të njëjtën banesë, natyrisht në përpjesëtim të drejtë me lashtësinë e saj, gjejmë transformime që u përkasin të dy grupeve.

Në përgjithësi këto shtesa apo ndryshime duhen vlerësuar si kontribute të epokave dhe rrethanave konkrete që u bënë shkas për ndërtimin e tyre. Si të tilla ato duhen shikuar në vlerën e tyre të dyfishtë: arkitektonike dhe atë të dokumentit historik. Nga ky vlerësim vjen si pasojë parimi se gjatë restaurimit në përgjithësi këto ndryshime të banesës duhen pranuar si të tilla dhe trajtuar njëlloj me pjesët origjinale (fig. 1). Por ky parim nuk duhet absolutizuar. Në mjaft raste këto shtesa apo ndryshime strukturale në banesë janë improvizime, të kryera pa asnjë përkujdesje lidhur me respektimin e kompozimit origjinal, ato kanë rrahur të plotësojnë nevojat imediate dhe shpesh janë realizuar jo vetëm pa asnjë shije dhe lidhje me trajtimin origjinal, por dhe me materiale dosido. Në këto raste këto volume të reja duhen hequr

Fig. 3

domosdo (Fig. 2), sepse dëmtojnë rëndë strukturën e monumentit, duke qenë se nuk janë vendosur në lidhje me banesën dhe se në vetvete nuk paraqesin vlera. Kur këto shtesa janë bashkëngjitje, jashtë volumit fillestar, ky veprim është i lehtë dhe shumë frutdhënës. Nëse këto shtesa përfshihen brenda volumit fillestar, heqja e tyre paraqet disa probleme lidhur kryesisht me transformimet eventuale që ka pësuar hapësira origjinale, kur në të u vendos ndërtimi i ri.

Por ka dhe raste kur, megjithëse shtesat e mëvonshme, të kryera brenda hapësirës origjinale, janë lidhur organikisht me të, ato duhen hequr. Kjo praktikë ndiqet atëherë kur monumenti në gjendjen origjinale paraqet ose një ekzemplar të rallë, ose ai në vetvete ruan vlera të veçanta.

Për sa u përket ndryshimeve të elementeve të veçanta arkitektonike ky problem duhet parë në kontekstin e përgjithshëm të qëndrimit karshi shtesave të volumeve të reja. Nëse shtesat e ambienteve të reja pranohen si të vlefshme, atëherë duhen ruajtur dhe ritrajtimet e elementeve të veçanta arkitektonike që u janë bërë pjesëve të tjera të banesës gjatë ndërtimit të ambienteve të reja (Fig. 3). Kur banesa për arsyet që u përmendën duhet të shkarkohet nga ndërtimet e mëvonshme, atëherë dhe trajtimet e mëvonshme arkitektonike të elementeve të ndryshme që në vetvete janë jo zëvendësime, por pasurime me elemente të reja, duhen hequr. Jashtë çdo dyshimi, kur jemi përpara improvizimeve thjesht utilitare pa asnjë përkujdesje në elemente të veçanta të banesës, ato duhen hequr, pavarësisht nga qëndrimi karshi ndryshimeve në strukturën e banesës.

II. RESTAURIMI I PJESËVE MUNGUESE APO TË TRANSFORMUARA NË BANESË

Çdo ndërhyrje në monument është një farë mase një dëmtim, në kuptimin se cënohet autenticiteti i tij, vlera e tij si produkt i kohës dhe i rrethanave konkrete, pra dhe i dorës së këtij apo atij mjeshtri. Por natyrisht këto ndërhyrje janë domosdoshmëri dhe, në analizë të fundit, janë kushti për zgjatjen e jetës së monumentit sa më shumë që të jetë e mundur. Prandaj në disa raste me restaurim duhet të kuptojmë dhe rikonstruksionin pjesor të banesës,

DO NOT COPY

Fig. 4 a

Fig. 4 b

madje jashtëzakonisht dhe atë tërësor, natyrisht duke pasur tashmë një realizim të ri, i cili vetëm në disa aspekte zëvendëson veprën origjinale.

Rikonstruksioni i pjesëve munguese apo i atyre të transformuara mund të bazohet ose mbi të dhëna të shëndosha dokumentare, të llojeve të ndryshme, mbi gjurmët që kanë lënë në monument elementet e transformuara, apo dhe në analogji me elementet e banesave të të njëjtit tip dhe trajtim arkitektonik. Rikonstruksioni i pjesëve munguese përfshin atë të ambienteve të veçanta apo grupeve të tyre, deri në rikonstruksionin e plotë mbi mbeturinat e një ndërtimi të shkatërruar nga një veprim momental.

Në këto raste është e domosdoshme që rikonstruksioni të bazohet mbi të dhëna dokumentare, ose në raste të ralla, në ndërtimet simetrike, mund të mbështetesh dhe mbi të dhënat nga pjesa ekzistuese.

Nga se diktohet nevoja e restaurimit të pjesëve munguese? Kjo praktikë, e cila në përgjithësi zbatohet rallë, gjen fushë kryesisht në monumente të rëndësishme, të cilave u është dëmtuar rëndë uniteti kompozicional (Fig. 4, 5) e, madje, rrënimi pjesor i tyre vë në kondita të vështira teknike pjesën tjetër të monumentit (Fig. 6). Përveç këtyre konsideratave, restaurimi i pjesëve të rrënuara mund të aplikohet dhe në monumentet e kategorisë së dytë, kur ato me cungimin e tyre dëmtojnë ansamblin arkitektonik ku bëjnë pjesë. Restaurimi i plotë i rrënojave të një monumenti kërkon patjetër një dokumentacion të mjaftueshëm apo ekzistencën e të dhënave të sigurta mbi kompozimin volumor fillestar. Këto raste shumë të ralla u përkasin kryesisht monumenteve që bëjnë pjesë në ansamble arkitektonike dhe që për arsye madhore, djegie apo tërmeti rrënohen, duke shkaktuar dëme të mëdha në unitetin kompozicional të ansamblit. Qoftë restaurimi pjesor apo ai tërësor i monumentit synon të ruajë trajtimin e jashtëm origjinal të monumentit, ndërsa brenda ai trajtohet në përputhje me kushtet e sotme.

Por ka dhe raste kur pjesët e rrënuara nuk restaurohen, por mjaftohen me nxjerrjen e tyre në pah dhe konsolidimin e tyre nga ana teknike si të ishin të dala nga gërmimi arkeologjik. Kjo praktikë zbatohet përgjithësisht në pjesët që bien pak në sy dhe, për më tepër, kur për gjendjen e tyre fillestare ka shumë pak të dhëna.

Restaurimi i pjesëve të transformuara është praktikë që ka gjetur zbatimin më të gjerë në banesat e shpallura monumente. Ky restaurim në shumicën dërmuese të rasteve është bazuar mbi vrojtimet dhe sondazhet që i bëhen monumentit gjatë studimit për restaurimin e tij, por në disa raste të ralla është vepruar dhe në analogji me elemente të banesave të njëllojta për nga tipi dhe koha dhe, që më mirë akoma, kur mjeshtri që i ka ndërtuar ka qenë i njëjti.

Monumenti i restauruar sipas këtyre kritereve fiton vlera didaktike në pikëpamje tipologjike (Fig. 7) dhe në anën tjetër nuk dhunohet vlera e pjesëve origjinale, por përkundrazi, ato vihen më në pah (Fig. 8). Natyrisht pjesët e restauruara janë kontributi i një epoke tjetër dhe, megjithëse të trajtuara me të njëjtën gjuhë arkitektonike me origjinalin, ato nuk duhen konfonduar asnjëherë me të. Përkundrazi, kur gjatë restaurimit monumentit i zbulohen elemente të maskuara

DO NOT COPY

DO NOT COPY

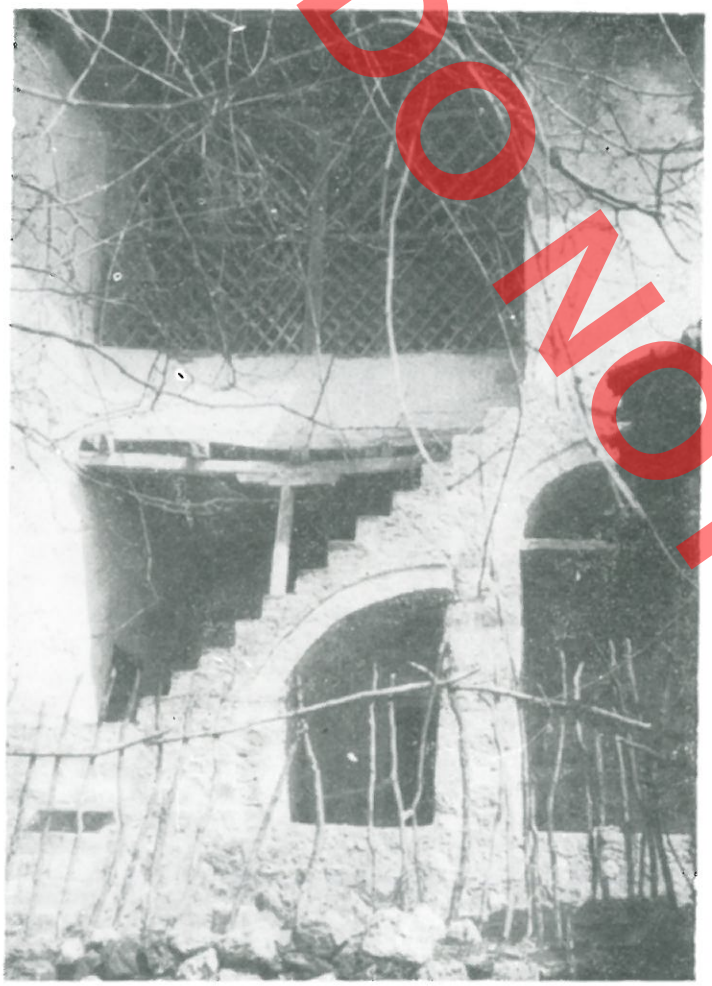

Fig. 5 a

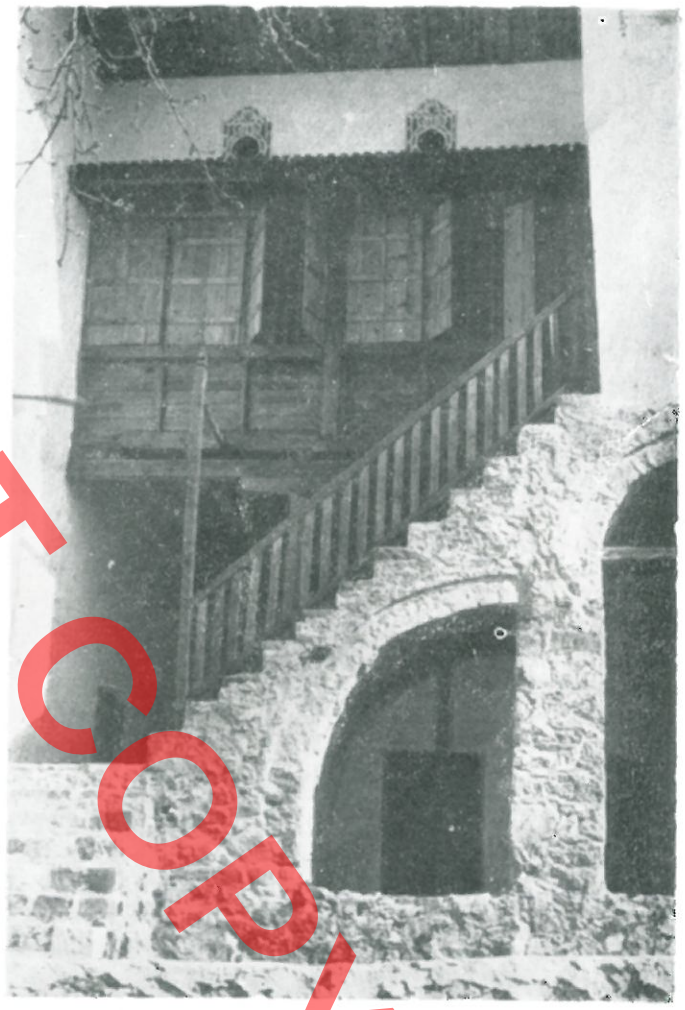

Fig. 5 b

nga një rikonstruksion i mëvonshëm, apo atij mbi gjurmë të sakta i rikthehen elemente origjinale, ai fiton vlera arkitektonike duke e bërë këtë restaurim shumë të frutshëm.

III. RESTAURIMI I PJESËVE DHE ELEMENTEVE KONSTRUKTIVE APO ARKITEKTONIKE TË DEGRADUARA

Një problem i madh dhe shumë i shpeshtë u del përpara restauratorëve lidhur me qëndrimin që duhet mbajtur karshi elementeve të veçanta, konstruktive apo arkitektonike të degraduara, d.m.th. në prag të zhdukjes së tyre fizike. Elementet e veçanta konstruktive dhe arkitektonike të monumentit kanë një vlerë të dyfishtë. Në radhë të parë ato janë përbërëse të vetë monumentit dhe, në radhë të dytë, kanë vlerë në vetvete se në disa raste përbëjnë vepra të mirëfillta të arteve të aplikuara. Për vetë faktin se në përgjithësi banesat ndërtohen për një përdorim jo shumë shekullor dhe në anë tjetër ato kanë një shfrytëzim intensiv, shumë elemente të saj degradohen me kohë. Kryesisht këtu vijnë në konsideratë konstruksionet dhe elementet prej druri, suvatimet dhe, madje, vetë struktura e mureve.

Parimi bazë, nga i cili duhet të udhëhiqemi në këto raste, është të zgjasim sa më shumë të jetë e

mundur jetën e konstruksionit apo elementit të dëmtuar, qoftë dhe me rindërtimin pjesor të tij, natyrisht me të njëjtin formulim si të origjinalit dhe duke përdorur të njëjtin lloj dhe kualitet materiali (Fig. 9). Por jo gjithmonë është e mundur të zgjidhet problemi me mënyrën e mësipërme. Shpesh del e domosdoshme që përpara alternativës ose rikonstruksioni sipas origjinalit, ose rrezik për zhdukjen e plotë të konstruksionit apo elementit natyrisht të ndiqet rruga e restaurimit në kuptimin e ngushtë të termit.

Fig. 6 a

Për sa i përket elementit të drurit, pa u zgjatur mund të themi se ekzistojnë teknikisht të gjitha mundësitë që restaurimi i plotë, në kuptimin e ribërjes me material të ri të elementit të degraduar, të arrihet me rezultate pozitive, por natyrisht duke cënuar autenticitetin e veprës (Fig. 10). Për sa i përket muraturës, veçanërisht atyre me skelet të lehtë, ndërtuar me teknika të ndryshme, të cilat përgjithësisht janë më të dobëta, rikonstruksioni i tyre, kur shihet i domosdoshëm, mund të mos ndjekë skemën e vjetër konstruktive, në të mirë të një skeme më të përparuar, duke qenë se ai mbetet një punim i fshehtë, ndërsa vlera dokumentare e tij është fiksuar. Muret kryesore me çfarëdo materiali dhe teknike qofshin ndërtuar, gjatë restaurimit duhet të rimarrin pamjen origjinale duke i përforcuar në brendësi të tyre me teknikat e kohës.

Një problem të veçantë paraqet restaurimi i vlerave të artit të aplikuar, që zakonisht janë punuar në dru. Në këto raste, që kërkojnë pa dyshim një përkujdesje dhe maturi të veçantë, rikonstruksioni pjesor

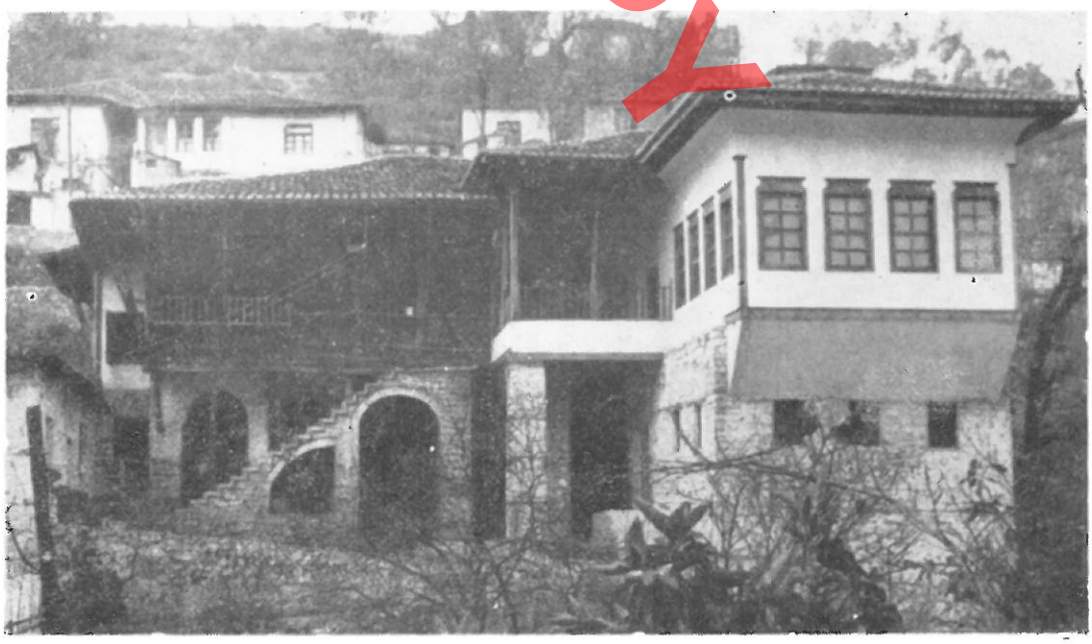

Fig. 6 b

DO NOT COPY

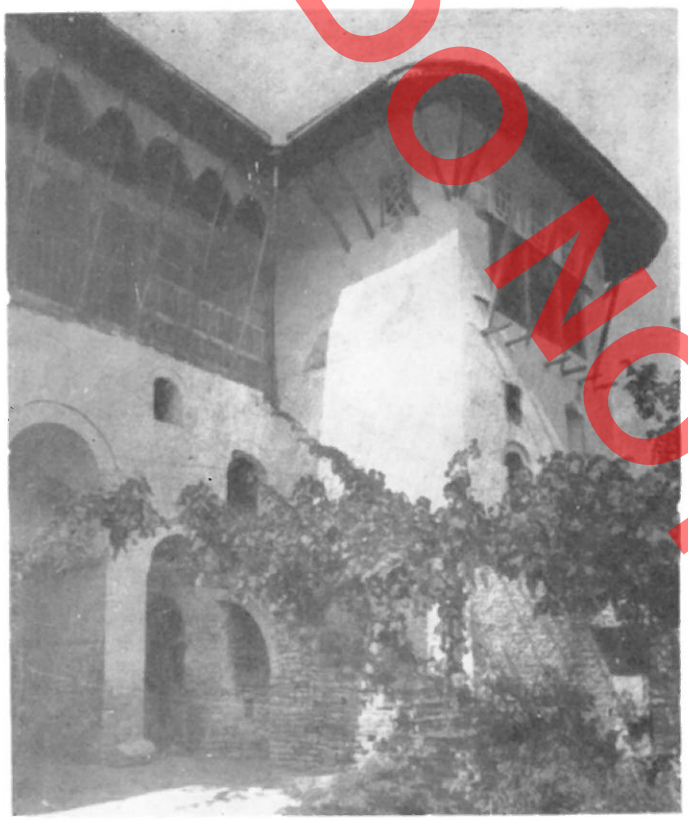

Fig. 7 a

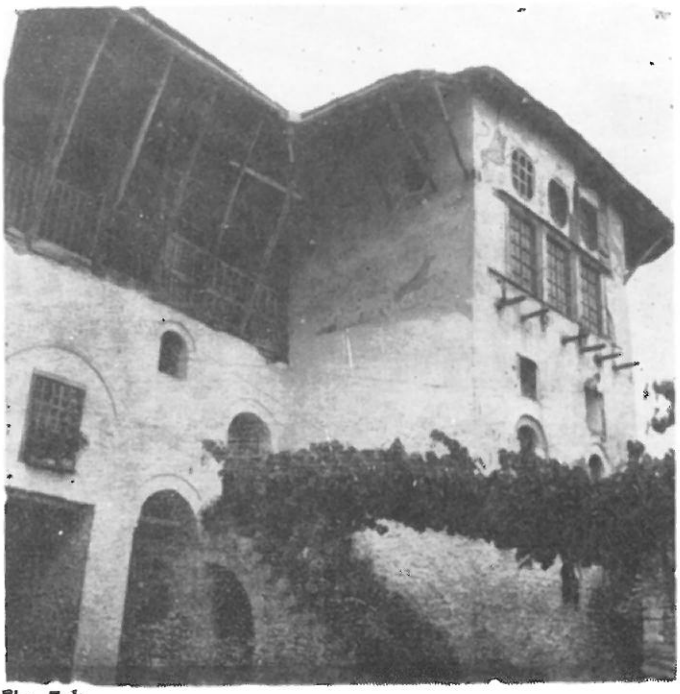

Fig. 7 b

humbet shumë terren, ndërsa ai tërësor është krejtësisht i përjashtuar, për vetë faktin se këto elemente përbërëse të banesës kanë vlera artistike që si të tilla janë të papërsëritshme.

Po ndalemi dhe mbi një praktikë, tashmë të përhapur në punën tonë restauruese në monumentet e kat. I, atë të punimeve të kthyeshme (reversibële). Vetë

Fig. 8 a

Fig. 8 b

DO NOT COPY

DO NOT COPY

Fig. 9 a

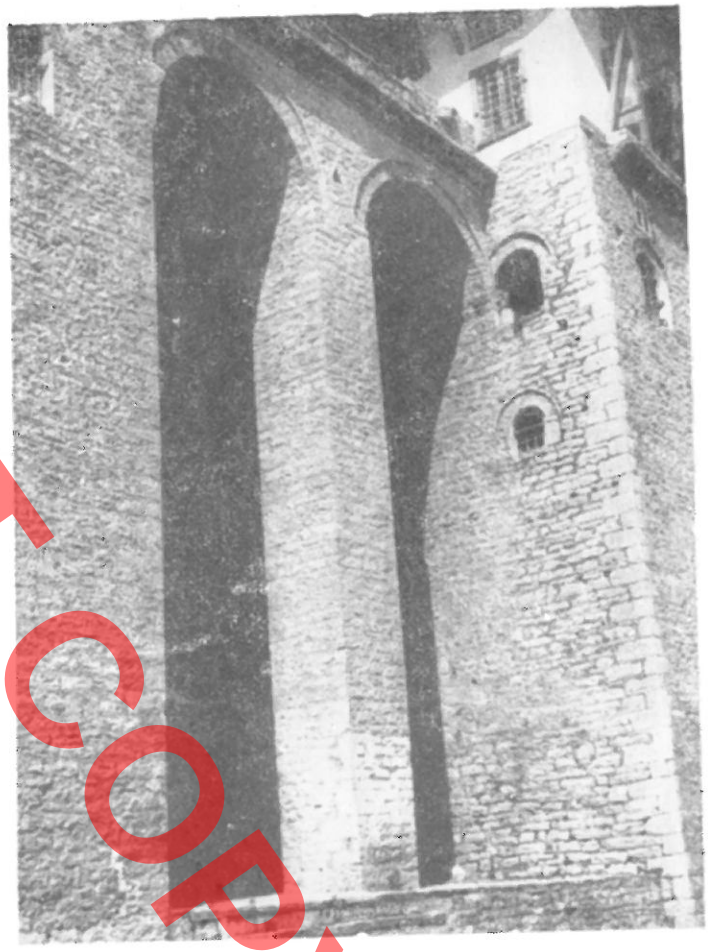

Fig. 9 b

fakti se banesat e shpallura monumente janë ndërtime që do t'i shërbenin një kohe tjetër, sjell një sërë papërshtatshmërishë lidhur me mënyrën e sotme të jetës. Pikërisht për të zbutur sadopak këtë kontradiktë, që vjen nga fakti se këto banesa shfrytëzohen, lejohen disa ndërhyrje, që, pa cënuar strukturën origjinale, i bëjnë ambientet e saj më të përshtatshme për banim. Kështu një ndarje e lehtë në një dhomë tepër të madhe apo një tavan i tillë në një «shtëpi zjarri» janë veprime të pranueshme, pse ato në çdo moment mund të hiqen, pa lënë as më të voglën gjurmë.

Restaurimi në përgjithësi dhe ai i banesave në veçanti shtron dhe problemet se në çfarë raporti duhet të qëndrojnë pjesët e restauruara me pjesën origjinale të monumentit. Gjithë duke e shikuar restaurimin si një të keqe të domosdoshme dhe duke vlerësuar autenticitetin e monumentit, pjesët e restauruara duhen dalluar nga ajo origjinalja. Dhe, ç'është e vërteta, ky parim vjen vetiu. Mund të themi se në raportin pjesët origjinale karshi atyre të restauruara kemi arritur rezultate të mira, atëherë kur pjesa e restauruar është përfshirë në njësinë e monumentit, kur ai perceptohet në tërësinë e tij dhe dallon së afërmi sadopak nga elementet origjinale, që për nga forma dhe materiali i ka përgjasuar.

Kriteret e veçanta për restaurimin e banesave, për vetë faktin se çdo monument ka historinë dhe vendin e tij në tipologjinë e banesës popullore, gjejnë në shumicën e rasteve një zbatim të përbashkët, pra në të njëjtin monument në pjesë të ndryshme të tij mund të zbatohen kritere të ndryshme.

Kjo përpjekje për një paraqitje të përmbledhur të zbatimit të parimeve të njohura të restaurimit në gjininë e banesave popullore natyrisht nuk mbahet

të jetë as e plotë, as gjithsesi e saktë dhe sepse çdo restaurim është në vetvete një rast i veçantë, brenda kuadrit të problematikës së gjerë të kësaj veprimtarie komplekse dhe shumë të përgjithshëm, e cila kërkon kompetencë të gjerë.

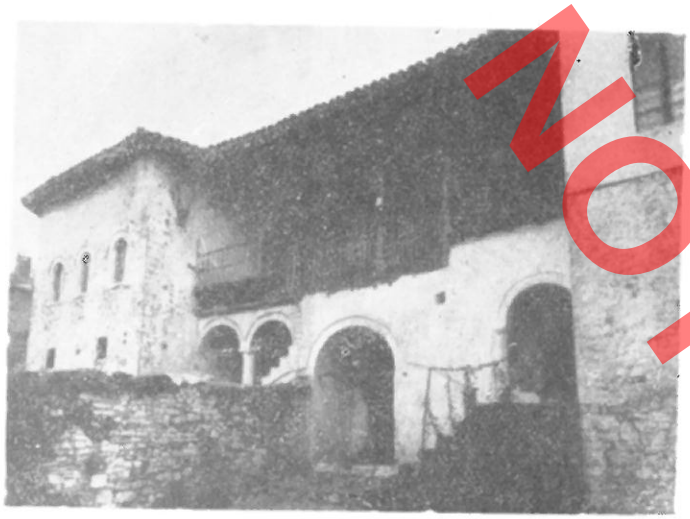

Fig. 10 a

Fig. 10 b

DO NOT COPY

Emin RIZA

A PROPOS DES CRITERES DE RESTAURATION DES MAISONS CARACTERISTIQUES

RESUME

Désormais la restauration, en tant que discipline complexe visant à mettre en valeur les monuments d'intérêt historique, est sortie de la phase des recherches initiales pour passer à celle de l'élaboration des principes essentiels de la méthode. Ces principes, après de profondes oscillations entre deux pôles presque contraires, d'une part le pôle soi-disant romantique, considérant toute intervention comme une déformation des valeurs du monument, et de l'autre le pôle de l'unité stylistique, qui a tenté par tous les moyens de faire revenir le monument à son état initial, ont acquis une position saine et judicieuse, en accordant l'importance requise au composant document historique dans le binôme qui synthétise les valeurs du monument oeuvre d'art-document historique. En conséquence du fait même que chaque peuple et que chaque période de son développement historique s'exprime dans le domaine de l'architecture par des réalisations, qui portent l'empreinte ethnique et temporelle, un vaste domaine s'ouvre à l'élaboration des critères de restauration concernant le patrimoine architectonique de chaque pays, voire même de chaque genre architectonique.

L'expérience suffisante acquise par notre pays dans le domaine de la restauration des maisons caractéristiques, a créé les conditions requises pour fixer à l'heure actuelle de manière plus complète et avec plus de certitude les critères fondamentaux pour leur restauration, ce qui constitue aussi le but de la présente communication.

Les particularités de cette catégorie architectonique exigent en conséquence un traitement particulier des critères de restauration de ce genre de monuments. La maison populaire se distingue en premier lieu, dans l'ensemble des différents genres de monuments, par de grandes modifications qu'elle a subies dans le temps, Il est vrai que chaque monument enregistre des modifications dans le temps, mais la maison, en tant que catégorie liée directement aux conditions économico-sociales, reflète ces conditions qui s'expriment par la différentiation de classe et l'évolution de chaque classe ou groupe social, en s'écartant immédiatement non seulement sur le plan de la composition mais encore sur celui du traitement architectonique de l'intérieur et de l'extérieur.

Deuxièmement, la maison de par sa nature même est une construction soumise à une exploitation intense et permanente qui demeure telle même après sa qualification comme monument, aussi toute tentative d'éliminer ses fonctions d'habitation porte préjudice non seulement à ses valeurs mais l'écarte aussi de manière artificielle et nuisible de la société, à laquelle elle doit somme toute servir. Ce principe engendre une contradiction évidente entre la conception générale de l'habitation, qui porte l'empreinte de la période de temps pendant laquelle elle a été construite, et le nouveau mode de vie. Et en dernier lieu la maison, de par ses fonctions mêmes, est construite avec des matériaux et une technique relativement peu solides, posant de la sorte avec plus de force les problèmes de la dégradation de ses différents éléments de construction et architectoniques.

En raison même de l'ampleur de ce thème qui exige des connaissances théoriques et de l'expérience, et compte tenu du caractère multiforme et complexe des cas particuliers, nous n'allons aborder que trois problèmes, qui, à notre avis, sont parmi les plus essentiels et se prêtent à des discussions.

Le premier concerne l'attitude à adopter à l'égard des adjonctions ou des modifications que l'habitation a subies dans le temps. Le deuxième se rattache à la restauration partielle ou totale de l'habitation, qui doit être envisagée en rapport à la valeur du monument. Et troisièmement l'attitude à adopter à l'égard des éléments de construction et architectoniques dégradés.

Ces problèmes seront abordés naturellement sur la base des principes généraux de la restauration, en tenant évidemment compte de l'expérience ecquise pendant ces 25 années dans le domaine des travaux de restauration effectués chez nous pour ce genre de monuments, notamment pendant ces 10 dernières années.

Avant d'aborder directement les problèmes susmentionnés, il nous semble nécessaire de nous arrêter sur une particularité de la classification des habitations proclamées monument, et précisément sur leur division en deux catégories, en habitations de première catégorie et en habitations de la deuxième. Cette classification vise en premier lieu à étendre la protection à de grands ensembles architectoniques, tels que les villes-musée, qui,

DO NOT COPY

de pair à des habitations typiques ayant subies de petites modifications, renferment d'autres habitations qui, bien que profondément transformées sur le plan de la composition ou se caractérisant par des valeurs incertaines, sont en unité sur le plan du volume et du traitement de l'extérieur et contribuent à la perception globale des ensembles architectoniques. Face à cette réalité, notre législation sur la protection des monuments exige que les monuments de la Ière catégorie soient conservés en bloc sur le plan de la composition et des éléments architectoniques et de construction; en ce qui concerne les monuments de la IIe catégorie, la loi exige que soit conservé leur aspect extérieur et elle permet la réalisation de modifications dans leur intérieur conformément aux exigences de vie actuelles, tout en excluant cependant la modification des pièces ou des éléments de grande valeur considérés comme monument de la Ière catégorie. Ainsi, les critères de la restauration s'étendent à l'ensemble des habitations de la première catégorie et ne concernent que l'aspect extérieur ou certains éléments d'importance des habitations de la deuxième catégorie.

I. — Restauration et modification dans le temps de l'habitation

La maison, comme le mode de vie, évolue dans le temps, mais de pair à la construction d'habitations nouvelles, qui plus ou moins apportent quelques chose de nouveau par rapport à celles précédentes, cette évolution se reflète aussi dans les habitations anciennes qui subissent des modifications. En dehors de ces motifs un rôle important est aussi rempli dans la transformation de l'habitation par l'accroissement numérique de la famille, qui se divise en de nouvelles familles.

Les modifications engendrées par les motifs susmentionnés se répartissent en deux groupes. Le premier comporte l'adjonction de pièces nouvelles, qui altèrent non seulement le volume initial de l'habitation mais encore ses qualités fonctionnelles. De ce groupe fait part aussi la construction de pièces nouvelles dans les surfaces libres de l'habitation, à l'intérieur du volume déjà existant. En ce qui concerne le deuxième groupe, il comporte les modifications que subissent les éléments particuliers architectoniques et de construction conformément au goût du jour.

En général ces adjonctions ou modifications doivent être appréciées comme des contributions de l'époque et des circonstances concrètes qui sont à leur origine. Sous ce prisme elles doivent être envisagées sous le double point de vue valeur architectonique et document historique. D'une telle appréciation découle le principe que durant la restauration ces modifications doivent être en général considérées en tant que telles et traitées sur le même plan que les éléments originaux (Fig. 1). Il importe toutefois de ne pas accorder un caractère absolu à ce principe. Dans plusieurs cas ces adjonctions ou modifications structurales effectuées dans l'habitation sont des improvisations réalisées sans aucun respect de la composition originale, dans le seul but de satisfaire les besoins immédiats, sans goût et sans tenir compte du traitement original, et en plus avec des matériaux d'occasion. En l'occurence il importe d'éliminer ces nouveaux volumes (Fig. 2) car ils endommagent gravement la structure du monument, du fait qu'ils n'ont aucun rapport avec l'habitation et ne présentent en soi aucune valeur. Quand ces adjonctions concernent la partie extérieure du volume initial, leur élimination est facile et riche de conséquences heureuses. Quand ces adjonctions concernent l'intérieur du volume initial, leur élimination pose des problèmes se rattachant principalement aux modifications que l'espace original peut avoir subi lors de la construction nouvelle.

Parfois il importe d'éliminer les adjonctions récentes, même si celles-ci concernent la partie intérieure de l'espace original el s'y rattachent organiquement. Cette règle est suivie quand le monument est, à son état original, un exemplaire rare ou quand il renferme en soi des valeurs particulières.

En ce qui concerne les éléments architectoniques ayant subi des modifications, le problème doit être envisagé dans le contexte général de l'attitude à adopter envers l'adjonction de volumes nouveaux. Si les pièces ajoutées dans une deuxième période sont de valeur, il importe de conserver aussi les éléments architectoniques réalisés dans l'habitation pendant la construction des pièces nouvelles. (Fig. 3). Quand il importe d'éliminer de l'habitation les constructions plus récentes pour les motifs susmentionnés, il faut agir de la même manière à l'égard du traitement ultérieur architectonique de divers éléments qui ne représentent pas en soi des substitutions, mais un enrichissement par des éléments nouveaux. Evidemment, quand nous sommes en présence d'improvisations de nature foncièrement utilitaire et ne tenant pas compte des éléments particuliers de l'habitation, il importe de les éliminer indépendamment de l'attitude qui sera adoptée à l'égard des modifications subies par la structure de l'habitation.

II. Restauration des pièces qui manquent ou qui ont été modifiées

Chaque intervention constitue dans une certaine mesure une détérioration causée au monument, dans le sens qu'elle porte atteinte à son authenticité, à sa valeur en tant que produit d'une période de temps et de circonstances concrètes, donc à l'habileté aussi de tel ou tel maître bâtisseur. Toutefois ces interventions sont une nécessité absolue et, en dernière analyse, une condition indispensable pour en allonger le plus possible l'existence. Aussi dans certains cas par restauration nous entendons également la reconstruction partielle de l'habitation, voire même exceptionnellement sa reconstruction totale, en obtenant ainsi une réalisation nouvelle qui sous certains aspects seulement se substitue à l'oeuvre originale.

PO710 COPY

La reconstruction des parties qui manquent ou de celles qui ont été modifiées peut se réaliser sur la base de données documentaires exactes, des traces laissées sur le monument par les éléments modifiés, ou encore par analogie avec les éléments de différentes habitations de même type et traitement architectonique. La reconstruction des parties qui manquent peut concerner des pièces particulières ou des groupes de pièces, voire même la reconstruction totale d'un édifice écroulé sous l'effet d'une action momentanée.

En ces cas il est indispensable que la reconstruction se fonde sur des données documentaires, ou en des cas rares sur les habitations symétriques ou encore sur les données concernant les pièces existantes.

Quelle est la nécessité qui dicte la restauration des pièces qui manquent? Cette pratique, qui en général est apliquée rarement, concerne principalement les monuments d'importance dont l'unité de composition a été gravement atteinte (Figs. 4, 5) ou lorsque leur destruction partielle crée des difficultés d'ordre technique pour le reste des monuments (Fig. 6). En dehors de ces considérations, ce type de restauration s'applique aussi aux monuments de la deuxième catégorie, quand leur détérioration porte atteinte à l'ensemble architectonique dont ils font part. La restauration complète des ruines d'un monument exige indispensablement une documentation exhaustive ou l'existence de données certaines sur la composition de volume initiale. Ces cas très rares concernent principalement les monuments appartenant à des ensembles architectoniques et qui ont été détruits pour des motifs de force majeure, d'incendie ou de tremblement de terre, en portant gravement atteinte à l'unité de composition de l'ensemble.

Parfois les parties écroulées ne sont pas soumises à la restauration, on se contente de les mettre simplement en évidence, de les consolider du point de vue technique et de les présenter à l'état qu'elles ont vu le jour à la suite des fouilles archéologiques.

En ce qui concerne la réstauration des parties modifiées, c'est une pratique qui a trouvé un vaste champ d'application dans les habitations considérées comme monument. Dans la majorité des cas cette restauration se fonde sur les observations et le sondage du monument effectué avant le commencement des travaux, mais en des cas rares la restauration est réalisée par analogie aux éléments des habitations appartenant au même type et à la même période de construction, surtout quand cette réalisation est le fait du même maître constructeur.

Un monument restauré selon ces critères acquiert des valeurs didactiques sur le plan typologique (Fig. 7), dans le même temps ses parties originales restent intactes et sont mises mieux en évidence (Fig. 8). Naturellement les parties restaurées sont une contribution appartenant à une époque différente et, bien que le traitement ait été réalisé dans le même langage architectonique de l'original, nulle confusion n'est permise en ce sens.

III. Restauration des parties et des éléments de construction ou architectoniques dégradés

Un problème important qui se pose souvent aux restaurateurs est celui relatif à l'attitude qu'ils doivent adopter à l'égard de différents éléments, de construction ou architectoniques dégradés, c'est-à-dire qui sont sur le point de disparaître physiquement. Les différents éléments de construction ou architectoniques du monument ont une double valeur. En premier lieu ils sont partie intégrante du monument et en deuxième lieu ils ont une valeur intrinsèque, du fait que parfois ils constituent de véritables oeuvres d'art appliqué. Etant donné que les habitations ne sont pas généralement construites pour un usage pluriséculaire et qu'elles sont soumises à une exploitation intense, nombre de leurs éléments se dégradent avec le temps. En ce cas nous avons en vue surtout les constructions et les éléments de bois, le crépi et la structure même des murs.

Le principe fondamental, sur lequel nous devons nous guider en ces cas, est celui de prolonger le plus possible l'existence des constructions ou des éléments endommagés, soit par leur reconstruction partielle, évidemment selon une formule analogue à l'original et en y employant des matériaux de même type et de la même qualité (Fig. 9). Toutefois, il n'est pas toujours possible de résoudre le problème de la manière indiquée plus haut. Souvent devant l'alternative ou reconstruction selon l'original, ou danger de voir disparaître complètement la construction ou l'élément particulier, le restaurateur doit évidemment préférer la voie de la restauration dans le sens strict du terme.

En ce qui concerne les éléments de bois, nous pouvons somme toute affirmer que toutes les conditions techniques existent pour leur restauration intégrale, dans le sens de la reproduction de l'élément dégradé avec du matériau nouveau, mais en portant atteinte à l'authenticité de l'ouvrage (Fig. 10). Quant aux murs, notamment les murs garnis d'un squelette léger et réalisés selon des techniques différentes, ils sont généralement peu solides et leur reconstruction, si une telle chose est indispensable, doit être réalisé non pas selon le vieux schéma mais selon un nouveau schéma de construction plus avancé, tout en fixant la valeur documentaire de l'élément.

Un autre problème est celui de la restauration des oeuvres d'art appliqué travaillées généralement sur bois. Ces cas exigent naturellement une attention plus grande et plus de prudence, leur reconstruction partielle n'étant plus indiquée et celle totale absolument exclue, du fait que ces éléments constitutifs de l'habitation constituent en soi des valeur artistiques irremplaçables.

La restauration en général et la restauration des maisons en particulier posent aussi le problème de fixer le rapport qui doit exister entre les parties restaurées et les parties originales du monument. Tout en envisageant la restauration comme un mal nécessaire et en appréciant l'authenticité du monument, il importe de distinguer les parties restaurées de celles originales.

DOWNLOADED

Nous pouvons affirmer d'avoir obtenu des résultats satisfaisants dans le rapport parties restaurées et parties originales, et cela quand la partie restaurée s'insère dans l'unité du monument, quand elle est envisagée dans son ensemble et se distingue quelque peu de près des éléments originaux, quand sa forme et les matériaux qu'elle renferme ressemblent à l'original.

Les différents critères relatifs à la restauration des habitations, en raison du fait que chaque monument à son historique à lui et une place à soi dans la typologie de la maison populaire, trouvent dans la majorité des cas une application commune, ce qui veut dire que pour les différentes parties du même monument l'on peut appliquer des critères différents.

DO NOT COPY

DO NOT COPY

Latif LAZIMI

ÇARDAKU NË BANESËN BERATASE

Në tipet e ndryshme të banesave popullore që ruhen në qytetin muze të Beratit, një vend të veçantë zë banesa me çardak.

Mendimi i sotshëm e gjen zanafillën e këtij tipi në banesën me hajat. Në botimet e derisotme ky tip banese është trajtuar në përgjithësi duke treguar se në ç'kushte shoqërore ekonomike u ndërtua dhe u përdor. Por çardaku si ambienti qendror dhe më karakteristik i këtij tipi banese nuk është trajtuar në mënyrë të hollësishme si në rolin që ai luan në kompozimin funksional, ashtu dhe në trajtimin arkitektonik. Prandaj kjo kumtesë synon të trajtojë këtë element të rëndësishëm përcaktues të banesës me çardak në këto dy aspekte.

Parcela në të cilën inkuadrohet banesa dallohet për një lirëshmëri vendosjeje brenda ansamblit të banesave të lagjeve. Ajo shkëputet nga uniteti i grupimit të banesave në komplekset e lagjeve të qytetit dhe shquhet për intimitetin e saj. Gjithmonë përpara pamjes kryesore shtrihet pjesa më e madhe e oborrit, i cili është plotësisht i kontrollueshëm dhe i soditshëm nga çardaku, prej nga zotërohen dhe pamje të ndryshme të qytetit.

Në këto banesa pamja kryesore ka tendencë orientimi nga dielli, pra J-L. Ky orientim nuk ndiqet vetëm atëherë kur terreni, mbi të cilin ndërtohet banesa, është i pjerrët dhe kështu ajo është e detyruar të marrë orientimin e imponuar nga kjo pjerrësi, pra ai është i diktuar, siç është rasti në lagjen Gorricë, ku të gjitha banesat, duke përfshirë dhe ato me çardak, janë të detyruara të orientohen nga veriu.

Në Berat banesat me çardak janë 2-katëshe dhe i gjejmë të vendosura në të gjitha lagjet e qytetit (Tab. 1). Në katin e parë, ndodhen katonjtë dhe hajati, me të cilin komunikojnë. Në katin e dytë, që është dhe kati i banimit, kemi çardakun dhe ambientet rreth tij. Ai ndodhet gjithmonë mbi hajat dhe ka të njëjtin konfiguracion dhe sipërfaqe me të. Ndërlidhja ndërmjet dy kateve realizohet me anë të shkallëve, të cilat dalin në çardak e që mund të jenë të njëanshme ose të dyanshme.

Për sa i përket përmbajtjes dhe formës së shprehur, çardaku merr pjesë gjallërisht në formulimin arkitektonik dhe është zgjidhur nga ana funksionale, në lidhje me ambientet e katit të dytë të banesës, në mënyrë të tillë që të sigurojë lidhje të drejtpërdrejtë me to. Prej tij futesh në shtëpinë e zjarrit që ndodhet në brinjën më të gjatë, në dhomën e mirë që mund të jetë ngjitur me të, ose në vendin më të dalë të banesës, ndërsa në zgjidhjen më të zhvilluar të kësaj banese dhe në ambiente të tjera (dhoma). Evolucioni i banesës me çardak reflekton qartë edhe ndryshimet që ka pësuar çardaku si ambient qendror i saj. Banesa me çardak në Berat është zhvilluar në kohë sipas tri zgjidhjeve (Tab. 2). Zgjidhja e parë është banesa me çardak në gjithë ballin. Zgjidhja e dytë është banesa me çardak në një krah. Zgjidhja e tretë është banesa me çardak në qendër.

Shembullin tipik të zgjidhjes së parë e paraqet banesa (Fig. 1). Në të çardaku, për ku të çojnë shkallë njërampëshe të gurta, zinte fillimisht tërë ballin e ndërtesës, ndërsa sot e shohim të transformuar, mbasi në njërin krah të tij është ndërtuar një ambient. Në zgjidhjen e dytë banesës i shtohet një dhomë në njërin krah të çardakut në një plan ballor më të dalë se ai, e cila nuk prish lidhjen e tij me ambientet e tjera. Shembuj të kësaj zgjidhje janë banesat me çardak në një krah (Fig. 2) që paraqiten të ndërtuara që në fillim të tilla. Në zgjidhjen e tretë çardakut i shtohet një ambient në krahun tjetër duke e futur atë në qendër dhe brenda planit ballor të shtesave të dala

Fig. 1

DO NOT COPY

përpara. Këtë e shohim në banesës (Fig. 3). Kjo banesë nga pikëpamja e trajtimit volumor dhe realizimit teknik paraqet nivelin më të lartë të zhvillimit të këtij tipi.

Nga përllogaritjet e kryera rezulton që sipërfaqja e çardakut në raport me sipërfaqen e planimetrisë të gjithë banesës, duke u mbështetur në sipërfaqen që ka çardaku në gjendjen fillestare, qëndron sipas zgjidhjeve në raportet $\frac{1}{2,5}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{5}$. Në gjendjen e sotme çardaku ka pësuar ndryshime, të cilat konsistojnë në zvogëlimin e sipërfaqes dhe në krijimin e ambienteve të tjera të banimit brenda tij. Në këtë zvogëlim të vazhdueshëm të sipërfaqes së çardakut reflektohet dhe fillimi i rënies së funksioneve, për të cilat ishte ndërtuar, të cilat humbasin tërësisht me mbylljen e plotë të tij.

Çardaku, duke qenë një ambient i hapur dhe me një sipërfaqe relativisht të madhe, plotësonte një pjesë të aktivitetit të jetës shtëpiake. Me anë të tij sigurohej një lidhje më e mirë e ambientit të tij të punës me ambientin e jashtëm. Shtresat shoqërore që jetonin në këto banesa ishin të lidhura me tokën dhe në çardak këto përpunonin produktet bujqësore, nëpërmjet procesesh të përshtatshme për këtë ambient.

Krahas proceseve të punës çardaku mori dhe karakterin e ambientit shoqëror. Gjatë stinëve të ngrohta jeta e përditshme familjare shpërngulej këtu. Ai kryente edhe funksionin e disa ambienteve të tjera të banesës: përdorej si vend çlodhjeje dhe soditjeje, duke dhënë mundësi për një komunikim më të madh me natyrën. Përmasat e mëdha, lehtësia në qarkullim dhe komunikim e bënte çardakun një ambient të përshtatshëm edhe në raste festimesh familjare.

Këto funksione praktike që plotësonte çardaku; tregojnë për një zgjidhje të mirë funksionale të arritur në këtë tip banese me anën e tij, dhe për një koncept arkitektonik më të avancuar se tipet e tjera të banesave për kohën, në të cilën u ndërtuan.

Sipërfaqen e çardakut mund ta ndajmë sipas funksionit në pjesën aktive dhe në pjesën e qetë (Tab. III). Pjesa aktive zë sipërfaqen më të madhe të çardakut dhe shërben për qarkullim, komunikim, ndërsa pjesa e qetë (sofaja dhe qoshku) shërben për pushim, ndenjje, ngrënie dhe soditje. Duke kaluar nga banesat e zgjidhjes së parë në atë të zgjidhjes së tretë, raporti i pjesës aktive me atë të qetë vjen duke u zvogëluar dhe kjo sepse në këto të fundit komunikimi me ambientet e banesës bëhet nga të tri brinjët e çardakut, duke mos lënë kështu vende të qeta për pushim. Vende të qeta këtu janë vetëm qoshqet që ndërtohen në të dy skajet (Fig. 4) e çardakut që zënë gjithnjë vend sipër kafazit të shkallëve dyfishe, të ngritura 40-50 cm dhe të dala 30-50 cm. Kjo dalje e qoshkut rrit këndin dhe lartësinë e pikës së shikimit. Në këtë banesë në zgjidhjen e parë dhe të dytë pjesa aktive vjen e zvogëlohet dhe kjo sepse komunikimi me ambientet e banesës bëhet vetëm në një ose dy brinjët e çardakut. Për pasojë e gjithë pjesa që nuk merr pjesë në qarkullim, pra në pjesën aktive, shfrytëzohet për ndërtimin e sofasë që është një platformë e ngritur afërsisht 20 cm mbi të, në njërën brinjë gjatësore të së cilës ngrihet qoshku. Zakonisht faqja që ndan çardakun me ambientin e jashtëm është e mbyllur me mur të hollë çatmaje. Në të lihen të hapura dritare anësore me kafaz druri dhe kapak dërrase. Me anë të kësaj mbylljeje rritet intimiteti i sofasë, duke i dhënë asaj karakterin e një dhome në stinët e ngroh-

Fig. 2

PO NOT COPY

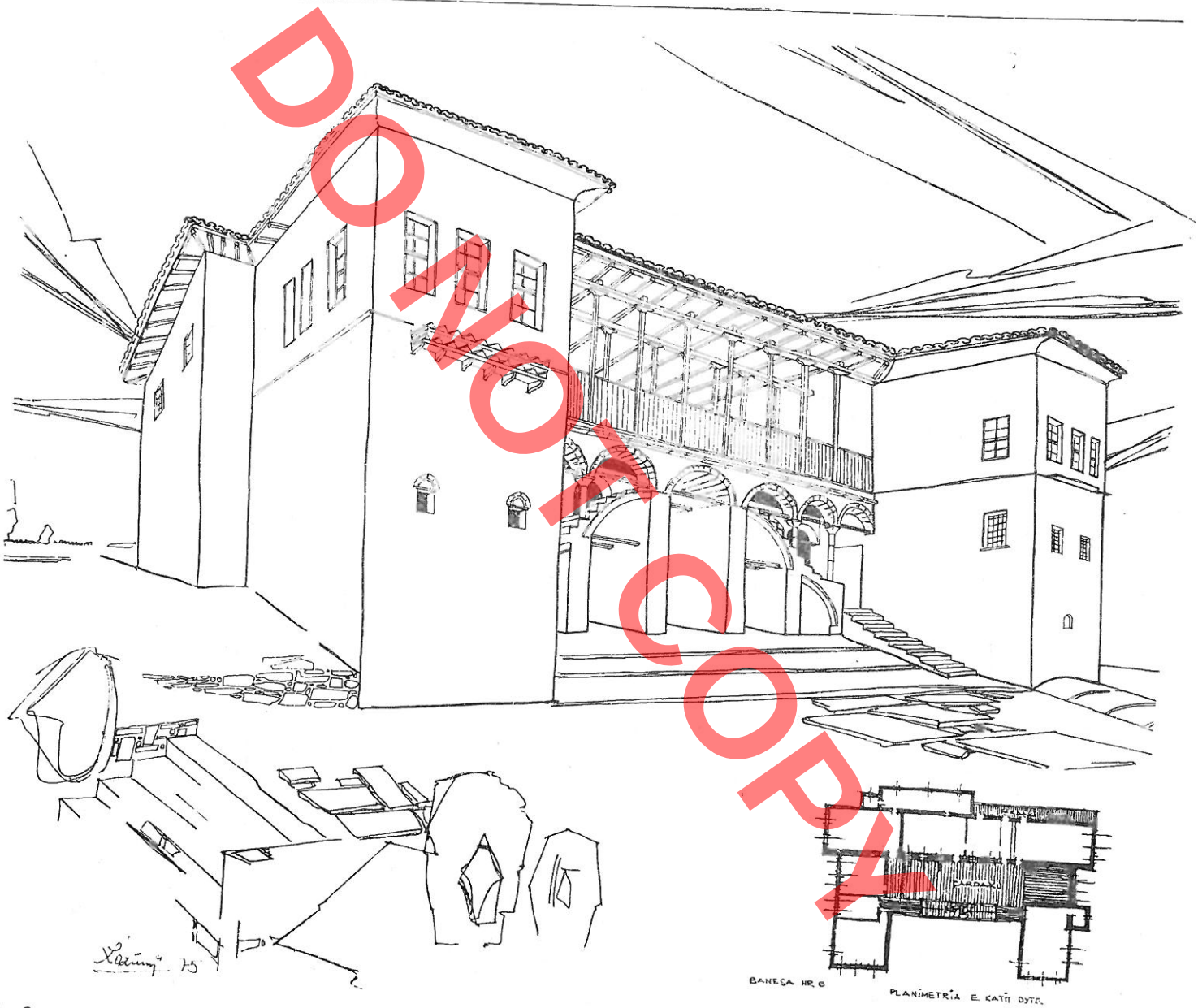

DO NOT COPY

Fig. 3

ta (Fig. 5). Në çardaqet e banesave ka pasur një sqoll për larjen e duarve, fiksuar në parmakun e rreshtit të parë të kolonave, por sot nuk ruhen. Këto shfrytëzoheshin gjatë kohës që çardaku shërbente si ambient për ngrënie gjatë stinëve të ngrohta. Mbi murin e gurit që e kufizon çardakun ndërtohet në shumicën e rasteve mbyllje prej gardhi që shkon deri në nivelin e flegrave të çatisë për të mos lejuar futjen e të ftohtit në këto ambiente. Ambientet që u ndërtuan në sipërfaqen e çardakut në të tri zgjidhjet zënë pikërisht pjesën e qetë që dallohet me lehtësi nga pjesa aktive si nga disniveli prej 20 cm, dhe trajtimi i jashtëm i dritareve që ndryshojnë nga dritaret e tjera të pamjeve (Tab. III). Në lidhje me këtë tip banese është shprehur mendimi se ka shumë të ngjarë që sipërfaqja e madhe e çardakut ndërtohej me para-

mendimin e krijimit të ambienteve të mbyllura në të[1]. Duke e shikuar çardakun si një komponent me shumë rëndësi për kohën kur u ndërtuan këto banesa. Lidhur me këtë çështje shfaqim këto mendime:

a) Sipërfaqja e madhe e çardakut u ndërtua në kushte të caktuara ekonomiko-shoqërore. Më vonë me krijimin e kushteve të reja, kjo sipërfaqe e madhe e tij humbi funksionin, për të cilin ishte ndërtuar, duke dhënë mundësi për transformime brenda saj.

b) Me rritjen e kërkesave të jetës dhe të përbërjes së familjes lindi nevoja për shtimin e një numri më të madh ambientesh të mbyllura, gjë e cila u gjet më

DO NOT COPY

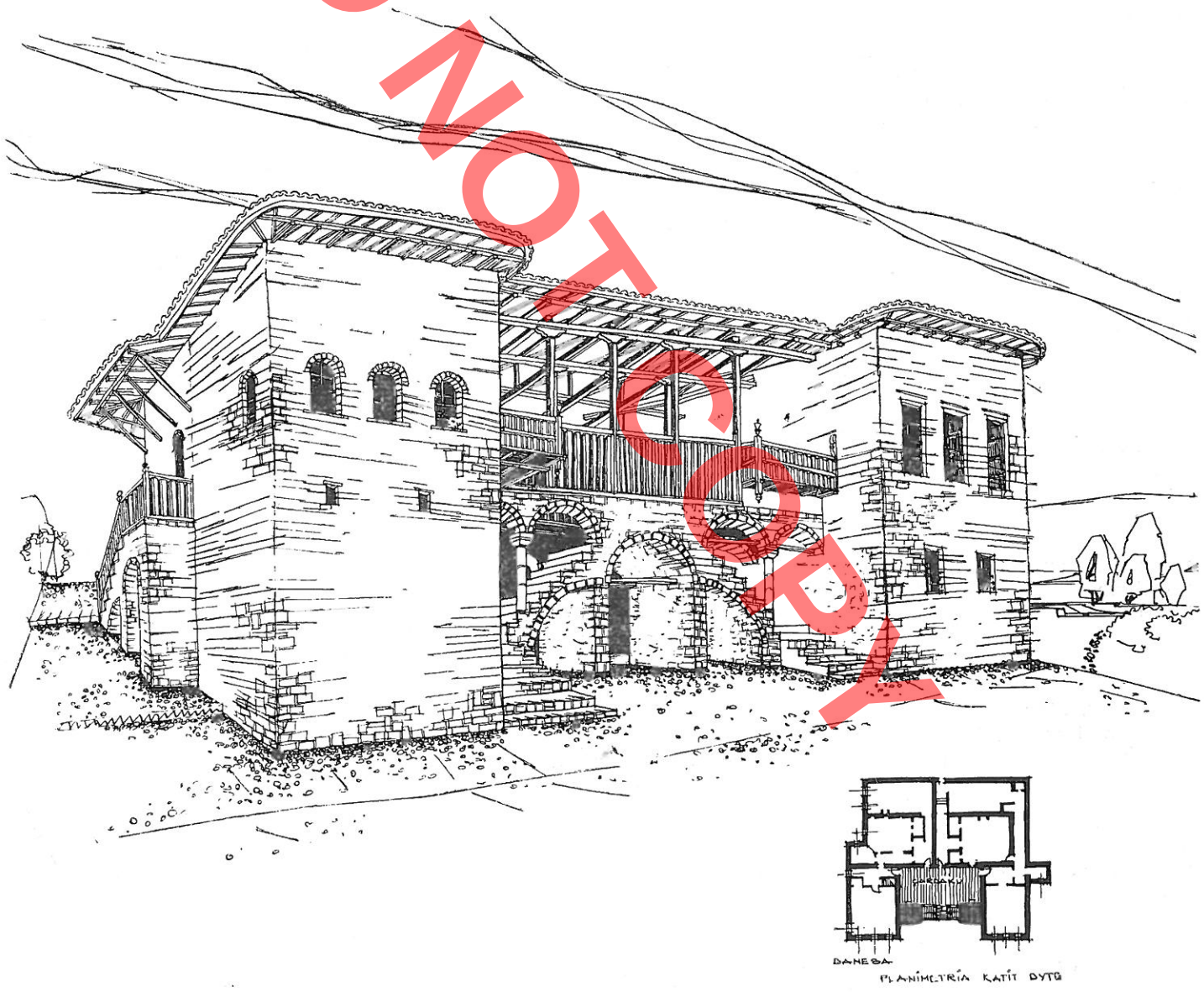

Fig. 4

1) E. Riza, Banesa popullore në Shkodër gjatë shekujve XVIII-XIX «Monumentet» (4) 1972.

e përshtatshme nga ana ekonomike të bëhej brenda sipërfaqes së çardakut pa prishur funksionin e banesës. Për mendimin tonë mbyllja e çardakut (fig. 6) dhe krijimi i ambienteve në të, kishte si anë pozitive shtimin e sipërfaqes së banimit, por nga ana tjetër ajo hoqi disa avantazhe që ofronte çardaku i hapur siç ishin: pushimi komod, lidhja me natyrën, organizimi i festimeve, ajrosja e mirë e banesës etj. Çardaku në banesën beratase rezulton që ka formën e katërkëndëshit këndrejtë me ballë brinjën më të gjatë që është karakteristikë edhe për çardakun e banesave në qytetet Shkodër, Elbasan etj. Raporti i brinjëve gjatësi gjerësi lëviz 2-3, pra një katërkëndësh këndrejtë i theksuar që është (Tab. II) shumë larg formës katrore tipike për këtë tip banese shumë të përhapur në Serbi[2]. Forma katërkëndësh këndrejtë e çardakut në këto banesa na duket më e arritur si për kompozimin e vetë sipërfaqes së çardakut, ashtu dhe për kompozimin e saj në lidhje me ambientet e tjera.

Skema e thjeshtë funksionale e banesës me çardak të Beratit reflekton skemën e thjeshtë konstruktive të saj dhe të vetë hapësirës së çardakut. Çardaku si një ambient i hapur dhe transparent që ka si material konstruktiv drurin është trajtuar ndryshe nga pjesa tjetër e banesës që është e ndërtuar me gurë. Hapësira që zë çardaku në planimetrinë e banesës kufizohet në drejtimin gjatësor (për të tri zgjidhjet) nga muri i gurit që ndan çardakun nga ambientet dhe dy rreshtat e kolonave në drejtimin tërthor, në zgjidhjen e parë (Tab. IV) në njërin krah nga një mur i hollë çatmaje dhe në krahun tjetër nga vazhdimi i murit tërthor perimetral i banesës, në zgjidhjen e dytë në njërin krah nga muri i ambientit dhe krahut tjetër nga i njëjti mur i hollë çatmaje si te zgjidhja e parë. Në zgjidhjen e tretë në të dy krahët kufizohet nga muret e ambienteve të dala përpara. Poshtë kjo hapësirë e çardakut kufizohet nga dyshemeja dhe sipër nga çatia. Nga çardaku lexohet qartë i gjithë konstruksioni i çatisë, i cili, në dallim nga banesat me çardak të Serbisë[3] nuk ka tavan. Mungesa e tavanit shpjegohet për arsye të proceseve bujqësore-blegtorale që kryheshin në çardak. Çatia që mbulon hapësirën e çardakut (Tab. IV) është pjesë e çatisë së gjithë banesës dhe ka një konstruksion të tillë: mbi kokat e dy rreshtave të kolonave vendosen jastëkë prej druri që shërbejnë për të zvogëluar hapësirën e dritës së trarëve gjatësorë. Këta të fundit së bashku me murin gjatësor që ndan ambientet nga çardaku, shërbejnë për të mbajtur gjithë trarët e tavanit, mbi të cilët mbështetet i gjithë konstruksioni i çatisë tip stropil i mbuluar me tjegulla të lugëta. Streha përpara çardakut në të gjithë banesën del mjaft dhe varion nga 1-2 m (strehë një dhe dyfishe) (Fig. 2). Ajo në qoshe rrumbullakoset duke ruajtur të njëjtën dalje, për lehtësi nga ana konstruktive. Konstruksioni i strehës është i thjeshtë dhe gjithë pesha e saj me anë të qestekëve që fiksohen në të shkarkohet në trarin gjatësor perimetral të dyshemesë, në të cilin janë mbështetur kolonat e rreshtit të parë të çardakut. Gjithë kjo peshë me anë të disa kolonave të tjera të drunjta ose të gurta me lartësi variabël, mbasi ndjekin pjerrësinë e shkallëve, shkarkohet në konstruksionin mbajtës të saj. Mbi zgjatimin e trarëve të dyshemesë që dalin konsol dhe që përforcohen nga poshtë me direkë mbështetet qoshku.

Çardaku luan një rol të rëndësishëm dhe në trajtimin arkitektonik të gjithë banesës (fig. 7). Krahas zgjidhjes së vendit të përshtatshëm që i lejon banesës me çardak t'i përshtatet ambientit rrethues vendosja e pamjes kryesore, ashtu siç e kemi përmendur, nga ana e orientimit më të mirë krijonte kushte për një ndriçim sa më të mirë të ambienteve si dhe një ton më të fortë kontrasti dritë-hije. Në trajtimin e pamjes kryesore në banesat me çardak në Berat sipas zgjidhjes shohim që në zgjidhjen e parë dhe të dytë vërehet një tendencë për një trajtim asimetrik që e bënte pamjen më piktoreske, ndërsa në zgjidhjen e tretë dëshira e theksuar për një trajtim simetrik e bënte pamjen më të ftohtë dhe më monumentale.

Në këto banesa vërehet një ndjenjë për ekuilibër që shprehet si në lidhjen e banesës me tokën nga solidja, e rënda: te formati e hapura, të lehta, ashtu dhe në lidhjen e saj me natyrën. Ndryshimi i trajtimit arkitektonik dhe konstruktiv ndërmjet dy kateve, ku në të parin shërben si material ndërtimi guri, ndërsa në të dytin druri, rrit vlerën estetike të banesës në drejtim të përdorimit të elementeve, lojës së dritë-hijes dhe kontrastit të ngjyrave ndërmjet gurit, drurit dhe sfondit të bardhë të mureve. Edhe qestekët, përveç rolit konstruktiv, luajnë një rol estetik me vertikalitetin e tyre në kontrast me theksimin horizontal të banesës dhe strehët e dala. Persianet e vendosura në hapësirën ndërmjet qestekëve me qëllim që çardaku të mos shqetësohet nga vështrimet e kalimtarëve, për shkak të terrenit të pjerrët, e bëjnë më solide pamjen. Në trajtimin e pamjes së çardakut vërehen dy veçori. E para është për tu shtrirë në horizontalitet me ballë brinjën më të gjatë dhe e dyta ekspozimi sa më në

2) G. Petroviç, **Narodna arhitektura,** Beograd, 1955, f. 20.
3) G. Petroviç, **Vep. cit.** f. 77

Draft Copy

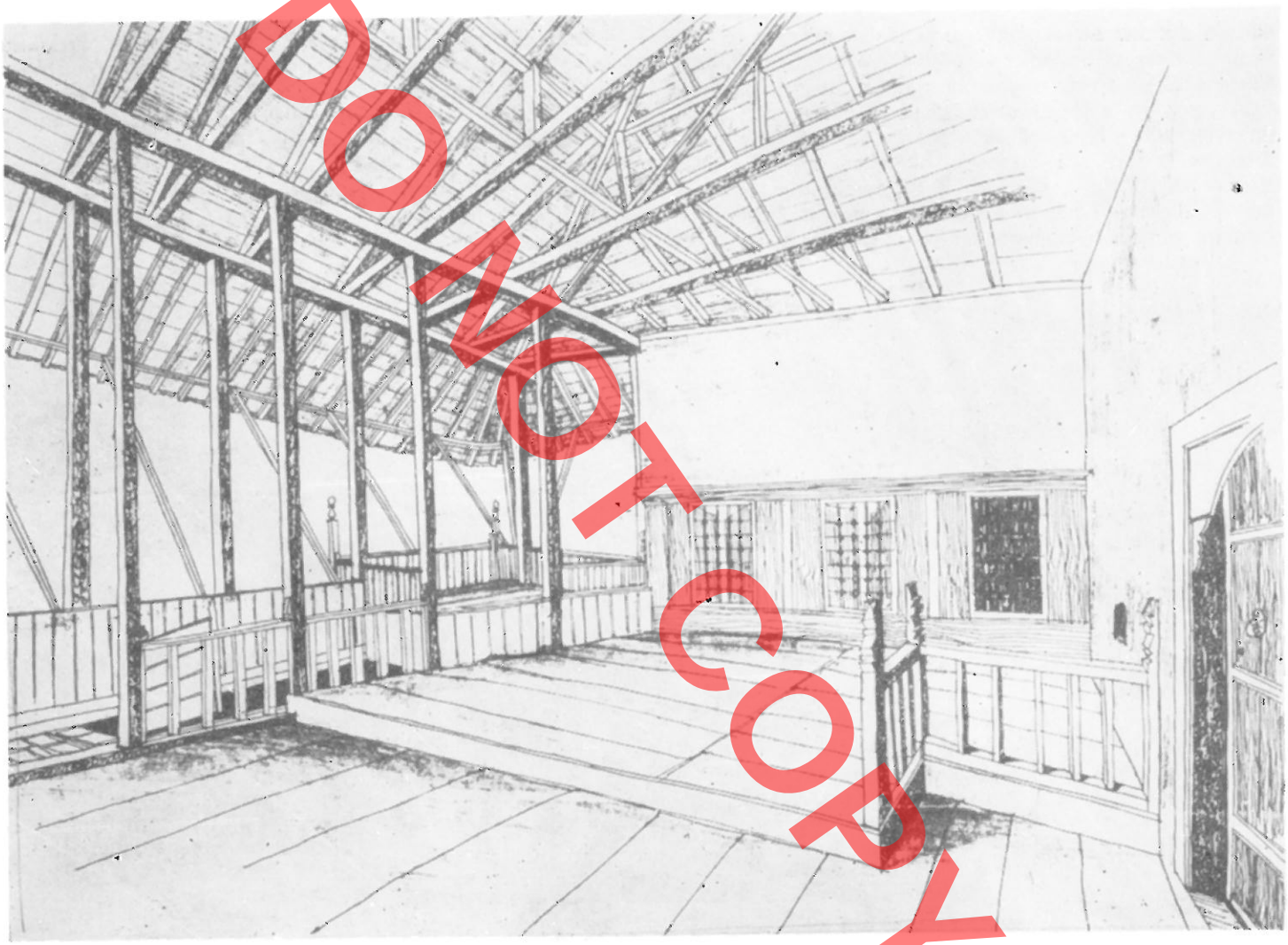

DO NOT COPY

Fig. 5

lartësi, gjë që imponohet nga pjerrësia e terrenit. Këto dalin duke bërë raportet midis gjatësisë së brinjës së çardakut dhe lartësisë së tij që është 3-3,3 për të parën, dhe për të dytën nga raporti i katit të dytë me të parin që është 0,7-0,9. Vlerat arkitektonike të çardakut rriten edhe nga përdorimi gjithnjë e me shije i dekoracionit, (Tab. V), gjë kjo që vërehet më shumë në kujdesin e përpunimit të drurit si materiali bazë, me të cilin është ndërtuar i gjithë çardaku. Elementet konstruktive gdhenden në mënyra të ndryshme. Kolonat prej druri janë të prera nga një copë e vetme dhe të gdhendura paksa në qoshet e tyre pothuajse në gjithë lartësinë. Sipër tyre kemi jastëkët në faqet e poshtëme i kanë të përpunuara. Dekoracioni artistik njihet edhe në binarët e strehëve, qestekët. Parmaku, dërrasat e të cilit i kanë anët të profiluara me forma të ndryshme, shërben edhe si element që zbukuron pamjen me boshllëqet e hijëzuara midis dërrasave vertikale në sfondin e bardhë të mureve.

Po të krahasojmë çardakun në banesën beratase me çardakun në banesën shkodrane, të bien në sy këto veçori:

Për shkak të specifikës së terrenit të pjerrët çardaku në banesën beratase është i ngritur më lart nga rrafshi i tokës se sa çardaku në banesën shkodrane, e cila është e vendosur në terren fushor. Terreni i pje-

rrët ka diktuar diferencimin e lartësisë në mes dy kateve, të cilin në Shkodër e gjejmë me lartësi të njëjta. Karakteristikë tjetër e çardakut në banesën beratase është mbyllja e faqes anësore të tij me mur të hollë çatmaje duke lënë në të dritare. Në trajtimin arkitektonik çardaku i banesës beratase me qestekët, strehët më të dala, përdorimit të persianeve, trajtimit më të mirë të katit të parë me qemer cilindrik prej guri tregon për një trajtim më të përparuar se çardaku i banesës shkodrane. Raporti i brinjëve të çardakut beratas gjatësi-gjerësi është më i vogël se ai i Shkodrës, i cili ka tendencë për t'u shtrirë më tepër në gjatësi. Duke u nisur nga sa parashtruam kemi mendimin se çardaku i banesës beratase në krahasim me çardakun e banesës shkodrane është i një stadi më të avancuar në trajtimin arkitektonik dhe realizimin teknik dhe ne e shohim si me tipare më të kristalizuara qytetare.

DO NOT COPY

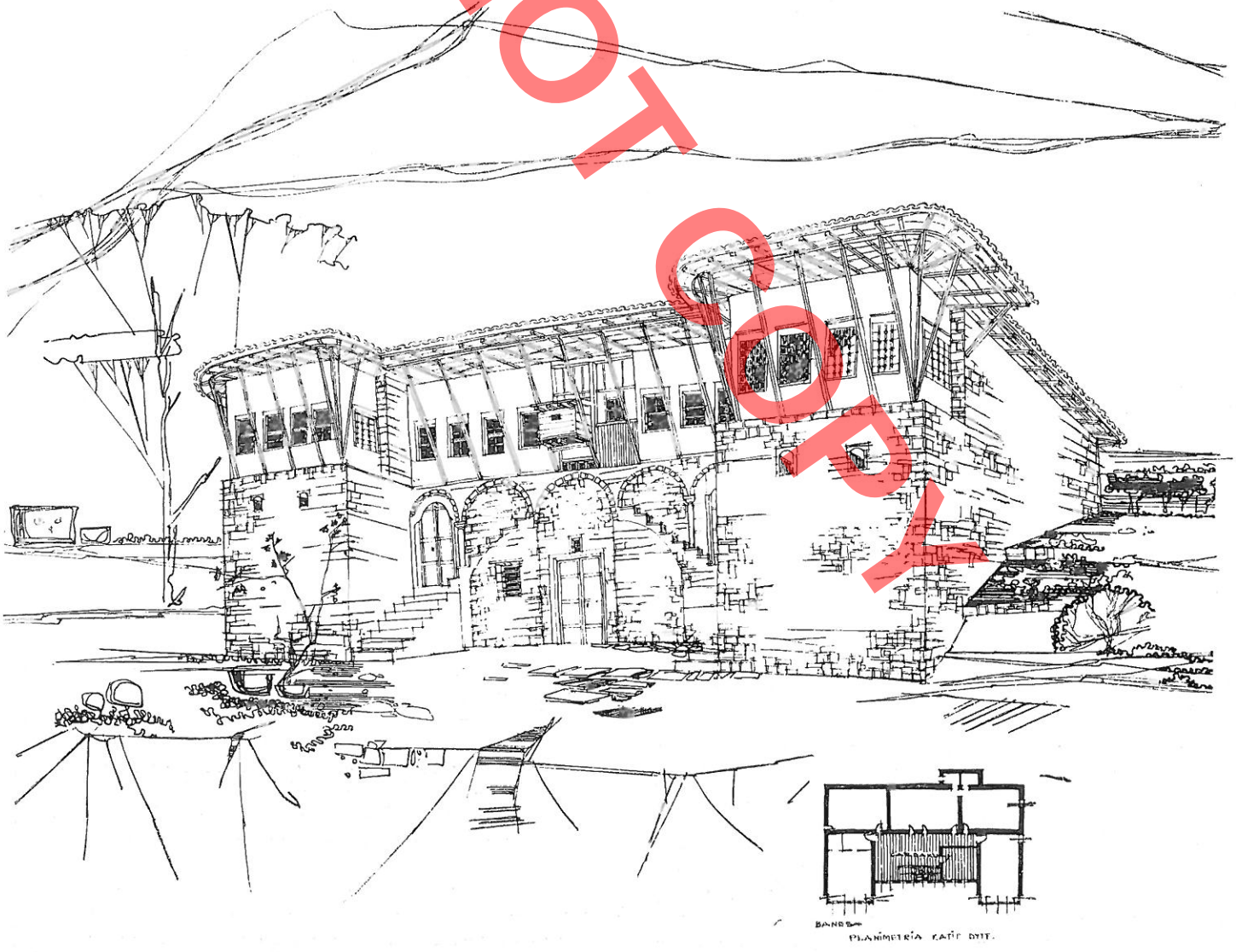

Fig. 6

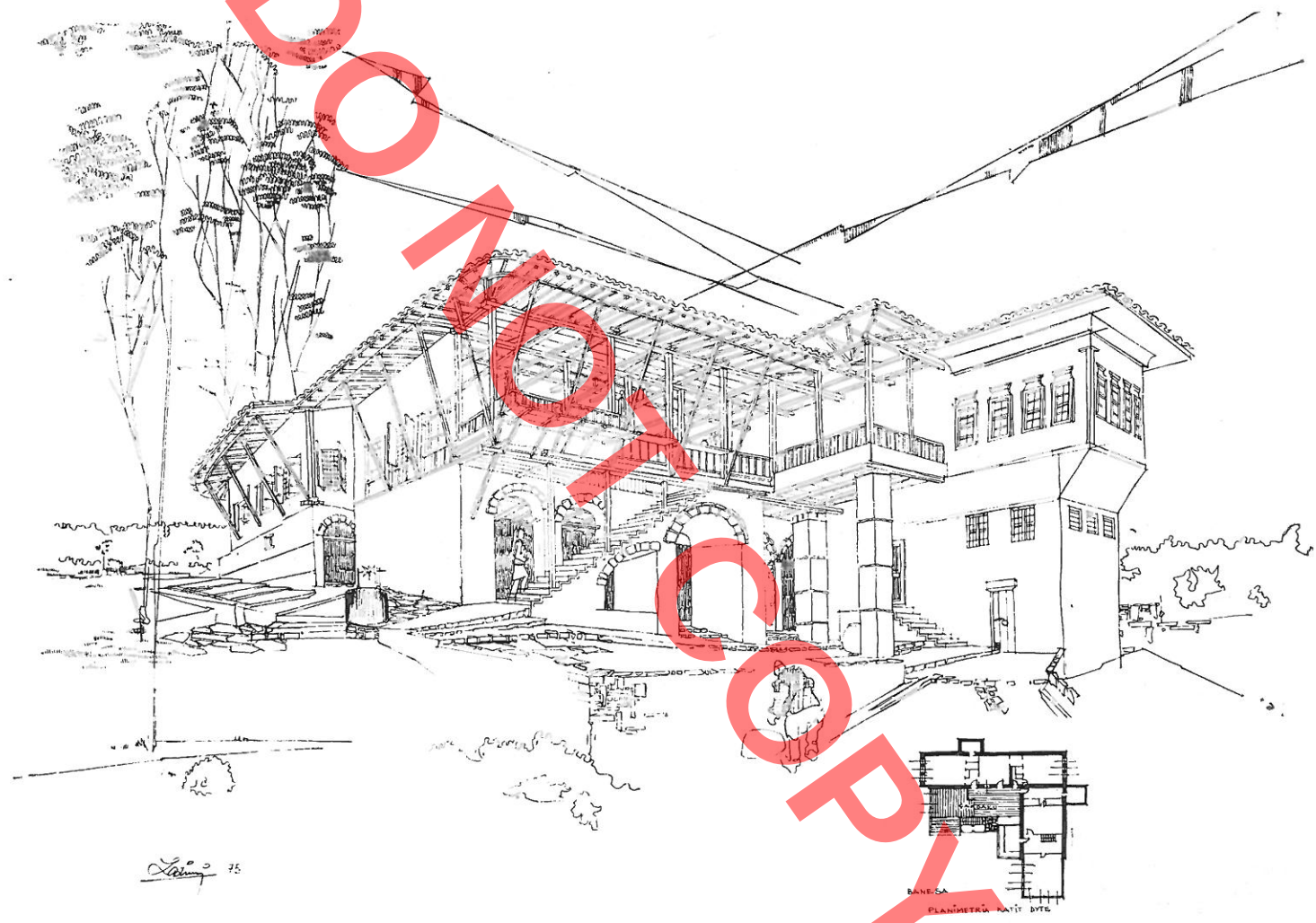

DO NOT COPY

Fig. 7

Çardaku në banesën beratase i vendosur në qoshe ose i futur brenda mureve, është një nga ambientet më karakteristike të arkitekturës sonë popullore që tregon për kërkesa të larta jetese, komoditeti dhe dëshirë për të bukurën. Individualiteti në vetvete, uniteti me të gjithë banesën, avantazhet funksionale dhe volumore, dekori i pasur popullor, brenda dhe jashtë tij, lidhja e ngushtë e këtij ambienti me natyrën e bëjnë çardakun një element me vlera arkitektonike.

TAB I

DO NOT COPY

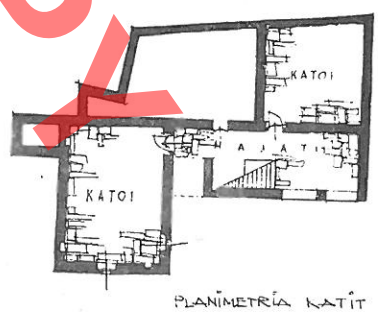

PLANIMETRIA KATIT PARE

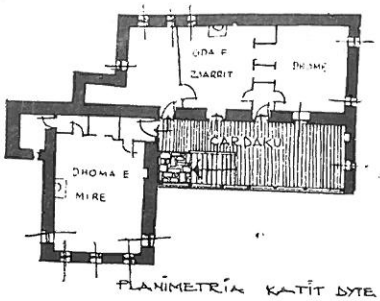

PLANIMETRIA KATIT DYTE

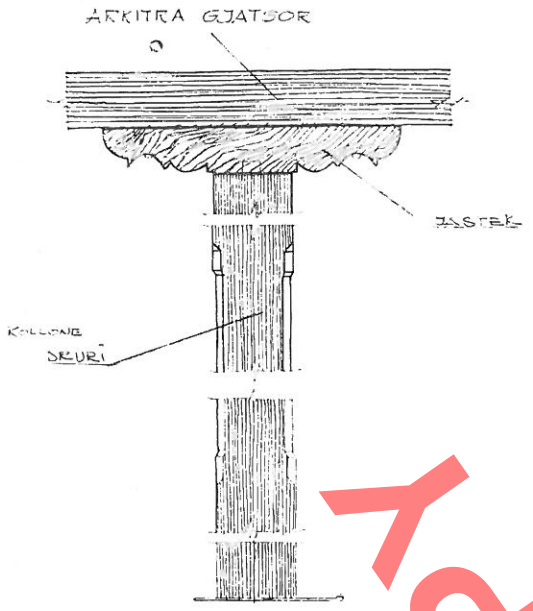

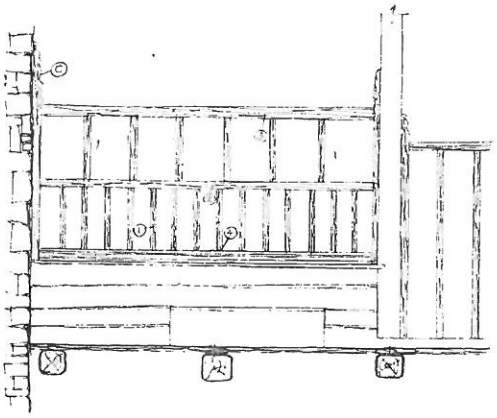

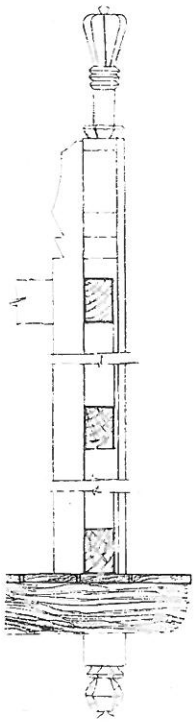

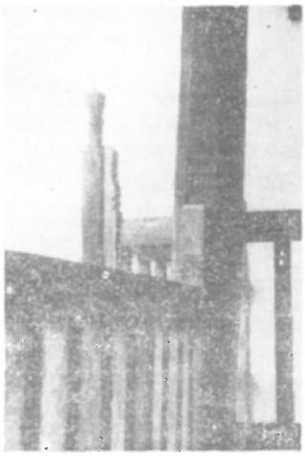

DO NOT COPY

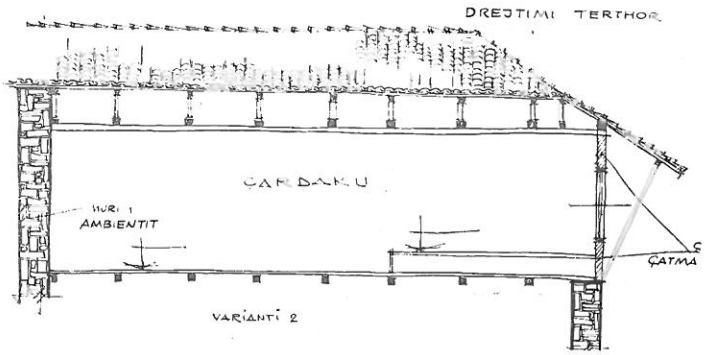
DREJTIMI TERTHOR
ÇARDAKU
MURI I AMBIENTIT
ÇATMA
VARIANTI 2

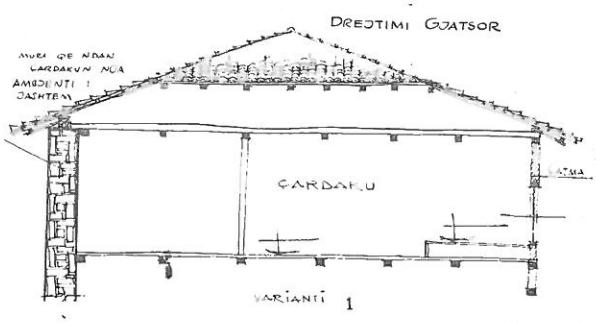
DREJTIMI GJATSOR
ÇARDAKU
ÇATMA
VARIANTI 1

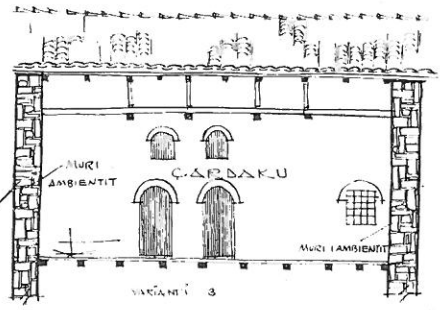
ÇARDAKU
MURI I AMBIENTIT
VARIANTI 3

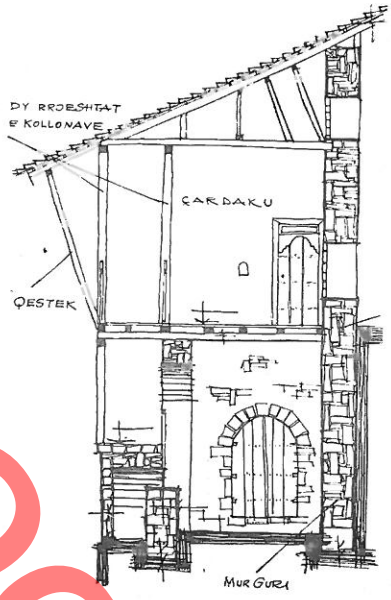
ÇARDAKU
QESTEK
MUR GURI

DO NOT COPY

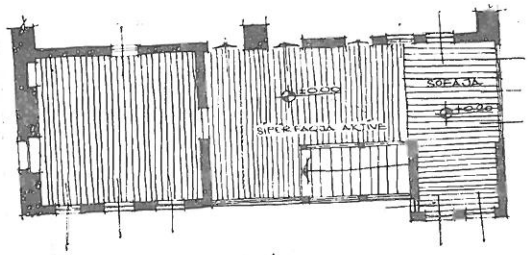

ÇARDAKU NR 1

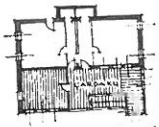

BANESA 1 PLANIMETRIA KATIT DYTE

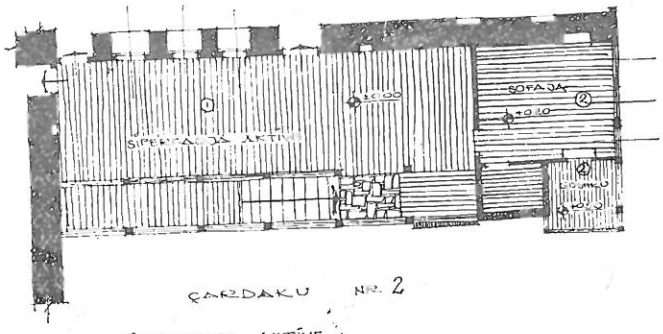

ÇARDAKU NR. 2

① SIPERFAQJA AKTIVE
② SIPERFAQJA PER PUSHIM.

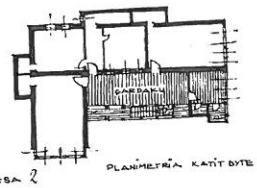

BANESA 2 PLANIMETRIA KATIT DYTE

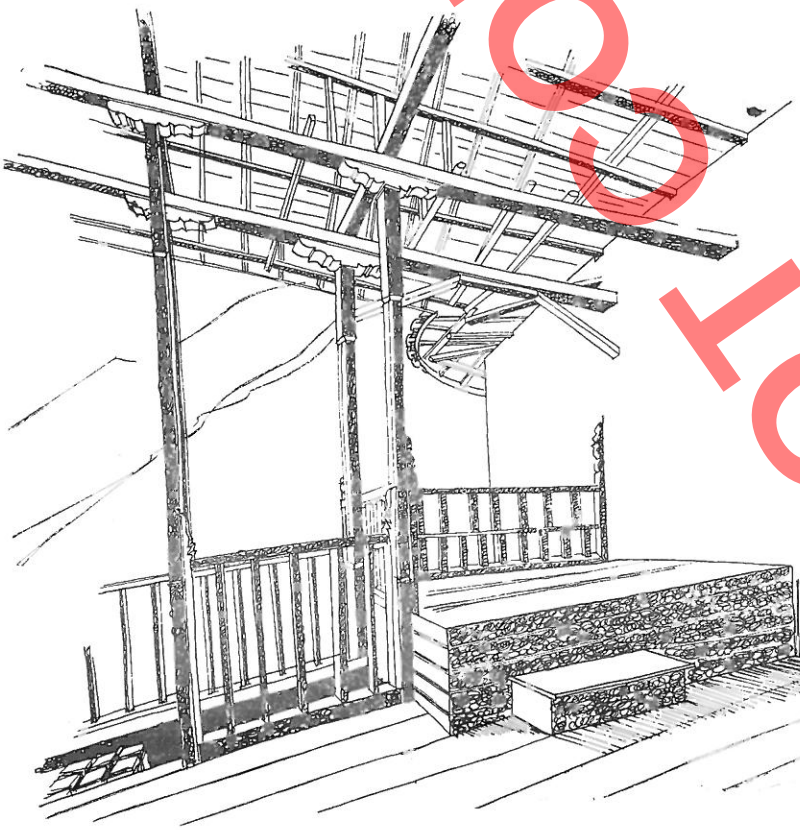

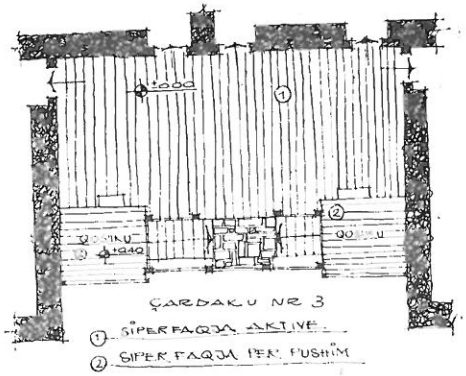

ÇARDAKU NR 3

① SIPERFAQJA AKTIVE
② SIPER FAQJA PER PUSHIM

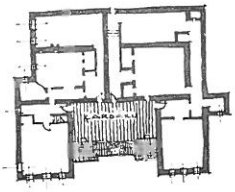

BANESA 3 PLANIMETRIA KATIT DYTE

DO NOT COPY

BANESA Nr 1 VARJANTI I PARE

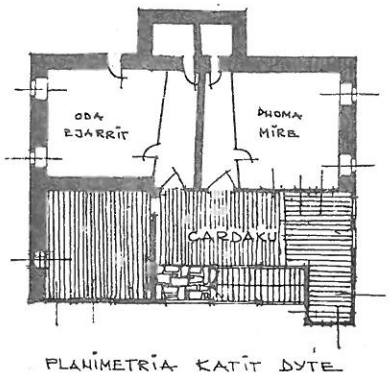

PLANIMETRIA KATIT DYTE
SHK 1:200

VARJANTI I TRETE

BANESA NR. 4

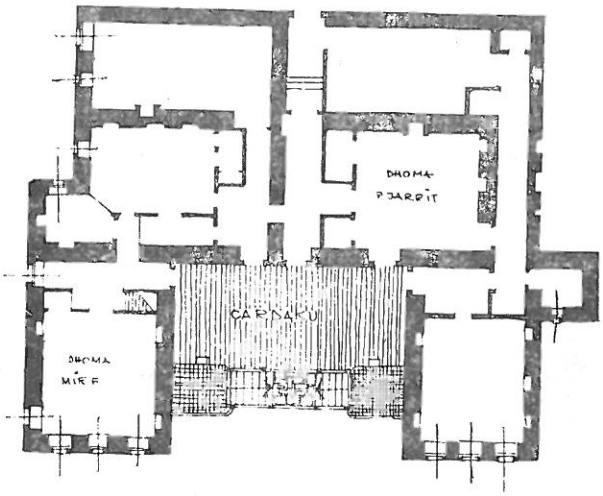

PLANIMETRIA E KATIT DYTE
SHK 1:200

VARJANTI I DYTE

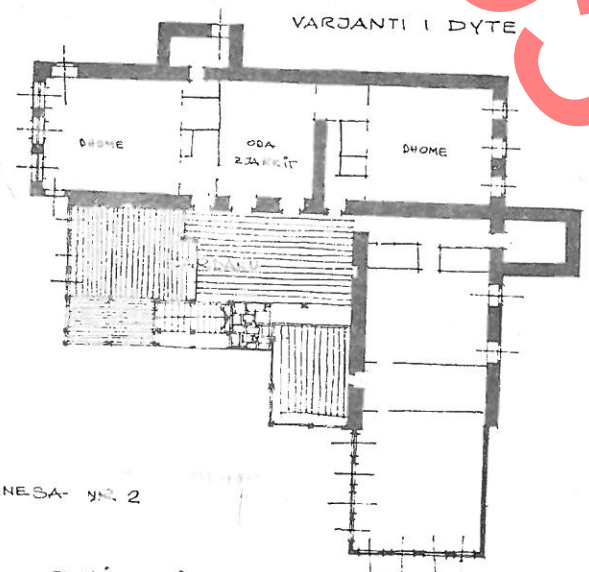

BANESA NR. 2

PLANIMETRIA E KATIT DYTE
SHK 1:200

VARJANTI I DYTE

BANESA NR. 3

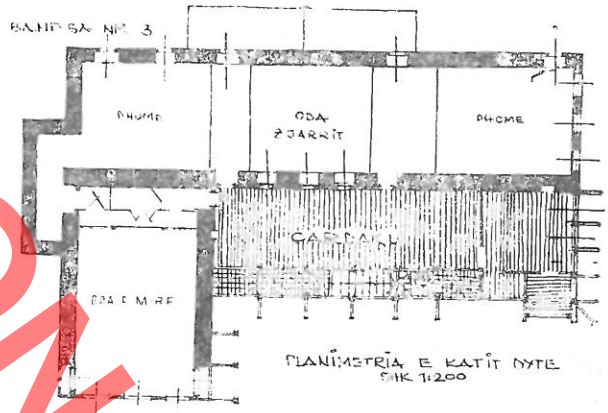

PLANIMETRIA E KATIT DYTE
SHK 1:200

DO NOT COPY

Latif LAZIMI

LE TCHARDAK DANS LA MAISON DE BERAT

DO NOT COPY

RESUME

Parmi les différents types d'habitation caractéristiques, conservés de nos jours encore dans la ville-musée de Berat, une place de relief revient à la maison à tchardak.

Actuellement les spécialistes ont l'opinion que ce type d'habitation tire son origine de la maison à hayat. Dans les écrits publiés à ce jour ce type d'habitation a été traité sur un plan général, en montrant les conditions socio-économiques qui ont accompagné sa construction et son usage. Mais le tchardak en tant que pièce centrale et plus caractéristique de ce type d'habitation n'a pas été traité dans les détail, de manière à faire ressortir le rôle qu'il a rempli dans la composition fonctionnelle et sur le plan architectonique.

Le terrain servant de cadre à cette habitation se distingue par une liberté de disposition dans l'ensemble des maisons des différents quartiers. Il rompt l'unité des habitations réunies dans les complexes des quartiers de la ville et se fait remarquer par son caractère intime. Devant la façade principale s'étend toujours la plus grande partie de la cour, que l'on peut contrôler entièrement et admirer du tchardak qui domine dans le même temps différentes parties de la ville.

A Berat les maisons à tchardak sont à 2 étages et on les trouve dans tous les quartiers de la ville (Tab. I). Le premiers étage se compose des «katua», une espèce de local destiné au logements des animaux, et du hayat; ces pièces communiquent entre elles. En ce qui concerne le deuxième étage destiné à l'habitation, il comporte le tchardak et les pièces disposées sur ses deux côtés. Le tchardak surmonte toujours le hayat; ces deux pièces ont une configuration et une surface identiques. La communication entre les deux étages se réalise à travers un escalier menant au tchardak, disposé d'un côté ou des deux côtés de l'habitation.

En ce qui concerne son contenu et sa forme, le tchardak participe activement à la formulation architectonique; du point de vue fonctionnel, il met en communication entre elles les différentes pièces du deuxième étage.

L'évolution de la maison à tchardak reflète aussi clairement les modifications que celui-ci a subies en tant que pièce centrale de l'habitation. A Berat la maison à tchardak s'est développé dans le temps selon trois variantes différentes (Tab. 2). Dans la première variante le tchardak longe toute la façade principale de l'habitation. Dans la deuxième le tchardak occupe un seul côté de l'habitation et dans la troisième la partie centrale de la façade.

Un exemplaire typique de la première variante est la maison reproduite dans la Fig. 1. Ici le tchardak, auquel on y accède à travers un escalier de pierre à une rampe, occupait initialement toute la façade de l'habitation, tandis qu'actuellement il a un aspect différent par suite de la construction d'une pièce sur un de ses côtés. Dans la deuxième variante nous voyons une nouvelle chambre qui a été ajouté en saillie sur un des côtés du tchardak, de manière à ne pas entraver sa communication avec les autres pièces. Exemple les maisons à tchardak sur un côté (Fig. 2), construites dès le début en tant que telles. Dans la troisième variante le tchardak est complété par une nouvelle pièce de l'autre côté, de manière à ce qu'il se trouve au milieu et soit compris dans le plan frontal des adjonctions en saillie. Exemple la maison de la Fig. 3 qui, quant au traitement du volume et de la réalisation technique, représente le niveau le plus élevé atteint par ce type d'habitation pendant son évolution.

Actuellement le tchardak se présente modifié: il a des dimensions plus réduites et de nouvelles pièces destinées à l'habitation ont été construites dans son périmètre. Cette diminution continuelle des dimensions du tchardak coïncide aussi avec le fait que celui-ci cesse avec le temps d'exercer ses fonctions initiales, surtout lorsqu'on procède à sa clôture totale.

Etant une pièce ouverte et ayant une surface relativement grande, le tchardak satisfait à l'époque en partie les exigences de la vie domestique quotidienne. C'est un lieu de travail et dans le même temps il assure une meilleure communication entre celui-ci et le milieu environnant. En raison de son caractère utilitaire, il apporte une solution fonctionnelle satisfaisante à ce type d'habitation et se caractérise par une conception architectonique plus avancée que les autres types d'habitation construits pendant cette période.

En ce qui concerne la surface du tchardak, elle peut être répartie selon la fonction que celui-ci remplit en partie active et en partie tranquille (Tab. III). La partie active occupe la plus grande part de cette surface et sert à la circulation et à la communication; quant à la partie tranquille (le qoshk et le sofa), c'est un lieu de repos, de séjour, qui sert aussi comme salle à manger ou comme une espèce de belvédère. A mesure

que l'on passe des habitations de la première variante à celles de la troisième, le rapport entre partie active et partie tranquille tend à diminuer, et cela parce que dans ces dernières la communication avec les différentes pièces de l'habitation a lieu des trois côtés du tchardak, en éliminant de la sorte les espaces tranquilles pour le repos. Dans ce dernier cas les espaces tranquilles se réduisent aux «qoshk» seulement, qui sont construits aux deux extrémités (Fig. 4) du tchardak, toujours audessus de la cage du double escalier, à 40-50 cm du niveau et en saillie de 30-50 cm. La forme en saillie du «qoshk» élargit et élève son angle visuel. Dans la première et deuxième variante de ce type d'habitation, la partie active se retrécit graduellement du fait que la communication avec les différentes pièces a lieu à travers un seul ou deux des côtés du tchardak. En conséquence l'espace ne participant pas à la circulation, soit la partie active, est utilisée pour construire le sofa, une espèce de plate-forme à 20 cm au-dessus du niveau de la partie active; quant au qoshk, il s'élève sur un des côtés longitudinaux de cette même plate-forme. En général la paroi séparant le tchardak du milieu environnant est fermée au moyen d'un mur léger en pan de bois, en laissant ouvertes cependant les fenêtres latérales garnies de grilles et de panneaux en bois. Ainsi le «sofa» acquiert un caractère plus intime et devient de la sorte une chambre de séjour utilisée pendant les journées ensoleillées (Fig. 5). Dans les trois variantes, les pièces construites sur la surface du tchardak occupent justement la partie tranquille qui se distingue facilement de la partie active, soit en raison de la différence de niveau de près de 20 cm que par le traitement extérieur de leurs fenêtres qui ne ressemblent pas aux autres fenêtres qui ont vue sur le milieu extérieur (Tab. III). En relation à ce type d'habitation, il y a des auteurs qui avancent l'idée que probablement la grande surface du tchardak était destinée à y construire plus tard les pièces fermées. En envisageant le tchardak comme un composant de très important pour l'époque au cours de laquelle ont été contruites ces maisons, voilà quelles sont nos opinions à ce sujet:

a) La grande surface du tchardak se rattache à des conditions économiques et sociales déterminées. Plus tard, en présence de conditions nouvelles, cette grande surface perd sa fonction initiale et enregistre des modifications adéquates aux besoins de ses habitants.

b) A mesure qu'augmentent les exigences et la composition numérique de la famille se manifeste aussi le besoin d'accroître le nombre de pièces fermées, ce qui du point de vue économique pouvait se réaliser plus convenablement dans la surface même du tchardak sans toucher pour autant à la fonction de l'habitation. A notre avis le fait de fermer le tchardak (Fig. 6) et de construire des pièces nouvelles sur sa surfasce est une initiative à la fois positive, en ce qu'elle accroît la surface d'habitation, et négative en ce qu'elle élimine certains avantages du tchardak: le repos commode, la communication avec la nature, l'organisation de fêtes, l'aérage de l'habitation, etc. Le tchardak de la maison caractéristique de Berat a la forme d'un rectangle, dont le côté de la façade est plus long, ce qui est aussi une caractéristique du tchardak des maisons des villes de Shkoder, d'Elbasan, etc. Le rapport longueur-largeur des côtés varie de 2 à 3, donc nous avons affaires à un rectangle aigu (Tab. II) qui se différencie beaucoup de la forme carrée typique de ce même type d'habitation très répandue en Serbie. La forme rectangulaire du tchardak dans ces habitations s'adapte mieux, à notre sens, tant à la composition même de la surface du tchardak qu'à sa composition relative aux pièces.

Le schéma fonctionnel simple de l'habitation à tchardak de Berat reflète son schéma de construction simple et de l'espace même du tchardak. Celui-ci, en tant que pièce ouverte et transparente construite avec du bois, est traité différemment que les autres pièces de la maison qui sont en pierre.

Le tchardak remplit aussi un rôle impostant dans le traitement architectonique de toute la maison, (Fig. 7). De pair au choix d'un terrain approprié permettant à l'habitation à tchardak de s'adapter au milieu environnant, la disposition de la vue principale, comme il a été dit plus haut, dans le sens de la meilleure orientation, crée les conditions requises pour une illumination optimale des pièces et pour une nuance plus prononcée du contraste de lumière et d'ombre. En ce qui concerne le traitement de la façade principale, dans la première et deuxième variante des maisons à tchardak de Berat l'on relève la tendance à leur traitement asymétrique, ce qui confère à cette habitation un aspect plus pittoresque; par contre, dans la troisième variante, l'on relève une tendance plus prononcée au traitement symétrique ce qui rend l'aspect de cette habitation plus froide et monumentale.

Ces maisons se caractérisent par le sens de l'équilibre qui se manifeste aussi bien dans les rapports de la maison avec le terrain, allant des types solides, massifs, aux formes ouvertes et légères, que dans les rapports de celle-ci avec la nature. La différence de traitement sur le plan architectonique et de construction entre les deux étages, où la pierre est utilisée dans le premier et le bois dans le deuxième, accroît la valeur esthétique de l'habitation dans le sens de l'utilisation des éléments, de l'effet de lumière et d'ombre et du contraste créé par les couleurs de la pierre, du bois et le blanc des murs. De même les persienne, en dehors du rôle qu'ils remblissent comme éléments de construction, jouent un rôle esthétique par leur verticalité en contraste avec l'horizontalité prononcée de l'habitation, et de ses anvents en saillie. Le traitement de l'aspect du tchardak se caractérise par deux traits particuliers. Premièrement il tend à s'étendre horizontalement avec son côté frontal plus long et deuxièmement à s'exposer le plus haut possible, ce qui est exigé par l'inclinaison du terrain. Ce problème est résolu en définissant le rapport entre la longueur du côté du tchardak et sa hauteur qui est de 3 : 3,3 dans le premier cas et le rapport entre le premier et le deuxième étage qui est de 0,7:0,9 dans le deuxième. Les valeurs architectoniques du tchardak s'accroissent aussi par suite de l'emploi avec goût de la décoration (Tab. V), ce qui s'observe surtout dans le soin accordé au traitement du

POTOCKI

bois, comme matériel de base et rentrant exclusivement dans la construction du tchardak.

Le tchardak de l'habitation de Berat par rapport à celui de l'habitation de Shkoder présente les distinctions suivantes:

A cause de la spécifique du terrain incliné, le tchardak de l'habitation de Berat est plus élevé du niveau du sol que celui de l'habitation scutarine, construite sur un terrain plat. Le terrain incliné a entraîné une différence de hauteur entre les deux étages dans l'habitation de Berat, tandis qu'à Shkoder les deux étages sont de même hauteur. Une autre caractéristique du tchardak de Berat est le fait que sa face latérale est fermée par un mur en pan de bois et conserve ses fenêtres. Sur le plan du traitement architectonique, le tchardak de Berat représente une phase plus avancée par rapport à celui de Shkoder et cela en raison de la présence des auvents en saillie, des persiennes, d'un meilleur traitement du premier étage par l'emploi de voûtes cylindriques de pierre. Le rapport longueur:largeur des côtés du tchardak est plus petit à Berat qu'à Shkoder, où celui-ci tend à s'étendre plus en longueur. Partant des faits exposés plus haut, à notre avis le tchardak de la maison de Berat appartient, sur le plan architectonique et de la réalisation technique, à un stade plus avancé que celui de l'habitation scutarine. Dans le même temps il se caractérise par des traits urbains mieux cristallisés.

Le tchardak de la maison de Berat, placé à un angle ou introduit au dedans des murs, est une des pièces la plus caractéristique de notre architecture populaire; il dénote des exigences de vie d'un niveau élevé, un goût prononcé pour le confort et le beau. Le caractère particulier, l'unité avec l'ensemble de l'habitation, les avantages d'ordre fonctionnel et de volume, le riche décor populaire, de l'intérieur et de l'extérieur, la communication de cette pièce avec la nature environnante font du tchardak un élément de grandes valeurs architectoniques.

DO NOT COPY

DO NOT COPY

Koço MIHO

KONTRIBUTI I TRADITËS VENDËSE NË ARKITEKTURËN E XHAMISË TIPIKE TË TIRANËS

DO NOT COPY

Tirana është një nga qytetet e pakta të vendit që lindi dhe mori zhvillim gjatë pushtimit turk. Është pra interesant studimi i tij, si dukuri urbanistike në vetvete dhe në raportet që ushtrojnë, në procesin e evolucionit urbanistik-arkitektonik të qytetit, tradita vendëse dhe ndikimi turk-osman.

Autorë të huaj – historianë, ekonomistë, gazetarë, urbanistë e arkitektë, duke përfshirë edhe ndonjë publicist vendës e deri tek autorët e planeve rregulluese kolonizuese të kohës së pushtimit fashist të Shqipërisë, në vijim të opinionit të historiografisë antike kanë dalë me konceptin tendencioz se shqiptarët nuk kanë pasur shtet, art e kulturë. Për pasojë edhe të gjitha vlerat krijuese në këto fusha, midis tyre edhe qytetet shqiptare, kanë qënë vepra të pushtuesve të ndryshëm.

Edhe pas Luftës së Dytë Botërore, me gjithë peshën e autoritetin e arritjeve të shkencave albanologjike, disi më i zbutur, ky koncept vazhdon të gjejë hapësirë edhe në vepra të tilla të njohura si Diksioneri Enciklopedik i Urbanistikës e Arkitekturës etj.[1] Mund të sillej si shembull i veçantë, edhe pse i një rëndësie anësore, studimi Qytetet e Shqipërisë i historianes frënge Odile Daniel,[2] e cila me gjithë përvojën e drejtpërdrejtë të njohjes nga afër të realitetit shqiptar në formë të një dokumentacioni të gjerë shkencor e materiali të pasur faktik nuk mundi të dilte nga pozitat e ngushta të metodologjisë idealiste borgjeze.

Faktet e fundit, sikurse edhe të tjerat më përpara, japin shkas për të nxjerrë disa përfundime logjike: së pari cilatdo qofshin qëllimet apo këndet e vështrimit të këtyre autorëve, efekti i veprës së tyre çon, në mënyrë të padiskutueshme, në nënvleftësimin e aftësive krijuese të popullit shqiptar dhe së dyti: studimi mbi bazën e metodologjisë marksiste, përcaktimi dhe vënia në vendin e tyre, zhvillimi i mëtejshëm dhe përdorimi në mënyrë kritike i vlerave reale e përparimtare të traditës popullore vendëse dhe në fushat e urbanistikës e të arkitekturës, në raport me kërkesat aktuale e perspektive, përbëjnë jo vetëm një çështje të rëndësishme tekniko-shkencore retrospektive njohëse, por edhe një detyrë politike e shoqërore të dorës së parë.

Kjo kumtesë, si një nga hallkat e shumta të zinxhirit të studimeve të ndërmarra në mënyrë ballore nga shkencat shqiptare gjatë tri dekadave të fundit, përpiqet të realizojë pikërisht këtë qëllim. Kuptohet se studimi i tërësisë së raporteve midis traditës popullore dhe ndikimit të huaj, për një periudhë, që me gjithë rezultatet e arritura, nënë këtë profil, është akoma e kufizuar e në fazën e analizës, është aq i vështirë sa del nga mundësitë që ofron një kumtesë e thjeshtë. Prandaj autori, nga gjithë rrethi i çështjeve zgjodhi vetëm një objekt: ndërtesën e xhamisë. Zgjedhja nuk është e rastit. Ajo nuk bëhet gjithashtu vetëm për arsye metode. Në shoqërinë me klasa, objektet e kultit, në planin urbanistiko-arkitektonik, kanë qenë nga monumentet më të shquara të qytetit. Në rastin e Tiranës

1) **Dizzionario enciclopedico di Urbanistica ed architettura,** Roma, 1967.
2) O. Daniel, Les villes d'Albanie, Paris-Nanterre, 1967-68.

së dikurshme, ndërtesat e kultit islam, kanë qenë në mënyrë absolute objektet më të mëdha, më të rëndësishmet dhe nga koha pa asnjë dyshim, edhe më të vjetrat e qytetit. Kjo dhe nga ana tjetër fakti që veçanërisht në këto objekte janë ndeshur me forcë, reagimi i traditës vendëse dhe presioni i ideologjisë islame e bëjnë këtë kumtesë të diskutueshme dhe nga ana e përmasave një kontribut modest.

Në historinë e arkitekturës së Ballkanit, pra dhe të Shqipërisë, ndërtesa e xhamisë hyn si një temë e re, diku aty nga shekulli XV. Në të vërtetë, si objekt në vetvete, ajo është më e vjetër. Në fillim merr formë si përshtatje bazilikave ekzistuese, në shekullin VIII gjen prototipin e saj në xhaminë Omejade të Damaskut. Por, me ispirimin e Iranit dhe ndikimin e Bizantit, arrin kulmin e pjekurisë me Sulejmanien e Sinanit dhe Xhaminë Blu të Ahmetit, vepër e bashkatdhetarit tonë Sedef Qarr Mehmet Elbasanasit, të fundmen xhami të madhe, të cilën bashkë me muret e Bizantit një arkitekt i dëgjuar bashkëkohës, do t'u a rekomandonte urbanistëve të rinj si model silueti.

Ndër ne xhamia vjen së bashku me pushtuesit, me zjarrin e hirin e tyre, për të përligjur nga ana shpirtërore atë që ishte uzurpuar fizikisht. Xhamitë më të hershme në vendin tonë i gjejmë në kisha të transformuara si: Shënkolli i Lezhës, e Muradies së Vlorës, e Mirahorit të Korçës, Shënstefanit të Shkodrës etj. Në shekullin XV u ndërtuan edhe xhami të reja si Xhamia Mbret në Elbasan, e Bajazitit në Berat etj. Në Tiranë epigrafi më i vjetër i portalit të brendshëm të xhamisë së Sulejman Pashë Bargjinit, datuar me vitin 1023 të hexhires, e cakton xhaminë më të hershme në vitin 1614.

Në përgjithësi e kudo që janë ndërtuar, xhamitë, siç u tha, kanë qënë elementet qëndrore të urbanistikës së qyteteve. Duke u shmangur nga zgjidhjet e thjeshta fillestare, me kohë ato u shtjelluan si objekte arkitektonike monumentale. Për ndërtimin e tyre janë zgjedhur vendet më të mira, materialet më të çmuara e mjeshtrit më të dëgjuar. Ky rregull në mënyrë të kushtëzuar vlen edhe për Tiranën. Të konceptuara në zgjidhjen më racionale të xhamisë midis kullyesë e mesxhides - xhamitë shqiptare, të ndërtuara nga feudalët apo tregtarët e pasur në shëmbullin e sulltanëve e vezirëve të Stambollit me mjetet e nxjerra nga shfrytëzimi i masave punonjëse, deri në vitet 30 të këtij shekulli ishin nga objektet kryesore të qyteteve.

Po t'i besojmë udhëtarit turk Çelebiut, nga gjysma e dytë e shekullit XVII, sikurse edhe Elbasani, Kavaja, e Peqini, Tirana ka pasur shumë xhami. Në fakt, një farë zhvillimi në ndërtimin e objekteve të kultit, në qytet, është dukur në shekujt XVIII-XIX. Gjer në këtë kohë, sipas historianit K. Frashëri, në Tiranë kishte rreth 40 xhami, teqe e mesxhide[3], nga 55 që kishte gjithsej tërë rrethi në fillim të këtij shekulli[4], gjë që në raport me popullsinë dhe rëndësinë e qytetit të atëhershëm ishte një numër relativisht i madh. Prej tyre kanë qenë në zë Xhamia e Vjetër e Fires, e Zajmit, e Ethem Beut, Kokonozit, Stërmasit, Karapicit, Bërxollit, Tabakëve, teqja e Kubatëve, pranë selvive te Banka e Shtetit e të tjera.

Në tërësinë e kësaj mase xhamish, shprehje me konsekuencë e presionit të ideologjisë islame, bien në sy disa tipare që e bëjnë xhaminë e Tiranës një objekt më vete, deri diku të ndryshëm nga xhamitë e tjera të vendit dhe jashtë tij. Pikërisht këto anë karakteristike të tyre shtjellohen shkurt më poshtë.

Si një temë e imponuar, me përmbajtjen e saj metafizike, funksionalisht e arkitektonikisht të shprehur theksushëm, xhamia e Tiranës nuk e gjen menjëherë fizionominë e xhamisë tipike ballkanase-turko-osmane. Në mbështetje të kësaj teze sillet xhamia e bërthamës historike të qytetit, Xhamia e Vjetër.

Zgjidhja e saj në hapësirë, si një paralelopiped i thjeshtë, me portikë të dyfishtë, njëri mbi tjetrin, formuar nga harqe të plota ose afërsisht, mbështetur në kolona guri, me kapitele një pjesë e të cilave korintike, pa kupolë e pa minare, me çati të zakonshme katërujërash, me tjegulla vendi, me pjerrësi e strehë përshtatur kushteve tradicionale e klimaterike të vendit, më shumë se me një objekt kulti, ngjet fare mirë me çfarëdo objekt shoqëror.

Si mund të shpjegohet kjo dukuri? Me përshtatje të ndonjë kishë ekzistuese, me faktorë ekonomikë, me mungesë përvoje, me ndryshime të mëpasme, me një dukuri të rastit?

Si drejtim aksial edhe mungesa e themeleve të apsidës, eliminojnë tani për tani ekzistencën e ndonjë kishe. Një kat me harqe e kompenson kupolën, prandaj faktorët ekonomikë nuk qëndrojnë. Përvoja konstruktive e kupolave ishte e njohur para dhe pas pushtimit turk. Nga ana tjetër modeli i xhamisë me kupolë sferike, me tambur oktagonal, mbi bazament katror, ishte realizuar në qytetet e tjera të vendit që në shekullin XVI. Që të ketë pasur ndryshime të mëpasme, të paktën gjer nga mesi i shekullit XIX, kjo nuk vërtetohet. Për këtë mjafton të krahasojmë skicën e kësaj

3) K. Frashëri, **Fillimet e historisë së Tiranës,** B.SH.SH., Nr. 2, 1955 126-145.
4) E. Barbarich, **Albania,** Roma, 1905, 345.

POZITOR

xhamie, vizatuar nga peisazhisi anglez Lir më 1851[5] (Fig. 1) dhe një fotografi të saj të viteve 30 të shekullit tonë. (Fig. 2). Pa hyrë në detaje, por edhe pa i thjeshtuar gjërat, do të mendonim se këtu ndeshemi me materializimin e një gjëndjeje psikologjiko-shoqërore, e cila nëpërmjet traditës ndërtimore, i kundërvihet me forcë ndikimit të huaj, duke e detyruar pushtuesin të përshtatet. Është një përfundim që del më tej në rrjedhim, duke u nisur nga efekti për të dalë te shkaku, por një përfundim që qëndron fort.

Pas Xhamisë së Vjetër në Tiranë janë ndërtuar edhe dy xhami të tjera: E Fires dhe e Zajmit. Por në dinamikën e zhvillimit të tyre shikohen ndryshime pa rëndësi, madje këto në njëren prej tyre dhe vetëm në detaje. Duhet të kalojnë gati dy shekuj që të arrihet në modelin klasik të xhamisë ballkanase-turko-osmane. Kjo është xhamia e Haxhi Ethem Beut në sheshin «Skënderbej», nisur në vitin 1795 e mbaruar më 1821 (Fig. 3).

Tiparet e arkitekturës turke ia japin asaj, në drejtimin hapësiror kubi i faltores, minarja e rrumbullakët, portalet me imitim selxhuk, arkivoltet me shigjete në disa nga dritaret e vogla dhe brenda: motivet floreale e gjethore, shkrimet arabe, mihrabi e minberi. Megjithëse siç do ta shikojmë më poshtë, edhe tradita vendëse ka peshën e saj, objektivisht duhet vënë në dukje se ajo, në krahasim me Xhaminë e Vjetër, nga ana e shprehjes arkitektonike, xhamia e H. E. Beut, humbet diçka në forcën e reagimit, por fiton si mjeshtëri konceptimi dhe realizimi, duke dhënë një nga xhamitë më të bukura të Ballkanit, vepër e një dalte të fortë popullore, monument kulture i mbrojtur me ligj, objekt i cili, sipas gjykimit tonë, shënon fazën e pjekurisë dhe të vënies së artit të ndërtimit të kultit sipas traditës shqiptare.

Por tradita vendëse nuk kufizohet vetëm në zgjidhjen e figurës estetike. Ajo ushtron ndikimin e saj, sidomos në drejtim të zgjidhjes planimetrike. Duke studjuar tipologjinë e xhamisë turke nëpërmjet ideogramave (Tab. I) nga «Xhamitë turke të Konstantinopolit», të A. Gabrielit[6] dhe nga shembujt e «Arkitekturës turke në Turqi», të S. K. Jetkinit[7], mund të vërehet se ajo me portikë apo me portal, formë peristili apo 3/4 peripteri, mbështetur në traditën selxhuke ose nën ndikimin e Bizantit, ka një zgjidhje rreptësisht simetrike të planimetrisë. Të tilla janë P.sh. Xhamia Jeshile dhe ajo e Orhanit në Brusë,

Fig. 1

Xhamia e Vjetër e Edrenesë, xhamitë: Shehzade, Sulejmanie, e Ahmetit në Stamboll etj. E njëjta gjë ndodh edhe me xhamitë e ishullit të Rodit[8]. Planimetritë e këtyre xhamive janë gjithashtu simetrike. Shembullin konkret e japin xhamia e Hamza Beut, e Rexhep Pashës etj.

Nuk është siguruar mundësia e pajisjes me ndonjë studim tipologjik të xhamive të Ballkanit apo të vendeve të veçanta të tij. Prandaj mbi këtë çështje autori shprehet me rezervë. Por nga disa materiale të konsultuara, nëpërmjet shembullave të veçantë të xhamive më të dëgjuara të këtyre vendeve, rezulton se edhe këtu, karakteristika tipike, është simetria e planit. Të tillë zgjidhje kanë p.sh. Xhamia e Mbretit dhe e Begut në Sarajevë (Jugosllavi), xhamia pranë urës së Dupnjices (Bullgari), xhamia e Asllan Pashës në Janinë (Greqi) etj.

Studime tipologjike në fushën e xhamive deri tani as në Shqipëri nuk ka. Por ato deri diku njihen dhe mund të karakterizohen kështu: xhamia shqiptare ka një planimetri simetrike, katërkëndëshe këndrejtë, me ose pa kupolë, shoqëruar nga një portik i hapur që i rri përpara në formë prostili.

Pikërisht këtij rregulli i bëjnë përjashtim disa nga xhamitë tipike të Tiranës. (Tab. I). Nga studimi i tyre vihet re se përveç shkallës urbanistiko-arkitektonike të objektit dhe mënyrë së trajtimit estetik, ato kanë të përbashkët edhe zgjidhjen asimetrike, formën «L» të planimetrisë së tyre, pjesa e portikut. Kjo nis te Xhamia e Vjetër dhe, gjatë një çerekmijëvjeçari,

5) E. Lear, **Journals of a landscape painter in Albania,** London, 1851.
6) A. Gabriel **Les mosquées Turque ces Constantinopol** Paris, 1926.
7) S. Jetkin, **L'architecture turque en turquie,** Paris, 1962.
8) H. Balduci, **Architettura Turka in Rodi.**

transmetohet tek ajo e H. E. Beut, e Stërmasit, e Karapicit e shtrihet deri tek ajo e qytetit të Peqinit, me një përsëritje që arrin në një farë manierizmi, me pasojat e një rënieje cilësore.

Siç shihet këtu ngre krye tradita me një shmangie, origjinale e pozitive, nga kanonizmi i skemave të njohura. Faltorja islamike në shprehjen më elementare të saj është një kub ose diçka i tillë, dhe kubi në gjuhën kompozicionale arkitektonike shpreh rëndësi, qëndrueshmëri, staticitet etj. Së bashku me portikun dhe në mënyrë të veçantë me atë asimetrik, këto tipare të tij pësojnë një metamorfozë të vërtetë: volumet

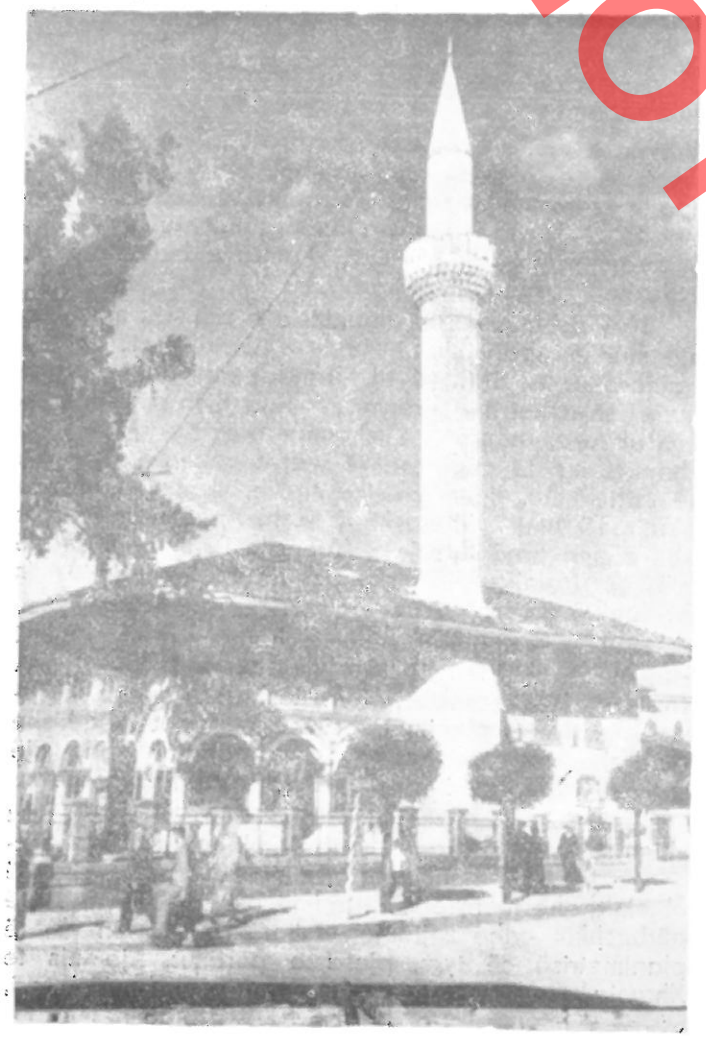

Fig. 2

Fig. 3

lehtësohen, kontrastohen, fitojnë hapësirë e lëvizje. Në fakt, i parë dhe konceptuar në hapësirë, në rastin konkret portiku asimetrik i xhamisë tiranase i jep objektit më shumë ajër, lëvizje e gjallëri, e fut atë më natyrshëm në mjedisin mesdhetar të vendit. Dhe më në fund, nga pikëpamja kompozicionale e përgjithshme asimetria e planit përputhet më mirë me asimetrinë e fasadës, duke krijuar atë ekuilibër që në përgjithësi mungon në objektet e xhamive me një minare të vetme.

Gjurmët e traditës vendëse i gjejmë gjithashtu edhe në detajet arkitektonike e praktikën konstruktive të xhamisë. Kështu dihet se në xhaminë tipike turko-osmane, si rezultat i përdorimit të gurit monokromatizmi është përgjithësisht një karakteristikë që i jep asaj një ngjyrë të përhime, deri diku të ftohtë, nga ana e jashtëme[9]. Të tilla janë gati të gjitha xhamitë e mëdha të Stambollit. Xhamia tipike tiranase dhe disa xhami të tjera në Shqipëri, si xhamia e Ballies në Elbasan, e Peqinit, e Tetovës e ndonjë tjetër, ashtu sikurse edhe objektet e kultit islam të Azisë së Mesme (Iran, Irak etj.) e në Indi, përdorin në shkallë të gjerë ngjyra të ndryshme. Për mungesë mjetesh e materialesh dekorative si mermeri, porfiri, graniti, fajanse etj., të përdorura me mjeshtëri nga arkitektët e shquar

9) U.V. Goknil, **Architettura Ottomana,** Milano, 1965, 181.

DO NOT COPY

DOKTORATURË

të Turqisë osmane si dhe të mundësive të kufizuara për të manevruar me struktura plastike, tradita e ndërtimeve vendëse vepron me mjete e materiale të thjeshta e me përvojën e trashëguar, duke arritur suksese të dukshme. Në këtë drejtim vendin e gdhendjeve e të materialeve të çmuara e ze afresku polikrom dhe përdorimi i gjerë e i lirshëm i ngjyrave, nga e bardha e kubit të faltores dhe të minares, te e përhimta e kuqe polës, e kuqja e tjegullave, te larmia e toneve në peisazhet e arabeskët te timpanet e arkadës së jashtme dhe brenda portikut të faltores. Këto janë pamje me imitime të Stambollit, xhami, pallate, ujëra, gjelbërime, ura etj., dukuri e rrallë kjo që kanë vetëm disa xhami të Shqipërisë së Mesme etj. dhe Xhamia e famshme e Damaskut (shek. VIII). Aq e fortë është ndërhyrja me ngjyra, sa deri në vitet 30 kanë qenë të ngjyera edhe vetë kapitelet e kolonat monolite prej guri të portikut. Vizatimet me ngjyra të ndezura, më shumë në tërësi sesa në detaje të llogaritura për efekt, i kanë dhënë xhamisë së Tiranës një notë të freskët gazmore në kontrast të hapur me ambjentin e saj të zymtë e të ngrysur dhe pamjen e trishtushme të varrezave rreth e rrotull.

Ndërhyrja e traditës vendëse, së bashku me objektin dhe në ansambël me kullën e sahatit e gjelbërimin e lartë, formojnë atë siluetë të fortë, që aq shumë u ka bërë përshtypje udhëtarëve të huaj të shekujve të kaluar dhe që siç theksonte Rei, përbënte një shprehje të origjinalitetit shqiptar.

Në evolucionin e saj arkitektonik, xhamia e madhe perandorake ruan përgjithësisht diçka në mënyrë të ngurtë tri kritere të arkitekturës arabe: tarracën, portikun e hapur në oborrin e brendshëm dhe motivet floreale. Janë tri kritere që janë lidhur ngushtë me klimën e nxehtë afrikane-aziatike dhe me kërkesat në kushtet e saj. Xhamia turke kombinon mekanikisht kulmin me tarracën e rrafshët megjithëse ka kushte të tjera klimatike dhe vetëm rrallë e me rast përdor çatinë me llamarinë. Në Shqipëri duke përjashtuar Xhaminë e Plumbit në Shkodër, që është një imitim i xhamisë turko-arabe, dy kriteret e para nuk janë përdorur. Xhamitë e ndërtuara në Shqipëri u përshtatën krejtësisht kushteve klimaterike, natyrore e tradicionale të vendit: çati lehtësisht të pjerrëta, me strehë të gjera, të mbuluara nga tjegulla vendi, portik i hapur me harqe të plota ose afërsisht, mbi kolona guri, kupolë që mbulon vetëm kubin e faltores etj. Të gjitha këto struktura zgjidhen teknikisht në rrugën e praktikës konstruktive vendëse, si dikur në objektet e kultit kristjan, në kështjellat, pallatet e kështu me radhë që mjeshtrat shqiptar përdorën me sukses, brenda dhe jashtë vendit, para dhe pas pushtimit turk të Shqipërisë.

Pra si përfundim del se xhamitë tipike të Tiranës, megjithëse edhe nga ana arkitektonike janë objekte të studjuara e të realizuara mirë, nga pikëpamja e zgjidhjes së tyre konstruktive e teknologjike pak ndryshojnë nga ndërtimet e dikurshme të kohës para pushtimit dhe si të tilla janë vazhdimësi e tyre, në kushte të reja. Ndoshta i vetmi element i ri strukturor arkitektonik është minarja ku mjeshtri vendës ndeshet me një detyrë të vështirë, lehtësimit të gurit, («mohimit të ligjit të gravitacionit») dhe vetive të tij tektonike. Por edhe këtu ai di të dalë faqebardhë. Eleganca, finesa, vijat, përpjesëtimet, kanelyrat e detajet e tjera, shkalla urbanistike e arkitektonike, të zgjidhura e të shprehura me aq aftësi e krijim në minaren e Haxhi Ethem Beut e bën këtë të krahasohet me kolonat e Parthenonit.

Këtu u shtruan në vija të përgjithshme disa mendime që trajtojnë anë të kontributit të traditës lokale në kuadrin e të gjithë traditës së vendit në lëmin e trashëgimisë në periudhën e sundimit osman në Atdheun tonë.

Sigurisht ato kanë nevojë të thellohen, të shtrihen edhe në objekte të tjera të kësaj periudhe, të zbërthehen e të argumentohen më mirë. Por edhe vetëm nga shtjellimi i kësaj kumtese mund të nxirren disa përfundime paraprake dhe pikërisht:

Duke ndjekur procesin e lindjes dhe të zhvillimit të dukurisë urbanistike e arkitektonike të ndërtimit të objekteve të kultit islam, në kushtet konkrete të sundimit turk të vendit tonë nënvizojmë se ashtu si edhe në ndërtimet e tjera të kësaj periudhe, tradita arkitektonike vendëse ka një peshë të rëndësishme. Është pikërisht shkalla e thellësia e kësaj tradite që u jep edhe objekteve të kësaj gjinie, me gjithë përmbajtjen e tyre ideologjike reaksionare, vlera të posaçme arkitektonike, veçori e tipare karakteristike kombëtare e lokale. Të konceptuara dhe të zbatuara edhe mbi bazën e traditës ekzistuese vendëse, të formuar gjatë shekujve dhe të realizuar me mjete e materialet e vendit, këto objekte si edhe të tjera të kësaj periudhe përbëjnë pjesë të kontributit të popullit shqiptar në thesarin e arkitekturës.

Së fundi këto objekte, si shumë e shumë të tjera, u bëjnë nder mjeshtërve duarartë të panjohur, të dalluar për talentet e tyre brenda dhe jashtë Atdheut, vendit që i lindi e i rriti.

TAB I

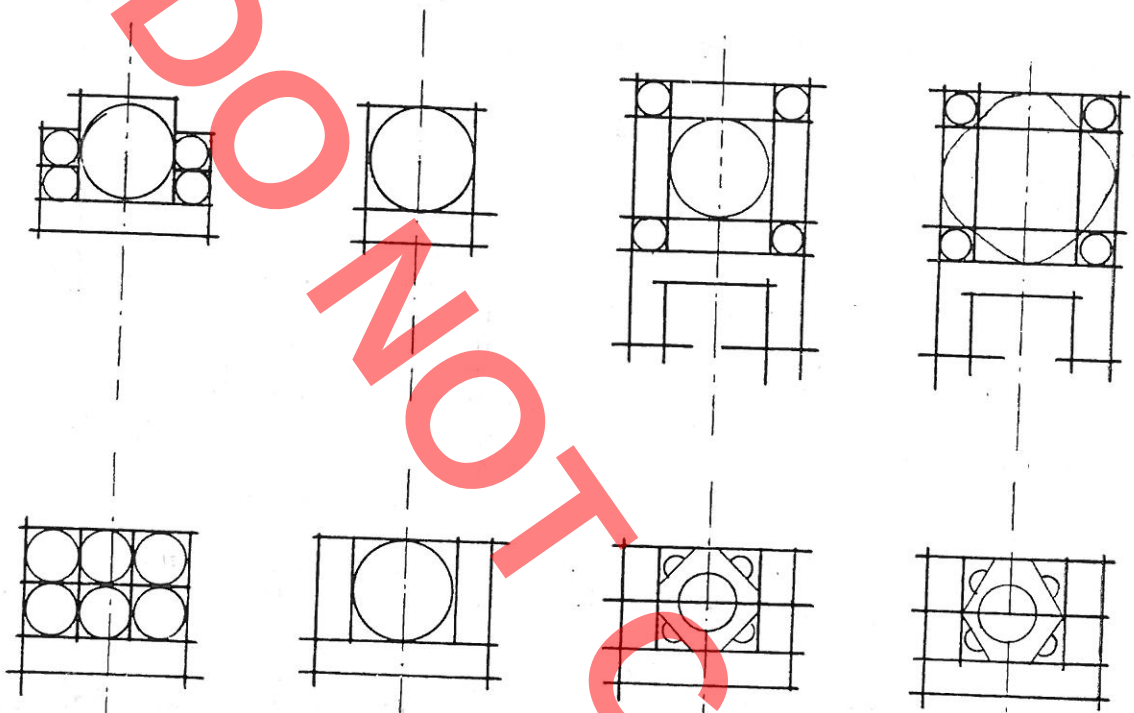

XHAMITE TIPIKE TE STAMBOLLIT

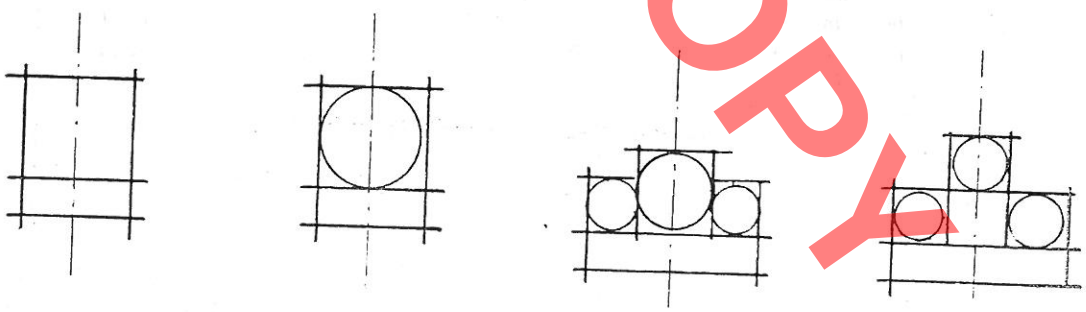

XHAMITE TIPIKE TE RODIT

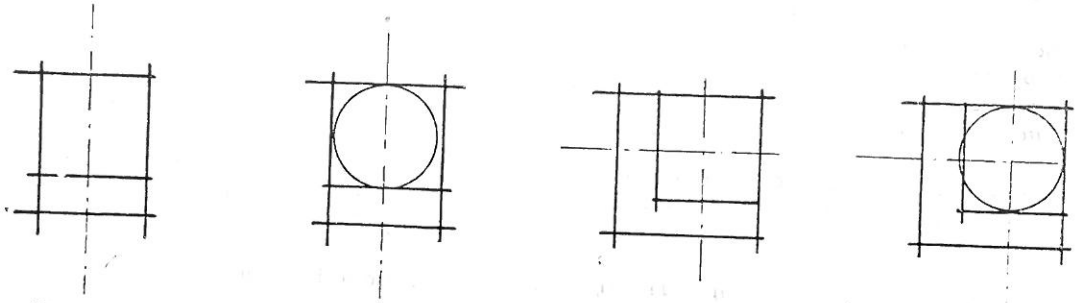

XHAMIA TIPIKE E SHQIPERISE

XHAMIA TIPIKE E TIRANES

DO NOT COPY

Koço MIHO

LA CONTRIBUTION DE LA TRADITION LOCALE DANS LE DOMAINE DE L'ARCHITECTURE DE LA MOSQUEE TYPIQUE TIRANOISE

PONOTOSK

RESUME

Dans l'histoire de l'architecture des Balkans, comme dans celle de l'Albanie, l'édifice de la mosquée n'a fait son apparition que vers le XVe siècle comme un thème nouveau.

Les mosquées plus anciennes du pays ne sont que des églises converties en lieu du culte musulman, de leur nombre d'église de Shënkoll à Lezhe, de Shënstefan à Shkodër et d'autres encore. Pendant le XVe siècle ont vu aussi le jour de nouvelles mosquées, entre autres la Mosquée Mbret à Elbasan, la Mosquée de Bayazit à Berat. A Tirana le plus ancien épigraphe du portail intérieur de la Mosquée de Sulejman Pacha Bargjini, portant la date de l'année 1023 de l'hégire, attribue la plus ancienne mosqué du pays à l'année 1614.

En général les mosquées, partout où elles ont été construites, représentent un élément central du plan urbaniste des villes. Une fois libérée de la solution initiale par trop simpliste, la mosquée se développe en tant qu'ouvrage architectonique de caractère monumental. Pour sa construction on choisit les meilleurs emplacements, les matériaux les plus précieux et les maîtres plus illustres. Cette même règle vaut aussi plus ou moins pour Tirana. Conçues selon la solution plus rationnelle, entre le type de kulüe et de mescide, les mosquées construites par les féodaux et les gros commerçants albanais, à l'exemple des sultans et des vizirs de Constantinople, grâce aux moyens soutirés aux larges masses travailleuses, sont jusqu'aux années 30 de notre siècle parmi les ouvrages principaux des centres urbains.

Si l'on prête foi aux affirmations du voyageur turc Celebi, à Tirana, comme dans les villes d'Elbasan, de Kavaja et de Peqin, il y avait un grand nombre de mosquées dans la deuxième moitié du XVIIe siècle. En effet pendant les XVIIIe-XIXe siècles on relève une certaine activité de construction d'ouvrages de culte dans les centres urbains. A l'époque il y avait à Tirana environ 40 mosquées, teke et mescide, contre 55 que comptait tout le district au commencement de notre siècle, chiffre relativement grande par rapport à la population et à l'importance de Tirana de l'époque.

Dans l'ensemble de cette foule de mosquées on ne peut ne pas relever certains traits qui font de la mosquée de Tirana un ouvrage sui généris.

En tant que thème imposé, la mosquée de Tirana ne prend pas immédiatement la physionomie de la mosquée typique balkano-turco-ottomane. En témoigne la mosquée dite Xhamia e Vjetër, représentant le noyau historique de la ville. Par sa solution dans l'espace, en forme d'un parrallélipipède simple, à double portique l'un sur l'autre, formé par des arcs en plein cintre ou presque, soutenus par des colonnes de pierre, ayant des chapiteaux dont une part appartient à l'ordre corinthien, sans coupole et sans minaret (I), avec un toit ordinaire à quatre pentes, couvert de tuiles du pays et avec une inclinaison et des auvents appropriés à la tradition et aux conditions climatiques, cette mosquée ressemble plus à un édifice de caractère social qu'à un monument de culte.

Rien ne prouve que des modifications y soient survenues au moins jusqu'à la moitié du XIXe siècle. A cette fin il suffit de confronter l'esquisse de cette mosquée, ébauchée par le paysagiste anglais Lear en 1851 et une photo de cette même mosquée faite dans les années 30 de notre siècle. Sans entrer dans le détail, mais sans toutefois simplifier les choses, à notre sens nous avons affaire ici à la matérialisation d'une situation psychosociale, qui, à travers l'activité de construction traditionnelle, s'oppose à l'influence étrangère, en obligeant l'occupant à s'y adapter.

Examinons encore les deux autres mosquées construites à Tirana: la Mosquée de Fire et celle de Zajmi. Leur dynamique d'évolution ne comporte que des changements insignifiants, voir même ne concernant que l'une d'entre elles et rien que ses détails. Il faudra encore presque deux siècles pour arriver finalement au modèle classique de la mosquée balkano-turco-ottomane, dont l'exemplaire typique est la mosquée de Haci Etem bey. Les travaux pour la construction de ce temple ont commencé en 1795 et se sont terminés en 1821.

Les traits de l'architecture turque apparaissent dans cette mosquée, surtout dans le traitement de l'espace, à travers le dôme du sanctuaire, le minaret de forme ronde, les portails d'imitation seldjouk, les archivoltes à flèches garnissant certaines fenêtres petites. Quant à son intérieur, il est orné de motifs à fleurs et à feuillage, ainsi que d'écritures arabes; on y trouve aussi le mirhab (la niche de prières) et le mimbar (la chaire). Malgré cela la tradition locale y fait sentir encore son poids. La Mosquée de Haxhi Etem Bey perd quelque peu de sa force d'opposition, mais elle gagne en revanche sur le plan de la conception et de la réalisation, étant un des plus belles mosquées des Balkans, qui, à notre sens, marque la phase de maturité et, dans le même temps, de déclin de l'art de construction des monuments de culte selon la tradition albanaise.

En Albanie, comme dans les autres pays, des études typologiques n'ont pas été encore effectuées dans le domaine des monuments de culte islamiques. Malgré cela les caractéristiques de la mosquée albanaise sont connues: planimétrie symétrique forme rectangulaire, avec au sans coupole, portique ouvert forme de prostyle dans sa partie antérieure.

Une exception à cette règle sont précisément certaines des mosquées typiques de Tirana. Des études effectuées à ce sujet, il ressort qu'en dehors de l'escalier urbanisto-architectonique et du mode de traitement esthétique, ces mosquées ont en commun la solution asymétrique de leur planimétrie (la partie du portique) en forme de «L». Ce fait se manifeste pour la première fois dans la mosquée Xhamia e Vjetër, puis se répète dans les mosquées de H.E. Bey, des Stërmas, des Karapicë, voir même dans la mosquée de la ville de Peqin, au point de tomber dans le maniérisme avec toutes les conséquences négatives qui en dérivent sur le plan de la qualité.

Comme on voit, dans ce cas la tradition se dresse contre les canons des schémas établis, en les évitant d'une manière à la fois originale et positive. Le temple islamique, dans sa forme le plus rudimentaire, n'est autre qu'une coupole ou quelque chose de semblable, et la coupole dans le langage de la composition architectonique est synonime des notions d'importance, de stabilité, de statisme et autres. Avec le portique, et en particulier avec le portique asymétrique, ces traits de la mosquée tiranoise subissent une métamorphose vraie et propre: les volumes deviennent plus légers, leur contrastes plus efficaces, et ils gagnent en espace et mouvement. En effet, envisagé et conçu dans l'espace, le portique asymétrique de la mosquée tiranoise met dans l'ouvrage plus d'air, plus de mouvement et de vie, il l'introduit de la manière plus naturelle dans le milieu méditerranéen du pays. Et enfin, du point de vue de la composition générale, l'asymétrie du plan s'adapte mieux à l'asymétrie de la façade, en réalisant l'équilibre qui manque généralement dans les mosquées à un minaret.

Des traces de la tradition locale se retrouvent également parmi les éléments architectoniques de ce type de mosquée et dans sa pratique de construction. Ainsi, on sait que dans la mosquée typique turco-ottomane, comme résultat de l'emploi de la pierre, le monochromatisme est en général une caractéristique conférant à son extérieur une nuance grise, voir même froide. En revanche la mosquée typique tiranoise et certaines autres mosquées d'Albanie, entre autres la Mosquée de Ballie à Elbasan, les mosquées des villes de Peqin, de Tetove et d'autres centres urbains, tout comme les monuments de culte islamique de l'Asie Moyenne et l'Inde, se sont servies dans une large mesure de couleurs différentes. En l'absence de moyens et de matériaux décoratifs, les bâtisseurs du pays ont réussi, en suivant la tradition locale, à obtenir des résultats de relief par l'emploi de moyens et de matériaux parmi les plus simples. C'est ainsi que le travail sur bois ou pierre et l'utilisation de matériaux de valeur ont cédé la place à la fresque polychrome et aux couleurs, celles-ci employées dans une large mesure et librement, depuis le blanc du dôme et du minaret, du gris de la coupole, au rouge des briques du toit, ou encore la gamme des tons dans les paysages et les arabesques des tympans de l'arcade extérieure ou à l'intérieur du portique du temple. Nous sommes en présence d'imitations reproduisant Constantinople, des mosquées, des palais, des tapis de verdure, des ponts et autres. L'intervention de la couleur est si habituelle jusqu'aux années 30 que même les chapiteaux et les colonnes monolithes du portique sont couverts de peinture. Les dessins aux couleurs vives, plutôt dans l'ensemble que dans le détail, calculés pour faire de l'effet, apportent à la mosquée de Tirana une note de fraîcheur et de gaieté, en plein contraste avec l'atmosphère grise et l'aspect triste des tombeaux qui l'entourent.

L'intervention de la tradition locale non seulement dans le monument lui-même, mais encore dans son ensemble avec la tour de l'horloge et les arbres verts pointant leurs cimes vers le ciel, grave sa silhouette sur l'horizon. C'est justement cet effet qui a tellement impressionné les voyageurs étrangers des siècles passés et qui constitue selon l'avis des hommes d'étude, répétons-le encore une fois, une expression de l'originalité albanaise.

Les mosquées construites en Albanie conviennent à la perfection aux conditions climatiques et naturelles du pays, ainsi qu'aux traditions locales: des toits légèrement en pente, avec des auvents larges et couverts de tuiles du pays; un portique ouvert, avec des arcs en plein cintre ou presque, et soutenus par des colonnes de pierre; la coupole ne couvrant que la voussure du temple, etc. La solution apportée à toutes ces structures suit, sur le plan technique, la voie de la pratique de construction locale, comme jadis dans les monuments de culte chrétien, dans les forteresses, les palais et autres ouvrages, que les maîtres bâtisseurs albanais ont employé avec des résultats si heureux dans le pays et à l'étranger, avant et après l'occupation turque de l'Albanie.

En conclusion il ressort que les mosquées typiques de Tirana, bien que représentant des ouvrages étudiés à fond et réalisés bien sur le plan architectonique, se différencient fort peu du point du vue de la technique de construction et technologique des constructions mises en place avant l'occupation du pays et, en tant que telles, elles ne sont qu'une continuation des précédentes.

Nous venons d'exposer en grandes lignes certaines idées sur la contribution apportée par la tradition locale, dans le cadre de la tradition nationale, à notre héritage culturel même pendant la période de l'occupation ottomane.

En suivant le processus d'apparition et d'évolution du phénomène urbaniste et architectonique dans la construction des monuments de culte islamiques, et cela dans les conditions concrètes de l'occupation turque de notre pays, il ressort que, comme dans toutes les autres constructions de cette même époque, la tradition architectonique locale exerce une influence importante. C'est justement le degré et la profondeur de cette tradition qui confère aux ouvrages de ce genre des valeurs architectoniques d'un intérêt particulier, des traits et des particularités caractéristiques nationale et locales. Conçus et réalisés aussi selon la tradition existante locale, engendrée de siècle en siècle, et exécutés avec des moyens et des matériaux du pays, ces ouvrages et d'autres encore de cette même période constituent la contribution apportée par le peuple albanais au patrimoine de l'architecture.

EONOTOPY

Ali MUKA

ARKITEKTURA POPULLORE E SHQIPËRISË SË MESME

(Banesa me telize)

DO NOT COPY

Shqipëria e Mesme, në veçanti ajo malore, ruan një numër jo të vogël tipe banesash që kanë ngelur trashëgim nga e kaluara. Këtu po ndalemi vetëm në njerën prej tyre dhe pikërisht te banesa me telize.

Në artikujt e botuar për banesën popullore të Çermenikës[1] dhe atë të Martaneshit[2], si dhe nga ekspeditat e kryera na rezulton që ky tip banese ka qënë mbizotërues në Çermenikë, Martanesh e Shëmil dhe ka pasur përhapje jo të vogël edhe në zona të tjera të Shqipërisë së mesme malore, sidomos në Malsinë e Tiranës, në disa fshatra të Peshkopisë të Krujës[3] dhe të Librazhdit. Duke u përqëndruar veçanërisht në materialin e mbledhur në Çermenikë, Martanesh, dhe Malsinë e Tiranës, i kemi vënë vehtes për detyrë që të japim në mënyrë të përmbledhur karakteristikat thelbësore të këtij tipi banese dhe nëpërmjet varianteve që takojmë, të tregojmë rrugën e saj të zhvillimit. Përdorimi i kësaj banese nga masa e gjerë e fshatarësisë së këtyre zonave pa dyshim rit interesin e studimit, duke sjellë kështu kontribut jo vetëm në njohjen e një aspekti të rëndësishëm të kulturës materiale, siç është banesa, por krijon mundësinë edhe për nxjerrjen e të dhënave për nivelin ekonomik dhe atë shoqëror e kulturor.

Në përgjithësi fshatrat e këtyre krahinave kanë një shtrirje të madhe e lartësi të vendosjes që fillon nga 400 – 500 m. e deri në 1000 – 1200 m. mbi nivelin e detit. Veçori e një pjese të tyre është shtrirja në tre breza: «Zall» ose «Vërri», «Katund» dhe «Mal». Intensiteti më i madh i banimit është në «Katund», pastaj edhe në «Zall», ndërsa «Mali» rezulton të jetë i vonë si vend banim i përhershëm. Dëshmi me rëndësi e qënies së këtyre brezave si pjesë e një fshati të vetëm përveç të dhënave gojore të të moshuarve, janë edhe arritë fisnore më të dukshme midis «Katundit» apo «Zallit» dhe «Malit». Po kështu banesa relativisht më të vjetra që mbahen mënd, ndodhen në «Katund» dhe në «Zall»[4].

Nga konstatimet në vend është vërejtur se banesat në përgjithësi nuk e kanë të shënuar datën e ndërtimit të tyre. Vetëm në Kostenjë të Çermenikës kemi gjetur një banesë trekatëshe me telize (Fig. 1), që mban datë ndërtimi vitin 1871. Duke pasur parasysh se trekatëshi përbën variantin më të zhvilluar të këtij tipi banese, mendojmë se format më të thjeshta du-

---

1) A. Muka, **Banesa popullore e Çermenikës,** «Studime Historike» 1, 1974, f. 131-161.

2) A. Muka, **Arkitektura e banesës fshatare në Martanesh, «Etnografia Shqiptare»,** VII, 1976, f. 201-248.

3) B. Strazimiri **«Banesa në Malsinë e Krujës»,** «Monumentet» 7-8, 1974, f. 96.

4) Kur është fjala për kalimin nga «Katundi» në «Mal», nga dëshmitë gojore ka raste që dihet edhe se në cilin brez ka ndodhur lëvizja. Por në tërësi si fenomen koha e lëvizjes nuk dihet me saktësi. Të moshuarit tregojnë se «Mali» shfrytëzohej në fillim për stane verore, ku vetë karakteri i përkohshëm i tyre i jepte karakter të përkohshëm edhe banimit. Sidoqoftë fenomeni i lëvizjes e gjen shpjegimin te ekonomia blegtorale-bujqësore me karakterin e saj të theksuar ekstensiv, si dhe te kushtet natyrore gjeografike më të përshtatshme për banim në «Zall». Por ndërkohë, jo pak influencë do të kenë pasur edhe faktorët shoqërorë: pasiguria si një nga problemet esenciale të kohës.

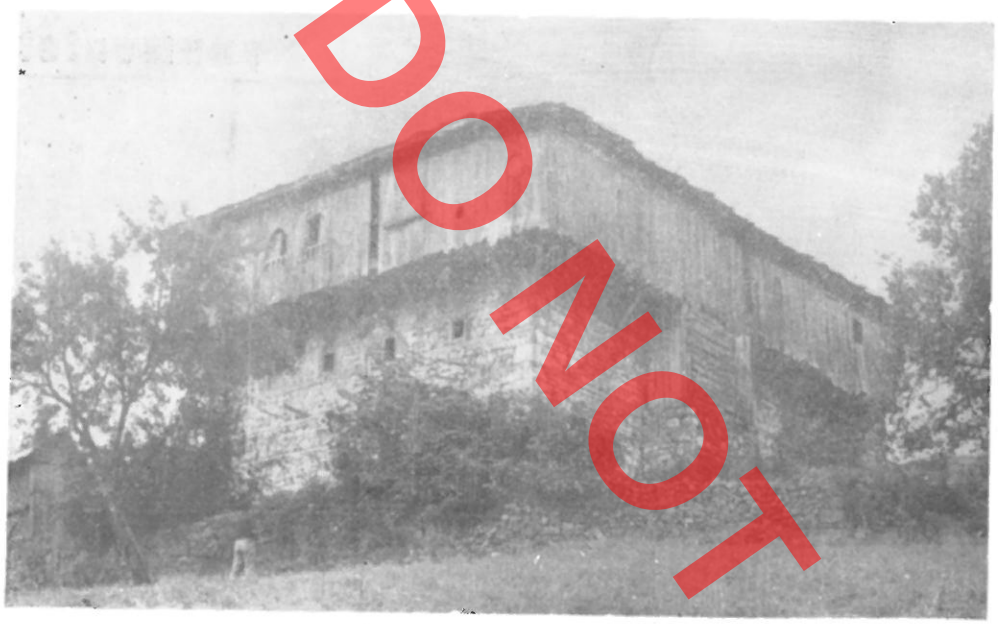

Fig. 1

het të jenë ndërtuar kohë më parë. Sidoqoftë, koha më e hershme për banesat ekzistuese, duke u bazuar në të dhënat gojore dhe në shkallën e krahasimit, mund të ishte fundi i shek. XVIII, ndërsa për shumicën e tyre, i gjithë shek. XIX dhe dekadat e para të shekullit tonë. Në këtë periudhë në përgjithësi në ekonomi kanë mbizotëruar dy degë: blegtoria dhe bujqësia. Sipërfaqja e paktë e tokës së bukës dhe karakteri malor i saj, kanë bërë që në këto zona, sidomos në Çermenikë dhe më shumë në Martanesh, venë në kryesor në ekonomi ta zinte blegtoria, zhvillimin e së cilës e favorizonin kullotat e bollshme natyrore. Sidoqoftë, ekzistenca e pronës së vogël private si dhe përdorimi i mjeteve dhe i metodave të prapambetura, të para në kuadrin e sistemit shoqëror të asaj kohe, kanë lënë vulën e tyre edhe në atë ecuri të ngadalshme që ka ekzistuar në fushën e zhvillimit të përgjithshëm material në këto zona malore. Ndërkohë, vetë materiali i banesës flet qartë për një strukturë shoqërore të caktuar të populsisë. Në këtë kuptim, format e thjeshta të kësaj banese, duke qënë hallka të zhvillimit të saj, njëkohësisht i përkasin fshatarësisë së varfër, ndërsa format më të zhvilluara dhe që kërkonin kosto relativisht më të lartë ndërtimi, i përkasin fshatarësisë së mesme dhe «dyerve të para», sikurse quheshin në popull familjet në gjëndje më të mirë ekonomike, me shumë pjestarë dhe me ndikim më të madh shoqëror për atë kohë.

Përhapjen e këtij tipi banese në këto zona, pa dyshim që e ka favorizuar gjëndja e tyre kufi me njëra tjetrën, marrëdhëniet midis tyre në fushën shoqërore (si martesa etj), kërkesat e njëjta në mënyrën e të jetuarit dhe sidomos prania e po të njëjtëve ustallarë. Këtë fenomen e ka ndihmuar edhe zhvillimi ekonomiko-shoqëror i përafërt dhe kushtet natyrore-gjeografike të njëjta.

Kjo banesë nga vendasit thirret «shtëpia me telize» dhe gjendet dy-e trekatshe[5] (fig. 2,3,4,5,6). Në pamjen e jashtme ka si karakteristikë dalluese ekzistencën e një galerie të mbyllur prej druri, të njohur në popull me emrin «telize»[6]. Telizi rrethon pjesërisht ose tërësisht muret perimetrale, duke dalë jashtë tyre në formë konsoli, (fig. 7) dhe shërben kryesisht si korridor kalimi e komunikimi për në ambientet e banimit; aty lihen ambientet sanitare dhe anekse të ndryshme si vende depozitimi për nevojat e familjes. Telizi gjithashtu mbron muret me llaç balte të banesës duke shërbyer si strehë e dalë edhe për katin e poshtëm. (fig. 8,9). Kuptohet që përdorimin e këtij elementi në këto zona përgjithësisht të pyllëzuara e ka favorizuar

5) Në numrimin e kateve p.sh për banesën trikatëshe, do të ndjekim këtë rregull: kati përdhes, kati i parë dhe kati i dytë.

6) Në popull dëgjon edhe emërtimet: «dahliz», «dehliz» «sele», «perde». Në këtë punim ne do mbajmë emërtimin «telizë» si më i përhapuri.

DO NOT COPY

DO NOT COPY

në radhë të parë leverdia ekonomike, mbasi prania e tij nuk e ndërlikon skemën kompozicionale të banesës, punohet me lehtësi dhe i zëvendësohen kollaj pjesët që i dëmtohen.

Karakteristikë tjetër dalluese e kësaj banese është «qepeni», një lloj ballkoni i hapur nga brenda (fig. 10,11) dhe i padallueshëm nga jashtë; mbasi mbyllet në një plan me telizën. Qepeni[7] ka madhësi të ndryshme duke filluar nga 1,5 m. deri në gjysmën e gjithë gjatësisë së mureve perimetrale (tab. I). Ky ndryshim në madhësi dhe lënia e tij jo gjithmonë në një pozicion; tregon se ai nuk përsëritet mekanikisht, por i është nënshtruar shkallës së kërkesave të familjes fshatare, mënyrës së kompozimit të ambienteve të banimit dhe destinacionit të tyre. Në këtë kuptim bie në sy që në shumicën e rasteve dhe sidomos në banesën me tri kate, është bërë kryesisht element i odës së miqve. Në çdo rast si pjesë e ambientit të banimit ku ndodhet, ai kryen disa funksione duke marrë pjesë aktive në kompozimin e brendshëm të tyre. Kështu, lënia e tij jo vetëm që rrit në mënyrë të dukshme sipërfaqen e banimit, po edhe humbet një farë mase karakterin e mbyllur të ambienteve e, me lojën e lehtë të drit-hijeve që krijohen, sikur e pasuron më shumë zgjidhjen e brendshme të tyre.

Sigurisht që dy elementet e mësipërme kanë rëndësi në dhënien e individualitetit të kësaj banese, por kjo merr kuptim kur këta shihen së bashku në zhvillimin planimetriko-volumor të saj, kur shihen në rrugën e rritjes së banesës duke u nisur nga forma më e thjeshtë e gjetur në terren. Theksuam që këtë banesë e gjejmë dy-e trikatëshe. Të dyja këto variante kryesore kanë tipare të përbashkëta dhe veçoritë e tyre. Përveç teknikës së njëjtë të ndërtimit si dhe ek-

Fig. 2

7) Në fshatrat e Malësisë së Tiranës e ndeshim më shpesh me emrin «sergjen». Në këtë punim ne do të përdorim vetëm fjalën «qepen» si më të përhapurën.

DO NOT COPY

Fig. 3

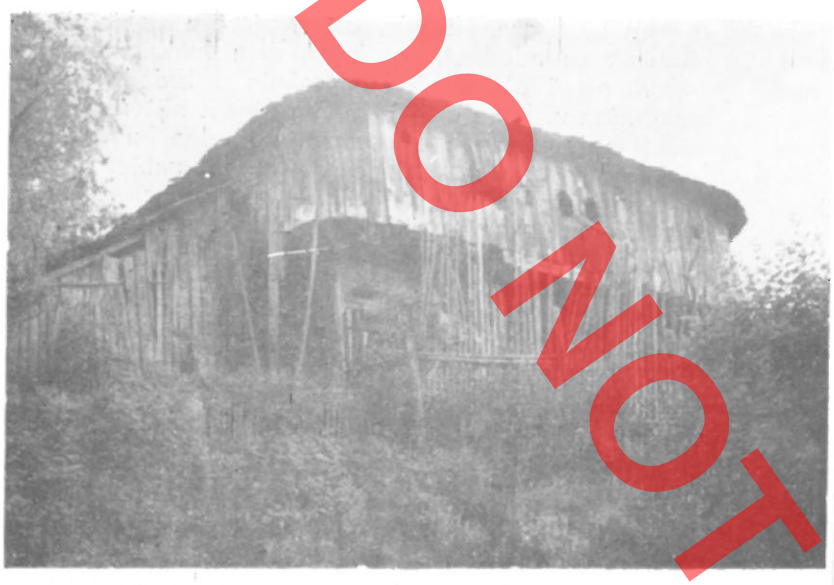

Fig. 4

zistencës së telizit dhe qepenit, elemente këto që iu japin ngjashmëri të theksuar në formulimin arkitektonik, këto dy variante i bashkon ndarja funksionale e kateve: në të dyja rastet katet e sipërme shërbejnë për banim, ndërsa kati përdhes është i destinuar për bagëtinë. Po kështu, edhe përsa i përket përpunimit e formulimit të brendshëm të ambienteve në funksion të njëjtë ruhen po ato kërkesa e norma[8]. Tipari dallues më thelbësor i këtyre dy varianteve vihet re në skemën kompozicionale. Ndonëse në të dyja rastet kemi zhvillim në lartësi të banesës, vendosje të ambienteve të banimit mbi katin përdhes, në variantin me tri kate spikat vendosja e ambienteve të banimit njerì mbi tjetrin dhe theksimi vertikal del më i qartë.

Shëmbujt më të thjeshtë të variantit të parë janë banesat dykatëshe me nga një ambient në çdo kat (Tab. II, banesat 1,2,3). Ambienti i vetëm i banimit në katin e sipërm njihet me emrin «shpia» ose «kulla», në katin përdhes është «oborri» ose «burgu» për strehimin e bagëtisë. Edhe në këto zona malore duke shfrytëzuar terenin e pjerrët, ka gjetur përhapje banesa me gjysëm kat. Shëmbuj të tillë i kemi në Tab. II, banesat 1,2. Në banesën nr. 2 shohim që sipërfaqja e banimit rritet në mënyrë të dukshme si rezultat i shtrirjes së qepenit në të gjithë faqen e murit. Ambienti i vetëm i banimit kuptohet që është i

8) Përsa i përket teknikës së ndërtimit, materialeve të ndërtimit dhe përshkrimit të ambienteve të ndryshme të kësaj banese jepen hollësira në të dy artikujt e sipër cituar për banesën popullore të Çermenikës dhe atë të Martaneshit, prandaj këtu nuk e shohim të nevojshme të ndalemi.

ngarkuar me shumë funksione. Me rritjen e familjes dhe në radhë të parë me krijimin e mundësive ekonomike, pa dyshim që bëhet e domosdoshme rritja e banesës. Si hap i parë në këtë drejtim duhet konsideruar përdorimi përsëri i banesës me një ambient banimi në kat, por tanimë ambient me përmasa më të mëdha, duke pasur edhe dy oxhak në dy faqet e ngushta të tij (Tab. III, Banesat 1,2,3,4)[9]. Përveç rasteve kur shfrytëzohet si ambient i vetëm, një skemë e tillë krijon në çdo kohë mundësinë e ndarjes në dy pjesë me perde provizore drase, apo me skelet druri të thurur me thupra dhe të lyer me baltë. Në këtë mënyrë përfitohen dy ambiente, prej të cilëve, njëri shërben si «shtëpi buke», ndërsa tjetri si «odë miqsh». Më tej ndarja me dy ambiente bëhet me mure të plota guri (Tab. IV, banesat 1,2,3,4)[10]. Në një banese të gjetur në Kostenjë të Çermenikës (tab. IV, banesa 1) ambientet janë ndërtuar plotësisht të veçuara njëri nga tjetri dhe është telizi së bashku me kafazin e shkallëve që e bëjnë këtë banesë të funksionojë si një e tërë.[11]. Përveç rasteve që të dy ambientet e banimit kanë hyrje të jashtme të përbashkët, nuk përjashtohet edhe ekzistenca e hyrjeve të veçanta për secilin. Në këto rastet e fundit dihet se kemi të bëjmë edhe me një ndikim turko-oriental, por nga të dhënat e të moshuarve mësojmë që në disa raste banesa bëhej me dy hyrje të veçanta për tu përdorur nga dy familje, qoftë në momentin e ndërtimit apo edhe në perspektivë. Kuptohet që në rastin e dytë nuk dalin probleme për modifikime thelbësore të mëvonshme.

Nga sa vëmë re, kemi të bëjmë me dy ambiente kryesore banimi: «shtëpinë e bukës» dhe «odën e miqve». Këto dy ambiente janë nga më të zakonshmit që i gjejmë në banesat e këtyre zonave malore. Në përpunimin dhe trajtimin e brendshëm të këtyre ambienteve kujdesi për odën e miqve është i veçantë. Përveç qepenit, në këtë ambient të tërheq vëmëndjen edhe oxhaku, i cili, veç vlerave funksionale, jo rallë bart edhe vlera jo të pakta estetike që shprehen në përpunimin me kujdes të muraturës, të dollapeve në të dy anët e tij dhe të shkorsës, e cila me përmasat, përpunimin që u është bërë elementeve të veçanta të saj dhe mënyrën si del pezull mbi vatër, të duket sikur e shpreh qartë lehtësinë e materialit të përdo-

Fig. 5

Fig. 6

9) Ndarjet e brendshme me perde apo edhe rritja e numrit të hyrjeve nga jashtë, janë realizime të mëvonshme.

10) Edhe në këto banesa ndarjet e brendshme janë realizime të mëvonshme.

11) Telizi i pjesës majtas vrojtuesit të kësaj banese është skelet druri i veshur me gurë e llaç balte, ndërsa pjesa djathtas është veshur me drrasë. Ka të ngjarë që të dyja ambientet të mos jenë ndërtuar në të njëjtën kohë.

DO NOT COPY

DO NOT COPY

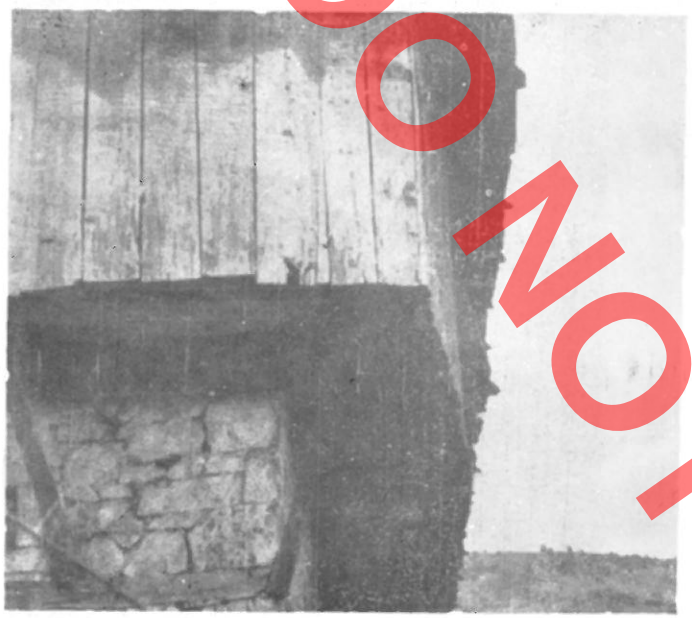

Fig. 7

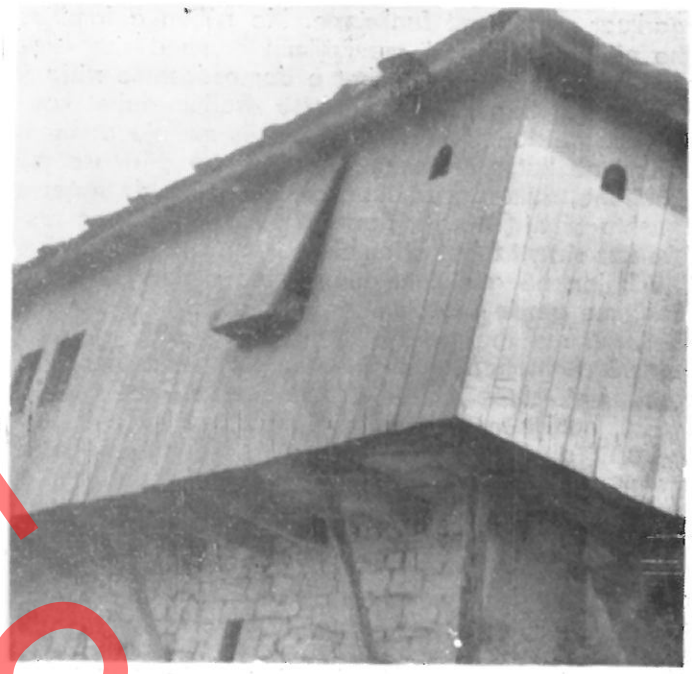

Fig. 8

rur për ndërtimin e saj. Në zbulimin e këtyre vlerave duhet të kemi parasysh edhe vetë përmasat relativisht të mëdha të ambientit si dhe mungesën e tavanit, që në këtë rast ndihmon më shumë për rritjen e volumit të ambientit.

Duke i vrejtur me kujdes shëmbujt që përfaqësojnë variantin me dy kate, shihet se skema me dy ambiente banimi karakterizohet nga bashkëngjitja e dy bërthamave një kthinëshe. Është pikërisht kjo veçori e rritjes e kësaj banese, që siç do të shohim edhe më poshtë, e bën skemën e saj planimetrike të thjeshtë dhe të lexueshme qartë në çdo rast.

Banesën me dy kate e gjejmë edhe me më shumë se dy ambiente banimi, ku ambientet e reja të shtuara kanë shërbyer për fjetje. Por zakonisht vetë numri i hyrjeve të pa varura nga jashtë dhe mënyra e komunikimit të ambienteve që u korespondojnë këtyre hyrjeve, tregon se nën një çati jetonin të paktën dy familje.[12] Në praktikë vërejmë që rritja e banesës është bërë ose në drejtimin gjatësor (Tab. V, banesat 1,2)[13] ose me grupim ambientesh (Tab. V, banesat 3,4), në përputhje me mundësitë që ka lejuar terreni. Në rastin e fundit mund të flitet edhe për simetri në lidhje me vendosjen e bërthamave. Të tilla gjejmë sidomos në Malësinë e Tiranës (Tab. V, banesat 2,3), ku grupimin e ambienteve duhet ta shohim të lidhur edhe me mënyrën e të jetuarit në familjen e madhe patriarkale si një veçori dalluese të fshatrave të këtij rrethi. Me shumë interes është edhe një banesë e kësaj natyre (Tab. V, banesa 4) e gjetur në Çermenikë, e cila në fillim ka shërbyer vetëm për një familje. Porsa hyn brenda në odën e miqve (djathtas vrojtuesit), ndihen më shumë ajër dhe dritë dhe ndenja në qepen të duket më komode dhe më intime. Qepeni

12) Të dhënat gojore të të moshuarve e përforcojnë edhe më shumë këtë konstatim. Në to tregohet se i pari i shtëpisë u dilte përpara këtyre punëve që në marrëveshjen që bënte me ustallarët që do të ndërtonin banesën.

13) TË DYJA banesat nr. 1 dhe nr. 2 të tab. 5, i kemi gjetur me telize të prishur dhe qepenë të mbyllur por, përveç të dhënave gojore, në vet banesat ruhen të plota gjurmët e ndryshimeve të bëra. Prej telizit kanë mbetur akoma bishtat e dalë konsol që formonin dyshemenë e tij, ndërsa nga qepeni duken të qarta e të plota fugat në muraturë.

DO NOT COPY

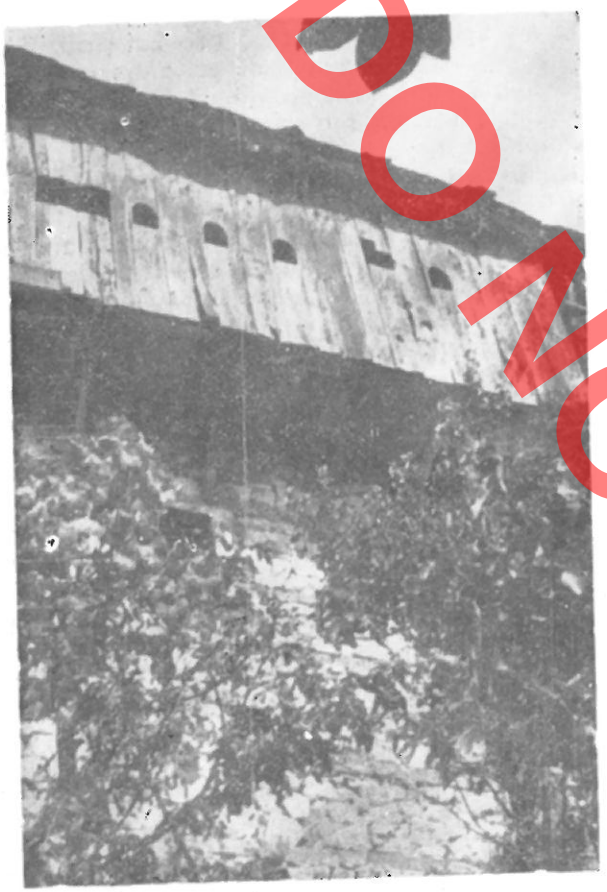

Fig. 9

Fig. 10

është lënë në gjysmën e gjatësisë së mureve perimetrale të të dyja ambienteve të përparshme dhe është punuar me kujdes e ngrohtësi, pa asnjë tepërim, duke filluar që nga dyshemeja, paretet ansore të veshura nga brenda, tavani dhe kolonat prej druri me jastëkët që i kurorëzojnë. Dritaret janë realizuar me kapak të lëvizshëm horizontal, Midis dy ambienteve të përparshme[14] ka një perde dërrase, e cila është e lëvizshme, si rezultat i kapjes vetëm në tavan me menteshën. Për festa e gëzime të mëdha familjare ajo ngrihej duke u mbajtur me shtylla të posaçme druri dhe kështu përmasat e ambientit bëheshin edhe më të mëdha. Një zgjidhje e tillë, për kushtet e jetës në fshat, për vetë natyrën në përgjithësi të shpërndarë të fshatrave malore, kur në raste gëzimesh apo hidhërimesh kanë qënë të nevojshme e të domosdoshme ambiente me përmasa të mëdha, flet për llogjikë e prakticitet nga ana e mjeshtrit popullor, i cili një nevojë jetësore e ka zgjidhur në mënyrë mjaft ekonomike.[15] Analizuam kështu banesën dykatëshe me telize, duke u përpjekur të ndalemi tek ato karakteristika thelbësore që i bashkojnë shëmbujt e marrë në një variant. Më poshtë po ndalemi në variantin tjetër të kësaj banese, në atë me tre kate: Ky variant ka pasur një përhapje relativisht më të madhe në Çermenikë, kurse në zona të tjera ka qënë më i kufizuar, ndërsa i parë në tërësi është më pak i përhapur se i pari. Në banesën me tri kate, kati përdhes ruan po atë funksion si në variantin e parë, domethënë shërben për strehimin e bagëtisë, ndërsa dy katet e tjera shërbejnë për banim.

Në shëmbujt me nga një ambient në çdo kat

14) Ambienti i vogël që krijohet midis perdes prej dërrase dhe murit të gurit, majtas saj, ka shërbyer si musandër për mbajtjen e teshave të fjetjes;

15) Një realizim më të arritur të kësaj ideje ne kemi ndeshur në një banesë me tri kate (shih Tab. VIII, banesa 1).

Fig. 11

(Tab. VI banesat 1,2,3,4)[16] kati i mesit përdoret si shtëpi buke, kurse i sipërmi si odë miqsh. Ndonëse me skemë kompozicionale të njëjtë lidhur me vendosjen e ambienteve, në praktikë duke shfrytëzuar edhe mundësitë që krijon terreni e ambienti përreth, mjeshtri na jep një larmi zgjidhjesh pa rënë asnjëherë në përsëritje mekanike[17].

Me interes janë edhe banesat tri katëshe me dy ose më shumë ambiente në çdo kat (Tab. VII dhe Tab. VIII)[18]. Përsa i përket kompozimit edhe këtu nuk përjashtohen rastet e bashkëngjitjes së dy bërthamave trekatëshe me nga një ambient në çdo kat (Tab. VII, banesat 1,2,3)[19]. Krejt njëiloj si në variantin e parë; banesa të tilla i kanë shërbyer që në fillim një ose dy familjeve. Në shëmbujt e paraqitur këtë e tregon qartë numuri i hyrjeve të pavarura nga jashtë dhe ambientet me destinacion të njëjtë që i takojnë secilës prej tyre.

Karakteristikë e të dy varianteve të kësaj banese është se burgu përveç hyrjes nga jashtë, ka komunikim të brendshëm me ambientin e banimit (shtëpinë e bukës) që ndodhet mbi të. Ky komunikim realizohet me anë shkallës provizore druri, nëpërmjet një kapaku të hapshëm dërrase që lihet në dyshemenë e ambientit të banimit. Duke pasur parasysh se dera e burgut gjithmonë sigurohet nga brenda me anë llozash që kanë një fole të posaçme në mur atëhere kuptohet vlera e komunikimit të mësipërm.

Kati i tretë i banesës me tri kate, i përdorur për odë miqsh, ka zakonisht përpunim të brendshëm më të kujdesshëm se ambientet e tjera. Vet qepeni në shëmbujt më të mirë arrin maksimumin e madhësisë dhe të shpërthimit jashtë konturit të mureve. Depërtimi nëpërmjet tij i një ndriçimi relativisht të bollshëm sikur ndihmon në nxjerrjen më në pah të përmasave të ambientit. Më të qartë dhe më të lexueshëm këtë e shohim në një banesë të Çermenikës (Tab. VIII, banesa 1), ku në tërësi i gjithë kati i sipërm flet për shkallën më të lartë të përpunimit të qepenit e të pjesëmarrjes së tij aktive me gjallërimin e brendësisë së ambienteve[20].

Nga sa shihet, në ndërtimet trekatëshe dalin më mirë në dukje vlerat estetike të qepenit, e sidomos të telizit. Ky i fundit, së bashku me çatinë, muraturën e gurit e brezat e drurit janë elementët më shprehëse të arkitekturës së jashtme të kësaj banese (fig. 12,13,14). Telizi thyen masivitetin dhe ftohtësinë e muraturës së gurit. Dalja e tij jashtë planit të kësaj murature duket i realizuar në një raport të drejtë në krahasim me volumin e së tërës. Ndërkohë shihet që ai shërben edhe si element lidhës midis murit të ftohtë dhe çatisë dinamike nga linjat, por të ngrohtë nga ngjyra e tjegullave (kur është e mbuluar me to). Sidoqoftë, duket qartë se në tërësinë e saj banesa ngelet me volume të mbyllura: muraturë-telizë-çati. Kuptohet se

16) Banesës nr. 2, tab VI i është bashkëngjitur nga krahu i sipërm një përdhese. Ajo është ndërtuar më vonë se «kulla» dhe ka shërbyer si shtëpi buke. Në këtë rast kati i mesëm i kullës është kthyer në ambient për fjetje.

17) Banesa nr. 4 tab. VI ka telizë në dy kate dhe hyrje nga jashtë për në katin e dytë e ka të realizuar me anë të një urëze prej druri.

18) Ndarjet e brendëshme në banesat nr. 1, 2 janë realizuar tani vonë.

19) Po ky fenomen vërehet edhe te banesa nr. 2 tab. VIII.

20) Siç kemi theksuar më lart, paretet ndarëse të ambienteve në katin e tretë të kësaj banese janë realizuar me po atë princip si edhe te banesa nr. 4 tab. V.

DO NOT COPY

DO NOT COPY

Fig. 12

në praktikë mjeshtri popullor nuk e ka pasur të lehtë të krijojë një unitet midis tyre, unitet që në fund të fundit shpreh vet individualitetin e këtij tipi banese. Ky unitet mendojmë që është arritur jo pa sukses sidomos në shëmbujt më të mirë të variantit me tri kate, i cili në këtë kuptim përbën edhe shkallën më të zhvilluar të kësaj banese.

Nga vetë materiali i parashtruar shohim se ashtu si në variantin e parë edhe në të dytin kemi të bëjmë me po atë veçori: skema kompozicionale e banesës nuk zhvillohet as në vetvete, as rrotull një bërthame duke pasur atë si piknisje, por kemi gjithmonë bashkëngjitje bërthamas të njohura. E parë në këtë kuptim ne kemi rritje të banesës duke u «dyfishuar». Për pasojë aty strehohen të paktën dy familje. Nga të dhënat gojore dhe nga verifikimi në praktikë, në shumicën e rasteve mëhallat apo lagjet që formojnë fshatin, kanë lindur kryesisht nga ndërtimi i banesave të veçanta prej familjeve të reja që ndahen nga familja e madhe e vjetër. Para se të ngrihet banesa e veçantë, shpesh përdoret si formë ndërmjetëse, e përkohëshme, ndërtimi i kasolles apo i banesës përdhese, Një fenomen i tillë, nga pikpamja shoqërore tregon se shthurja e familjes së madhe patriarkale i ka hapur tanimë rrugë vehtes. Këtij fenomeni shoqëror i është përgjigjur tipi i banesë në shqyrtim, gjë që e konfirmon shkalla e përhapjes së saj dhe para së gjithash shkalla dhe rruga e zhvillimit të kësaj banese. I parë me syrin e analizës së mësipërme, dyfishimi për të cilin folën, është jo vetëm i leverdisshëm nga ana ekonomike por njëkohësisht është edhe tregues i lidhjeve shoqërore ende të forta në farefis.[21]

21) Këtu flitet për banesën me telize. Ndryshe, në Malësinë e Tiranës veç rasteve që pamë ka edhe të tjera, jo pa interes, me një natyrë tjetër zhvillimi, që i kanë shërbyer familjes së madhe të pandarë. Në këtë rast është fjala për banesë tiranase të malsisë, që nuk e kemi bërë objekt të kësaj kumtese.

DO NOT COPY

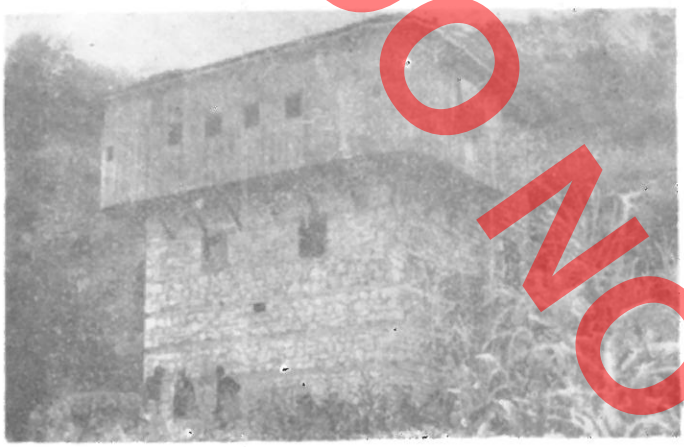

Fig. 13

Fig. 14

Më tej na tërheq vëmëndjen edhe fakti që varianti me tre kate në esencë nuk sjell vështirësi në teknikën e ndërtimit, mbasi hapësirat janë po ato dhe karakteri i mureve vazhdon të jetë masiv. Veçse në vetvete ngritja edhe një kat më lart flet për ndryshim cilësor. Në këtë rast ky ndryshim cilësor që pëson banesa pa dyshim që ka të bëjë edhe me faktorët ekonomikë dhe ato gjeografikë-natyrorë, mbasi në kushtet e terrenit të pjerrët kuptohet leverdia e futjes të sa më shumë ambienteve nën një çati të vetme. Por mendojmë se ky fenomen ka të bëjë jo pak edhe me faktorë shoqërorë, mbasi futja e sa më shumë ambienteve nën një çati të vetme, duke i vendosur ato njëri mbi tjetrin, presupozon hapat drejt një jete relativisht më të mbyllur, një jete më të mbrojtur. Këtë e gjejmë të shprehur qartë sidomos në shëmbujt me tri kate me nga një ambient në çdo kat, si: te theksimi vertikal i banesës, te hyrjet e pakta nga jashtë, te mungesa në përgjithësi e dritareve në katin e parë ose ekzistenca e tyre në numër të vogël e me përmasa mjaft të reduktuara, te ekzistenca e shkallëve brenda dhe së fundi te ekzistenca në katin e dytë sidomos e elementëve të tillë si çikma e frëngji. I parë në këtë aspekt tregues jo pa rëndësi është edhe oborri mjaft i varfër nga ndërtime të tjera ekonomike.

Ky fenomen duhet të na tërheqi vëmëndjen sepse, ndonëse si variant është shkalla më e lartë e zhvillimit të këtij tipi banese, qoftë nga ana kompozicionale, nga pikpamja e vendosjes së ambienteve në raport me njëri tjetrin dhe nga destinacioni i tyre, ashtu dhe nga pikpamja e analizës së mësipërme ai shërben si një hallkë lidhëse me tipet e banesave që gjejmë në krahina të tjera, por që e kanë më të qartë e më të kristalizuar karakterin e mbyllur dhe të fortifikuar të tyre, siç është psh. kulla shqiptare në veri të vendit tonë.[22]

Analiza që bëmë flet për rrugën e rritjes së banesës, duke ruajtur karakteristikat e tipit. Më poshtë po ndalemi në disa shembuj ku këtë banesë e gjejmë të kombinuar me ndonjë tip tjetër. Kështu në Martanesh ne kemi gjetur raste kur në një banesë me çardak është përdorur telizi dhe qepeni (Tab. IX, banesa 1)[23], apo kur skema njëkthinëshe e banesës me çardak bashkëngjitet me skemën njëkthinëshe të banesës me telize (Tab. IX, banesa nr. 2). Ndërsa në Malësinë e Tiranës takojmë bashkëngjitjen e banesës

22) Për kullën e veriut lexo artikullin e P. Thomos **«Banesa popullore e tipit kullë në Mat dhe në Mirditë»**, «Studime historike» nr. 1, 72 f. 127-142. Në këtë artikull kuptojmë se tipi i vjetër i banesë së Matit që mbahet mënd akoma nga pleqt dhe nga i cili ruhen disa ekzemplarë, ka karakteristika të ngjashme me tipin që analizojmë ne më sipër.

23) Edhe në këtë banesë qepeni, i cili ka kapur gjithë faqen e murit është mbyllur tani vonë me mur, por gjurmët e kësaj mbylljeje janë plotësisht të lexueshme nga jashtë.

tiranase të malësisë me banesën me telize (Tab. X, XI)[24]. Vërejmë se në të dyja rastet skema e banesës me telize përdoret për odë miqsh (Martanesh, Malësi e Tiranës), ose për fjetje (Malësi e Tiranës). Sidoqoftë, shihet qartë se bashkimi nuk është bërë mekanik, por është realizuar nëpërmjet tij një lidhje e tillë në zhvillimin planimetrik ku çdo gjë të duket logjike. Ndërkohë, megjithë harmoninë e ndërtimit, i cili është realizuar njëherësh e jo me faza, pasja parasysh e karakteristikave për secilin tip të ndihmon që të dallosh bërthamat pa vështirësi dhe të kuptosh se ç'funksione ruan secila në tërësinë e banesës. Nga sa thamë fenomeni i mësipërm nuk është pa rëndësi. Studjuesit tanë kanë çfaqur mendimin që banesa me çardak[25]. dhe banesa tiranase[26], në format e tyre të thjeshta janë tipe të hershme. Ndonëse tani për tani nuk kemi ndonjë të dhënë për kohën e futjes në përdorim të banesës me telize, fakti që ajo është përdorur e kombinuar me tipet e mësipërme[27], kombinim i cili ka formuar një tërësi unike dhe jo një bashkëngjitje mekanike, tregon se dhe ky tip banese nuk duhet të jetë i ri. Përdorimi në rastet e kombinimit i banesë me telize në funksionin e odës së miqve ose për fjetje na shtyn të mendojmë që relativisht nga dy tipet e mësipërme e sidomos në krahasim me banesën Tiranase ky tip banese duhet të jetë më i vonshëm.

Me materialin e paraqitur u përpoqëm të japim në mënyrë sa më të përmbledhur karakteristikat dalluese dhe rrugën e zhvillimit të një tipi banese të përhapur[28], por ende të njohur relativisht pak te ne. Studimet e mëtejshme pa dyshim që do të hedhin dritë më shumë për sqarimin e gjithanshëm të këtij tipi, i cili zë vendin e vet në arkitekturën tonë popullore.[29]

DO NOT COPY

24) Zakonisht shtëpia e bukës në banesën tiranase të malësisë është përdhese. Në të dyja rastet që paraqesin ajo e tillë është. Kurse shihet që pjesa me telize është dy katëshe. Në banesën nr. 1, tab. II, ambientet e fjetjes janë pak të ngritura nga toka dhe terreni nga ajo anë vjen i pjerrët.

25) Shiko E. Riza, **«Banesa popullore në disa qëndra qytetare të Shqipërisë së Mesme»,** «Monumentet» 5-6 1973,

26) Shiko. E. Riza, K. Zheku, **Banesa Tiranase,** «Monumentet» 2, 1971.

27) Në përgjithësi tipet e kombinuara mbahen mënd nga të moshuarit si banesa të vjetra.

28) Shiko edhe P. Thomo, **«Banesa me «qoshk» në Shqipërinë e Veriut»,** në «Etnografia Shqiptare» VIII, 1976, f. 205, ku autori thekson se: «Në krahinat që po shqyrtojmë ndeshen banesa si ato të Çermenikës.

29) Fotografitë dhe skicat janë marrë nga arkivi i sektorit të Historisë së Artit dhe të Arkitekturës, pranë Institutit të Historisë, ndërsa pregatitja e sistemimi për botim i skicave (tabelave), është bërë nga F. Zarshati.

TAB I

DO NOT COPY

VARJANTE TE NDRYSHEM TE QEPENIT

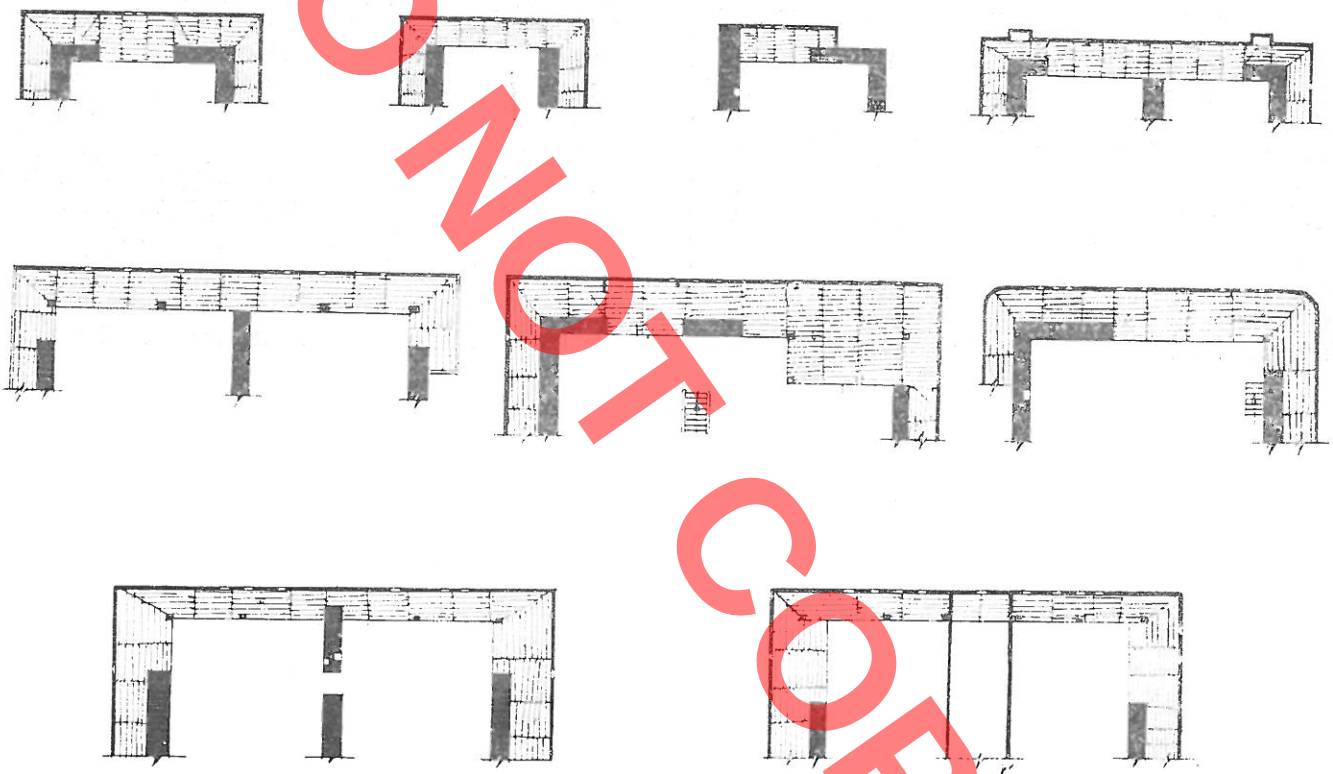

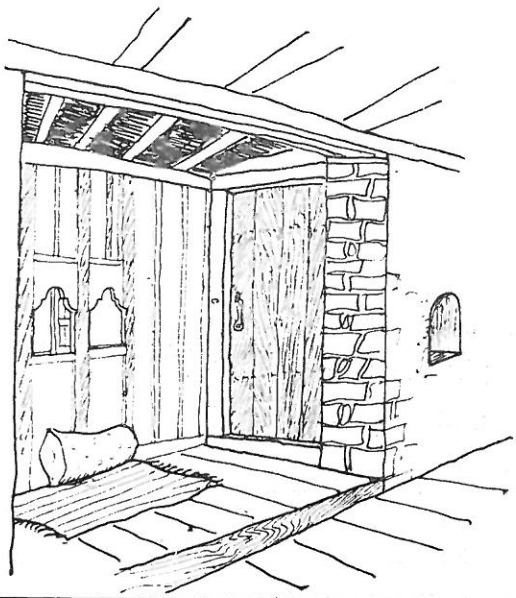

PAMJE NGA BRENDA E QEPENIT

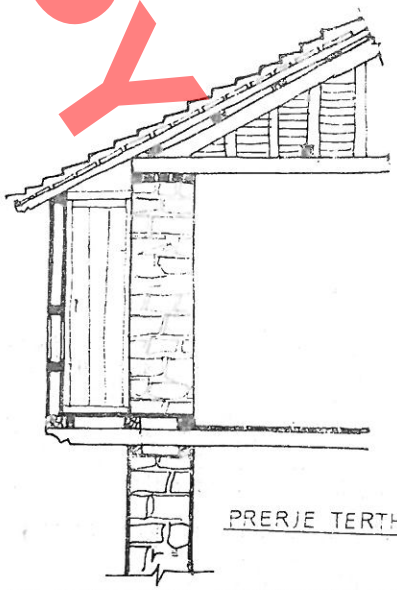

PRERJE TERTHORE

FZ

DO NOT COPY

BANESE NE MARTANESH Nr. 1

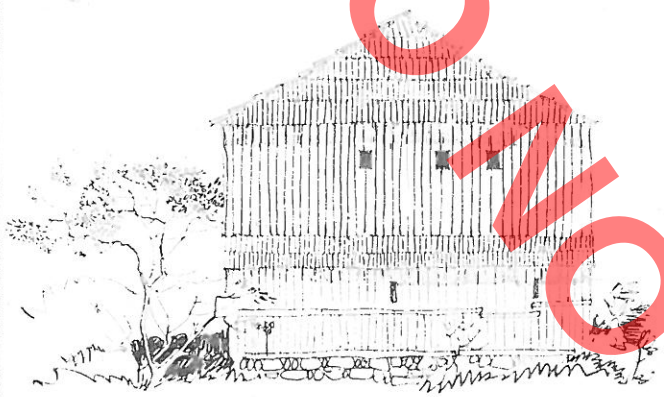

KATI PERDHES

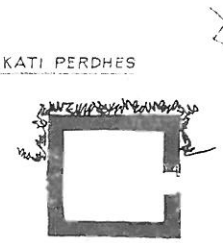

V

KATI I PARE

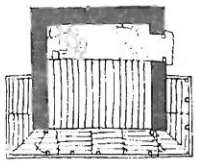

0 4 M

BANESE NE MALSI TE TIRANES Nr. 2.

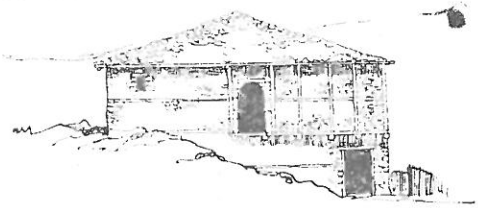

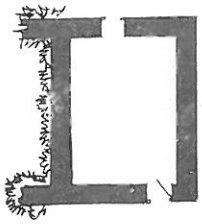

V

KATI PERDHES

KATI I PARE

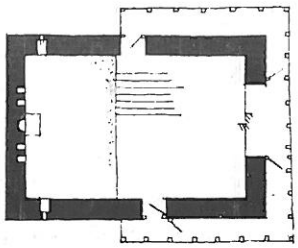

0 5 M.

BANESE NE MALSI TE TIRANES Nr. 3

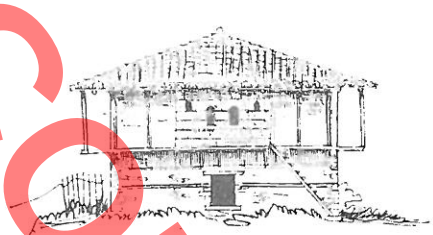

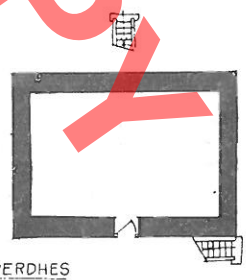

KATI PERDHES

V

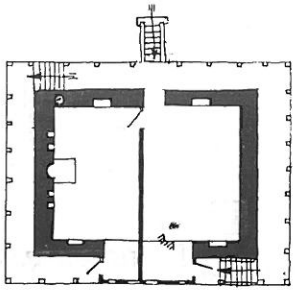

KATI I PARE

0 5 M

F2

TAB III

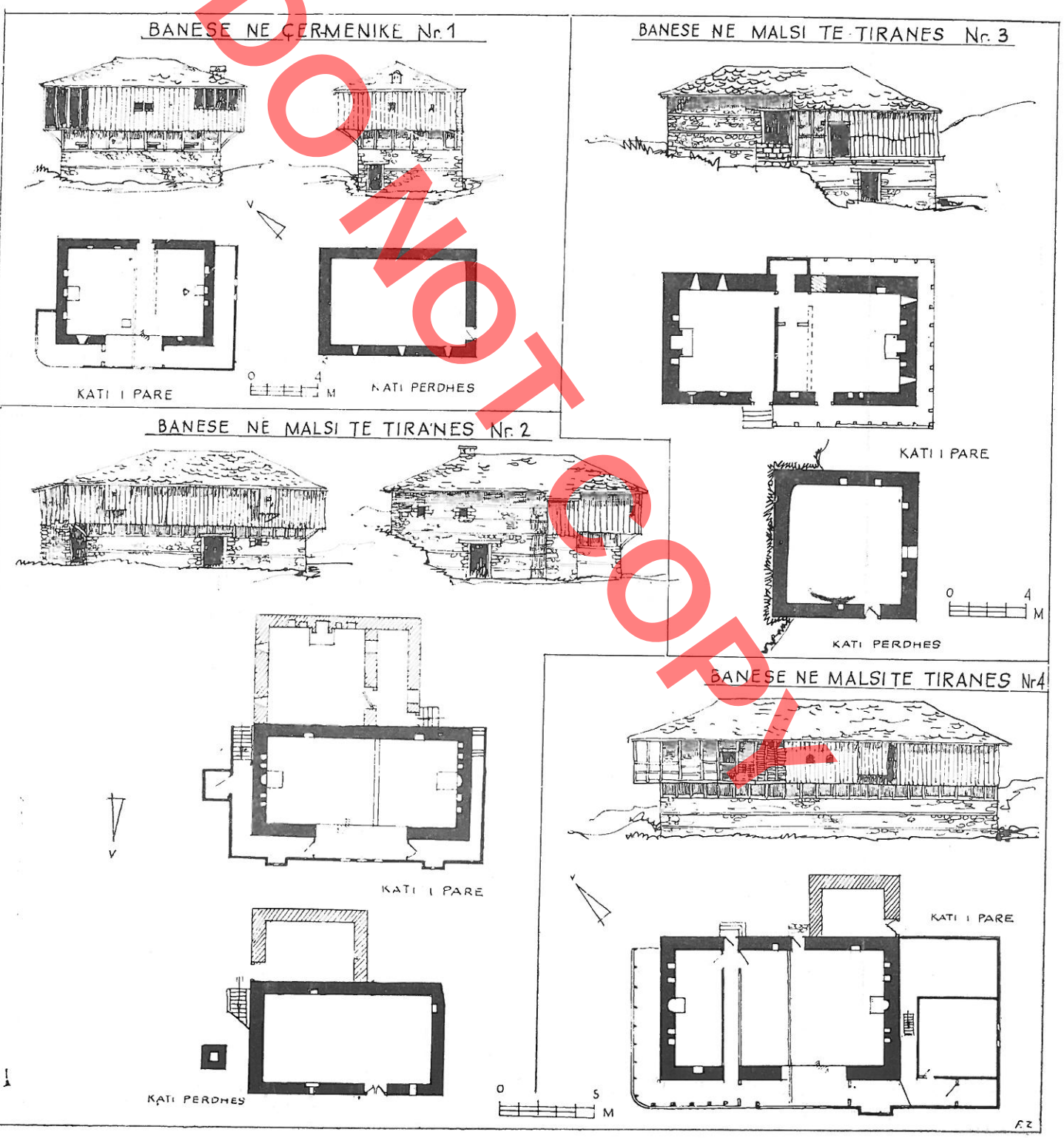

DO NOT COPY

DO NOT COPY

BANESE NE ÇERMENIKE Nr. 1

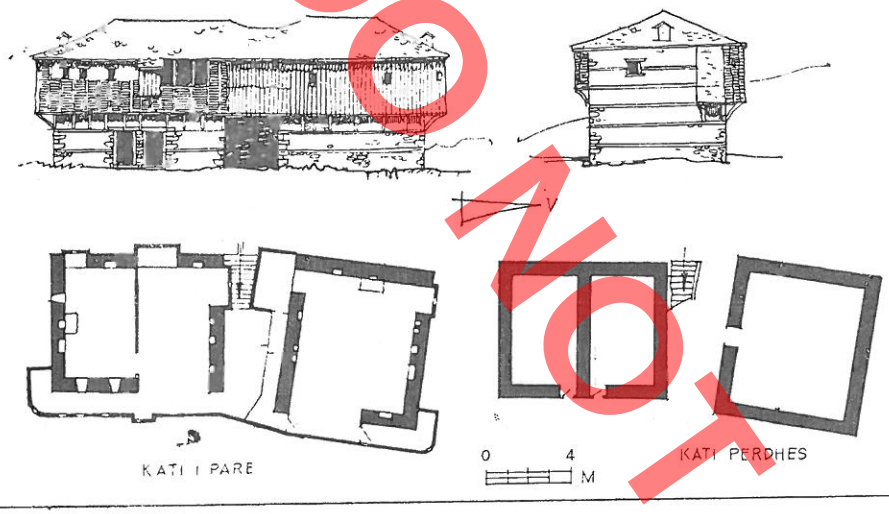

BANESE NE ÇERMENIKE Nr. 3

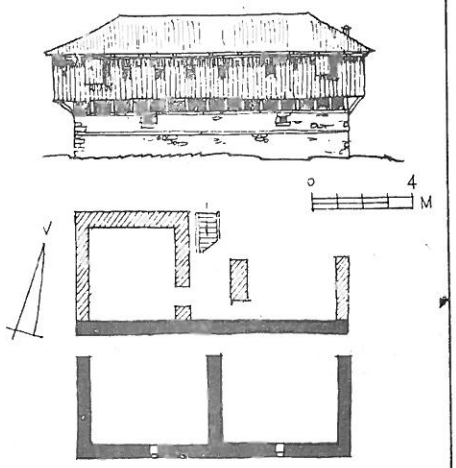

BANESE NE MALSI TE TIRANES Nr. 2

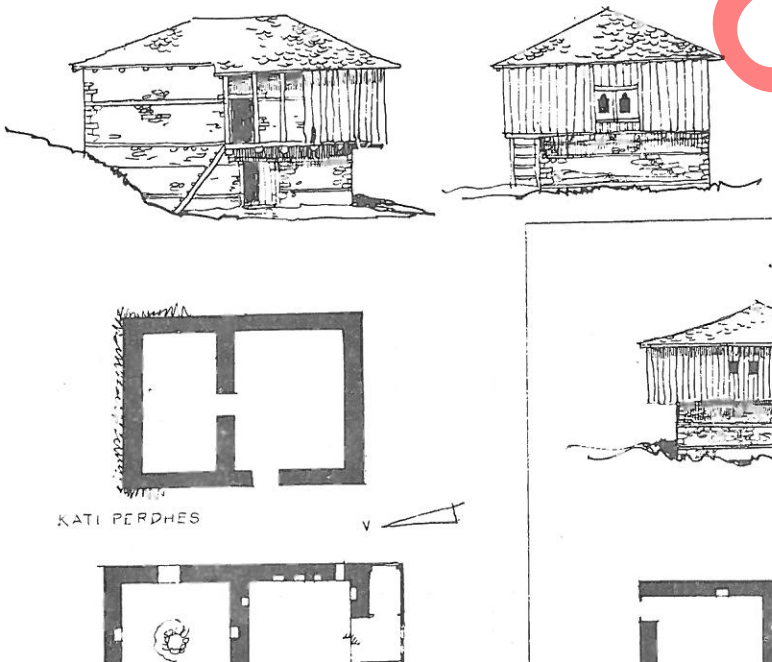

BANESE NE MALSI TE TIRANES Nr. 4

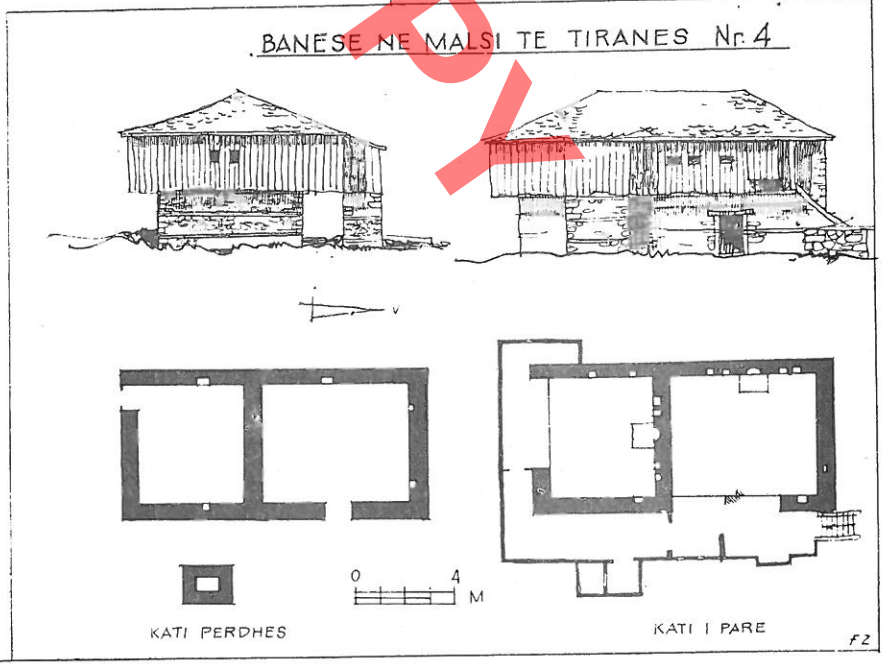

TAB V

DO NOT COPY

BANESE NE MALSI TIRANES Nr.1

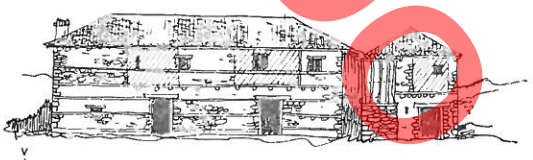

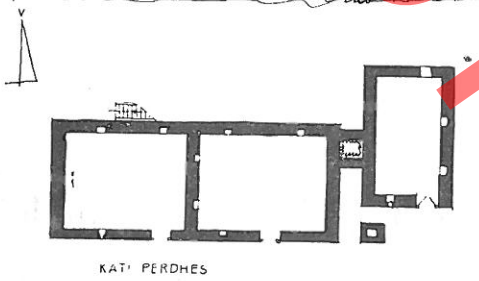

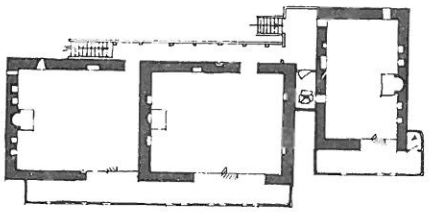

BANESE NE MALSI TE TIRANES (Nr.3)

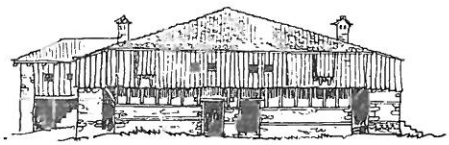

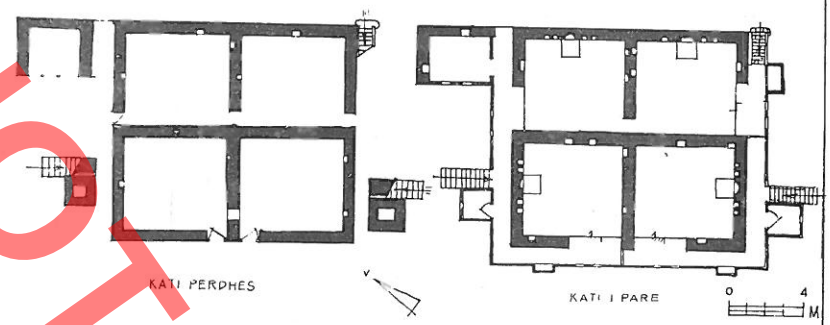

BANESE NE ÇERMENIKE (Nr.4)

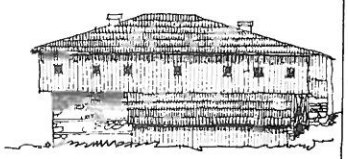

BANESE NE MALSI TE TIRANES (Nr.2)

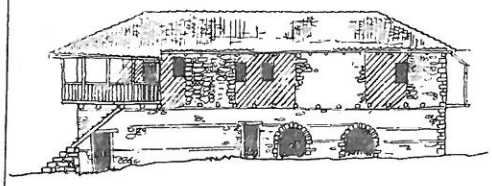

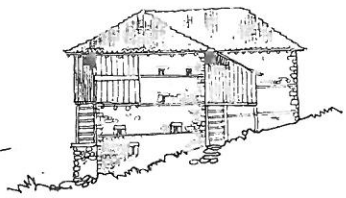

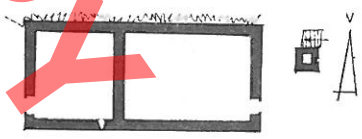

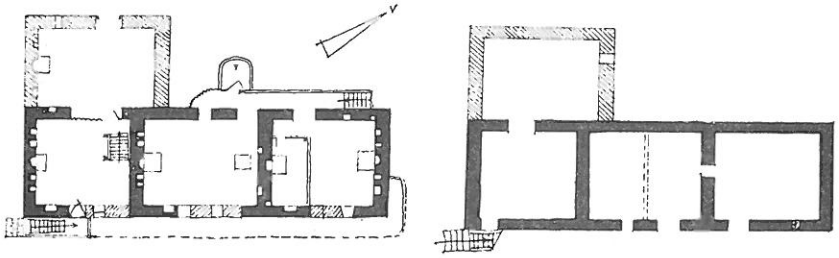

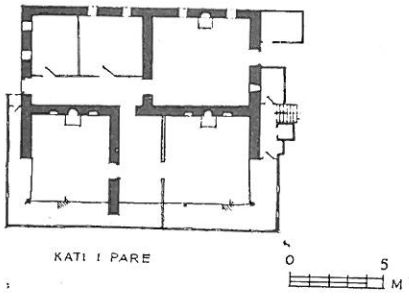

DO NOT COPY

BANESE NE MALSI TE TIRANES (Nr. 1)

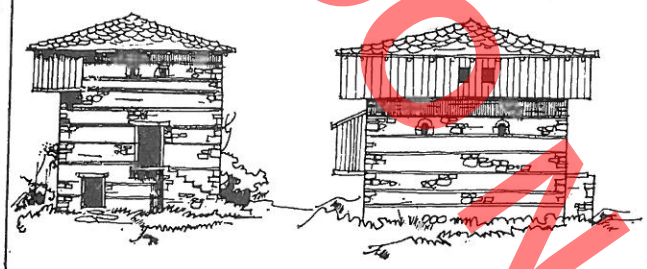

KATI PERDHES

KATI I PARE

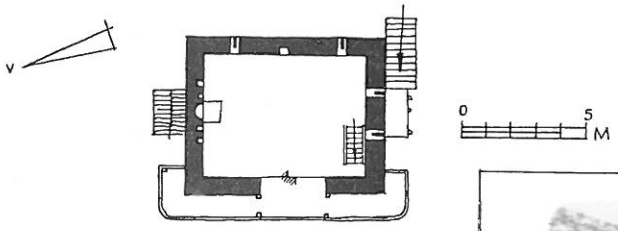

KATI I DYTE

BANESE NE ÇERMENIKE (Nr. 3)

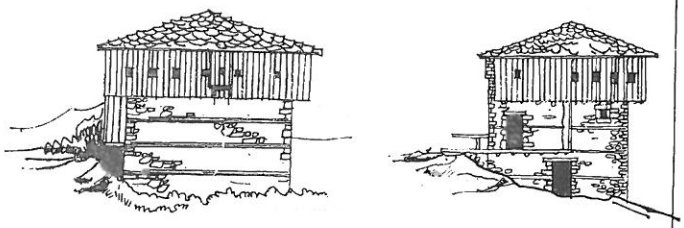

KATI PERDHES

KATI I PARE

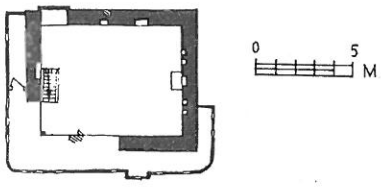

KATI I DYTE

BANESE NE ÇERMENIKE (Nr. 2.)

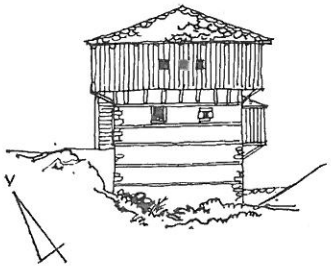

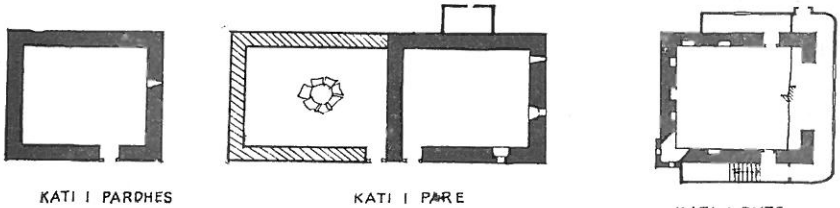

KATI I PARDHES

KATI I PARE

KATI I DYTE

BANESE NE ÇERMENIKE (Nr. 4)

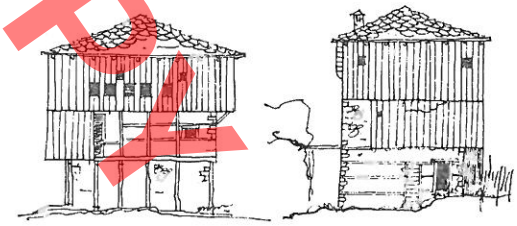

KATI PERDHES

KATI I PARE

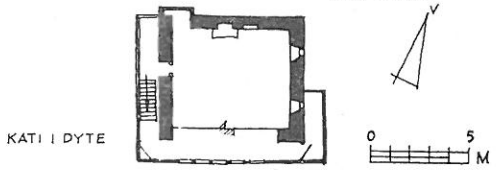

KATI I DYTE

F2

TAB VII

DO NOT COPY

BANESE NE ÇERMENIKE (Nr. 1)

V

KATI I DYTE

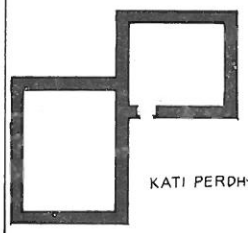

KATI PERDHES

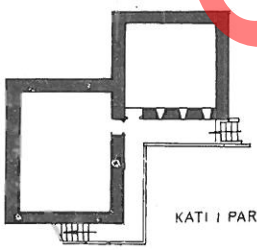

KATI I PARE

0 2 4 6 8 M

BANESE NE ÇERMENIKE (Nr. 2)

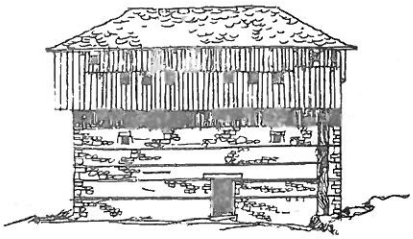

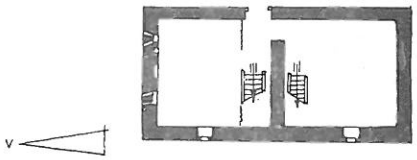

V

KATI I PARE

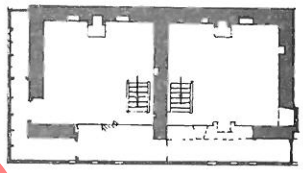

KATI I DYTE

0 5 M

BANESE NE MALSI TE TIRANES (Nr 3)

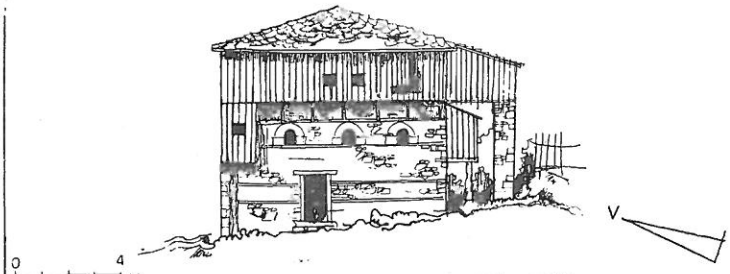

V

0 4 M

KATI I DYTE

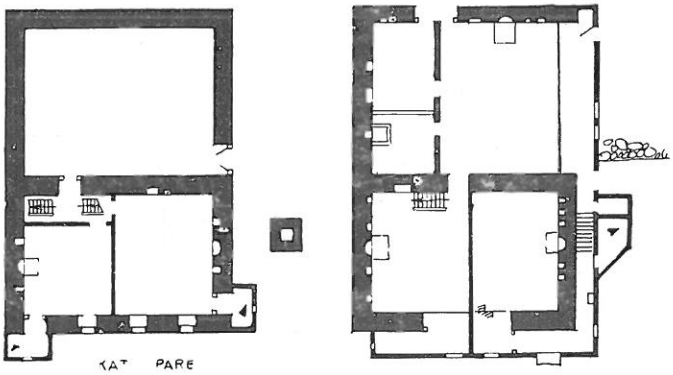

KAT PARE

BANESE NE ÇERMENIKE Nr. 4

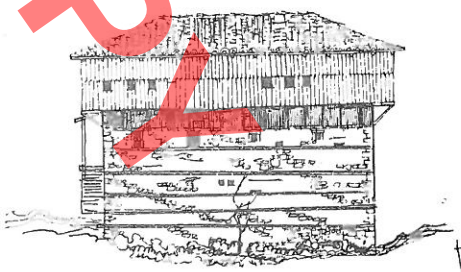

V

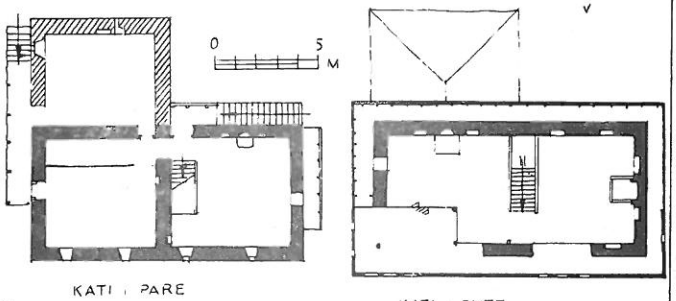

0 5 M

KATI I PARE

KATI I DYTE

F2

DO NOT COPY

BANESE NE ÇERMENIKE (Nr. 1)

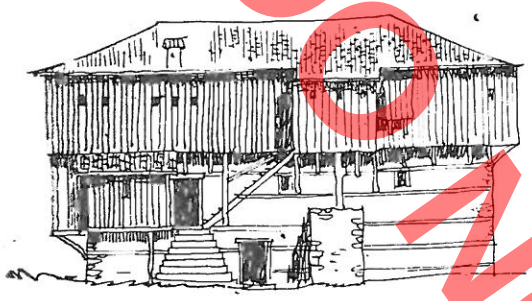

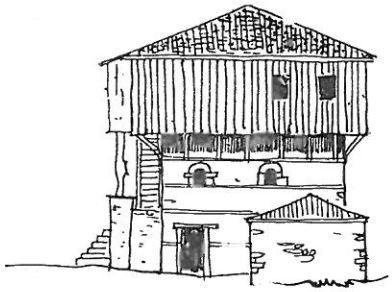

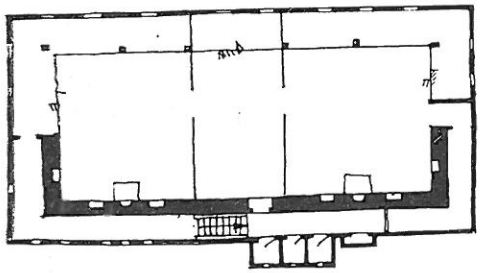

V

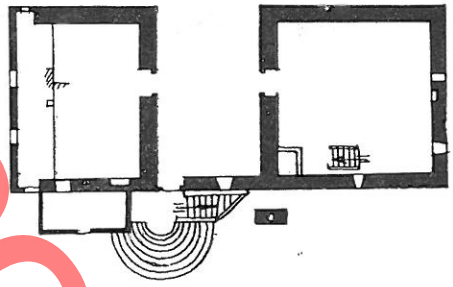

0 4 M

BANESE NE ÇERMENIKE (Nr. 2.)

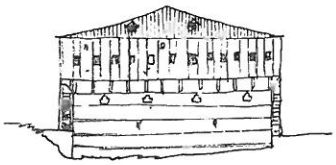

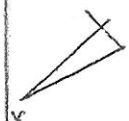

V

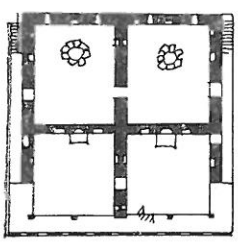

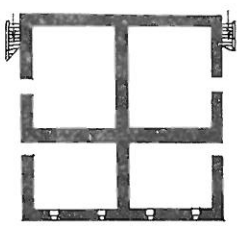

0 6 M

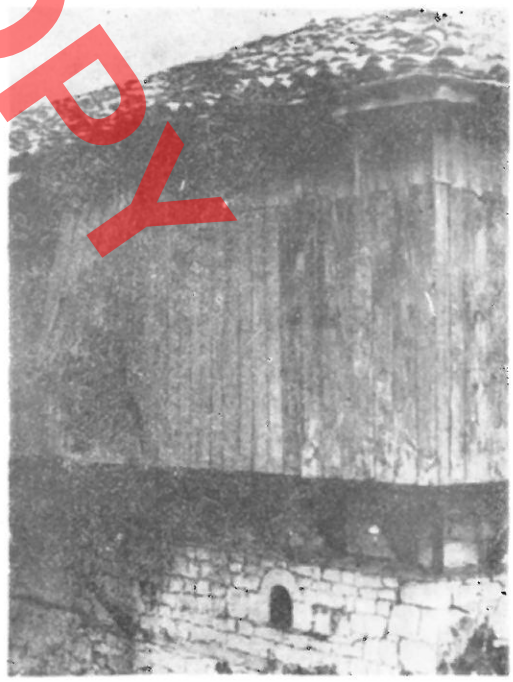

FZ

TAB IX

DO NOT COPY

BANESE NE MARTANESH (Nr. 1)

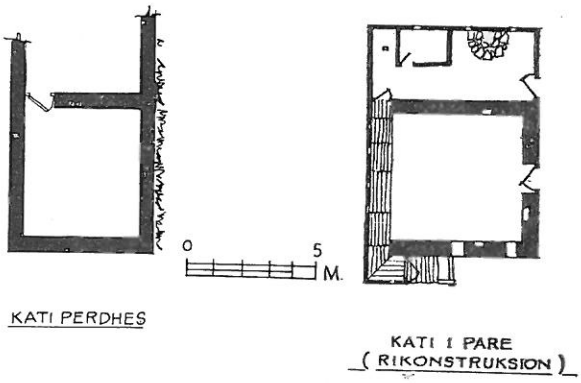

KATI PERDHES

KATI I PARE
(RIKONSTRUKSION)

BANESE NE MARTANESH (Nr. 2)

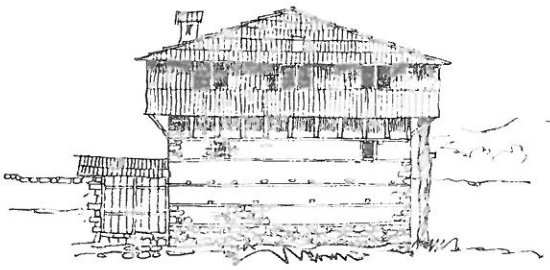

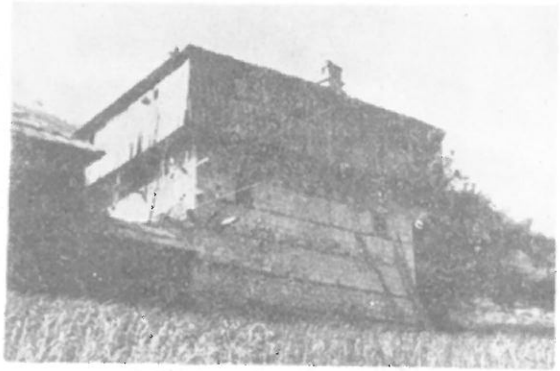

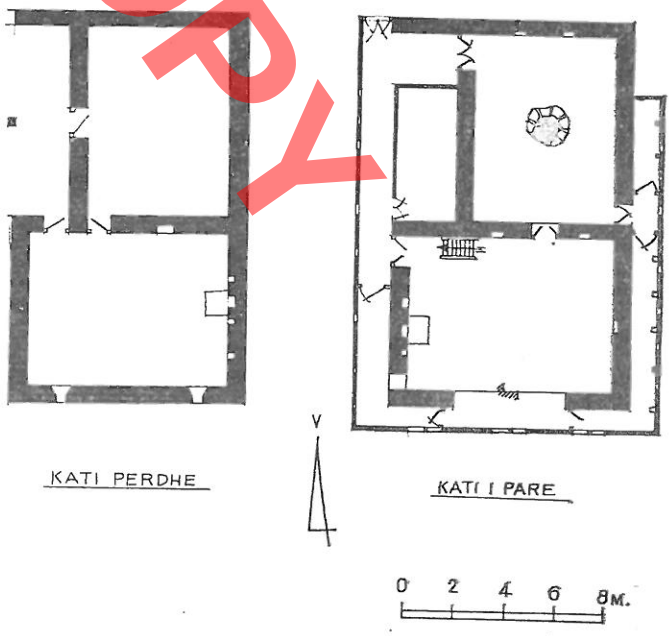

KATI PERDHE

KATI I PARE

F.Z.

BANESE NE MALSI TE TIRANES (Nr. 1)

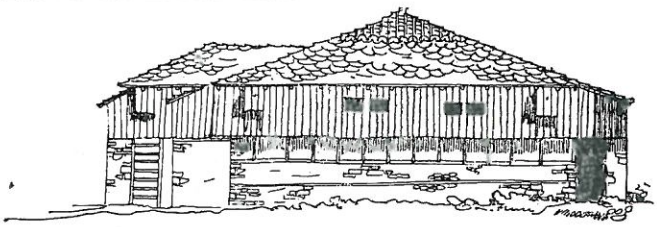

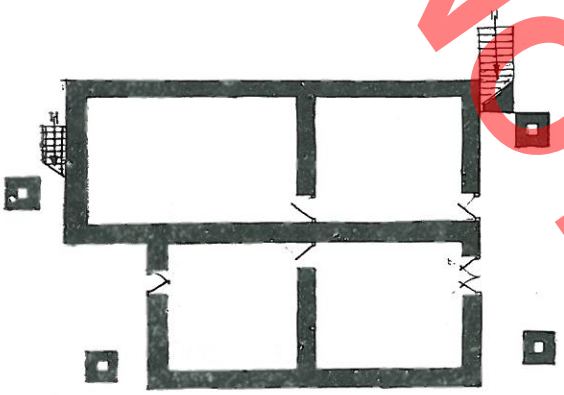

KATI PERDHES

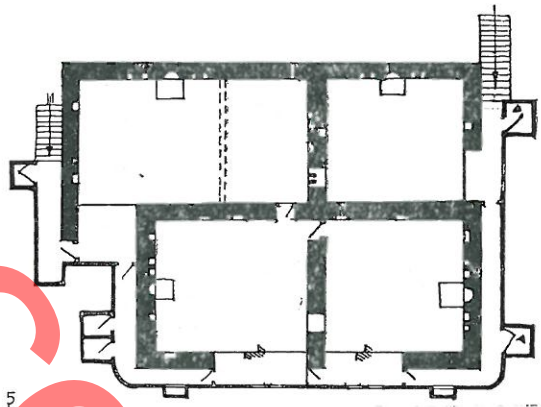

KATI I PARE

BANESE NE MALSI TE TIRANES (Nr. 2)

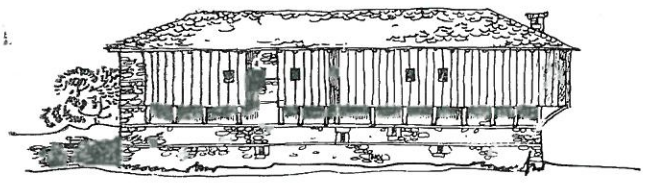

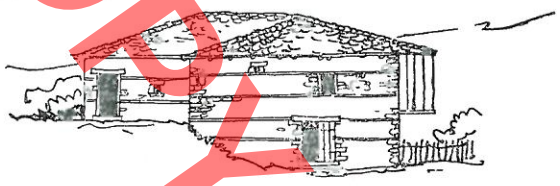

KATI I PARE

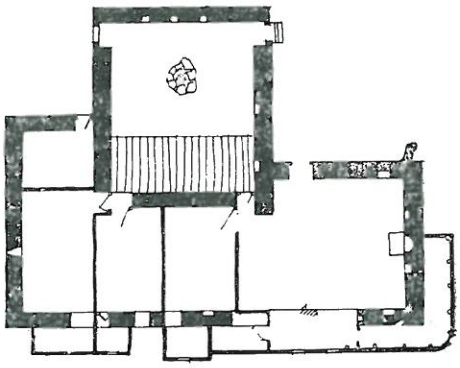

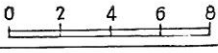

Faruk Tarshat

DO NOT COPY

DO NOT COPY

BANESE NE MALSI TE TIRANES (Nr. 1)

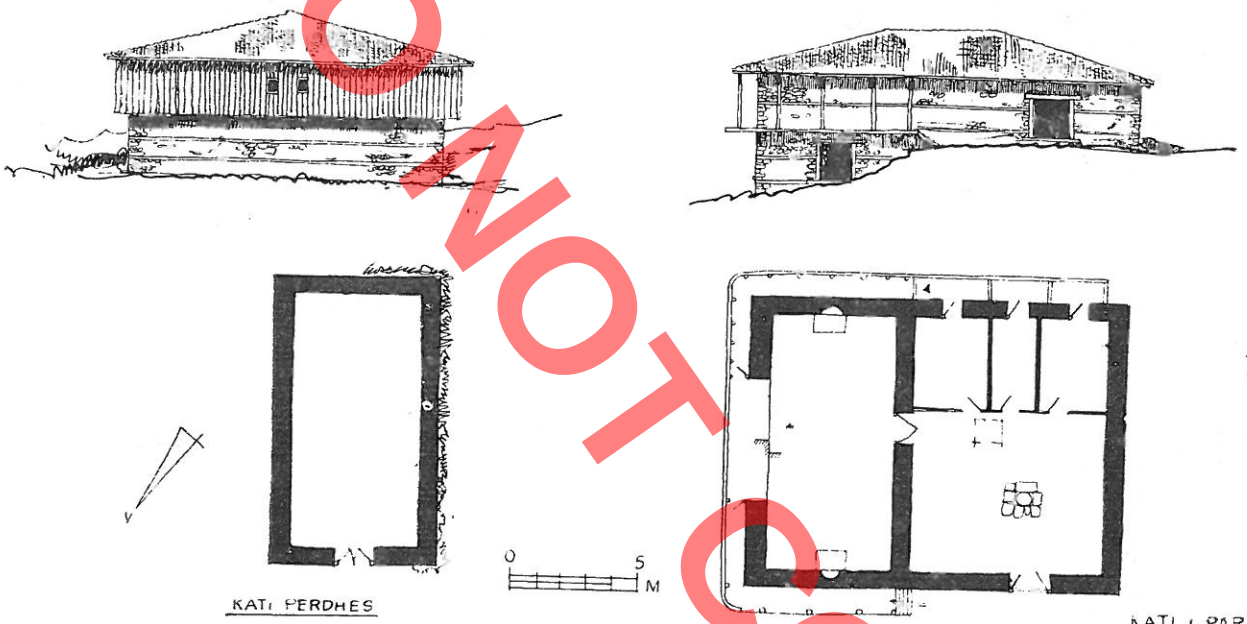

BANESE NE MALSI TE TIRANES (Nr. 2)

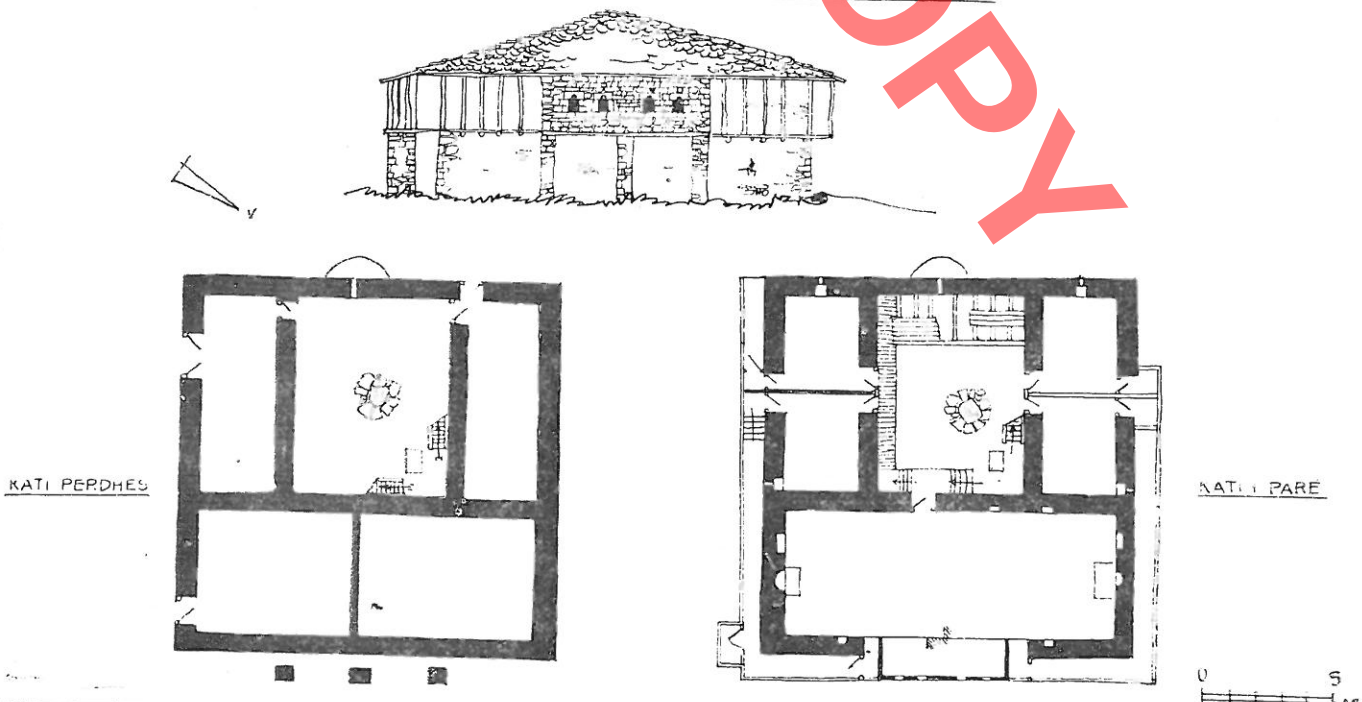

Ali MUKA

DO NOT COPY

L'ARCHITECTURE POPULAIRE DANS L'ALBANIE CENTRALE

(L'habitation à telize = galerie fermée)

RESUME

Les zones montagneuses de l'Albanie centrale, riches en traditions dans le domaine de l'architecture populaire, se caractérisent entre autres par un type de maison à part, l'habitation à telize. L'auteur de cet article a centré ses études principalement dans les zones de Çermenike, de Martanesh et de la Malesie de Tirana. Ce même type d'habitation nous le retrouvons aussi dans la zone de Shëmil, dans certains villages de Peshkopi, de Kruje et de Librazhd. L'ancienne habitation de la région de Mat aussi a des ressemblances frappantes avec le type que nous sommes en train d'examiner.

En général les villages de ces zones se caractérisent par une extension considérable et se trouvent à une altitude allant de 400-500 m jusqu'à 1000-1200 m au-dessus du niveau de la mer. Une bonne part de ces villages s'étendent sur trois bandes différentes: le verri (= zone boisée peu élevée), le katund (= village) et le Mal (= montagne). La plus grande concentration se trouve dans le katund puis dans le zall et en dernier lieu vient le Mal comme agglomération permanente.

Du matériel recueilli sur place, il ressort en général que les habitations ne portent leur date de construction. Une seule exception à la règle, une maison de trois étages à Çermenike. (Fig. 1) construite en 1871. Le fait que la maison à trois étages constitue la variante plus évoluée, nous induit à penser que les formes plus simples de ce type d'habitation sont des constructions de date plus ancienne. En nous fondant sur les témoignages des habitants du pays et sur le degré de confrontation, il nous semble que les plus anciennes habitations existantes de ce type doivent appartenir à la fin du XVIIIe siècle. Toutefois, la plupart d'entre elles doivent avoir vu le jour pendant le XIXe siècle ou encore dans la période s'étendant des premières décennies du XXe jusqu'à la veille de la Libération.

L'existence de la petite propriété privée ainsi que l'utilisation de moyens et de méthodes arriérés, envisagées dans le cadre du système social de l'époque, ont évidemment influé sur l'évolution lente qui s'observe dans le domaine du développement général matériel de ces zones montagneuses.

Malgré cela, et indépendamment du fait que des études économiques n'ont pas été effectuées en cette direction, les éléments mêmes de ce type d'habitation nous permettent d'entrevoir une structure sociale déterminée de la population, selon laquelle les formes plus simples d'habitation appartiennent aux paysans pauvres et celles plus évoluées à la paysannerie moyenne et aux familles plus aisées du pays. L'existence de ce type d'habitation, dans ces contrées voisines l'une de l'autre, a été favorisée par un développement économico-social presque semblable, par des conditions naturelles et géographiques analogues, par la présence des mêmes maîtres constructeurs sur les lieux et par les exigences relativement identiques quant au mode de vie,

Ce type d'habitation est connu parmi le peuple sous le nom de «Maison à telize» (Figs. 2,3,4). Il comporte deux variantes principales: celle à deux étages et celle á trois. La première variante, représentée dans le Tab. II (habitations 1, 2, 3) et dans le Tab. III (habitations 1,2,3,4), ne comporte qu'une seule pièce à chaque étage. Mais nous la retrouvons aussi dans le Tab. IV, où les habitations, 1,2,3, et 4 sont à deux pièces à chaque étage, ainsi que dans le Tab. V où les habitations 1,2,3 et 4 comportent plus de deux pièces à chaque étage. En ce qui concerne la deuxième variante, elle est reproduite dans le Tab. VI où les habitations 1,2,3 et 4 ont une seule pièce à chaque étage, ainsi que dans les Tab. VII (les habitations 1,2,3 et 4) et VIII dont les habitations 1 et 2 ont deux pièces et même plus à chaque étage.

Ces deux variantes ont des caractéristiques et des propriétés communes. De leur nombre deux sont pourtant les éléments les plus essentiels distinguant ce type d'habitation des autres. Il s'agit en premier lieu de l'existence sur la façade d'une galerie fermée en bois, que les habitants du pays appellent généralement «teliz» (ou encore dahliz, dehliz, sele, perde), entourant en partie ou totalement les murs extérieurs et faisant saillie en forme de console (Fig. 5). Les principales fonctions de cette galerie sont les suivantes: a) Elle sert de couloir de passage et de communication aux pièces destinées à l'habitation; b) c'est ici que se trouvent les installations sanitaires et différentes autres pièces accessoires comme remises et autres; c) étant en forme de console, elle constitue une espèce d'auvent pour l'étage inférieur et protège les murs de glaise, surtout ceux exposés aux vents

et à la pluie. En ce qui concerne le deuxième élément d'importance, c'est la présence à l'intérieur des pièces de l'étage supérieur d'une espèce de balcon ouvert du dedans et invisible de dehors (du fait qu'il se termine sur le même plan que le teliz), et que les gens du pays appellent qepen (ou encore sergjen). Les dimensions de ce balcon varient de 1,5 m à la moitié de la longueur des murs extérieurs. Le Tab. I reproduit clairement cette variante. Le qepen, en tant qu'élément des pièces d'habitation et en particulier de la chambre des amis, ne fait que croître leur surface d'habitation. Par ailleurs, de par sa position même il participe activement à la composition intérieure de ces pièces.

L'habitation à telize, dans ses deux variantes, se caratérise par la fonction claire de chaque étage: les étages supérieurs servent seulement à l'habitation, tandis que l'étage au rez-de-chaussée est destiné au logement des animaux. Les principales pièces d'habitation pour les deux variantes sont la «maison du pain» et la «chambre des amis». En ce qui concerne le traitement de leur intérieur, ces deux variantes ont nombre de points en commun. L'élément essentiel distinguant ces deux variantes est la disposition des pièces susmentionnées l'une par rapport à l'autre. Ainsi, dans la deuxième variante les pièces d'habitation sont disposées l'une au-dessus de l'autre, ce qui met clairement en relief le caractère profondément vertical de ce type de maison.

Le passage de l'habitation à deux étages, ayant une seule pièce à chaque étage (Tab. II, les maisons 1, 2 et 3), à l'habitation ayant deux pièces à chaque étage (Tab. IV, les maisons 1, 2, 3 et 4) a eu lieu en fonction des possibilités économiques. En ce qui concerne les maisons du Tableau III, ou la pièce destinée à l'habitation se caractérise par de plus grandes dimensions et deux foyers en son intérieur, elles constituent une phase intermédiaire de la transition mentionnée plus haut.

Plus tard, lorsque ce type d'habitation comporte plus de deux pièces à chaque étage, il sert d'habitude au logement au moins de deux familles. Cet accroissement a lieu, selon les possibilités qu'offre aussi le terrain, soit en direction longitudinale (Tab. V, les maisons 1 et 2) soit par le groupement des pièces (Tab. V, les maisons 3 et 4).

Si l'on observe attentivement les exemplaires représentant la variante à deux étages, on verra que les schémas comportant deux ou plus de deux pièces destinées à l'habitation se caractérisent par une succession de noyaux à une pièce. C'est précisément cette particularité de l'agrandissement de ce type d'habitation, ne se fondant pas sur un centre de composition dans la voie de son évolution, qui en a simplifié le schéma planimétrique.

En ce qui concerne la variante à trois étages, elle comporte une pièce à chaque étage (Tab. IV, les maisons 1, 2, 3 et 4), ou deux ou plus de deux pièces par étage (Tab. VII, les maisons 1, 2, 3 et le Tab. VIII, les maisons 1 et 2). En ce cas aussi l'extension de l'habitation sert au logement de deux familles. Le principe des noyaux à trois étages, comportant une seule pièce à chacun d'eux, concerne cette variante aussi (Tab. VII, les maisons 1, 2 et 3). La variante à trois étages est en général moins répandue que la première, ce qui s'explique par le fait que la masse des paysans manquait des moyens nécessaires à cette fin. N'importe comment la diffusion de cette variante, qui n'a pas apporté des modifications à la technique de construction et des espaces, au traitement des pièces et à leurs dimensions, est due non seulement aux facteurs naturels et géographiques qui en ont favorisé la croissance en hauteur (évidemment les conditions économiques le permettant), ainsi qu'aux facteurs économiques (vu l'avantage que présente le fait de construire le plus grand nombre possible de pièces sous le même toit), mais encore aux facteurs sociaux, dont l'importance est primordiale, car l'état d'insécurité dans laquelles vivaient les gens les poussaient à mener une existence fermée et le mieux protégée possible.

En outre ce type d'habitation nous le retrouvons combiné à d'autres types, par exemple avec la maison à tchardak (Tab. IX, les maisons 1, 2) ou encore avec la variante tiranoise de la Malesie (Tab. X, XI). En ces cas, quoique l'unité de la maison soit évidente, on relève sans aucune difficulté les noyaux, ainsi que la place et la fonction que ceux-ci exercent dans l'ensemble de l'habitation. En l'occurence l'habitation à telize est utilisée comme chambre des amis ou comme chambre à coucher. Ces exemplaires résultat d'une combinaison entre les deux types nous retient l'attention par le fait que la maison de Tirana et celle à tchardak sont, dans leurs formes simples, des constructions récentes; par ailleurs, le fait même qu'en ces cas la maison à telize est employée comme chambre des amis ou chambre à coucher, il en résulte que malgré sa diffusion plus grande en tant que type à soi elle est plus récente par rapport aux deux précédentes.

Evidemment les études entreprises en ce domaine permettront de mieux approfondir la nature de ce type d'habitation, qui, non seulement de par sa diffusion relativement large et par ses caractéristiques, occupe une place à part dans notre architecture populaire.

DO NOT COPY

Valter SHTYLLA

DO NOT COPY

DISA URA TË VJETRA PREJ GURI NË VENDIN TONË

Urat e gurit të ndërtuara në periudha të ndryshme zënë një vend kryesor ndër objektet e vjetra inxhinierike të vendit tonë. Në këtë kumtesë do të trajtojmë disa ura të vjetra prej guri, ndërtimi i të cilave mendojmë se duhet t'u takojë shekujve XVIII-XIX, periudhë në të cilën duhet të jenë ndërtuar shumica e urave që ruhen ende në këmbë e që mund të studjohen plotësisht nga ana jonë. Nga burimet e ndryshme rezulton se në periudhën në fjalë ishin të përhapura mjaft urat e drurit, prej të cilave sot nuk kemi asnjë gjurmë.

Nga gjurmimet e deritanishme vërejmë se sot në vendin tonë ruhen rreth 100 ura të kësaj periudhe. Të ndërtuara në lugina lumenjsh, përrenj etj, me ma-

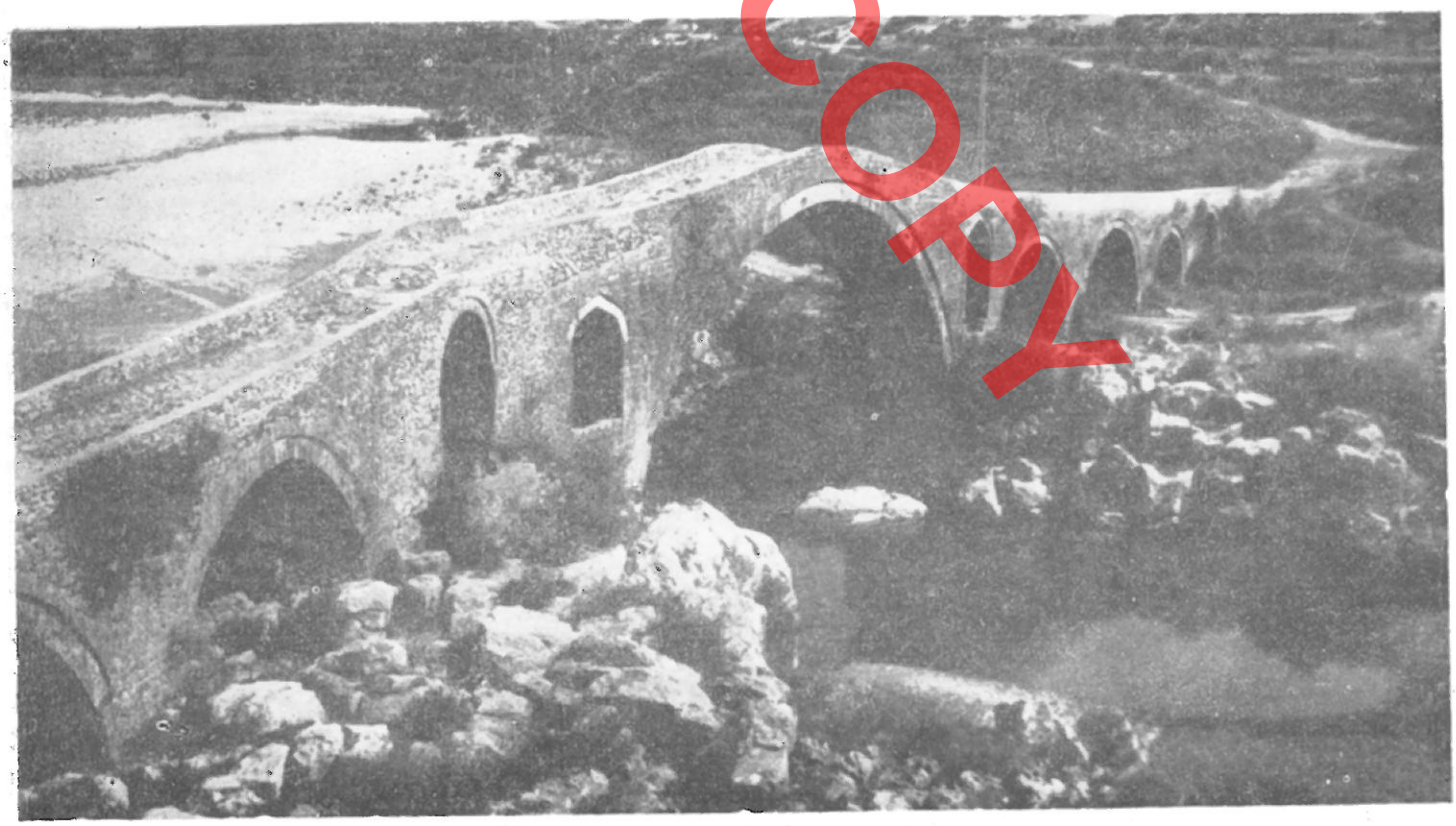

Fig. 1

Fig. 2

dhësi e numër harqesh të ndryshme, ato bënin pjesë në rrugë të rëndësishme të kohës, duke lidhur midis tyre qendrat e banuara. Ura të vjetra me hark guri takohen në të gjitha krahinat e vendit duke filluar nga veriu në jug si në Kukës, Shkodër, Krujë, Elbasan, Librazhd, Pogradec, Korçë, Përmet, Gjirokastër etj. Kuptohet se sipas gjerësisë së shtratit të lumit urat e gurit ngriheshin me një ose me shumë harqe. Te ne ruhen disa ura me shumë harqe si Ura e Mesit në Shkodër, e Vezirit në Kukës, e Velabishtit në Berat; po kështu kemi urat në Dropull, Urën e Mirakës në Librazhd, të Tabakëve Tiranë etj. me dy-tri harqe. Urat e gurit me një hark që janë më të thjeshtat e

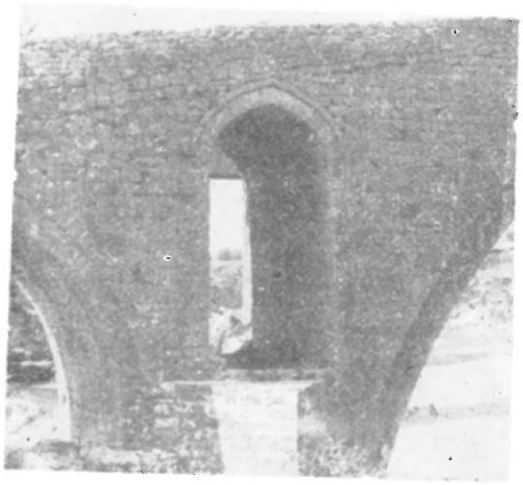

Fig. 3

më të përhapurat, i hasim në çdo krahinë të vendit. Në fazën e tanishme të studimit do të trajtojmë vetëm Urën e Mesit në Shkodër dhe urat e krahinës së Dropullë, në Gjirokastër.

Në krahinën e Shkodrës janë ndërtuar disa ura guri në lumenjtë Kir e Drin. Kiri, i cili është nga lumenjtë kryesorë që lagin pellgun e Shkodrës, gjatë rrjedhës së tij të poshtme kalohej nga tri ura: Ura e Shtrenjtë, Ura e Mesit dhe Ura e Kirit, nën Kalanë e Shkodrës. Urës së Shtrenjtë sot i ka mbetur vetëm emri, pasi nuk ruan asnjë gjurmë, ndërsa Ura e Kirit, e ndërtuar më 1768 nga Bushatllinjtë është shkatërruar krejtësisht.

Sot ruhet mirë Ura e Mesit, që e merr emrin nga fshati Mes, pranë saj, e cila lidh Shkodrën me Drishtin dhe me krahinën e Cukalit. Nga gjurmimet në vend rezulton se rruga prej Shkodre në Drisht nuk e kalonte Kirin tek Ura e Mesit, por në veri të saj, nën kodrën e Kalasë së Drishtit, ku akoma dhe sot në lumë ruhen pjesë të këmbës së urës. Më vonë u ndërtua Ura e Mesit dhe në vazhdim rruga gjatë bregut të majtë të Kirit, që kalon nëpër fshatin Mes. Lidhur me datën e ndërtimit të urës, nuk kemi të dhëna ekzakte. Ura e Mesit nuk figuron në hartën e Koronelit të vitit 1688[1], ku janë shënuar gjithë urat e krahinës. Ky fakt na shtyn të mendojmë se Ura e Mesit nuk ka ekzistuar para fundit të shek. XVII, por në mbështetje dhe me mendimet e disa autorëve, ajo duhet të jetë ndërtuar pak a shumë në të njëjtën kohë me Urën e Kirit të përmendur më lart dhe me Urat e Vezirit në Kukës e Podgoricë, me të cilat ka të njëjtën teknikë ndërtimi. Të gjitha janë ndërtuar nga Mehmed Pashë Bushati në fundin e shek. XVIII. Ura e Mesit përmendet që prej mesit të shek. XIX nga Hani[2] e më vonë nga autorë të tjerë si Bettini[3] e Armao[4], që e krahasojnë me urat e Vezirit të përmendura më sipër.

Nga urat që ruhen te ne, Ura e Mesit është më e madhja, fig. 1. Ajo është realizuar me 13 harqe me hapësira të ndryshme. tab. I,a. Gjatësia totale e urës në projeksion horizontal arrin 103 m. Në planimetri, rreth 5 m djathtas harkut kryesor, traseja e urës merr një kthesë në drejtim të bjefit të poshtëm me një kënd prej 14º, thyerje që imponohet nga trajta e formacionit shkëmbor të shtratit të lumit. tab. I, a.

Ndërtimi i urës ka kaluar nëpër dy faza, gjë që konstatohet nga gjurmët në teknikën e ndërtimit fig. 2.

1) P. Coronelli, **Citta, forteze ed altri luoghi dell'Albania, Epiro e Livadia,** Venezia, 1704.
2) J. Hahn. **Albanesische Studien,** Jena, 1854, f. 81.
3) S. Bettini. **Testimomanze de civilta ed'arte in Albania,** Venezia, Vol. I, f. 34.
4) E. Armao, **Localita chiese, fiumi, monti e toponimi vari di un'antica carta dell'Albanie setentrionale,** Roma, 1933, 82.

DO NOT COPY

Fazës së parë i takon harku kryesor me tri harqe anash tij, dy në krahun e majtë dhe një në të djathtin. tab. I, b. Faqet e dukshme të muraturës së pjesës së vjetër janë punuar me gurë të latuar e me fuga të rregullta vertikale e horizontale. fig. 3. Më vonë, kur me sa duket prurjet e mëdha përmbytnin pjesët e pjerrëta në hyrje e dalje të urës, lindi nevoja e zgjatjes së urës, gjë që solli fazën e dytë të ndërtimit.

Në qendër të kompozimit të fazës së parë ndodhet harku kryesor gjysmërrethor me hapësirë drite 21,5 m, nën të cilin kalon dhe shtrati i lumit Kir. Në qendër të këtij harku ura ngrihet në formë kurrizi. Nga ana konstruktive hapësirat e dritës në harqet e urës janë realizuar me qemerë dyfish. Trashësia e qemerit të poshtëm të hapësirës kryesore arrin 0,60 m dhe e të sipërmit 0,48 m. Gjerësia e qemerit është 3,4 m. Lartësia maksimale e parapetit në qendër të urës mbi nivelin e ujit arrin 12,3 m. Nga të dyja anët e harkut kryesor janë hapur dy harqe të vogla në formë lundre. Këto harqe të vogla që hasen shpesh nëpër urat e që quhen dritare lehtësuese apo shkarkuese ulin presionin hidrodinamik të ujit mbi këmbët e harqeve dhe lehtësojnë ndërtimin e urës duke evituar murosjet masive të këmbëve.

Fazës së parë të ndërtimit i takon dhe një hark segment rrethor majtas kryesorit. Faqet ballore të qemerëve të fazës së parë janë punime me gurë të rregullt pllakë. Në qemerin e poshtëm të harkut kryesor si dhe në qemerët e tjerë të urës ende ruhen ganxhat metalike, të cilat, të inkastruara gjatë thellësisë së qemerit, mbërthejnë në faqet ndërmjetëse gurët ballorë midis tyre. fig. 4.

Për të shpërndarë rrjedhën e ujit, këmbëve të harkut kryesor i shtohet nga bjefi i sipërm nga një pilë në trajtë prizmi me bazë trekëndëshi, gjë që nuk lejon përplasjen e ujit në mbështetjet e harkut. fig. 2. Traseja e fazës së parë të urës është shtruar me gurë pllakë këlliç, ku çdo 1 m ngrihen 5 cm rrjeshta tërthorë që i japin pendencës së kurrizit të harkut kryesor trajtën e shkallares.

Me zgjatimin e urës në fazën e dytë, pjesës së vjetër i shtohen 5 harqe nga e majta fig. 5 dhe 4 nga e djathta. fig. 6. Katër harqet e fillimit majtas kanë formën e harkut lundër; ndërsa i pesti është hark segment. Edhe katër harqet e fazës së dytë nga e djathta janë në formë segmenti. Hapësirat drite në këto harqe variojnë nga minimumi 2,3 m deri në 7 m maksimumi. Në përgjithësi muratura e kësaj faze nuk është punuar me kujdesin e fazës së parë, ajo paraqitet në trajtën e murit të zakonshëm me gurë lumi fig. 7. Traseja e kësaj faze është shtruar me kalldrëm të rëndomtë me gurë lumi.

Një nga krahinat më të pasura në vendin tonë me ura të vjetra guri, është krahina e luginës së lu-

Fig. 4

Fig. 5

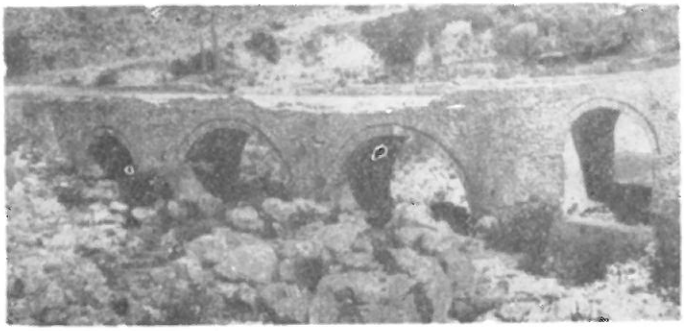

Fig. 6

DO NOT COPY

Fig. 7

mit Drino në Gjirokastër. Duke filluar nga Jergucati e deri në Labovën e Zhapës në këtë luginë hasen disa ura guri të mëdha e të vogla, që lidhin Gjirokastrën me fshatrat përreth si dhe vetë fshatrat midis tyre. Nga urat më të mëdha e më me interes të luginës është ura e Kollorcës, 4 km në J.l. të qytetit fig. 8. Ngrihet mbi degën e lumit Drino e lidh Gjirokastrën me fshatrat rreth Suhës. Ura ka gjatësinë 103 m gjerësinë 3,3 m dhe lartësinë maksimale 7 m. Ka formë të rrafshtë me pendencë të lehtë në hyrje e dalje. Përbëhet nga 5 harqe të mëdha me hapësirë drite që lëvizin nga 9 deri në 12 m. Tri harqet nga bregu i majtë kanë formë segmenti, ndërsa dy harqet e tjera tentojnë nga tipi lundër. Në këmbët midis harqeve janë hapur katër dritare lehtësuese në formë rrethore. Pjesët e poshtme të pilave (këmbëve), nën dritaret e nga të dy bjefet janë trajtuar të mprehta për të hapur rrjedhën. Edhe këtu 5 harqet e mëdha janë ndërtuar me qemere dy rreshtash me gurë pllakë shtufi, gurë që është përdorur në gjithë muraturën e urës. Në faqet ballore të qemerëve të poshtëm ruhen ganxhat mbërthyese metalike. Në pilën midis harqeve 2 e 3 nga ana e bjefit të poshtëm, në nivelin e trasesë del konsol 40 cm nga ura një konstruksion i vogël guri me gjerësi 1,2 m, i cili, me sa duket, ka luajtur rolin e një trotuari për këmbësorët në rastet kur mbi urë kalonin karvane me kafshë.

Fig. 8

DO NOT COPY

Fig. 9

Afër fshatit Grapsh, buzë rrugës nacionale, ndodhet një urë guri me katër hapësira fig. 9. Këtej kalon rruga për në Glinë, prandaj dhe ura merr emrin ura e Glinës. Ngrihet mbi degën e Drinos, që vendësit e thërresin «Kseropotamos» (lumi i thatë). Ura është e gjatë 50 m dhe 3,7 m e lartë. Traseja e urës, e rrafshtë me pendencë në hyrje e dalje, është 2,2 m e gjerë dhe nuk kufizohet me parapet nga të dy anët. Harqet e urës janë realizuar me formën e lundrës e hapësirat e tyre variojnë nga 5 deri në 7 m. Ura është ndërtuar me gurë gëlqerorë.

Nga urat më të mëdha të luginës është ura e Suhës, e ndërtuar në j.l të fshatit Suhë mbi lumin me të njëjtin emër tab. II, b. Kjo urë, që në të kaluarën lidhte Gjirokastrën me fshatrat rreth Libohovës, sot nuk punon më dhe ruhet e rrënuar, bile të tillë e ka

Fig. 10

DO NOT COPY

DO NOT COPY

Fig. 11

vizituar dhe Isamberi më 1873[5]. Ura ngrihet mbi 5 harqe të mëdha me hapësirë 6 deri 12 m, të hapura simetrikisht ndaj kyçit të harkut kryesor, ku ura ngrihet me kurriz. Harqet kanë formë segmenti e ndërmjet tyre ndodhen 4 harqe të vogla lehtësuese. Ato janë realizuar me qemerë dyfish me gurë shtufi. Nga të dy bjefet në pjesët e poshtme të këmbëve dalin pilat e mprehta për hapjen e rrjedhës së ujit në hapësirat e harqeve.

Në hyrje të fshatit Haskovë, mbi lumin e thatë ngrihet një urë e vogël me dy harqe segmente me tendencë nga lundra me hapësira 6 e 8 m të punuara me gurë gëlqerorë, fig. 10. Harqet janë realizuar me qemerë tek me nga një kornizë rrasë guri nga sipër. Traseja që ngrihet kurriz mbi harkun e madh; është shtruar me gurë gëlqerorë këlliç, ndërprerë me shkallë tërthore çdo 1,5 m. fig. 11.

Fig. 12

Fig. 13

Ura e Goricës mbi lumin e thatë ndodhet afër Jergucatit, majtas rrugës nacionale tab. II, a. Ruhet e dëmtuar në pjesën e trasesë. Është e gjatë 27 m me lartësi maksimale 4,5 m dhe me gjerësi 160 cm. Përbëhet nga tri harqe me qemerë tek punuar me gurë gëlqerorë, fig. 12.

Pranë Gjirokastrës, prapa N. Bujqësore, mbi Drinosin ruhet një hark i vetëm, që duhet të ketë qenë pjesë e një ure me 3-4 harqe, e ndërtuar në këtë pjesë të rrjedhës së Drinosit.

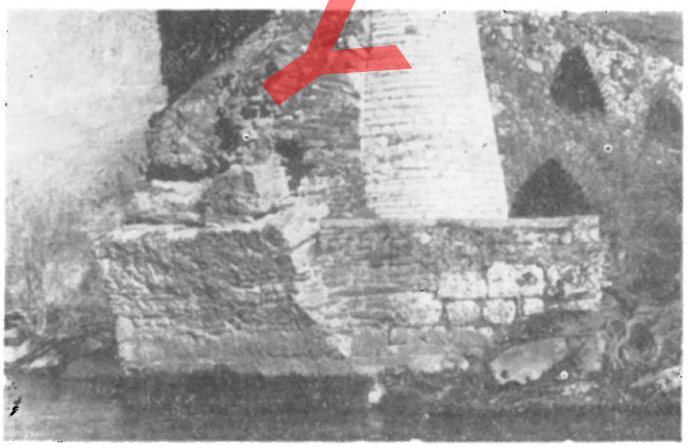

Fig. 14

5) E. Isambert, **Itineraire descriptif historique et archeologique del L'Orient**, Paris. 1873, f. 871.

Rreth 200 m nga rruga Gjirokastër-Tepelenë, në rrugën për në Labovën e Zhapës, mbi lumin Drino, ndodhet ura e Subashit. Kjo përmendet që më 1830 nga Hjugsi[6] që thotë se «11 milje nga Gjirokastra e 9 nga Tepelena, fusha e Drinos ngushtohet në një grykë, ku pranë një hani të mirë ndodhet mbi lumin Drino një urë e lartë madhështore me një hark të vetëm.» Në gjendjen e sotme ura ruhet mjaft e dëmtuar. Ekzistojnë vetëm pjesët në hyrje e dalje të ndërtuara mbi tokë, ndërsa harku i madh mbi lumë është i rrëzuar. Djathtas rrjedhës, mbi breg ndodhen 5 harqe tri rrethore e dy në formë lundre, njëri mbi tjetrin fig. 13. Në bregun e majtë ndodhen 4 harqe rrethore, e një më i vogël në formë lundre. Në mbështetjen e harkut kryesor, djathtas, ruhen gjurmë gurë smërçi masivë, gjë që na shtyn të mendojmë se ndoshta këtu ka ekzistuar ndonjë urë më e hershme fig. 14. Hapësira drite e harkut kryesor nga matjet rezulton 27 m, pra kuptohet se harku i vjetër (sot i rrëzuar) me lartësi rreth 13 m paraqiste në mesin e tij një kurriz shumë të theksuar e të lodhshëm për udhëtarin siç shprehet dhe Hobhauzi më 1812[7], kur thotë se «ura e Labovës është një urë guri shumë e ngushtë, me një kurriz në mes, aq e lartë, saqë për ta kaluar, njeriu duhet të zbriste nga kali.» Në asnjë nga urat e luginës së Drinosit nuk gjetëm ndonjë mbishkrim për datimin e tyre. Nga burimet e ndryshme del se mjeshtrit nga Dhoksati, Nokova e Këllezi kanë qenë të njohur në gjithë vendin e bile jashtë kufijve për ndërtimin e objekteve hidraulike si çesma, puse, ujësjellës etj. Mund të mendojmë se po këta mjeshtër mund të kenë kontribuar mjaft dhe në ndërtimin e urave të shumta prej guri në luginën e lumit Drino. Në urat që kemi arritur të shohim deri në fazën e tanishme të studimit, në përgjithësi nuk kemi vënë re dëmtime të mëdha, që do të rrezikonin konstruksionin e tyre. Megjithatë në disa raste është ndërhyrë për punime konsoliduese. Në qershor të vitit 1974, nga Ateljeja e Shkodrës u kryen punime në Urën e Mesit. Këto punime konsistuan në plotësimin e disa pjesëve të dëmtuara të parapetit të urës si dhe në mbushjen e kalldrëmit të urës në dy sipërfaqe të dëmtuara nga të dy anët e harkut kryesor. Punimet u kryen sipas teknikës ekzistuese. Konstruktivisht ura ruhet në gjendje të mirë.

Gjatë këtij viti nga Ateljeja e Korçës u kryen punime restaurimi në Urën e Terziut në Proptisht të Pogradecit. Në këtë urë qe dëmtuar harku sipër, pjesa e djathtë, nga ana e rrjedhës së poshtme. Punimet e restaurimit, që konsistuan në plotësimin e pjesës së rrëzuar të harkut dhe në riformulimin e kalldrëmit mbi të, u kryen me gurë smërçi, sipas teknikës së vjetër.

Gjatë vitit të ardhshëm janë parashikuar të kryhen punime konservimi e restaurimi në Urën e Nicës (Pogradec) ku është dëmtuar një shpatull e urës, si dhe në dy urat e rrethit të Përmetit, ku janë dëmtuar pjesë të mureve mbështetëse.

Këto ishin disa nga urat e vjetra prej guri të ndërtuara te ne, që kemi arritur të studjojmë deri më sot. Vendi ynë ruan një numër të konsiderueshëm urash të vjetra, të cilat në të ardhmen do të plotësojmë studimin mbi urat e vjetra në Shqipëri.

6) T. Hughes. **Travels, in Grece and Albania**, London 1830, II, f. 370.
7) J. Hobhouse, **A journey Through Albania and other provinces of Turky**, London, 1812, I, f. 104.

DO NOT COPY

TAB I

URA E MESIT - SHKODER

GJENDJA E SOTME

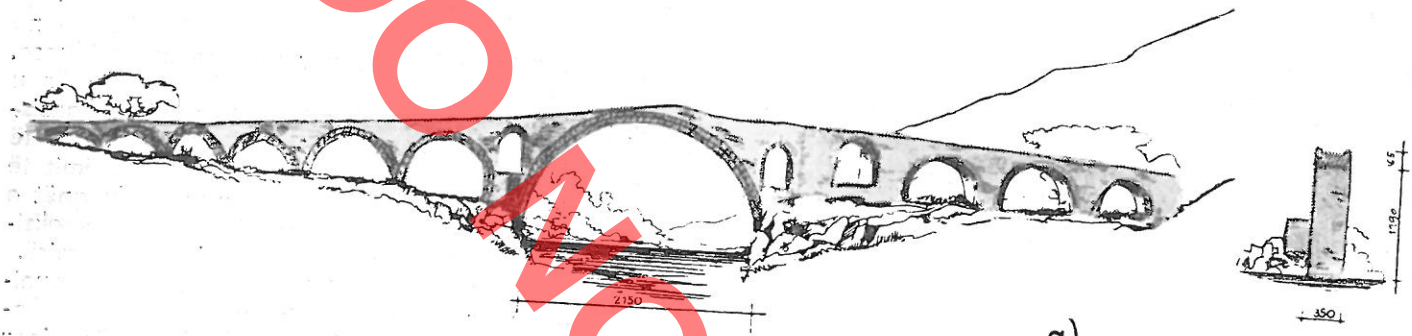

a)

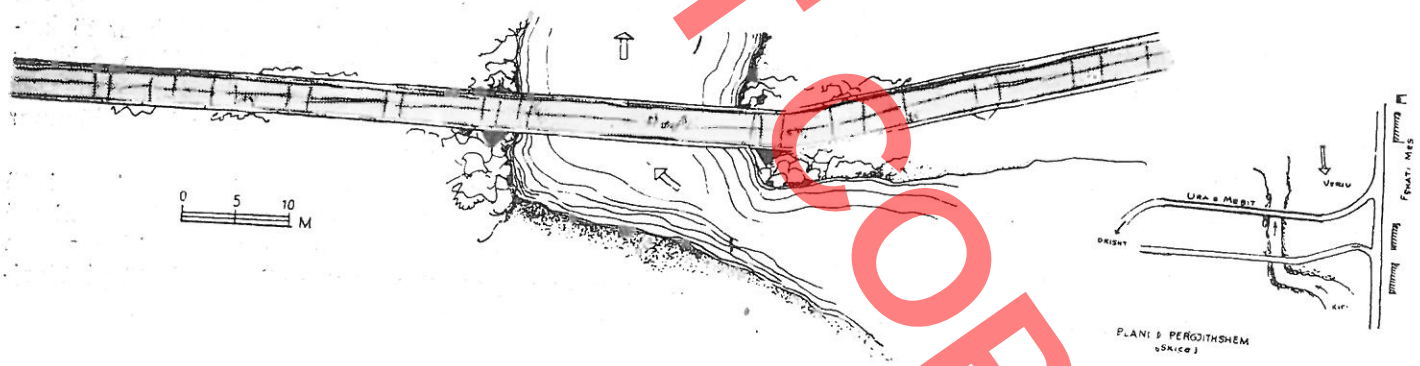

GJENDJA FILLESTARE

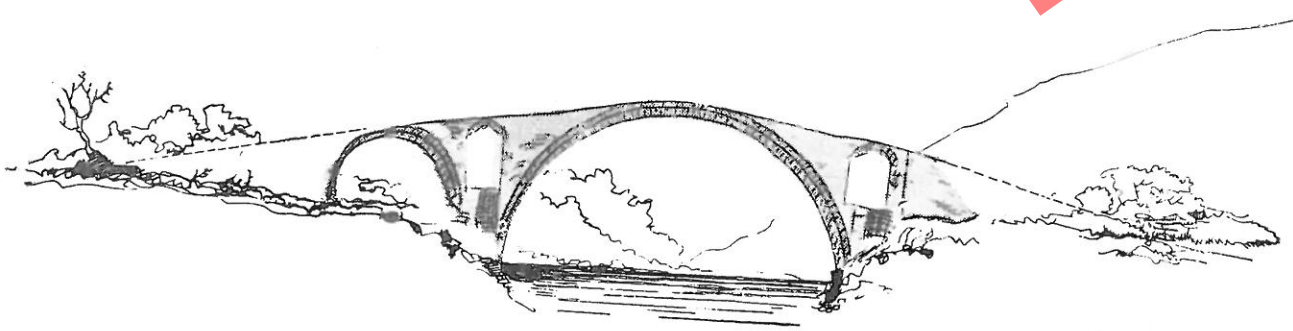

b)

DO NOT COPY

DO NOT COPY

URA E GORICES GJIROKASTER

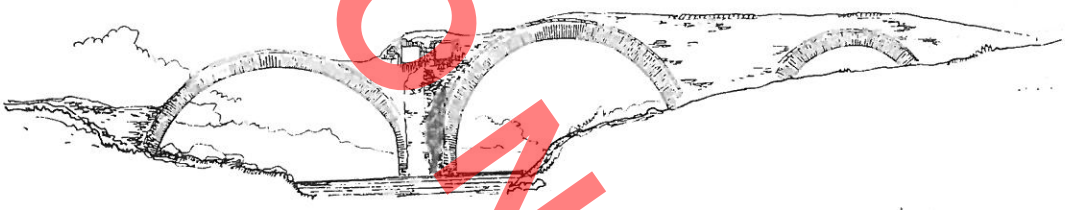

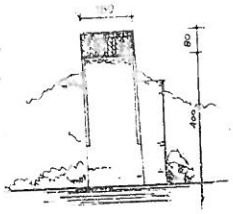

PREREJE TERTHORE

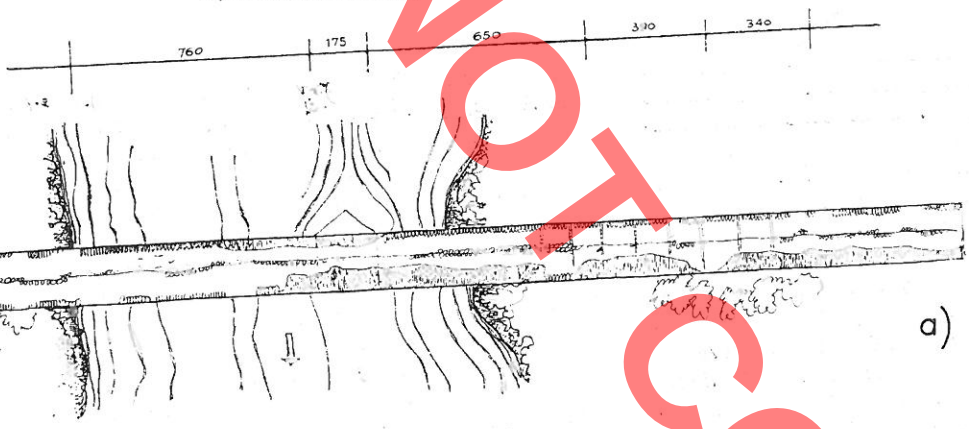

a)

PAMJE NGA SIPER

URA E SUHES - GJIROKASTER

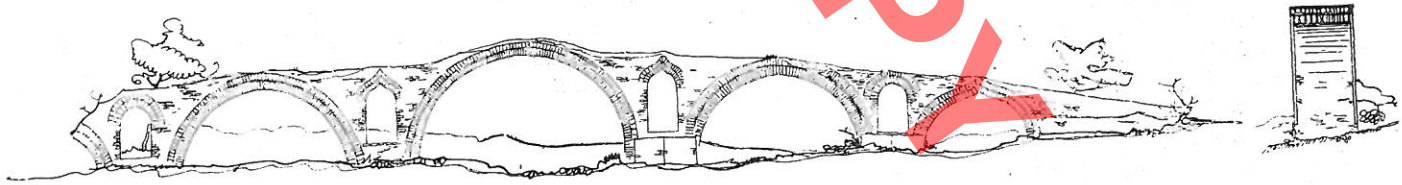

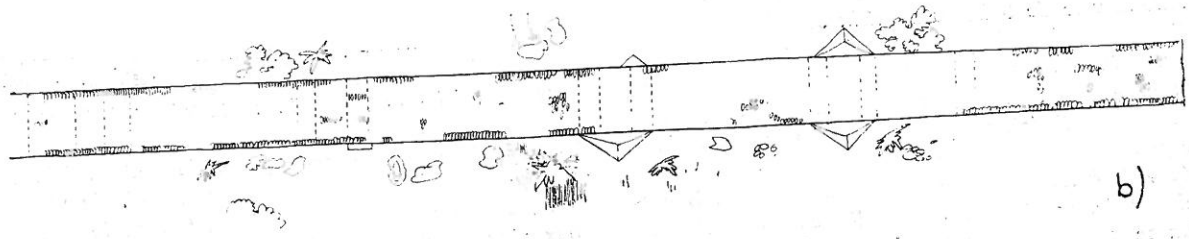

b)

F. Parshot.

Valter SHTYLLA

DO NOT COPY

A PROPOS DE CERTAINS PONTS ANCIENS EN PIERRE

RESUME

Les ponts en pierre construits en des périodes de temps différentes occupent une place de relief parmi les ouvrages d'ingénierie de notre pays. Dans cette communication nous allons examiner certains ponts anciens en pierre, dont la construction remonte aux XVIIIe-XIXe siècles. Les sources écrites à notre disposition indiquent qu'en cette période la plus grande diffusion revient aux ponts en bois, dont les traces sont disparues à jamais.

Des investigations faites à ce jour, il ressort qu'actuellement nous disposons près de 100 ponts de la période susmentionnée. Construits dans des vallées, ou franchissant des fleuves et des torrents, selon des dimensions et avec un nombre d'arcs différents, ils faisaient part des importantes voies de communication de l'époque qui reliaient entre elles les agglomérations urbaines séparées. D'anciens ponts en arcs de pierre se rencontrent dans toutes les régions du pays, depuis le Nord au Sud, à Kukes, Shkoder, Kruje, Elbasan, Librazhd, Pogradec, Korçe, Permet, Gjirokaster et ailleurs. Selon la largeur du lit des fleuves, les ponts en pierre s'élevaient sur un ou plusieurs arcs. Parmi les ponts à plusieurs arcs conservés actuellement chez nous, mentionnons entre autres le pont de Mesi à Shkoder, le pont du Vizir à Kukes, celui de Velabisht à Berat. Tandis que les ponts de Dropull, de Mirake, des Tabakes à Tirana ne sont qu'à deux ou trois arches. Les ponts à un seul arc concernent toutes les régions du pays. A la phase actuelle de nos études, nous n'allons examiner que le pont de Mesi et les ponts de la région de Dropull (Gjirokaster).

Actuellement le pont de Mesi est conservé dans un état satisfaisant. Il porte le nom du village Mes, qui se trouve à sa proximité, et relie la ville de Shkoder à Drisht et à la région de Cukali. Il ne figure pas dans la carte dressée par Coronelli en 1688, ce qui nous induit à penser qu'il ne devait pas exister avant la fin du XVIIe siècle. En nous fondant aussi sur les points de vue d'autres auteurs, il doit avoir été construit plus ou moins dans la même période de temps que le pont du Kiri à Shkoder et les ponts du Vizir à Kukes et Podgorice, qui ont été mis en place par Mehmed Pacha Bushati vers la fin du XVIIIe siècle. Cette conclusion se dégage du fait que le pont de Mesi se caractérise par une technique de construction analogue à celle des ponts susmentionnés. Il est mentionné vers la moitié du XIXe siècle par Hahn et plus tard par d'autres auteurs comme Bettini et Armao, qui le comparent aux ponts du Vizir cités plus haut. Parmi les autres ponts conservés encore chez nous, le pont de Mesi est le plus grand. Il comporte 13 arcs ayant des ouvertures différentes et s'étend sur une longueur totale de 108 m. Sur le plan environ 5 m à la droite de l'arc principal ce pont fait un détour de 14° en direction du bief d'aval.

Sa construction comporte deux phases ce qui résulte de sa technique de construction. A la première phase est attribuée l'arc en plein cintre ayant trois arches sur ses côtés deux à droite et une à sa gauche. Au centre de la composition de la première phase se trouve l'arc en plein cintre, ayant une ouverture de lumière de 21 m. C'est justement au milieu de cet arc que le pont forme une espèce de dos.

Une des régions plus riches du pays en ponts anciens en pierre est la vallée du fleuve Drinos à Gjirokaster. Depuis Jergucat à Labove de Zhape, cette vallée est parsemée de ponts en pierre, de dimensions petites ou grandes, reliant Gjirokaster aux villages avoisinants et ces mêmes villages entre eux. Parmi les ponts les plus grands et d'un intérêt particulier une place à part revient au pont de Kollorce, situé à 4 km au S.-E. de la ville sur l'affluent du fleuve Drino. Large de 3,30 m et haut de 7 m, en forme plate avec une légère inclinaison à son entrée et à sa sortie, il comporte 5 arcs grands dont l'ouverture de lumière varie de 9 à 12 m.

A proximité du village de Grapsh, le long de la route nationale, il y a un pont en pierre à quatre ouvertures en forme de radeau et dont les dimensions varient de 5 à 7 m. Long de 50 m et large de 3,7 m, il franchit l'affluent du fleuve Drino que les habitants du pays appellent «Kseropotamos» (fleuve sec). D'habitude il est connu sous le nom de pont de Glinë, du fait que c'est ici que passe la route allant à la station thermale de même nom.

Parmi les plus grands ponts de cette vallée mentionnons encore le pont de Suhë, construit au S.-E. du village de même nom, sur le fleuve de Suhë. Reliant dans le passé Gjirokaster aux villages de Libohovë, maintenant il n'est plus praticable. Il n'en reste que les ruines et c'est dans cet état que l'a trouvé aussi Hambert en 1873. Il comporte 5 arches ayant une ouverture de 6 à 12 m et disposées symétriquement par rapport à la clef

de voûte de l'arc en plein cintre où se forme une espèce de dos.

A l'entrée du village de Haskove, sur une rivière que l'on peut traverser à pied sec, s'élève un petit pont à deux arches de type segment, dont les ouvertures variant de 6 à 8 m sont en maçonnerie de pierres calcaires.

Le pont de Gorice sur le fleuve «sec» se situe à proximité de Jergucat, à la gauche de la route nationale. Long de 27 m et large de 1,60 m, il comporte trois arcs.

A proximité de Gjirokaster, sur le fleuve Drino l'on peut voir encore un arc isolé qui probablement appartient à un pont à 3-4 arcs construit en cette partie du fleuve.

A 200 m environ de la route Gjirokaster-Tepelene, en direction de Labovë e Zhapës, sur le fleuve Drino se trouve le pont de Subash mentionné par Hjuk dès 1830. Actuellement en ruine, il n'en reste que l'entrée et la sortie construites sur terre ferme, tandis que son arc principal s'est écroulé. Des mesurages effectués, il ressort que l'ouverture de cet arc était long de 27 m.

Les ponts de la vallée de Drino ne portent pas la date de leur construction. Différentes sources écrites indiquent que les maîtres bâtisseurs de Dhoksat, Nokove et Këllez s'étaient fait un renom même hors des frontières du pays par la construction d'ouvrages hydrauliques tels que fontaines, puits, aqueducs et autres. Il est probable que ces mêmes bâtisseurs aient contribué dans une large mesure à la construction des ponts en pierre de la vallée du fleuve Drinos.

Au cours de ces dernières années maintes interventions ont été effectuées parmi ces ponts, entre autres le pont de Mesi à Shkoder et le pont de Terziu à Pogradec, par des travaux de consolidation et de restauration des pavements, des arcs, des parapets et d'autres éléments.

C'était là quelques-uns des anciens ponts en pierre de notre pays, que nous avons pu examiner jusqu'à ce jour. Notre pays conserve un nombre considérable d'autres ponts anciens, dont l'examen complétera nos études sur ces remarquables ouvrages d'art.

DO NOT COPY

DO NOT COPY

Robert BALLAURI

DO NOT COPY

RESTAURIMI DHE KTHIMI NË MUZE I SHTËPISË SË KOMITETIT QARKOR TË PARTISË NË VLORË

Vlerësimi i madh dhe i veçantë që i bën Partia trashëgimisë sonë kulturore u vë detyra të mëdha punonjësve të kësaj fushe për të evidentuar vlerat materiale dhe kulturore të kësaj trashëgimie, për t'i studjuar dhe restauruar ato.

Të shumta janë monumentet që përjetësojnë ngjarjet historike, luftërat dhe përpjekjet mijëvjeçare të popullit tonë, sepse ndër shekuj atij i është dashur të ndeshet me armiq të shumtë për të mbrojtur lirinë, nderin, tokën e stërgjyshëve. Në këto përpjekje populli ynë ka qëndruar i pamposhtur, ka mbajtur të ndezur vrullin patriotik e revolucionar, ka ruajtur traditën, zakonet dhe folklorin tonë të pasur e të larmishëm. Duke i restauruar këto monumente, ne vëmë në jetë porositë e Partisë për të përjetësuar traditat tona patriotike dhe revolucionare, duke dhënë një kontribut në fondin e madh të kulturës sonë popullore. Një nga këto monumente është edhe ndërtesa në Vlorë, ku më 4 dhjetor 1941 u formua Komiteti Qarkor i Partisë.

Banesa qytetare e Vlorës ruan tiparet e banesës shqiptare në përgjithësi. Vlora është një nga qytetet më të vjetra të vendit. Kjo ka ndikuar edhe në trashëgiminë kulturore dhe artistike të këtij rrethi.

Sot në Vlorë ndodhen mjaft banesa me interes për arkitekturën tonë. Por, ashtu si në gjithë vendin, edhe në Vlorë faktorë të ndryshëm, siç janë pushtimet e gjata nga të huajt, luftërat, tërmetet kanë degraduar në mënyrë konseguente ndërtesat në përgjithësi. Sot në Vlorë kanë mbetur vetëm pak pellgje të banesës qytetare të shekullit të kaluar (Fig. 1). Një nga këto është edhe grupi i banesave të ndërtuara në terrenin kodrinor të lagjes «Partizani», midis të cilave ndodhet banesa dykatëshe që po trajtomë sot.

Studimin tonë për këtë banesë do ta mbështetim në kuptimin funksional dhe arkitektonik të saj, në vlerësimin e momentit historik dhe mbi këto të dhëna në procedimin për restaurimin dhe kthimin e saj në një shtëpi-muze, që të jetë e vizitueshme nga masat e gjera punonjëse.

I. VLERËSIMI HISTORIK

Lagjja «Partizani» përfshin lagjet mesjetare të Hysen Agait dhe të Tabakëve që përmenden edhe nga kronisti turk i shekullit 17 Evlia Çelebiu, kur bën fjalë për ndarjen e qytetit të Vlorës në lagje.

Lagjja e Tabakëve, nga turqishtja «lëkurëregjës», përbën lagjen e zanatçinjve, të cilët në mesjetë kanë luajtur një rol të madh ekonomik, politik dhe shoqëror. Dokumentet arkivale na thonë se lagjet e zanatçinjve kanë qënë forcat më të rëndësishme të qyteteve tona deri në fund të shekullit 19 dhe në fillim të 20-ës, kur filloi shthurja e marrëdhënieve feudale dhe dukja e elementeve të para të rendit kapitalist.

Lagjja «Partizani» është e lidhur me ngjarjet e mëdha të shekullit tonë, duke qenë një bastion i luftës për liri dhe pavarësi. Qeveria e Ismail Qemalit ka gjetur në masat e gjera të kësaj lagjeje një mbështetje të madhe. Vetë Ismail Qemali e kishte regjistruar emrin midis banorëve të saj. Demokrati revolucionar Halim Xhelo ka banuar në këtë lagje dhe ka punuar midis njerëzve të thjeshtë të saj[1].

Këto tradita u ripërtërinë në ditët e rënda të okupacionit fashist. Kur vendi ynë ishte i shkelur nga thundra e pushtuesve të huaj, dielli i Partisë që lindi më

1) **Historiku i lagjes «Partizani»**, dorëshkrim, Muzeu Historik Vlorë.

8 Nëntor 1941 në një lagje të varfër të Tiranës i dha hov të ri të paparë lëvizjes së madhe antifashiste në të katër anët e vendit.

Partia hodhi kushtrimin e kryengritjes së armatosur dhe në qytetet dhe qarqet e ndryshme të vendit u ngritën komitetet qarkore, që, sipas direktivave të Komitetit Qendror, do të drejtonin punën e Partisë dhe të luftës çlirimtare[2].

Në Vlorën patriote e revolucionare të ngjarjeve të mëdha të 1912 dhe 1920-ës, atje ku fshatarët u ndeshën në revoltën e Llakatundit, punëtorët në grevën e Gorishtit e të Selenicës, populli dhe rinia në demostratat e mëdha antifashiste, më 4 dhjetor 1941 në zemrën e lagjes «Partizani», në një shtëpi të thjeshtë u formua Komiteti Qarkor i Partisë për qarkun e Vlorës.

Edhe përpara kësaj ngjarjeje, kjo banesë ishte bazë e rëndësishme e Lëvizjes. Si e tillë ajo qëndroi deri në fund.

Nuk është i rastit fakti se përreth shtëpisë së Qarkorit, në shumë pllaka përkujtimore lexohet kontributi që ka dhënë lagjja «Partizani» për luftën: 18 dëshmorë, 63 patriotë të vrarë në kampet naziste të përqëndrimit dhe mbi 80 vetë luftuan me armë në dorë në brigadat partizane.

Kjo tregon se Partia mbështetjen e ka pasur në popull, se ajo lindi në lagjet e varfra të tij, në ambientin e thjeshtë, intim dhe të ngrohtë të banesës popullore.

II. FUNKSIONI DHE ARKITEKTURA

Banesa qytetare e Vlorës ruan të njëjtën skemë të zhvillimit planimetrik si edhe banesa shqiptare në përgjithësi. Edhe këtu në plan të parë vihet utiliteti i ambienteve. Pikërisht atje qëndron forca e arsyes dhe e mjeshtërisë së arkitektit popullor.

Konkretisht në rastin tonë ruhet koncepti funksional i banesës popullore. Në katin përdhes përmblidhen ambientet e shërbimit, të ruajtjes së ushqimeve, të strehimit të bagëtive, kurse në katin lart janë dhomat e banimit.

Trajtimi i fasadave dhe i interierëve ruan karakterin kombëtar dhe përmban shumë elemente të arkitekturës popullore.

Dyert dhe dritaret me qemer guri në formë gjysmërrethi, tavanet me dërrasë, dritaret me kafaze, deri edhe një pus i brendshëm i ndodhur në murin perimetral, këto elemente dhe të tjera shkrihen në harmoni me muraturën e gurtë që përshkohet me breza gjatësorë prej dërrase.

Përmasat ekstreme janë 12 x 12 metra. Në pamjen e saj të jashtme, kjo banesë nuk ndryshon nga shoqet përreth. Më mirë të themi që ajo shkrihet me gjithë ambientin në gri e jeshil, ku ka vetëm gurë dhe gjelbërim.

* *
*

Nga të dhënat del se është ndërtuar në dekadat e fundit të shekullit të kaluar, rreth vitit 1880 (Fig. 2).

Në fillim familja banoi normalisht, por me kalimin e kohës pjesëtarët e saj u shtuan. Kështu që në katin përdhe një pjesë e bodrumit u kthye në dhomë banimi. Më vonë, kur djemtë u martuan dhe familja u shtua akoma, ngjitur saj u ngrit edhe një tjetër, po dykatëshe. Të dyja kishin të përbashkët murin perimetral jugor të së parës. Edhe pusi u bë i përbashkët për të dyja ndërtesat. Veç asaj, ato komunikonin midis tyre edhe me një derë në katin e parë.

Kjo banesë është vendosur mbi shpatin e kodrës, duke pasur një diferencë kuote prej 2,5 m. Në fasadën kryesore rrethohet nga një mur guri i lartë rreth 3 metra. Ka oborr të shtruar me kalldrëm guri, një lulishte dhe vend për të nderë teshat.

Fasada kryesore shtrihet në perëndim (Fig. 3). Qoshet e mureve, të dyerve dhe të dritareve janë bërë me gurë të latuar, me fugatura të rregullta – 25 deri 30 cm larg nga njëra-tjetra. Edhe muratura tjetër i ka gurët me dimensione të përafërta dhe fugaturat e rregullta. Në fasada vihen re vende ku gurët janë vendosur në forma të çrregullta. Ato janë meremetime të herëpashershme që i janë bërë godinës në të kaluarën.

Përveç dhomës për banim, që ka dysheme dhe tavan dërrase me një rozetë dekorative po në dru (Fig. 4), të vendosur në mes të tavanit, të gjitha ambientet e tjera nuk kanë tavane; si të tillë shërbejnë dyshemetë e katit të parë, që pushojnë mbi rrjetin e trarëve, kurse për shtresë kanë dhe të ngjeshur dhe zall.

Në ballin ose hajatin e katit përdhes ndodhet edhe pusi (Fig. 5). Mendohet që ky pus të jetë hapur që më përpara se të ndërtohej shtëpia. Meqë ka the-

2) N. Plasari, Sh. Ballvora – **Historia e Luftës Antifashiste Nacionalçlirimtare,** Tiranë 1976, I, f. 167.

Botim

llësi të madhe, për të mos hapur një të dytë, mjeshtri popullor i ndërtimit, me shpirtin praktik dhe ndjenjën e kursimit, e futi brenda në ndërtesë, duke e vendosur mbi një nyje në murin perimetral, për të marrë ujë edhe nga brenda, në dimër, dhe nga përjashta, në verë.

Pas hajatit është qilari i zahiresë. Nëpërmjet një deriçke (Fig. 6) dilet në kopshtet mbrapa shtëpisë, drejt kodrave. Kjo dalje ka sjellë shërbime të mëdha gjatë luftës. Nëpër të kanë kaluar në kodrat mbrapa shumë ilegalë, pjesëtarë të njësiteve guerile dhe të çetave partizane.

Përbri këtij është një qilar më i vogël, përdorur kohët e fundit si depo. Në hajat (Fig. 7), nga ana e pusit janë shkallët e drunjta që të shpien në katin lart. Edhe në këtë anë, një sofat lidh ambientin e pusit me shkallët, të cilat në katër këmbët e para janë të gurta.

Sa ngjitesh në katin lart, del në një çardak të mbyllur (Fig. 8), që nga ana e fasadës kryesore ka një mur në çatma me tri dritare me kafaz druri, me hapje vertikale, nga poshtëlart. Nga dy dyer me qemer guri rrethor (Fig. 9) hyet në dy dhomat e mëdha. Çardaku fillimisht ishte pa tavan, dukeshin trarët dhe çatia. Porse më vonë i është vënë një tavan dërrase, duket për shkak të dimrit që shpeshherë edhe në Vlorë është i ftohtë.

Në gjithë shtëpinë janë katër dhoma për banim, një në katin përdhes dhe tri në katin e parë. Që të gjitha janë me vatër.

Në një nga dhomat e katit të parë u mbajt mbledhja historike për formimin e Qarkorit (Fig. 10). Dhomë e thjeshtë kjo me tavan të suvatuar, me dy dritare që shikojnë në drejtim të kodrave që merr dritë edhe nga çardaku me anën e dy dritareve të tjera, me qemer guri.

Në fasadën lindore duken gjurmët e një porte që dikur ka shërbyer (Fig. 11) për të dalë jashtë, nga ana e kopshtit prapa. Në kuotën e kësaj porte duken shenjat e trarëve të inkasuar në mur që dikur kanë shërbyer për dyshemenë e ambienteve hidrosanitare që kanë qenë jashtë. Më vonë këto ambiente u futën brenda, në një shtesë që iu bë banesës në katin e parë.

Jemi të mendimit të trajtojmë edhe disa elemente dekorative të banesës. Më lart folëm për qemeret e gurta në formë gjysmërrethi, si në portat e brendshme dhe të hyrjes ashtu edhe në dritaret. Gurët janë të punuar me kujdes dhe mjeshtëri, në forma të njëllojta me dimensione 30 x 15 x 20 cm. Diametri i rrethit për dritaret është 72 cm, për portat e brendshme 70 cm dhe për portën e hyrjes 130 cm.

Elemente të tjera dekorative janë vatrat dhe oxhaqet e tyre. Këto ndryshojnë për secilën dhomë sipas linjave të konturit të oxhakut, duke ruajtur të përbashkët formën e vatrës dhe funksionin e saj (Fig. 12).

Mund të përmendim edhe dekoracione të tjera siç janë dy rozetat mbi tavanet prej dërrase me motive floreale në dru të gdhendur.

Në dhomën lart rozeta në trajtë rrethore me diametër 60 cm është e vendosur mbi një tetëkëndësh të rregullt me brinjë 30 cm. Brenda në rozetë janë 16 petale (Fig. 13).

Ndërsa në dhomën poshtë rozeta ka formën e një tetëkëndëshi me diametrin e madh 60 cm. Brenda në të ka 14 petale. Po në këtë dhomë është një dollap prej dërrase i inkasuar në mur. Në dy kanatat janë gdhendur motive gjeometrike dhe floreale (Fig. 14).

Kurse në hekur dhe në hekur të rrahur ka pak elemente. Këto vihen re kryesisht në dyert. Dera e jashtme ka dy hekura anësorë për ta mbyllur nga brenda, të punuar me mjeshtëri. Kurse në derën e brendshme, përveç një brave vendi, mbi kanatat e saj janë vendosur dy rreze me prerje të thjeshta në formë ovale. (Fig. 15).

Dhe së fundi mund të përmendim si element dekorativ edhe thurjen me mjeshtëri të grykës së pusit me rrasa guri, që me kalimin e kohës është bërë një trup i vetëm.

III. RESTAURIMI DHE KTHIMI NË SHTËPI-MUZE

Detyra për restaurim ishte që kjo banesë popullore, me vlera të veçanta historike, të restaurohej duke pasur parasysh që me të gjitha ambientet e saj të ringjallte kujtimet e ngjarjeve të dhjetorit 1941. Krahas kësaj detyrë kryesore ishte edhe ruajtja dhe evidentimi i vlerave të saj arkitektonike.

Për këtë na u desh të konsultoheshim me persona që i kishin jetuar ato ngjarje historike, të njiheshim me historinë e lëvizjeve punëtore e komuniste në Vlorë dhe me atë të Luftës Nacionalçlirimtare dhe të bënim sondazhe në disa pellgje të banesës qytetare të fundit të shekullit të kaluar në Vlorë.

Nga të gjitha këto të dhëna rezultoi se në banesë ishin bërë disa rregullime dhe përshtatje edhe pas vitit 1941, të cilat duheshin eliminuar. Rilevimi i plotë i godinës nxori në shesh edhe disa prishje në strukturat e ndërtesës (Fig. 16 dhe 17).

Muri mbajtës kryesor që shtrihet në drejtimin lindjeperëndim (në ambientin e hajatit) kishte ceduar, si rezultat i futjes brenda të ujërave nga rreshjet që vinin nga kodrat lart. Kjo gjendje u shkaktua ngaqë puseta dhe kanalizimet në faqen lindore të banesës ishin bllokuar dhe nuk funksiononin. Kështu

DO NOT COPY

uji hynte në katin përdhes nga deriçka mbrapa dhe dilte nga porta kryesore (Fig. 18). Pra uji po infiltrohej edhe në themelet e banesës, si rezultat i kësaj ndodhi cedimi që përmendëm më lart. Ky cedim solli edhe disnivelimin e dyshemeve dhe tavaneve të katit të parë, si edhe plasaritje gjatësore në muret perimetrale dhe të brendshme.

Edhe një konstatim tjetër: gjithmonë në faqen lindore, si rezultat i presionit të vazhdueshëm të dheut që me prezencën e ujërave bëhej më i madh, në katin përdhes, në pjesën e poshtme të mureve perimetrale u shkaktua një shkarje e muraturës, që në disa vende arriti deri në 15 cm. Nga këto të dhëna doli se duheshin ndërmarrë punime të menjëhershme për të stabilizuar strukturën e banesës.

Në fasadën lindore u bë një drenazh në formën e një govate që shpinte gjithë ujërat në pusetë (që u ribë me dimensione më të mëdha) kurse për një ambient brenda, ku lëvizja e murit paraqiste rrezikshmëri, nga jashtë u bë një mur mbajtës për të frenuar presionin e dheut mbi muraturë. U bënë suvatime të thella për të arritur vertikalitetin e mureve, ndërsa në ambientet brënda u bë nivelimi i tavaneve dhe dyshemeve.

Nga sondazhet e njëpasnjëshme doli se gjithë lënda e drurit ishte e kalbur në masën 90-95%, shkallët ishin të shkatërruara, suvatimet e brendshme dhe çatia duhet të bëheshin të gjitha të reja.

Përveç kësaj u ndërmorën një varg punimesh restauruese në muraturat e fasadave dhe në muret e brendshme, në vatrat e dhomave, në strehët e çatisë, në oxhaqet, në musandrat dhe dyert, në dyshemetë e në mjaft procese të tjera pune (Fig. 19). U arrit të bëhet kështu një restaurim i kënaqëshëm dhe në lartësinë e kërkesave të formuluara (fig. 20).

Detyra tjetër po aq e rëndësishme ishte kthimi në shtëpi-muze. Në radhë të parë, duheshin bërë kërkime për të formuluar inventarin e pajisjeve të banesës popullore të Vlorës të viteve 30-40, sepse pajisjet që ndodheshin atje kohët e fundit ishin në shumicë të kohës sonë. Edhe këtu vlejtën shumë kujtimet e banorëve të lagjes. Pajisjet ishin të thjeshta, në karakterin etnografik të Vlorës. Sidomos dhoma ku u mbajt mbledhja, që ndriçohej vetëm nga një llambë vajguri (asokohe shtëpia nuk kishte dritë elektrike), pranë vatrës kishte dy shilte, sepetet mbi sënduk, katër karrige me thurje kashte (Fig. 21). Ky ishte mobilimi edhe për dhomat e tjera.

Mbi këtë bazë të kulturës popullore që shërben si sfond dhe krijon ambient, nëpër stenda dhe vitrina, të shpërndara në gjithë dhomat, vendoset dokumentacioni historik që ringjall ngjarjet e mëdha të Luftës Nacionalçlirimtare, që i sollën popullit tonë lirinë dhe ditët e bukura që gëzon sot, në socializëm, nën udhëheqjen e ndritur dhe largpamëse të Partisë.

DO NOT COPY

DO NOT COPY

Fig. 1

Fig. 2

Fig. 3

Fig. 5

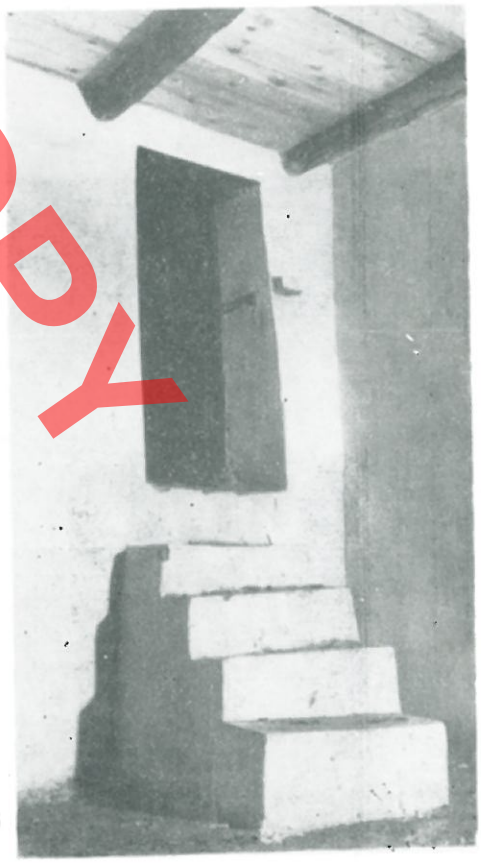

Fig. 6

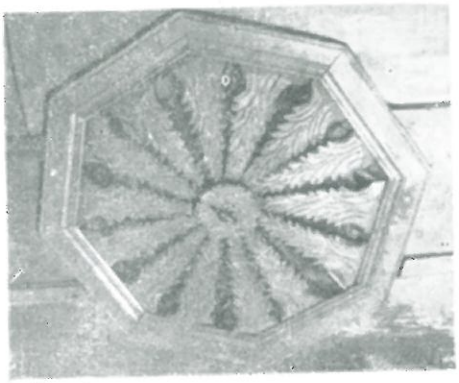

Fig. 4

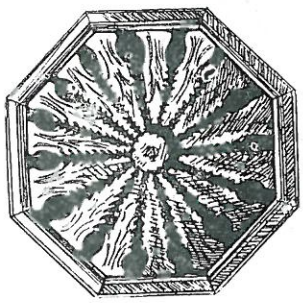

DO NOT COPY

Fig. 7

Fig. 8

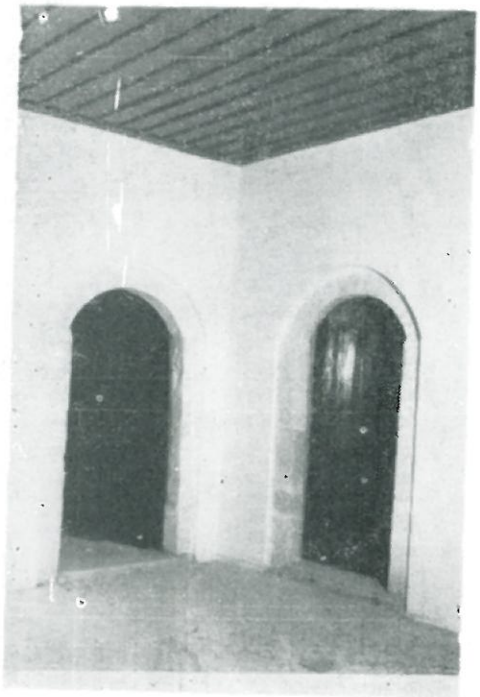

Fig. 9

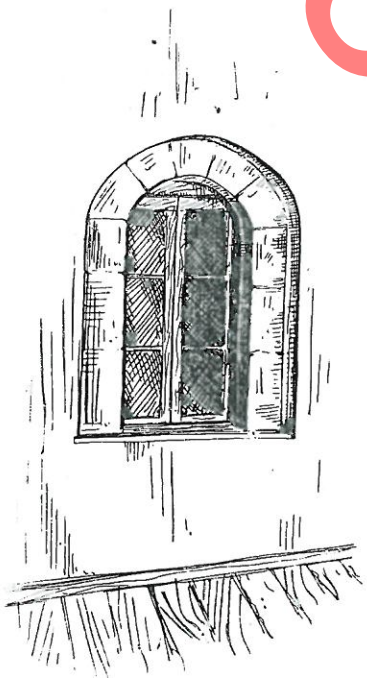

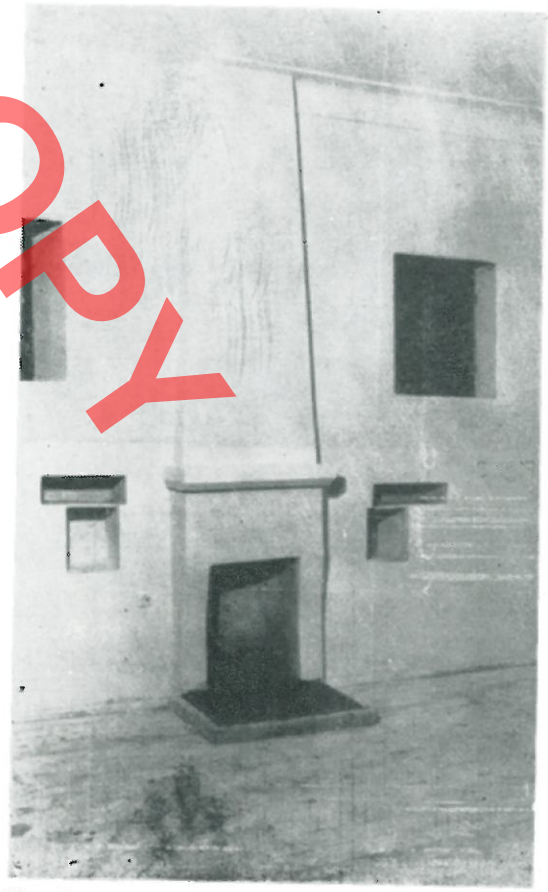

Fig. 10

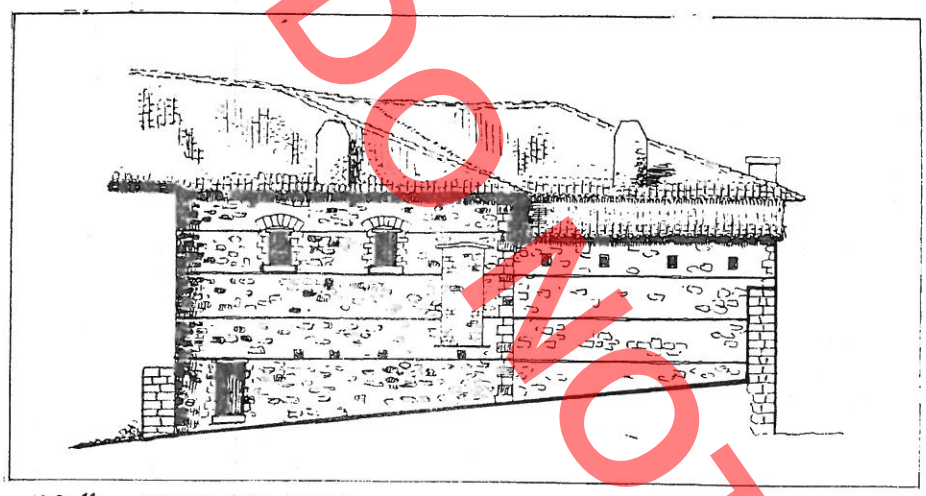

FIG 11 PAMJE NGA LINDJA

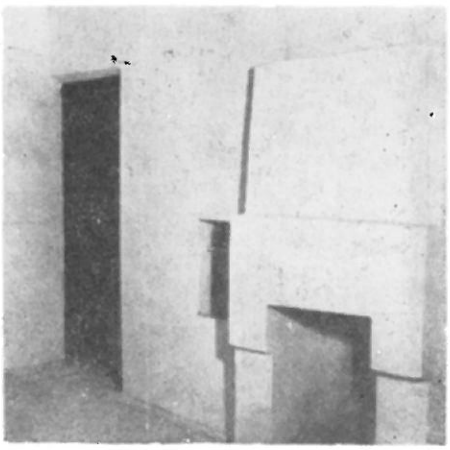

Fig. 12

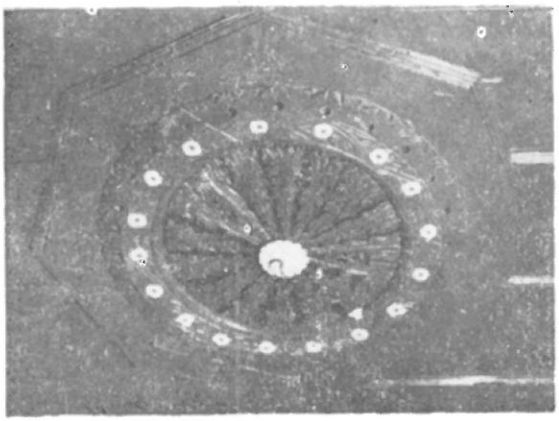

Fig. 13

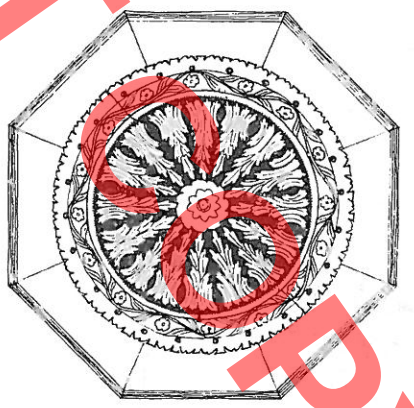

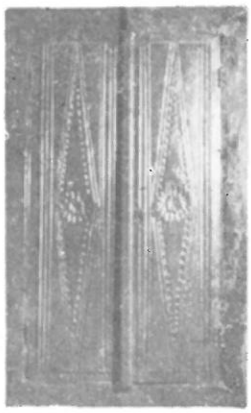

Fig. 14

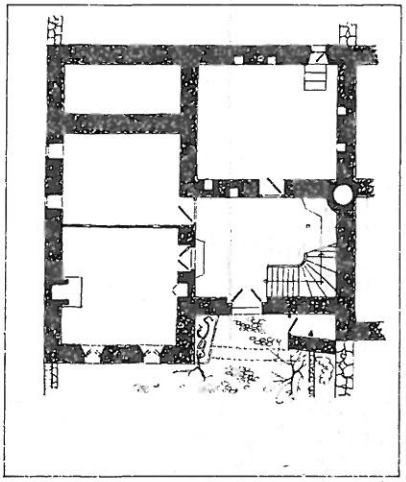

FIG 16 PLANIMETRIA E KATIT PARE.

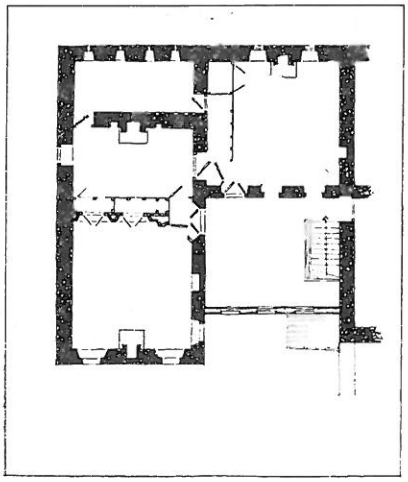

FIG 17 PLANIMETRIA E KATIT DYTE

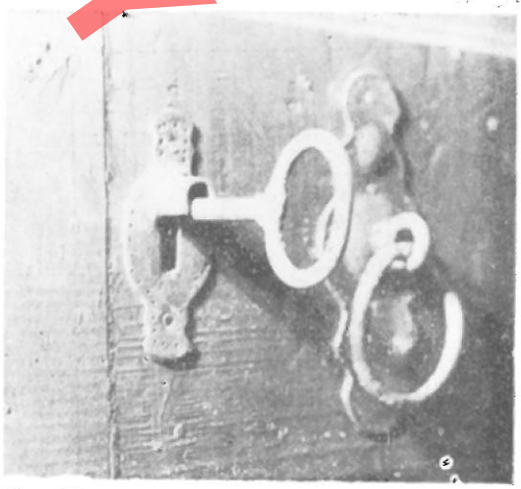

Fig. 15

DO NOT COPY

TAB. IV

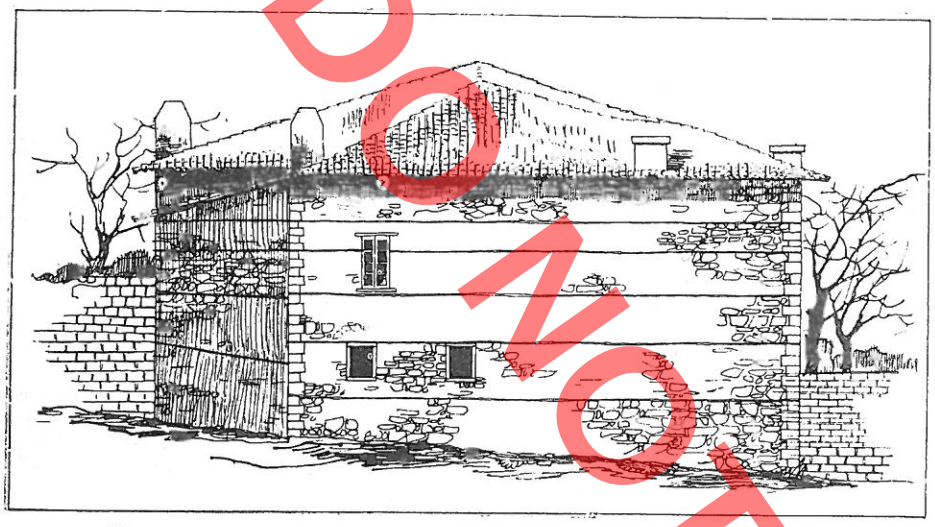

FIG 18 PAMJE NGA VERIU

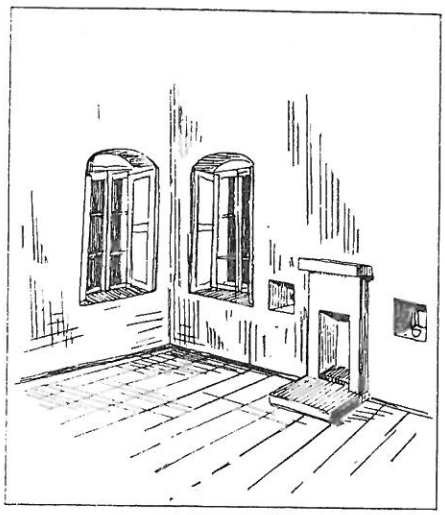

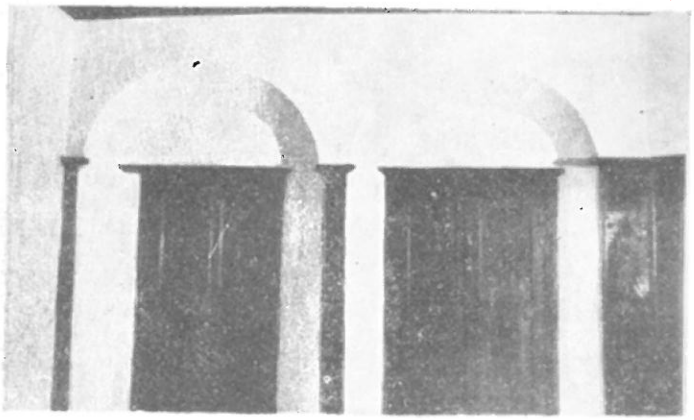

Fig. 19

Fig. 20

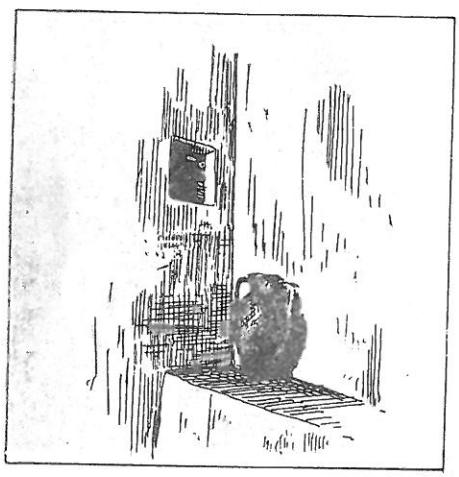

Fig. 21

DO NOT COPY

Robert BALLAURI

DO NOT COPY

RESTAURATION DU SIEGE DU COMITE REGIONAL DU PARTI A VLORE ET SA TRANSFORMATION EN MAISON-MUSEE

RESUME

Nombreux sont les monuments qui éternisent des événement marquant de l'histoire de notre peuple, ses luttes et ses efforts séculaires, et cela parce que des siècles durant il a du affronter une foule d'ennemis pour défendre sa liberté, son honneur, la terre de ses ancêtres.

Par la restauration de ces monuments ont été menées à bonne fin les recommandations du Parti tendant à éterniser nos traditions patriotiques et révolutionnaires. Dans le même temps, une contribution remarquable a été apportée à l'immense fonds de la culture populaire albanaise.

Un de ces monuments est aussi l'édifice situé à Vlore, où le 4 décembre 1941 a été constitué le Comité régional du Parti.

L'habitation de la ville de Vlore se caractérise en général par des traits analogues à ceux de l'habitation albanaise. Nombreuses sont celles d'un intérêt particulier pour l'architecture albanaise. Comme dans toutes les autres régions du pays, à Vlore aussi différents facteurs, entre autres les invasions étrangères successives, les guerres, les tremblements de terre, ont entraîné la dégradation des habitations en général.

I. APPRECIATION HISTORIQUE

Le quartier «Partizani» renferme les quartiers moyennâgeux Hysen Aga et Tabaks, que le chroniqueur turc du XVIIe siècle, Evliya Celebi, mentionne dans ses écrits quand il parle de la division de la ville de Vlore en quartiers.

Le quartier des Tabaks (= mot turc signifiant tanneurs) représente le siège des artisans, qui, au Moyen âge, ont joué un rôle important sur le plan économique, politique et social.

Le quartier «Partizani» se rattache à des événements d'importance de notre époque, il a été rempart de la lutte pour la liberté et l'indépendance.

Ces traditions remarquables se sont renouvellées pendant les journées accablantes de l'occupation fasciste.

Le Parti lança l'appel à l'insurrection armée et immédiatement après dans différentes villes et régions du pays furent institués des comités régionaux, qui, allaient dirigér, conformément aux directives du Comité Central, le travail du Parti et la lutte de libération.

Dans la ville patriote et révolutionnaire de Vlore, le 4 décembre 1941, dans le coeur même du quartier «Partizani» fut constitué à Vlore, dans une petite maison, le Comité régional du Parti.

Ce n'est pas un fait dû au hasard si aux alentours du siège du Comité régional l'on relève plusieurs plaques commémoratives indiquant la contribution apportée à la lutte par le quartier «Partizani»: 18 martyrs, 63 patriotes assassinés dans les camps de concentration nazis et plus de 80 personnes ayant combattu les armes à la main dans les brigades de partisans.

Cela montre que le Parti s'est toujours appuyé au peuple, qu'il a vu le jour dans les quartiers populaires, dans le milieu modeste, intime et familier de l'habitation populaire.

II. FONCTION ET ARCHITECTURE

La maison citadine de Vlore conserve le même schéma d'évolution planimétrique que l'habitation albanaise en général. Ici aussi la note prédominante est le côté utilitaire des pièces.

En effet ce type de maison conserve la conception fonctionnelle de l'habitation populaire, son rez-de-chaussée comportant les pièces destinées aux services, à la conservation de la nourriture et au logement des animaux. Par contre, c'est au premier étage que se trouvent les chambres d'habitation.

Le traitement de la façade et des intérieurs reflètent le caractère national et de nombreux éléments de l'archictecture populaire.

Les portes et les fenêtres avec des voûtes de pierre semi-circulaires, les plafonds de bois, les fenêtres garnies de grilles, voir même un puits dans la partie intérieure du mur de clôture, ces éléments et d'autres encore se fondent harmonieusement avec les murs de pierre traversés par des bandes longitudinales de bois.

DO NOT COPY

o o o

Des données existantes il ressort que cet édifice a été construit dans les dernières décennies du XIXe siècle, vers 1880 (Fig. 2). Il se dresse sur le flanc d'une colline, à une différence de cote de 2,5 m. Du côté de la façade principale, il est cerné par un mur de pierres ayant une hauteur de 3 mètres environ. En plus il dispose d'une cour revêtue de pavé en pierres, d'un jardin à fleurs et d'un endroit pour étendre le ligne.

Sa façade principale s'étend en direction ouest (Fig. 3). Les angles des murs, des portes et des fenêtres sont maçonnés de pierres équarries, ayant des joints réguliers à une distance de 25 à 30 cm l'un de l'autre.

C'est dans sa partie frontale, ou plus précisément dans le «hayat» du rez-de-chaussée, que se trouve un puits (Fig. 5). Il semble qu'il a été percé avant même que commence la construction de la maison. L'esprit pratique du constructeur populaire et son goût d'épargne ont fait en sorte qu'il place ce puits à l'intérieur de l'édifice, au-dessus d'un noeud du mur périmétral, de manière à pouvoir puiser l'eau de l'intérieur en hiver et de l'extérieur en été.

Tout de suite après le «hayat» a été aménagée une cave pour y déposer les nourritures de réserve. C'est à travers une petite porte que l'on sort dans les jardins situés derrière la maison, en direction des collines. Cette sortie a été d'une grande utilité pendant la guerre. Elle a servi d'échappatoire à plusieurs clandestins, membres des unités de guérilla et des détachements de partisans.

A peinte monté au premier étage on se trouve face à une galerie fermée (Fig. 8), disposant du côté de la façade principale d'un mur en pan de bois à trois fenêtres garnies de grilles de bois, et s'ouvrant verticalement, de bas en haut. C'est à travers deux portes en voûtes de pierre circulaires (Fig. 9) que l'on accède aux deux grandes chambres.

Cette maison n'a que quatre chambres destinées à l'habitation, une au rez-de-chaussée et trois au premier étage. Chacune d'elle est dotée d'un foyer.

C'est dans une des chambres du premier étage que s'est tenue la réunion historique pour la constitution du Comité régional (Fig. 10). De facture simple, son plafond est crépi et deux fenêtres s'ouvrent en direction des collines. Elle est illuminée aussi par la galerie à travers deux autres fenêtres dotées de voûtes en pierre.

Dans une des chambres du premier le plafond est décoré d'une rosette d'un diamètre de 60 cm, surmontant un octagone dont les côtés sont longs de 30 cm. Cette rosette renferme 16 pétales (Fig. 12).

Dans la chambre d'en bas, par contre, la rosette à 14 pétales est toujours de forme octagonale et d'un diamètre de 60 cm.

Peu d'éléments sont en fer ou fer battu. Ils concernent surtout les portes. La porte extérieure est garnie de deux barres de fer longitudinales, travaillées avec maîtrise, pour la fermer de dedans. En ce qui concerne la porte intérieure, en dehors d'une serrure travaillée sur ses battants, elle est dotée de deux barres ovales d'une facture simple (Fig. 14).

Et enfin mentionnons comme élément d'ornementation l'entrelacement réussi de l'orifice du puits avec des dalles de pierre, qui avec le temps constituent maintenant un seul corps.

III. RESTAURATION DU SIEGE DU COMITE REGIONAL ET SA TRANSFORMATION EN MAISON-MUSEE

Parmi les tâches que posaient la restauration de cette maison caractéristique, renfermant des valeurs historiques, mentionnons tout d'abord la nécessité qu'une fois la restauration accomplie il fallait que cet édifice et ses différentes pièces fussent en état d'évoquer à la mémoire les événements du mois de décembre 1941. Dans le même temps il fallait conserver et mettre en évidence ses valeurs architectoniques.

Son relèvement total a fait ressortir certaines dégradations dans les structures (Fig. 2). Le principal mur de soutènement, qui s'étend en direction est-ouest (vers le «hayat»), avait cédé comme résultat de l'infiltration des eaux pluviales venant des collines. Par suite de ce fléchissement, les plafonds et les planchers du premier étage avaient perdu leur nivellement et des lézardes longitudinales était apparues sur les murs extérieurs et intérieurs.

Il fallait donc entreprendre immédiatement des travaux pour stabiliser les structures de cette habitation. A cette fin, du côté de la façade orientale, a été effectué un drainage en forme de cuvette pour conduire les eaux pluviales dans un puisard, qui a été reconstruit en des dimensions plus grandes. Tandis que pour une pièce de l'intérieur, dont le mur avait fléchi et risquait de s'écrouler, a été élevé un mur de soutènement (Fig. 4).

Les autres travaux de restauration ont concerné les murs extérieurs et intérieurs, les foyers des chambres, les auvents du toit, les cheminées, les armoires à mur et les portes, les planchers et d'autres éléments encore (Fig. 15).

Ainsi la restauration réalisée résulta satisfaisante et à la hauteur des exigences formulées (Fig. 16).

Une autre tâche, tout aussi importante, était celle de convertir cet édifice en une maison-musée.

A cette fin il fallait en premier lieu entreprendre des recherches pour dresser l'inventaire de l'ameublement de cette maison caractéristique de la Vlore des années 1930-1940, étant donné que la plupart des installations et du mobilier s'y trouvant n'étaient pas de l'époque. En cette direction aussi les témoignages des habitants du quartier nous ont été très utiles. L'ameublement résulta très modeste, conforme au caractère ethnographique de Vlore. En ce qui concerne surtout la chambre où s'était tenue la réunion historique, elle était illuminée par une lampe à pétrole (à l'époque cet édifice manquait d'installation électrique), auprès du foyer il y avait deux grands coussins rembourrés, puis des paniers d'osier placés sur un coffre et quatre chaises tressées avec des tiges de paille.

Miltiadh PAPA

KONSIDERATA PËR AKTET NORMATIVE NË FUSHËN E MONUMENTEVE TË KULTURËS

DO NOT COPY

Normat në fuqi në fushën e monumenteve të kulturës, si gjithë ligjet tona, shprehin vullnetin e klasës punëtore, politikën e drejtë marksiste-leniniste të Partisë sonë. Ato kanë karakter të theksuar klasor dhe synojnë në mbrojtjen e traditave tona në fushën e kulturës materiale. Shteti ynë menjëherë pas çlirimit të vendit tregoi kujdes të veçantë për trashëgiminë kulturore të së kaluarës, pjesë përbërëse të së cilës janë edhe monumentet e kulturës. Në krahasim me shtetet e tjera, që kanë tradita të vjetra në këtë fushë, legjislacioni ynë, pa asnjë rezervë, është ndër më të përparuarit në botë. Kyresorja është fakti se sikundër në të gjitha fushat e tjera, edhe në atë të mbrojtjes së monumenteve të kulturës, ligjet tona nuk janë formale, por zbatohen në praktikë dhe në këtë drejtim kemi epërsi të padiskutueshme ndaj shteteve kapitaliste e revizioniste dhe as që mund të bëhet krahasim me ligjet dhe zbatimin e tyre në këtë fushë para çlirimit të vendit.

Megjithatë, duke çarë rrugë të re, brenda një periudhe relativisht të shkurtër kohe, pa tradita në këtë drejtim, është e pamundur që në fushën e mbrojtjes së monumenteve të mos mbeteshin disa boshllëqe ose pasaktësi, të cilat nuk errësojnë aspak karakterin e theksuar përparimtar dhe militant të legjislacionit tonë. Nga ana tjetër jeta ka treguar se disa çështje që për periudhën e aprovimit të ligjeve mund të rregulloheshin ashtu siç parashikohet në to, me kalimin e kohës kërkojnë një rregullim tjetër në përputhje me kushtet e reja.

Jemi përpjekur që në këtë kumtesë të paraqesim disa çështje të cilat mund të kihen parasysh me rastin e rishikimit të ardhshëm të normave për mbrojtjen e monumenteve të kulturës ose të interpretojmë disa të tjera, që praktika ka treguar se ka vështirësi për zbatimin e tyre.

Neni 5 i Dekretit Nr. 4874 datë 23/9/1971 «Mbi mbrojtjen e monumenteve kulturore dhe historike dhe të pasurive natyrore të rralla» ndalon në mënyrë kategorike gërmimin, restaurimin dhe çdo prekje të monumenteve kulturore e historike si dhe çdo ndryshim dhe ndërtim në truallin e vënë në mbrojtje përreth tyre. Kjo është një dispozitë ndaluese dhe çdo veprim, në kundërshtim me të, shkakton përgjegjësi në bazë të dispozitave të Kodit Penal, simbas rastit neni 265 ose 266. Por kryesorja dhe synimi i ligjeve tona nuk është dënimi penal, por në radhë të parë edukimi i njerëzve dhe mbrojtja e raportit shoqëror që rrezikon të preket nga veprimet e kundërligjshme. Në rastin konkret, personat që veprojnë në kundërshtim me nenin 5 të Dekretit të lartpërmëndur dënohen penalisht, por në fakt monumentet mund të jenë dëmtuar ose shkatërruar. Në shumicën e rasteve gjendja e monumenteve, pas dëmtimit, nuk mund të rivendoset, por nuk përjashtohen edhe rastet e tjera, kur ajo me veprimet e njeriut mund të rivendoset si p.sh. kur dëmtohet një monument duke bërë mur ndarës në mes të dhomës. Ky mur mund të prishet; kur ndërtohet një objekt në kundërshtim me rregullat në lagjet-muze ai mund të shembet etj. Dispozita e mësipërme është ndaluese, por pa sanksion d.m.th. të detyrojë dëmtuesin që me shpenzimet e veta të rivendosë gjendjen e mëparëshme ose të heqë shtesat e bëra pa lejë në monumentet. Neni 7 i Dekretit Nr. 4763 datë 3/11/1970 «Mbi planet rregulluese të qyteteve, fshatrave dhe qendrave të banuara» parashikon që çdo ndërtim në kundërshtim me planin rregullues mund të shembet. Kjo dispozitë pjesërisht mund të zbatohet dhe për ndërtimet e bëra pa leje dhe që cenojnë pamjen e jashtme të monumenteve, por nuk zgjidh problemin kur këto ndërtime bëhen brenda monumentit dhe që nuk cenojnë pamjen e jashtme të tij dhe as që vijnë në kundërshtim me planin rregullues. Do të ishte e drejtë që kjo dispozitë me një shtojcë të parashikojë që me vendimin e Kom. Ekz. të K.P. të rrethit të prishet ndërtimi i bërë pa lejë dhe të rivendoset, gjendja e monumentit me shpenzimet e dëmtuesit.

Mendojmë se neni 8 i Dekretit Nr. 4874 datë 23/9/1971, kryesisht paragrafi i dytë dhe i tretë, me formulimin që kanë, nuk i përgjigjen plotësisht praktikës së ndjekur. Në radhë të parë monumentet e kulturës ruhen në tërësinë e tyre dhe i kufizuar është numri i atyre objekteve që ruhen për një ose disa

elemente si p.sh. për tavanin ose oxhakun dekorativ, për musandrën etj; prandaj nuk është i saktë formulimi «Shpenzimet për mirëmbajtjen e objektit (ndërtesës) ku ndodhet monumenti kulturor e historik, përballohen kryesisht nga pronari me mjetet e tij». Në fakt shteti mbron vetëm ato objekte që janë shpallur monument kulture (në tërësi ose pjesë të tyre). Gjithashtu paragrafi i tretë i këtij neni «Në raste të veçanta ato (shpenzimet — shënimi im) përballohen edhe me kreditë e marra për përmirësimin e kushteve të banimit sipas dispozitave në fuqi» mendojmë se duhet riformuluar për arsye se zbatohet ndryshe. Në radhë të parë shpenzimet për restaurimin e monumenteve të kulturës fillimisht financohen nga shteti, duke u akorduar pronarëve kredi bankare dhe ata janë të detyruar ta shlyejnë në afatin deri në 25 vjet, me kushte të tjera lehtësuese, pra rastet kur akordohet kredia nuk janë të veçanta siç përmëndet në dispozitë, por në përgjithësi. Mund të bëhet vetëm ndonjë përjashtim, kur punimet e kryera arrijnë vlefte shumë të vogël dhe pronari mund ta shlyejë menjëherë pa i akorduar kredi bankare, por këto raste janë shumë të rralla dhe përbëjnë përjashtim nga rregulli i përgjithshëm. Për këto arsye na duket se do të ishte më e drejtë që paragrafi i dytë dhe i tretë i nenit 8, të shkrihen në një të vetëm me përmbajtje: «Shpenzimet e tjera për mirëmbajtjen e objektit, që është shpallur monument kulture, përballohen nga pronari, me kreditë e marra për përmirësimin e kushteve të banimit, sipas dispozitave në fuqi».

Disa herë në praktikë nuk kuptohet drejt dhe nuk zbatohen dënimet penale në rastet e dëmtimit të monumenteve ambientale si p.sh. në lagjet-muze në qytetet-muze të Beratit e Gjirokastrës etj. Në këto raste me fjalën «monument» kuptojmë gjithë lagjen duke përfshirë këtu gjithë komponentet e tyre ambientale, ndërtesat, oborret, muret rrethuese, portat e jashtme, rrugët, gjelbërimet etj. Pra çdo ndryshim i kësaj gjendjeje, dëmton monumentin. Në këto raste penalisht, nuk duhen ndjekur vetëm ata persona që dëmtojnë ose prishin një komponent të këtij monumenti ambiental, siç konsiderohen disa herë gabimisht vetëm banesat, por ata që bëjnë çfarëdo ndryshimi të gjëndjes ekzistuese. Një ndërtim i ri, një shtesë në një banesë, një mbulim me solete, sheshimi i një kodre, thyerja e një shkëmbi etj. dëmtojnë monumentin ambiental dhe duhen ndjekur penalisht. Kjo çështje, për sa i përket nocionit «monument ambiental» zgjidhet në rregulloren «Për mbrojtjen e monumenteve kulturore dhe historike» aprovuar nga Ministria e Arsimit dhe Kulturës me 1/6/1972, megjithatë, për të mos pasur keqinterpretime, do të ishte e drejtë që kjo shprehimisht të parashikohej edhe në dispozitën përkatëse të Kodit Penal. Në këto raste duhet shikuar çështja në tri drejtime dhe konkretisht në drejtim të përgjegjësisë civile, administrative dhe penale, duke pasur parasysh karakterin dhe shkallën e dëmit të shkaktuar si dhe qëllimet e motivet, nga të cilat është shtyrë fajtori në shkaktimin e dëmit.

Rregullorja e qytetit-muze të Beratit, aprovuar me vendimin e Këshillit të Ministrave Nr. 170 datë 2/6/1961, mendojmë se nuk u përgjigjet plotësisht nevojave të kohës, për vetë faktin që, qysh nga aprovimi i saj, kanë lindur probleme të reja që kërkojnë zgjidhje juridike, ose praktika ka treguar se disa dispozita të saj duhen ndryshuar. Me rastin e rishikimit të ardhshëm të saj sugjerojmë që të kihen parasysh:

a) Titulli i rregullores nuk i përgjigjet përmbajtjes së saj. Në të nuk përfshihen vetëm norma për administrimin e qytetit-muze, por për mbrojtjen, restaurimin dhe administrimin e tij. Koncepti «administrim» ngushton shumë qëllimet dhe përmbajtjen e kësaj rregulloreje.

b) Përcaktimi i monumenteve të të dy kategorive, që bëhet në nenin 5, nuk është i saktë dhe do të jetë më e drejtë të zëvendësohet me përkufizimin e bërë në rregulloren përkatëse të qytetit-muze të Gjirokastrës.

c) Neni 8 nuk pasqyron realitetin, ashtu siç veprohet sot në praktikë, pas krijimit të Institutit të Monumenteve të Kulturës. Restaurimi i monumenteve të kulturës nuk bëhet më nga Kom. Ekz. i K.P. të rrethit, por nga instituti përkatës. Edhe fjala «merëmetime» që përmëndet në këtë nen, nuk është e saktë dhe duhet zëvendësuar me «restaurim». Këto vërejtje kemi edhe për nenet e tjera ku thuhet se restaurimi kryhet nga Kom. Ekz. i K.P. të rrethit.

ç) Praktika ka treguar se Këshilli i qytetit-muze për të funksionuar më mirë dhe për të kryer detyrat që i ngarkohen nuk duhet të jetë pranë Kom. Ekz. të K.P. të rrethit, siç parashikon neni 14 i rregullores, por pranë atij të qytetit. Kjo për vetë faktin se i fundit përgjigjet për gjithë zhvillimin urbanistik të qytetit, lëshon lejet e ndërtimit, është më afër këshillave të lagjeve dhe ka më tepër mundësi praktike për të kryer detyrat e parashikuara në rregullore.

d) Nuk ka gjetur zbatim dhe mendojmë se nuk ka mundësi të hartohet plan 10-15 vjeçar perspektiv për mbrojtjen dhe restaurimin e qytetit-muze, siç parashikon neni 15 i rregullores dhe mundësi reale egzistojnë që të hartohet vetëm plan 5-vjeçar.

dh) Nga përmbajtja e nenit 19 nuk del e qartë se cilat shpenzime për restaurimin e monumenteve pronë vetiake paguan pronari dhe cilat përballohen nga shteti dhe në këtë drejtim mund të lindin keqkuptime dhe të interpretohet se këto shpenzime mund të përballohen tërësisht nga shteti dhe e kundërta nga pronarët. Ky nen mendojmë se duhet të pajtohet me për-

BOTIMOR

mbajtjen e nenit 8 të Dekretit 4874 datë 23/9/1971 duke marrë parasysh dhe vërejtjet që kemi bërë më lart.

Pika 23 e rregullores «Për mbrojtjen e monumenteve kulturore dhe historike» i jep të drejtën institucionit përkatës që kur arrihet në përfundim se një objekt ka vlerë për t'u shpallur monument, të vihet në mbrojtje paraprake. Nuk kemi asnjë vërejtje për përmbajtjen e kësaj dispozite, por mendojmë se duhet të caktohet afati se sa kohë do të ngjasë kjo gjendje derisa të shpallet monument. Për t'a mbrojtur më mirë objektin, jemi të mendimit që periudha mbrojtëse paraprake të mos jetë më tepër se një vit.

Në ligjet tona nuk parashikohet se si duhet vepruar, kur një person nuk pranon që në objektin e tij, pronë personale, që është shpallur monument kulture, të kryhen punime restaurimi. Megjithëse këto raste janë të pakta, prapëseprapë ndeshen në praktikë, prandaj duhen rregulluar me dispozitë të veçantë. Në radhë të parë në këto raste duhet ngritur opinioni shoqëror për të bindur pronarin që kundërshton, por kur kjo nuk arrihet, duhet të detyrohet duke u bazuar në normë të posaçme që t'i shtohet rregullores «Për mbrojtjen e monumenteve kulturore dhe historike».

Së fundi kemi disa rezerva lidhur me Dekretin Nr. 5265 datë 29/I/1975 «Mbi disa shtesa e ndryshime në Kodin e Procedurës Penale të Republikës Popullore të Shqipërisë». Në bazë të nenit 1 të këtij Dekreti, për krimet e parashikuara nga neni 265 dhe 266 të Kodit Penal respektivisht «dëmtimi ose shkatërrimi i monumenteve të kulturës dhe «Fshehja ose shkatërrimi i monumenteve të kulturës» ndjekja penale fillon mbi kallzimin e bërë drejtëpërdrejti në gjykatë nga shtetasit, institucionet, organizatat shoqërore, organet e policisë popullore ose kryesisht nga gjykata, pa qenë i nevojshëm zhvillimi i hetimeve nga organet e hetimit. Mendojmë se në rastin e dëmtimit ose shkatërrimit të monumenteve, shpeshherë zbulimi i fajtorëve paraqet vështirësi dhe pa zhvilluar hetime nga organet hetimore, çështja nuk mund të sqarohet në gjykatë. Këtu nuk bëhet fjalë vetëm për monumentet e kulturës pronë vetiake (banesat) që në përgjithësi dëmtohen nga pronarët, por për qindra monumente të tjera, që ndodhen larg qendrave të banuara. Praktika ka vërtetuar se në raste të tilla me vështirësi janë zbuluar autorët e krimeve. Organet kompetente për mbrojtjen e monumenteve të kulturës do të denoncojnë vetëm faktin e prekjes së monumenteve pa ditur se kush është autori i krimit. Mendojmë se për vetë natyrën e tyre, për krimet në fushën e monumenteve të kulturës para se t'u dërgohen gjykatës, duhet të kryhen hetime nga organet hetimore.

Ritheksojmë se, në krahasim me karakterin thellësisht revolucionar dhe përparimtar të legjislacionit tonë në fushën e monumenteve të kulturës, çështjet që parashtruam më lart nuk kanë ndonjë peshë specifike të veçantë, por sidoqoftë mendojmë se duhet të kihen parasysh me rastin e rishikimit të normave në këtë fushë, ose gjatë zbatimit të tyre në praktikë.

DO NOT COPY

Miltiadh PAPA

DO NOT COPY

CONSIDERATIONS SUR LES ACTES LEGISLATIFS DANS LE DOMAINE DES MONUMENTS DE LA CULTURE

RESUME

Les dispositions juridiques en vigueur dans le domaine des monuments de la culture, comme les autres lois, expriment la volonté de notre classe ouvrière, la juste politique marxiste-léniniste de notre Parti. Elles ont un caractère de classe tendancieux et se proposent de défendre nos brillantes traditions dans le domaine de la culture matérielle. Immédiatement après la Libération du pays, notre Etat a consacré une grande attention au patrimoine culturel hérité du passé, dont les monuments de la culture en sont partie intégrante. Par rapport à d'autres Etats, qui ont de plus anciennes traditions en ce domaine, notre législation est, sans doute, l'une des plus avancées au monde.

Malgré cela, en frayant des sentiers nouveaux, au bout d'une période de temps relativement brève, sans avoir des traditions en cette direction, notre législation relative à la protection des monuments de la culture ne pouvait pas ne pas comporter certaines lacunes ou insuffisances, qui cependant n'obscurcissent aucunement son caractère profondément progressiste et militant.

Voici entre autres certains problèmes que nous devons avoir en considération en cas d'une éventuelle revision des dispositions qui règlent la protection des monuments de la culture. D'autres normes législatives, par contre, comme cela a été confirmé par la pratique, nécessitent une interprétation plus exhaustive.

L'article 5 du Décret N° 4874 défend catégoriquement que soient effectués des travaux de creusement, de restauration ou toute autre intervention dans les monuments d'intérêt culturel et historique, ainsi que toute modification ou construction sur le terrain les circonscrivant. Et cela en raison du fait que ces monuments ont été placés sous la protection de l'Etat. Dans la majorité écrasante des cas la situation des monuments endommagés est irréversible, mais cela ne signifie point qu'en certains cas cette situation ne peut pas être rétablie par des interventions adéquates. Cette disposition a donc un caractère prohibitif. Il faudrait la compléter, à notre sens, en prescrivant que la personne responsable soit obligée de rétablir le monument à son état antérieur ou d'éliminer les adjonctions effectuées sans l'autorisation requise.

Dans le même temps l'article 8 du Décret N° 4874, en date du 23/9/1971, ne répond pas entièrement à la pratique suivie. En premier lieu parce que les monuments de la culture sont conservés dans leur ensemble; quant aux monuments, dont certains élémens seulement sont protégés, ils sont numériquement insignifiants. Aussi, la formulation «Les frais d'entretien de l'objet (de l'édifice), où se situe le monument d'intérêt culturel et historique, sont principalement supportés par le propriétaire», ne nous semble pas, à natre avis, exacte. En effet l'Etat ne protège que les objets qui ont été proclamés monuments de la culture (entièrement ou en partie). Pareillement le troisième alinéa de ce même article: «En des cas particuliers ils sont aussi couverts par les crédits accordés pour l'amélioration des conditions d'habitation selon les dispositions en vigueur» doit être revu, parce qu'en pratique il est appliqué différemment. En premier lieu les frais pour la restauration des monuments de la culture sont couverts d'abord par l'Etat, qui consent aux propriétaires des crédits bancaires que ceux-ci doivent rembourser en partie dans un délai allant jusqu'à 25 ans, évidemment selon l'importance de l'objet. Quant aux frais effectués pour des travaux ne se rattachant pas directement aux conditions d'habitation, ils sont couverts par l'Etat. Donc les crédits ne sont pas consentis en des cas particuliers, comme l'indique la disposition susmentionnée, mais en général. Pour ces motifs il nous semble plus judicieux que les alinéas 2 et 3 de l'article 8 soient réunis en un seul alinéa formulé de la manière suivante: «Les autres frais pour l'entretien de l'objet, qui a été proclamé monument de la culture, sont couverts par le propriétaire, à travers les crédits qu'il a reçus pour améliorer les conditions d'habitation, selon les dispositions en vigueur».

En ce qui concerne le Règlement de la ville-musée de Berat, approuvé par décision du Conseil des Ministres portant le N° 170 et datée du 2/6/1961, à notre avis il ne répond pas entièrement aux conditions présentes, du fait que depuis son approbation sont venus à la lumière des problèmes exigeant une solution juridique et la pratique a montré que certaines de ses dispositions doivent être modifiées. En cas d'une revision de ce règlement, nous avançons les propositions suivantes:

a) La définition des monuments des deux catégories, mentionnée dans l'article 5, ne nous semble pas exacte et il serait plus juste de la remplacer par la définition indiquée dans le Règlement de la ville-musée de Gjirokaster.

b) L'article 8 ne reflète plus la réalité, comme cela advient dans la pratique, après la fondation de l'Institut des Monuments de la Culture. La restauration des monuments de la culture n'est plus réalisée par le Comité Exécutif du Conseil Populaire de district, mais par l'institution préposée. Le mot même de «réparations» mentionné dans cet article doit être remplacé par celui de «restauration». Nous avons les mêmes observations à faire à propos des autres articles, où il est expréssement mentionné que la restauration est effectuée par les comités exécutifs des conseils populaires de district.

c) La pratique a montré qu'il n'est pas possible de dresser un plan en perspective s'étendant sur 10-15 ans pour la protection et la restauration d'une ville-musée, comme l'indique l'article 15 du Règlement. La seule possibilité en cette direction sont les plans quinquennaux.

L'article 23 du Règlement «Sur la protection des monuments d'intérêt culturel et historique» reconnaît à l'institution préposée le droit de déclarer le régime de protection préliminaire à l'égard d'un ouvrage qui mérite d'être proclamé monument en raison des valeurs qu'il renferme. Bien que nous n'ayons aucune observation à faire sur le contenu de cette disposition, il importe toutefois de limiter dans le temps le délai fixé jusqu'à ce que l'objet désigné soit déclaré monument.

Nous tenons à souligner encore une fois que les questions abordées plus haut, par rapport au caractère profondément révolutionnaire et progressiste de notre législation, ne sont pas d'une importance extrême, malgré cela il importe de les avoir en vue en cas d'une éventuelle revision des dispostions législatives relevant de ce domaine ou pendant leur application dans la pratique.

DO NOT COPY

DO NOT COPY

TABLES DES MATIERES

Pages

COMMUNICATIONS

Stilian Adhami
— Résultats dans le domaine de la protection et de restauration des monuments 5

Lazër Papajani
— Monuments architecturaux de la ville antique à Klos 23

Guri Pani
— Restauration de la «Porte à tours» de Butrint 35

Apollon Baçe
— Fortifications de la basse antiquité en Albanie 45

Fatos Tartari
— Traces d'anciens canaux à Durres et d'autres centres antiques du pays 75

Sotir Kosta
— Restauration des mosaïques de Tirana (Première phase) 87

Hasan Nallbani
— A propos de certaines données nouvelles sur la peinture murale de l'église du monastère d'Apollonie 97

Avenir Sadikaj
— Restauration du tableau «les Deux voies» 107

Vili Kamsi
— Extension de la ville de Shkodër pendant l'antiquité et le moyen âge 117

Aleksandër Meksi — Pirro Thomo
— L'architecture postbyzantine en Albanie 127

Gjerak Karaiskaj
— Fortifications moyenâgeuses à proximité du canal de Vivar à Butrint et leur restauration 147

Emin Riza
— A propos des critères de restauration des maisons caractéristiques 159

Latif Lazimi
— Le tchardak dans la maison de Berat 173

Koço Miho
— La contribution de la tradition locale dans le domaine de l'architecture de la mosquée typique tiranoise 191

Ali Muka
— L'architecture populaire dans l'Albanie centrale (L'habitation à telize — galerie fermée) 199

Valter Shtylla
— A propos de certains ponts anciens en pierre 223

Robert Ballauri
— Restauration du siège du Comité du Parti à Vlore et sa transformation en maison-musée 235

Miltiadh Papa
— Considérations sur les actes législatifs dans le domaine des monuments de la culture 245

DO NOT COPY

DO NOT COPY

Tirazhi: 1500 kopjë Formati 70 x 100/12 Stash: 2204-72

Shtypur: Kombinati Poligrafik Shtypshkronja «Mihal Duri», Tiranë —

DO NOT COPY

NDREQJE GABIMESH

Faqia	Kollona	Rreshti	Ishte	Bëhet
26	II	34	10, 60 më e	10,60 m, më e
48	I	7	rrishtas	rrishmas
50	II	8	sistemi	sisteme
57	I	27	(18, 13)	(13, 21)
75	II	15	A. Gega	A. Goga
89	I	40	të humbiste	të mos humbiste

DO NOT COPY

Çmimi 10 lekë